VISNYK OF THE LVIV UNIVERSITY

ВІСНИК ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Philosophical Political studies

Філософсько-політологічні студії

Issue 59

Випуск 59

Scientific journal

Збірник наукових праць

Published since 2011

Видається з 2011 року

Ivan Franko National University of Lviv

Львівський національний університет імені Івана Франка

Видавничий дім «Гельветика» 2025

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: В10 «Філософія», С2 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 83/5 від 30.05.2025 р.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України
з питань телебачення і радіомовлення № 1877 від 30.05.2024 року, № 3109 від 07.11 2024 року.
Ідентифікатор медіа R30-04908
Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща):
DOI: 10.30970/PPS.2025.59

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні. Розкрито форми та особливості розвитку сучасних філософських напрямів дослідження природи та суспільства, актуальні проблеми соціогуманітарних вимірів буття людини.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed. The forms and features of the development of modern philosophical trends in the study of nature and society, actual problems of socio-humanitarian dimensions of human being were examined.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри психології, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології, Київський національний університеті імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту, системного аналізу та міжнародних відносин, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії:
Львівський національний
університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 204,
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394462

Editorial office address:
Ivan Franko National
University of Lviv,
Universytetska Str., 1, room 204,
79000, Lviv, Ukraine,
tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 06.06.2025 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 31,20.
Тираж 100 прим. Зам. 0625/478

© Львівський національний
університет імені Івана Франка, 2025

ISSN 2307-1664 (Print), ISSN 2663-5615 (Online)

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Наталія Анацька, Ірина Кравченко, Вадим Пенюк
СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО СПАДКУ АНТІОХІЙСЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ ШКОЛИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФІЛОСОФУВАННЯ.....11

Павло Білик
МІСТОПОЯВА ЯК ПРОЯВ ФЕНОМЕНУ ЕМЕРДЖЕНТНОСТІ.....19

Антоніна Бойко
ФІЛОСОФСЬКО-ТОПОГРАФІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПІСЛЯ ПРОСТОРОВОГО ПОВОРОТУ.....28

Антон Борковський
КАТОЛИЦЬКИЙ ІМПУЛЬС У ПОШИРЕННІ ВЧЕННЯ СВ. АВГУСТИНА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДОБУ РЕНЕСАНСУ ТА БАРОКО.....37

Ірина Горохолінська
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ Й БІОЕТИЧНІ НОРМИ: ДЕМАРКАЦІЯ І ДІАЛОГ У МЕЖАХ СВІТСЬКОГО ТА ХРИСТИЯНСЬКОГО ПІДХОДІВ.....49

Сергій Горянський
АКСІОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІТ-ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: МІЖ КУЛЬТУРНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ ТА ТЕХНОЛОГІЧНИМ ПРОГРЕСОМ.....58

Руслан Делятинський, Ольга (Андрея) Маслій, Віталій Деркач
ВІДРОДЖЕННЯ СТРУКТУР УГКЦ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ ПАТРІАРХАТУ У 1989-1993-Х РОКАХ.....65

Володимир Зуйков, Анатолій Кушнірчук
УКРАЇНСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО В КНЯЖІ ЧАСИ: РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ У ВІЙСЬКОВОМУ ТА СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ.....77

Олексій Кийков
ФІЛОСОФСЬКІ ПІДВАЛИНИ ГІБРИДНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ: ПОШУК НОВИХ ВИМІРІВ.....87

Світлана Киселиця
ВІРА І СУМНІВ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ПАРАДИГМІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ: ЛОГІКО-ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....93

Надія Козаченко, Микола Брюховецький
МАШИНИ, ЩО ГОВОРЯТЬ ПРО ДУШУ: ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО СТАТУСУ ТА СВІДОМОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....101

Сергій Костючков
ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ОПТИМІЗМ ЯК СТРАТЕГІЯ І ПРИНЦИП ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ БІОФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ 113

Олексій Крезе
ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ:
ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ..... 121

Євгеній Левченков
ФІЛОСОФІЯ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ
У ДОБУ РОЗВИТКУ SMART-СУСПІЛЬСТВА..... 130

Олександр Мартиненко, Ольга Рупташ
ЧАРЛЬЗ САНДЕРС ПІРС І ПРОБЛЕМА НЕВИЗНАЧЕНОСТІ:
ВІД ОНТОЛОГІЇ ДО НАУКОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ..... 137

Андрій Марченко, Олексій Марченко
РЕЛІГІЯ І ВЛАДА У ФІЛОСОФІЇ М. ФУКО..... 146

Вікторія Мельничук
ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО АКСІОПРОСТОРУ..... 157

Олена Мішалова, Ольга Гордійчук
ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ ЯК «ВІЙНА ЗА ІДЕНТИЧНІСТЬ»..... 164

Наталія Петрук, Наталія Семенюк
НЕПЕРЕРВНА ОСВІТА ЯК УМОВА РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ОСОБИСТОСТІ В ЧАСИ ВІЙНИ..... 176

Ганна Савонова, Ярослав Блоха
ТИСЯЧОЛІТНЯ СТІЙКІСТЬ І НАСНАГА ПРАКТИК СТОЇЦИЗМУ..... 183

Павло Соболєвський
ДОСЛІДНА ФІЛОСОФІЯ ПОВСЯКДЕННОЇ МОВИ
ЯК СУЧАСНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ..... 190

Галина Старікова
УЧАСТЬ НЕУСВІДОМЛЕНИХ КОМПОНЕНТІВ
В ІНТУЇТИВНОМУ ВІДКРИТТІ НОВИХ ЗНАНЬ..... 197

Анатолій Трахановський
ЦИФРОВИЙ ПРОЄКТ ЯК «НАРАТИВНИЙ АКТ»..... 204

Оксана Чурсінова, Світлана Повторева
ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВЧЕНОГО
В СУЧАСНОМУ СВІТІ..... 211

Оксана Шеремета
ЛІБЕРАЛІЗМ – СОЛІДАРИЗМ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ
ПОГЛЯДІВ ОТЦЯ МИКОЛИ КОНРАДА..... 219

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Антон Бадер
ІНФОРМАЦІЙНА АГРЕСІЯ РФ:
ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ
НА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ..... 226

Оксана Баштанник
КОНЦЕПТ АГОНІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ТЕОРЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ІНДИВІДІВ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ……235

Вікторія Бунь
СПІВВІДНОШЕННЯ СВІТСЬКОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ ВЛАДИ У ПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ ДАНТЕ АЛІҐ'ЄРІ……243

Валентин Василиндра
ПОЗАЧЕРГОВІ ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ У НІМЕЧЧИНІ У КОНТЕКСТІ ВИБОРЧИХ РЕФОРМ ТА ЗБІЛЬШЕННЯ РОЛІ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ КРАЇН ЄС ……251

Світлана Вовк
КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ГРОМАДЯН ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОГО ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ……257

Аліна Войчук
ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ В УКРАЇНІ (IX СТ. – XX СТ.)……265

Уляна Ільницька
ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКОВИХ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ У ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНИМ ВИКЛИКАМ ТА РОСІЙСЬКОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ЕКСПАНСІОНІЗМУ……272

Ірина Климчук, Олександр Устімов
РОЛЬ РОЗУМНОЇ СИЛИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ІНДІЇ……282

Андрій Кохановський
ВИЗНАЧЕННЯ «ПОЛІТИЗАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ» ТА ВПЛИВ КОНТИНГЕНТНОСТІ НА ЙОГО РОЗУМІННЯ……289

Олег Кукарцев
ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ АНГЛІЙСЬКОЇ ШКОЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН……296

Сергій Лозінський
ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА……303

Богдан Максимець
МОСКОВСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ ПРОТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ТЕОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1940-Х РОКІВ……312

Маріанна Марусинець
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВИКЛИКИ РОЗВИТКУ НА ОСТРОВІ ІРЛАНДІЯ В КОНТЕКСТІ КОНФЛІКТУ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ……321

Павло Молочко
РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПОСТКОНФЛІКТНИЙ ПЕРІОД: ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ……340

Людмила Новоскольцева, Олена Меженська, Антон Бадер
КОГНІТИВНА СТІЙКІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ОБОРОННОГО ПОТЕНЦІАЛУ:
ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ.....353

Альона Панова
ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ
НА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ..... 360

Ірина Радіонова
ІНКЛЮЗИВНА ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ: ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР.....367

Ярина Турчин, Роман Онишкевич
ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ
ТА ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ.....375

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Nataliia Anatska, Iryna Kravchenko, Vadym Peniuk
MODERN UNDERSTANDING OF THE ANTIOCH THEOLOGICAL SCHOOL PHILOSOPHICAL LEGACY AND ITS INFLUENCE ON PHILOSOPHIZING……..11

Pavlo Bilyk
INCEPTION OF THE CITY AS A MANIFESTATION OF THE PHENOMENON OF EMERGENCE……19

Antonina Boiko
PHILOSOPHICAL-TOPOGRAPHIC ORIENTATIONS AFTER THE SPATIAL TURN……..28

Anton Borkovskyi
THE CATHOLIC IMPULSE IN THE DISSEMINATION OF ST. AUGUSTINE'S TEACHINGS IN THE UKRAINIAN LANDS DURING THE RENAISSANCE AND BAROQUE PERIODS……37

Iryna Horokholinska
CURRENT ISSUES OF MODERNITY AND BIOETHICAL NORMS: DEMARCATION AND DIALOGUE BETWEEN SECULAR AND CHRISTIAN APPROACHES……..49

Sergiy Goryansky
AXIOLOGICAL TRANSFORMATIONS OF IT EDUCATION IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION: BETWEEN CULTURAL IDENTITY AND TECHNOLOGICAL PROGRESS……..58

Ruslan Deliatynskyi, Olha (Andreia) Maslii, Vitalii Derkach
REVIVAL OF UGCC STRUCTURES AS A MEANS OF ACHIEVING PATRIARCHATE IN 1989-1993S…… .65

Volodymyr Zuikov, Anatolii Kushnirchuk
UKRAINIAN CLERGY IN THE PRINCELY ERA: ROLE AND SIGNIFICANCE IN MILITARY AND SOCIAL LIFE……77

Oleksiy Kiykov
PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF HYBRID MANAGEMENT: SEARCH FOR NEW DIMENSIONS……..87

Svitlana Kyselytsia
BELIEF AND DOUBT IN THE PHILOSOPHICAL PARADIGM OF THE MIDDLE AGES AND THE MODERN ERA: A LOGICAL-EPISTEMOLOGICAL ANALYSIS…… .93

Nadiia Kozachenko, Mykola Briukhovetskyi
MACHINES THAT TALK ABOUT THE SOUL: PROBLEMS OF THE MORAL STATUS AND CONSCIOUSNESS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE……..101

Serhii Kostiuchkov
EPISTEOLOGICAL OPTIMISM AS A STRATEGY AND PRINCIPLE OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF BIOPHILOSOPHICAL KNOWLEDGE.....113

Oleksii Kreze
THE PROBLEM OF SUBJECTIVITY OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS.....121

Yevgeniy Levchenkov
PHILOSOPHY OF TECHNOLOGY AND ENVIRONMENTAL AWARENESS IN THE AGE OF DEVELOPMENT OF SMART SOCIETY.....130

Olexandr Martynenko, Olha Ruptash
CHARLES SANDERS PEIRCE AND THE ISSUE OF UNCERTAINTY: FROM ONTOLOGY TO SCIENTIFIC METHODOLOGY.....137

Andrii Marchenko, Oleksii Marchenko
RELIGION AND POWER IN THE PHILOSOPHY OF M. FOUCAULT.....146

Viktoriia Melnychuk
TOLERANCE AS A COMPONENT OF THE EUROPEAN AXIOSPACE.....157

Olena Mishalova, Olha Hordiichuk
RUSSIA'S WAR IN UKRAINE AS A «WAR FOR IDENTITY».....164

Nataliia Petruk, Nataliia Semeniuk
CONTINUOUS EDUCATION AS A CONDITION FOR THE DEVELOPMENT OF THE CREATIVE POTENTIAL OF A PERSON IN TIMES OF WAR.....176

Hanna Savonova, Yaroslav Blokha
MILLENNIAL ENDURANCE AND INSPIRATION OF STOICISM PRACTICES.....183

Pavlo Sobolievskyi
INVESTIGATIVE ORDINARY LANGUAGE PHILOSOPHY AS A MODERN DEVELOPMENT OF LINGUISTIC PHILOSOPHY.....190

Halyna Starikova
THE PARTICIPATION OF UNCONSCIOUS COMPONENTS IN THE INTUITIVE DISCOVERY OF NEW KNOWLEDGE.....197

Anatoly Trakhanovsky
DIGITAL PROJECT AS A "NARRATIVE ACT".....204

Oksana Chursinova, Svitlana Povtereva
VOLODYMYR VERDADSKIY ON THE RESPONSIBILITY OF THE SCIENTIST IN THE MODERN WORLD.....211

Oksana Sheremeta
LIBERALISM – SOLIDARISM: HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL CONTEXT OF FATHER MYKOLA KONRAD'S VIEWS.....219

POLITICAL SCIENCE

Anton Bader
INFORMATION AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION: APPROACHES AND METHODS OF MANIPULATIVE INFLUENCE ON CIVIL SOCIETY IN UKRAINE..... 226

Oksana Bashtannyk
THE CONCEPT OF AGONISTIC DEMOCRACY: THEORETICAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS AND APPLIED ASPECTS OF INDIVIDUAL PARTICIPATION IN POLITICAL PROCESSES..... 235

Viktoriia Bun
THE RELATIONSHIP BETWEEN SECULAR AND ECCLESIASTICAL AUTHORITY IN DANTE ALIGHIERI'S POLITICAL DOCTRINE..... 243

Valentyn Vasylyndra
EARLY PARLIAMENTARY ELECTIONS IN GERMANY IN THE CONTEXT OF ELECTORAL REFORMS AND THE INCREASING ROLE OF FAR-RIGHT PARTIES IN POLITICAL PROCESSES IN EU COUNTRIES..... 251

Svitlana Vovk
CRITICAL THINKING OF CITIZENS AS A FACTOR IN SHAPING THE INTERNAL IMAGE OF THE STATE..... 257

Alina Voichuk
THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN UKRAINE (9TH – 20TH CENTURIES)..... 265

Ulyana Ilnytska
INSTITUTIONALIZATION OF SECURITY STRATEGIC COMMUNICATIONS OF UKRAINE IN FIGHTING AGAINST INFORMATION CHALLENGES AND RUSSIAN INFORMATION EXPANSIONISM..... 272

Iryna Klymchuk, Oleksandr Ustimov
THE ROLE OF SMART POWER IN INDIA'S FOREIGN POLICY..... 282

Andrii Kokhanovskyi
THE DEFINITION OF «MILITARIZATION OF THE ARMED FORCES» AND THE IMPACT OF CONTINGENCY ON ITS UNDERSTANDING..... 289

Oleh Kukartsev
THEORY AND METHODOLOGY OF THE ENGLISH SCHOOL OF INTERNATIONAL RELATIONS RESEARCH 296

Serhiy Lozynsky
INSTITUTIONAL STRUCTURE OF UKRAINIAN-POLISH CROSS-BORDER COOPERATION..... 303

Bohdan Maksymets
MOSCOW IMPERIALISM AGAINST THE NATIONAL STATE IN THE THEORY OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT OF THE 1940S..... 312

Marianna Marusynets
SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT CHALLENGES ON THE ISLAND OF IRELAND IN THE CONTEXT OF CONFLICTING IDENTITIES..... 321

Pavlo Molochko
THE ROLE OF POLITICAL PARTIES IN THE POST-CONFLICT PERIOD: CHALLENGES AND THREATS..... 340

Lyudmyla Novoskoltseva, Olena Mezhenska, Anton Bader
COGNITIVE RESILIENCE AS A COMPONENT OF DEFENSE POTENTIAL: THE PROBLEM OF INFORMATION VULNERABILITY OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE..... 353

Alona Panova
INFLUENCE OF SOCIO-POLITICAL PROCESSES AFTER THE REVOLUTION OF DIGNITY IN UKRAINE ON THE REGIONAL DEVELOPMENT OF ZAKARPATTIA..... 360

Iryna Radionova
INCLUSIVE DIGITAL TRANSFORMATION: THE POLITICAL DIMENSION..... 367

Yaryna Turchyn, Roman Onyshkevych
MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING AND STUDYING POLITICAL CORRUPTION..... 375

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 11–18
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 11–18

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 101:2-1(27)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.1

СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ ФІЛОСОФСЬКОГО СПАДКУ АНТІОХІЙСЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ ШКОЛИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ФІЛОСОФУВАННЯ

Наталія Анацька, Ірина Кравченко, Вадим Пенюк
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна

У представленому дослідженні висвітлено філософський спадок Антіохійської богословської школи і його вплив на становлення європейської філософії. Оскільки мислення антіохійців було теоцентричним, то провідним питанням було відношення філософії та релігії. Разом з тим, відбувалась трансформація релігійних ідей у філософські, які згодом знайшли своє втілення у християнській філософії антіохійців. Зазначено, що Антіохійську богословську школу, як напрям ранньої патристики з її вихідним християнським вченням відносять до часів апостола Павла. Творці новозавітних книг зазначають, що саме в Антіохії адепти Ісуса Христа уперше почали називати себе християнами. Існує переказування, що фундатором Антіохійської богословської школи був священник Дорофей Тирський, а одним з перших викладачів був відомий святий Лукіан Антіохійський. Виявлено, що частина речників Антіохійської школи були після смерті піднесені до рангу святих: Євстахій Антіохійський, Іоанн Антіохійський, Іоанн Златоустий, інші знані діячі спочатку були зачислені до лику святих, але після виявлення у них деяких єретичних думок, були виключені з цього рангу і посмертно відлучені від церкви, треті ж за життя були оголошені єретиками і засуджені соборними постановами. Тут слід сказати, що на долю релігійно-філософського вчення і догматів церкви єретики вплинули не менше, аніж ті діячі, яких церква зарахувала до лику св'ятих. Наше завдання постало у тому, щоб з'ясувати роль релігійних філософів Антіохійської школи у розвитку та становленні християнського богослов'я і середньовічної філософії.

Окремий акцент зроблено на вченні Аристотеля, яке стало основою філософії представників Антіохійської школи. Антіохійці першими взяли за основу філософську систему Аристотеля і за допомогою його вчення увійшли в середньовічну філософію з привнесенням свого морального вчення та християнських цінностей. А відтак, не відхід від світу, як учили олександрійські богослови, а практична боротьба зі злом за перемогу християнських цінностей і було основним змістом морального вчення антіохійців. Саме ця школа дала християнському світу багато активних діячів, філософів, моралістів, таких, як Діодор Тарський, Феодор Мопсуестійський, Блаженний Феодорит Кірський, Іоанн Златоустий та інших.

Зроблено висновок, що антіохійці намагалися усе піддавати сумніву і пояснювати раціонально для розуміння. Вони вважали, що вірне формулювання і бездоганне усвідомлення сутності християнських істин дається не сліпою вірою, а завдяки знанням. У своїх філософських положеннях Антіохійська школа виходила із учення Аристотеля і системи поглядів філософів стоїків.

У результаті проведеного дослідження визначено філософську систему поглядів представників Антіохійської школи, особливості зростання її ключових філософських ідей та моральних цінностей, які згодом стали основою для розвитку християнської науки та середньовічної філософської думки.

Ключові слова: Середньовіччя, Антіохійська школа, релігія, богослов'я, теоцентризм, патристика, гносеологія, Біблія, мораль, християнський світогляд, філософія, раціоналізм.

© Анацька Н., Кравченко І., Пенюк В., 2025

Вступ та постановка проблеми. Названа тематика, на сучасному етапі її дослідження, розглядає релігійну філософію Антіохійської патристичної школи в контексті її впливу на Середньовічну філософську традицію. Вагомим підґрунтям для перемоги Християнства, як монотеїстичної світової релігії, слід вважати його безмежні гуманістичні ідеї, що пропагували розвиток загальнолюдських моральних цінностей. «Унікальність антіохійської філософії зумовлена її специфічним фокусом на поєднанні матеріальної та умоглядної реальностей. На відміну від більшості інших напрямів християнської думки, антіохійці не були готові знецінювати фізичне, підносячи духовне. Це складне стереоскопічне бачення не дарма було названо містичним матеріалізмом. Воно спонукало антіохійських богословів заглиблено вивчати практичні сторони людського життя» [1, с.2]. Слід зазначити, що кардинальною підставою перемоги Християнства, як релігії космополітичної, монотеїстичної слід вважати її великий гуманістичний потенціал. А головне воно розвинуло і дало релігійне обґрунтування зростаючому гуманізмові. Християнство ніяк не спромоглося обійтися без філософії, тому що не змогло б сформуватися, як релігія космополітична: «Кожне тисячоліття нашої ери формувало свою парадигму світового християнства. Перше з них постало періодом його формування як єдиної світової релігії, чому значною мірою сприяла діяльність Отців Церкви III-V ст.ст. і семи Вселенських соборів» [2, с.372].

Як було вже сказано раніше, у своїх філософських дослідженнях Отці Антіохійської богословської школи виходили із вчення Аристотеля, що було соціально-історично зумовлено місцезнаходженням і культурою міста Антіохії. «Тому нас насамперед цікавлять самі антіохійці – та їхні бесіди про людину, її походження і смерть, суспільне життя і звичаї, труди і дозвілля, мрії і розчарування, молитви і пісні. Постійним тлом цих розмов є бурхливе життя провідного освітнього осередку пізньої античності, де в конкуренції філософських шкіл карбувався визначальний для всього Середньовіччя синтез платонізму з аристотелізмом. На людних перехрестях Антіохії століттями взаємодіяли політеїстичні й монотеїстичні культи, перекладаючи свої таїни мовами актуальної вченості» [3, с.13]. Філософія в їх діяльності займала важливе місце, оскільки особливістю їх філософсько-богословської думки був реалізм і раціоналізм, звичайно ж, у богословському тлумаченні. «В Антіохії, як і в решті патристичних осередків, були й свої «єресіархи», і свої апологети ортодоксії. І всі вони творчо застосовували античну метафізику – не зовсім ту, що була модною в імперії, але, можливо, якраз ту, що є більш наріжною для нашого сьогодення. Водночас, у цій своєрідній еллінізації близькосхідного християнства його образ аж ніяк не зблід і не був ретушований, а лише по-новому виявив свої автентичні риси» [3, с.17]. Речники Антіохійської школи славилися своїм мистецтвом діалектики, тим самим своє вчення вони розкривали за допомогою категорій Аристотеля. Вони прагнули до ясності і чіткості своїх висловлювань, тому за допомогою діалектики і логіки Аристотеля антіохійці мали бажання наблизити всі поняття, навіть надприродні, до людського пізнання.

У полі діяльності теорії пізнання антіохійці приписували дійсне буття лише індивідуальним, конкретним предметам, а не загальним концепціям і поняттям. За цих обставин вони не заперечували понять загального, вони вважали, що ідеї загального розкриваються тільки при вивченні сукупності одиничних речей. Через те антіохійці завжди користувалися у дослідженнях індуктивним методом. «Антіохійці, як послідовники Аристотеля, в першу чергу за предмети дослідження брали конкретні речі і явища. Навіть у викладі «вищих релігійних істин», церковних догматів, вони більше звертали увагу на конкретні уявлення, ніж на їх абстрактну сутність. У вченні про Бога антіохійці більшу увагу приділяли наявності у Бога трьох іпостасей, ніж на їх таємничій єдності; у вченні про особу Ісуса Христа (в христологічному вченні) вони зверталися, насамперед, до розкриття конкретно людської

і конкретно божественної природи Боголюдини, ніж до єдності двох природ у ньому» [4, с.102]. Взагалі, в області філософсько-богословської гносеології антіохійці більше говорили про роздільність одиничності і відособленості, чим про їх таємниче єднання. Цілком природно, що вихідні гносеологічні концепції антіохійців привели їх до загального висновку, що ні в світі природному, а ні у світі над природному для людини немає нічого абсолютно незбагненного.

З огляду на вище згадані аргументи будемо досліджувати філософію Отців Антіохійської школи, її місце в історії Середньовічної філософії: «Насправді ж у християнстві є місце й гуманізму, й антропоцентризму. Утім, гуманізм і антропоцентризм бувають різні. Писання Антіохійського патристичного осередку – найкраща можливість зустрітися з гуманізмом, далеким від егоїзму, та з антропоцентризмом, який дорівнює теоцентризму» [3, с.10]. Тож можна зауважити, що ці питання необхідно досліджувати, оскільки недооцінені в минулому вони чекають відповідного філософського обґрунтування.

Мета статті – філософська рефлексія сучасного контексту осмислення сутності релігійного світогляду філософів Антіохійської патристичної школи, дослідження їх філософської думки. Окремий акцент зроблено на використання їх ідей у християнстві, тому що саме християнські засади послужили початком формування Середньовічної філософії.

Аналіз публікацій. Ряд зарубіжних дослідників репрезентували професійну філософську думку про значення філософського спадку представників Антіохійської філософсько-богословської школи. Серед них Р. Барт, Р. Берхман, М. Блок, Г. Вольфсон, А. Гарнак, Ж. Гійє, Г. Дауні, Ж. Ле Гофф, Д. Маккаллок, Ж. Маттер, І. Меєндорф, В. Меєр, П. Каніве, Дж. Квастен, Й. Хейзінг, Е. Шор, Л. Уайтт та інші. Вони звертають увагу на велике значення філософського спадку представників Антіохійської філософсько-богословської школи, досліджуючи методологічні основи вчення Антіохійців висвітленого у роботах з релігійної філософії, культури та християнських традицій.

Методологічні підходи зазначеної тематики розвивали провідні українські дослідники: Є. Дулуман, В. Іванишин, А. Колодний, С. Качурова, В. Кондзьолка, В. Лубський, О. Новицький, О. Саган, К. Скворцов, В. Титов, Н. Хамітов, Л. Філіпович. У їх роботах піднімаються питання антіохійської богословської філософії, роль основних християнських цінностей у формуванні гармонійно розвинутої особистості.

Виклад основного матеріалу. Близько IV ст. нашої ери виникла Антіохійська богословська школа отримавши назву від м. Антіохії (історично – столиці давньої Сирії, з 1517 р. – м. Антак'я, тепер Туреччина) [5]. Фундатором школи був відомий богослов, місцевий єпископ Лукіан: «…школа була заснована св. муч. Лукіаном, місцевим єпископом. Несторіанство пізніше розвилось у ній як наслідок сирійського буквалізму у підході до св. Писання» [6, с. 461], який присвятив майже все своє життя вивченню Святого Письма. Антіохійці першими почали називати себе християнами. На думку Г. Дауні: «В Антиохії, після розпочатої проповіді язичникам, християнство набуло свого вселенського характеру, зміцніло інституційно, почало активну місіонерську діяльність» [6,с. 287–288].

Одне з головних завдань богослов'я є, насамперед, тлумачення Священного Писання. В свою чергу, Антіохійці, вступаючи в умовний диспут з богословами, пропагували буквальне пояснення текстів Біблії, застосовуючи раціонально-аналітичний метод Аристотеля. В той же час, для розкриття достеменного смислу священного писання філософи антіохійці користувались історико-граматичним методом дослідження. Водночас: «…вони звертали увагу на контекст мови, привід до висловлювання автора священного тексту, розглядали синтаксис побудови мови, їх логічну послідовність, усували сумнівність і двозначність значень слів; визначали смисл писання з дидактичних,

граматичних, лексичних, етимологічних, риторичних та логічних елементів» [4, с.103]. З часом раціональний підхід щодо розуміння священного писання призводив до того, що антіохійці неодноразово відкидали містичний, пророчий смисл біблійного тексту. В той же час, вважалося, що важко опанувати основні форми релігійного життя такі як аскетизм чи чернецтво, догмати церкви, особливості богослужіння без заглиблення в містику духовного життя. Вони не визнавали богонатхненності не лише ряду міфічних біблійних оповідань, а навіть цілих книг. Якщо бодай у деяких текстах Біблії і був таємничий і прихований зміст, то «відшукання цього смислу повинно здійснюватися не шляхом довільного тлумачення тексту Писання, як це роблять алегорісти, а через ретельне дослідження тексту, логічного зв'язку і паралельних місць» [4, с.103]. Згодом священники змушені були віддати належне антиохійським філософам-богословам, які на науковому рівні вивчали Біблійні тексти. Численні коментарі антіохійців до Священного Писання постійно слугували і до цього часу слугують для екзегетів найбільш вдалим керівництвом до пояснення тексту Біблії.

Прагнення антіохійців до раціонального пізнання світу призвело до того, що в їхньому вченні, яке, досить часто, уподібнювало релігійні вірування до наукового осмислення реальності, згладжувалась межа між релігією і наукою, а також вірою і знанням. Тобто, прадавні філософи робили акцент на науковому пізнанні як оточуючого середовища – світу матеріального, так і релігійного простору, з його церковними догматами, традиціями, віруваннями. У сфері релігійного світогляду і церковних догматів антіохійці за допомогою розуму прагнули досягти такого ж бачення, як і у вивченні світу матеріального. Безсумнівно, не визнавати незбагненне в області християнського вчення вони не могли, але навіть при цьому прагнули висвітлити ці догмати «розумним розумінням» [4, с.102]. Антіохійці, вихована на філософії Аристотеля були гідними опонентами олександрійців, зокрема їх богослов'ю і релігійній філософії.

В питаннях онтології представники антіохійської школи виступали проти дуалізму: духу і матерії, тіла і душі. Дуалізм існує між людиною і світом і, відповідно, між світом і Богом, і цей дуалізм двох протилежних засад. Це означає що антіохійські філософи трактували дуалізм, як органічний зв'язок між духом, Богом і світом надприродного, з одного боку, і матерією, дійсним світом, з іншого. Світ матеріальний своїм буттям і гармонією свідчить про те, що він є творенням Бога і відображенням його премудрості. Виходить, що ніякого протиріччя між духом і матерією немає, оскільки між ними є лише відмінності, проте не має протилежних несумісностей. Втім, крім матеріального світу, як учили філософи антіохійці, Бог створив ще і світ духовний, який також є відображенням Творця і знаходиться у тісному контакті зі світом матеріальним.

Оптимістичним був і антропологічний погляд філософів антіохійців, який виражався у їх висвітленні сутності людини, де тіло і душа – рівноцінні її складові. Власне в єднанні душі (духовного начала) і тіла (початку матеріального) знаходиться велич людини: «Образ Божий полягає не в духовності людини, бо й ангели –духи, але про них не сказано, що вони створені за образом божим. Образ божий полягає, перш за все у перевазі людини над природою, над усіма тваринами ... Людина є вінцем світу; в людини існує гармонійне поєднання духу і матерії, і вона як мікрокосмос, підноситься над всією природою» [4, с.102]. Антіохійцям було неприйнятне вчення, в якому тіло – гріховне начало, а тому вони відкрито засуджували таку теорію. Тіло людини, навчали філософи, смертне не тому, що дано людині внаслідок гріхопадіння, яке виступає результатом прокляття божого, а воно саме по собі – гріх, тому, що таким його створив Бог. З огляду на те, Бог дав людині смертне тіло, щоб вона цінував дароване їй в майбутньому житті безсмертя.

Позитивної оцінки заслуговує і ставлення філософів антіохійців до реалізації в життя морального вчення, та обстоювання ними моральних цінностей. Не слід думати, що антіохійці заперечували цінність аскетичних практик, моральних принципів, що проповідувало християнство, а навпаки аскетизм проймався ними, як дієвий метод самовиховання і підготовки до практичного утвердження в мирському житті християнських цінностей та ідеалів. Аскетизм служить справі очищення від негараздів, внутрішніх моральних конфліктів і є одним із засобів їх розв'язання. Аскетичне життя сприймається, в першу чергу, як позитив, що очищує від гріховності та несе порятунок від руйнівної влади світу: небезпек осквернення святинь, страху та зневаги. Практика аскетизму готує душу людини до сприйняття релігійної містичності буття – надбання Божественної благодаті, надаючи суб'єкту особливого натхнення, випробовуючи його на міцність та змушуючи до духовних подвигів.

Християнство не могло обійтися без філософії, тому що не змогло б сформуватися як релігія найвищого рівня, як релігія космополітична, як релігія монотеїстична. Антіохійці висунули моральне вчення і вчення про спасіння. Оскільки на їх думку: «Увесь Всесвіт вийшов з одного Божого Слова» [7, с. 216], то його основи становлять загальнолюдські абсолютні цінності. «…від рівня моральної культури кожного…, залежить, переорієнтує чи не переорієнтує людство свою духовно-теоретичну і матеріально-практичну діяльність на дотримання загальноприйнятих моральних засад, щоб покласти край проблемам світу викликів і загроз» [8, с. 12]. У даному випадку опановувати християнську етику і неухильно слідувати їй було твердим переконанням і моральним обов'язком кожного антіохійця. Якщо людина всі ці правила виконує, то вона обов'язково врятується, тобто потрапить у царство Боже. Таким чином, за вченням антіохійців, викупна смерть тільки примирила людину з Богом, але домагатися порятунку – це справа самої людини.

У процесі історичного розвитку, суттєвий внесок у формування та поступ християнського світогляду, загальноприйнятих моральних засад, обстоювання моральних цінностей внесли філософи Антиохійської християнської богословської школи. «По мірі перетворення у світову релігію, християнство змушене було більш-менш чітко сформулювати основні положення свого віровчення. А цього воно, як релігія вищого ґатунку, ніяк не могло б здійснити без філософії, без використання філософських категорій, логіки Аристотеля, стоїцизму. У цій області особлива заслуга належить тим діячам церкви, які ще з кінця II століття почали філософську обробку християнського світогляду» [9, с.13]. Насамкінець можна узагальнити, що пізнання та переосмислення сутності релігійного світогляду філософів Антіохійської патристичної школи, дослідження їх ставлення до філософії набуває нового значення у контексті сучасного світового діалогу культур. «Ідея Бога як вищого морального законодавця несе в собі важливий соціокультурний смисл: закони моральності виступають як об'єктивні форми соціальної гармонії» [10, с.122]. Окремий акцент зроблено на використанні їх ідей у християнстві, як релігії, що сформувала основні засади середньовічної філософської думки.

Висновок. Антіохійська богословська школа залишила нам у спадок не дуже численні, але цінні філософські пам'ятки: «Від початків християнізації слов'ян і надалі вся їхня антропологія великою мірою орієнтувалася на антіохійську проблематику, антіохійські ідеї, інтерпретацію (та гіперінтерпретацію) антіохійської спадщини. Провідні пам'ятки середньовічних слов'янських культур при уважному розгляді виявляють багаторівневу залежність від Антіохії.» [1, с. 27]. До того ж, згідно з їх релігійною філософією, у твореннях антіохійців з'являються мотиви любові і роздуми щодо їх втілення у життя людини, але це малодосліджені твори.

Історико-філософське значення Антіохійської школи, полягало у тому, що вона відстоювала аристотелівську філософську думку, як основу будь-якої теорії, на противагу платонічному ідеалізму. Відповідно до свого вчення школа була і філософською, і богословською, і екзегетичною. Важливість Антіохійської школи визначається ще й тим, що вона відзначилася високою продуктивністю тлумачення, науковою постановкою розкриття змісту Святого Письма, створенням історико-граматичного методу. Її абсолютний внесок в історію екзегези полягає саме в науковій побудові методології.

Згадані ідеї викликали потяг антіохійських екзегетів до мудрості, яку вони називали гнозисом, тобто знанням у вищому та граничному смислі, що спричинило поєднання матеріальної та абстрактної дійсності. У той час винятковістю їх філософсько-богословської думки був реалізм та раціоналізм. «Унікальність антіохійської філософії зумовлена її специфічним фокусом на поєднанні матеріальної та умоглядної реальностей. На відміну від більшості інших напрямів християнської думки, антіохійці не були готові знецінювати фізичне, підносячи духовне. Це складне стереоскопічне бачення не дарма було названо містичним матеріалізмом. Воно спонукало антіохійських богословів заглиблено вивчати практичні сторони людського життя…» [1, с. 2].

Черговим здобутком антіохійських філософів стало вчення про людину, зокрема безсмертну людську особистість, яка була створена Богом за власним образом і подобою , яка прагне до поєднання зі своїм Творцем, і таке поєднання не вимагає розчинення неповторності особистості й її самосвідомості в Божественному началі. Це розуміння людини відкрило нові можливості розвитку таких якостей людського життя, як любов, дружба, творчість, свобода» [11, с. 85]. Усе це має важливе значення бо через раціональне, моральне самовдосконалення антіохійці намагалися все піддавати сумніву і прояснювати розумом для усвідомлення. Отже, розум і віра повинні бути з'єднані між собою, тому що на думку антіохійців у мудрості знаходиться віра, а у вірі мудрість. Адже Господь так створив людину, щоб вона бажали двох речей: віри та мудрості. Але люди можуть помилятися, коли приймають віру, залишаючи мудрість, або навпаки шукають однієї мудрості, залишають лише віру, тому що віра без мудрості не може існувати. Господь пояснює, що людина зобов'язана прийняти на віру те, що не може пояснити, а якби обмежила свої знання, то залишилась би невченою. Щоб зрозуміти моральну сутність і особливості людини антіохійські філософи порушили проблеми віри і знань, науки, етики і релігії.

Отже, усю творчу енергію антіохійці спрямовували на тлумачення Біблії, використовуючи при цьому, буквальне пояснення текстів. Саме проти інтерпретаційного самочинства повстала антиохійська екзегеза, а її традицією стало засудження алегорії, тому що вона руйнує пряме тлумачення Біблії.

Знов-таки принципові здобутки філософів антіохійців полягають у тому, що вони виступали проти дуалізму духу і матерії, тіла і душі. Також можна додати їх християнську культуру, ставлення до реалізації в життя морального вчення, та обстоювання моральних цінностей. В Антиохії християнство зміцніло і розпочало свою активну морально-ціннісну проповідницьку діяльність.

Після розколу у 1054 році єдиної церкви всієї Римської імперії на візантійську: грецьку, східну, православну; і католицьку: римську, латинську, папську, то кожна з цих церков утримувала і розвивала свої власні релігійні світоглядні вчення у різних напрямках. Римська церква і вся Західна Європа, в результаті столітніх набігів варварських племен і розриву з освіченою на той час Візантією, від античної культури успадкувала лише біблійне вчення. Західній Європі спочатку було складно зрозуміти

навіть рівень світогляду Антіохійської богословської шкіли. Згодом хрестові походи призвели до знайомства Західної Європи з філософською спадщиною античності та візантійською мудрістю, в тому числі і спадщиною Антіохійської богословської школи.

Згодом, елементи Антіохійської філософсько-богословської культури з'явились і в українській філософській думці, що відобразилось у творчості провідних освітян, таких як Симон Тодорський, свт. Димитрій Ростовський, Стефан Яворський, преп. Паїсій Величковський тощо. Можливо, це відбивалося і на меценатській діяльності українських політиків. Підтримка Данилом Апостолом та Іваном Мазепою алепського видання Євангелія арабською мовою сприяло духовному відродженню сирійських християн у мусульманському оточенні. Водночас моральна підтримка Антіохійським патріархом релігійних ініціатив на кшталт заснування Львівського братства сприяла відродженню київського православ'я, підпорядкованого сусіднім імперіям» [1, с. 28]. Питання впливу Антіохійської філософсько-богословської школи на творчість українських філософів-освітян є вельми актуальним у перспективі подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. Морозова Д.С. Богословська антропологія Антіохійської школи та роль її спадщини у розвитку слов'янських культур : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук : спец. 09.00.14 – богослов'я; 09.00.11 – релігієзнавство / Д. С. Морозова. – Київ, 2021. – 37 с.
2. Колодний А. М. Християнство тільки починається / Університетські наукові записки, 2008, №2 (26), с. 372-377.
3. Морозова Д. С. «Покажи мені людину». Антропологія Антіохійської школи та її спадщина у Київській традиції [Текст] : [монографія] / Д.С. Морозова – Київ.: Дух і літера, 2021. – 560 с. + 8 с. (іл.) (Серія «Українські богословські студії»).
4. Дулуман Є. К. Філософія: курс лекцій/ Є. К. Дулуман, Н. В. Анацька. – К.: НТУУ «КПІ», 2013. – 236 с.
5. Саган О.Н. Антіохійська православна церква // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Антіохійська православна церква (дата звернення: 28.03.2025).
6. Downey G. A. History of Antioch in Syria. Princeton, 1961. 752 p.
7. Святий Августин. Сповідь / Августин Святий. Перек. З латин. Ю. Мушака; Післям. С. Здіорука. – К.: Основи, 1999. – 319с.
8. Етика – вчення про смисл життя [Текст] : навч. – метод. посіб. / В.І. Гур, Т.М. Свідло, Н.В. Анацька та ін. – К.: НТУУ «КПІ», 2008. – 80 с.
9. Анацька Н. В., Кравченко І. А., Франко Н. О. «Сучасний контекст спадщини Олександрійської богословської школи та її вплив на становлення філософії і релігійного світогляду» / Анацька Н. В., Кравченко І. А., Франко Н. О. //Вісник Львівського університету: філософсько-політологічні студії, 2024. – Випуск 53. – С. 7-17. Посилання на публікацію на сайті видання: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/uk/2024-53
10. Етика: навчальний посібник / В. О. Лозовой, М. І. Панов, О. А. Стасевська та ін.; За ред. проф. В. О. Лозового. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 224 с. Бібліограф.: с. 219-221.
11. Історія філософії. Проблема людини та її меж : [навчальний посібник] / [Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С.] – К. : КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 296 с.

MODERN UNDERSTANDING OF THE ANTIOCH THEOLOGICAL SCHOOL PHILOSOPHICAL LEGACY AND ITS INFLUENCE ON PHILOSOPHIZING

Nataliia Anatska, Iryna Kravchenko, Vadym Peniuk
National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy
Prospect Beresteiskyi, 37, 03056, Kyiv, Ukraine

The presented investigation highlights the philosophical heritage of the Antiochian Theological School and its influence on the European philosophy's formation. Since the thinking of the Antiochians was theocentric, the relationship between philosophy and religion was the leading issue. At the same time, there was a transformation of religious ideas into philosophical ones, which later found their embodiment in the Christian philosophy of the Antiochians. It's noted that the Antiochian Theological School, as a direction of early patristics with its original Christian teaching, dates back to the time of the Apostle Paul. The creators of the New Testament books note that it was in Antioch that the adherents of Jesus Christ first began to call themselves Christians. There is a legend that the founder of the Antiochian theological school was the priest Dorotheus of Tyre, and one of the first teachers was the famous saint Lucian of Antioch. It was also discovered, that some of the spokesmen of the Antiochian school were elevated to the rank of saints after death: Eustachius of Antioch, John of Antioch, John Chrysostom, other well-known figures were originally canonized, but after discovering some heretical thoughts in them, they were expelled from this rank and posthumously excommunicated, while others were declared heretics during their lifetime and condemned by conciliar decrees. Here it should be said that the fate of the religious and philosophical doctrine and dogmas of the church was influenced by heretics no less than by those figures whom the church canonized. Our task was to find out the role of the religious philosophers of the School of Antioch in the development and formation of Christian theology and medieval philosophy.

A separate emphasis is placed on the teachings of Aristotle, which became the basis of the philosophy of the representatives of the School of Antioch. The Antiochians were the first to take Aristotle's philosophical system as a basis and, with the help of his teachings, entered medieval philosophy with the introduction of their moral doctrine and Christian values. And therefore, not a departure from the world, as taught by Alexandrian theologians, but a practical struggle against evil for the victory of Christian values and was the main content of the moral teachings of the Antiochians. It was this school that gave the Christian world many active figures, philosophers, moralists, such as Diodorus Tarsky, Theodore of Mopsuestia, Blessed Theodorite of Cyrus, John Chrysostom and others.

It is concluded that the Antiochians tried to question everything and explain it rationally for understanding. They believed that the correct formulation and impeccable awareness of the essence of Christian truths is given not by blind faith, but through knowledge. In its philosophical positions, the School of Antioch proceeded from the teachings of Aristotle and the system of views of the philosophers of the Stoics.

As a result of the study, the philosophical system of views of representatives of the Antiochian school, especially the growth of its key philosophical ideas and moral values, which later became the basis for the development of Christian science and medieval philosophical thought, was determined.

Key words: Middle Ages, Antiochian school, religion, theology, theocentrism, patristics, epistemology, Bible, morality, Christian worldview, philosophy, rationalism.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 19–27
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 19–27

УДК [141.319.8:130.2]:[911.375:72.03:304.3]»20»
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.2

МІСТОПОЯВА ЯК ПРОЯВ ФЕНОМЕНУ ЕМЕРДЖЕНТНОСТІ

Павло Білик
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії культури
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

Виклики, що постають перед сучасною людиною сьогодні, вимагають стрімких та комплексних рішень. Мультидисциплінарний підхід виправдав себе як ефективний спосіб аналізу проблем та пошуку їх вирішення, особливо в царині соціальних та гуманітарних наук. Для дослідників міст, що часто фахово перебувають на перетині цілого спектру наукових напрямків: архітектури, інженерії, історії, географії, соціології, культурології, біхевіористики, філософії тощо, мультидисциплінарний підхід видається єдиноможливим та найбільш ефективним.

У цій статті викладено ідеї, які можуть стати комплементарними до принципів застосування міждисциплінарного знання – в першу чергу, розгляд об'єкта досліджень як комплексної системи, з особливою увагою до феномену емерджентності, який проявляє систему такого штибу.

У цій статті розкриваються засади теорії систем, зокрема через звернення до філософії структуралізму та використання лінгвістики як інструменту філософського аналізу в цілях ідентифікації іншости. Для навігації ідей також вводяться уточнення та перевизначення деяких термінів, таких як: структура, функція, система, комплексність, а також емерджентність.

Провідною темою та об'єктом інтересу тут виступає місто як система та «містопоява» – момент концептуальної трансформації поселення та його становлення як окремого іншого феномену для окреслення принципово відмінної рганізації людського співіснування, а також рогляд її як проявлення феномену емерджентності комплексної міської системи.

Це дослідження підкреслює потребу удосконалення наукових підходів та закликає до розробки нових теоретичних рамок для аналізу комплексних систем, прикладом якої тут є місто. Запропонований підхід є прикладним та ефективним для аналізу будь-якого іншого феномену чи явища, яке може розглядатись як комплексна система в довільній науковій сфері.

Ключові слова: місто, система, емерджентність, структура, урбанізація.

Ціле – завжди більше, аніж проста сума його частин.
Аристотель

Сучасна людина у все більш глобалізованому світі зіштовхується з динамічними й комплексними викликами. Урбанізовані території не лише формують нові умови існування, а й стають домінантним середовищем проживання людства. Згідно з актуальними прогнозами, до 2050 року близько 70% світового населення житиме в містах, коли лише у 2008 ця частка перетнула відмітку 50%. Ці показники видаються особливо разючими, якщо зважати на те, що з часів появи перших міст – поселення Урук (Месопотамія), що близько 3500 року до н. е. (прибл. 3800–3300 р. до н.е.) стало першим справжнім містом у класичному розумінні: з монументальною архітектурою, розвиненою бюрократією, писемністю, централізованою владою – і до 1500 р. н. е., себто за 5 тисяч років існування міст, частка міського населення планети досягла лише 17% [1; 2, с. 193]. Тож, безумовно, саме міста сьогодні постають центрами як найбільших досягнень цивілізації, так і найгостріших її криз – вони є одночасно майданчиками інновацій, соціокультурного розвитку,

© Білик П., 2025

економічного росту, а з іншого боку, аренами нерівності, екологічного навантаження та соціальної напруги.

Сьогодні мультидисциплінарний підхід утвердився як ефективний інструмент аналізу урбаністичних процесів. Цей підхід змушує нас, для прикладності його застосування, також виходити за межі розуміння міста лише як фізичного простору. Сучасне місто слід розглядати як складну соціально-просторову систему, де переплітаються економічні, культурні, політичні та екологічні фактори, що формують його внутрішню логіку та динаміку. У такому підході місто постає як комплексна система, що складається з безлічі підсистем, а однією з ключових характеристик такої системи є емерджентність.

Емерджентність, в загальній теорії систем, є явищем (або феноменом), що проявляється при взаємодії двох і більше елементів, що мають латентні (потенційні) характеристики, які є непроявними, допоки ці елементи не стануть частинами цілого. Дослідження емерджентності характерне багатьом сучасним наукам: фізиці, математиці, біології, філософії тощо. У певному сенсі, узагальнює концепцію емерджентності в кожній з цих сфер «теорія комплексності» («complexity theory»). [3, с. 49]

Найбільш предметними прикладами емерджентності у природі є такі, здавалося б, прості біологічні системи як мурашники та бджолині вулики, де кожна окрема комаха взаємодіє з іншими через доволі прості сигнали феромонів, що, у свою чергу, призводить до функціонально ускладнених моделей – свого роду соціального усторою. Іншим прикладом, значно складнішим у функціональному плані, є людська свідомість – явище, яке неможливо звести до простої сукупності синаптичних зв'язків у центральній нервовій системі. Та, мабуть, найвизначнішим проявом емерджентності для всього живого на планеті став перехід від неорганічної до органічної матерії в процесі ускладнення хімічних взаємодій – тобто поява якісно нового рівня організації сущого – життя.

Практично все навколо можна і варто розглядати як систему. Досвід спостереження за процесами в системі може дозволити екстраполювати типові її прояви і з певною вірогідністю передбачати розвиток характеристик схожих систем. Проте, емерджентні властивості не можуть бути передбачені аналітично, оскільки характеристика, якої набуває система внаслідок емерджентності, не є явно властивою елементам чи простій сумі елементів цієї системи для суб'єкта спостереження до моменту появи цієї характеристики. [4]

Згідно теорії систем, емерджентність є раптовим відхиленням від нормального (звичного) функціонування системи внаслідок надзвичайних ситуацій, що виникають через нелінійну взаємодію між її компонентами. [5, с. 13] Системи з високою взаємозв'язністю та складністю, такі як кіберсистеми, мережі соціальних зв'язків та взаємодій, інфраструктура людських поселень, можна вважати такими, що особливо схильні до емерджентних проявів. Для повноцінного осмислення феномену емерджентності доцільно повернутися до фундаментального питання: що саме становить суть системи як такої?

Появу системи уможливлюють дві взаємопов'язані складові: структура та функція, або ж, у редукованому розумінні – об'єкти (компоненти) та динаміка зміни їхніх станів. Структура забезпечує організацію елементів системи, визначаючи їхні базові властивості, взаємозв'язки та конфігурацію в просторі. Водночас функція проявляється у зміні стану цієї структури в часі – тобто у процесах, які здійснюються в межах або за участі системи. Без структурної визначеності не існує основи для ідентифікації системи як цілісного утворення, тоді як без функціональної складової вона лишається статичною та позбавленою смислового розвитку. Взаємодія цих двох аспектів уможливлює опис системи як процесуально організованої цілісності.

У філософії структуралізму структура розуміється як система перетворень, яка включає в себе серію моделей, пов'язаних між собою правилами, завдяки яким, якщо модифікується один елемент, змінюються й інші. [6] Однак в такому підході структура описується системними характеристиками – функцією – зміною стану, і об'єднує два принципово різних терміни в один; тож, для докладного розуміння викладених в цьому тексті ідей, важливо розмежувати та пере-визначити терміни «структура» та «система». Структура не визначає (або не повністю визначає) функціональне проявлення системи. Тут, структура передує системі, а утворює її, вже коли починає проявляти певну функцію – тобто з виникненням у ній динаміки, зміни станів, яка може мати різну природу (рух, обмін інформацією, ріст тощо), як у межах самої структури, так і у взаємодії з зовнішнім. Саме ця здатність до зміни й функціональної активності трансформує структуру в систему, що визначає структуру виключно основою або каркасом системи.

За таким принципом, одним із методів аналізу явищ, можна вважати, їх структурний розгляд. В цьому процесі проводиться редукування системи (повноти явища) до структури як аналітичної форми. Проте, симпліфікація об'єкта дослідження з ціллю кращого його розуміння може негативно відобразитись на висновках через ненавмисне упущення інформації, втраченої в процесі редукції. Наразом, такий підхід, у своїй суті, суперечить основному принципу мультидисциплінарності – комплексному аналізу складних явищ, адже умисно спрощує їх. Структура, фактично, є ізольованою абстрактною формою, де функції є нівельованими. Аналіз такої аналітичної моделі не може дати достатньо даних для відтворення досліджуваної системи у повній мірі, а отже, не може вважатись аналогом явища та достатнім підґрунтям для інтердисциплінарних висновків. В одній зі своїх статей американський фізик-теоретик та нобелівський лауреат Філіп Андерсон пише: «Спроможність розкласти все до простих фундаментальних законів жодним чином не означає здатність реконструювати на основі цих законів Всесвіт.» [4]

Відповідною є критика розгляду Всесвіту як інформаційної системи, що полягає в зведенні фізичної реальності до обробки й зберігання інформації: кожна частинка, стан чи процес може бути виражена певним значенням або набором значень. Такий підхід у своїй суті не є новим, його можна вважати осучасненою версією «лапласівського детермінізму», основна ідея якого полягала в тому, що Всесвіт влаштований виключно на законах класичної механіки, а отже всі природні явища, чи то будь-які зміни стану нашої реальності, є лінійно детермінованими. Сам Лаплас пише: «Припустімо, що існує розум, який у певну мить може осягнути всі сили, що приводять природу в рух, і відповідне розташування істот, що її складають, розум настільки могутній, що здатен піддати ці дані аналізу. Тоді він охопив би однією формулою рухи як найбільших тіл у Всесвіті, так і найменших атомів; для нього нічого не було б невизначеним, і майбутнє, як і минуле, поставало б перед його очима.» [7, с. 4]

Однак, сьогодні в сучасній науці з'являється все більше суперечностей та принципових обмежень такого підходу. Насамперед, квантова теорія – принцип невизначеності Гайзенберга постулює неможливість точного знання одночасно положення та імпульсу частинки. Ця фундаментальна риса квантової реальності впроваджує категоричну межу на повноту інформації, що може бути відомою. Крім того, навіть у макросвіті існують системи з високою чутливістю до дрібних флуктуацій – випадкових коливань або відхилень величин від їх середнього значення, що спричиняють непередбачувані, часто масштабні, зміни в системах – наприклад, атмосферні процеси або динаміка великих соціальних систем. Таким чином, навіть за умови редукції фізичної реальності до інформаційної системи, оперування усіма значеннями її параметрів не забезпечує можливості прогнозувати природу нових характеристик, що виникають у процесі ускладнення цієї системи.

Зведення явищ до структури як аналітичної форми має свої очевидні вади хоча б тому, що у фізичній реальності не існує об'єкта, що в своїй суті є абсолютно ізольованою структурою. У фізичному плані всі матеріальні об'єкти знаходяться в постійному русі: ідеї Галілея про рух, продовжені Ньютоном в його класичній механіці та викінчені Айнштайновою теорією відносності перейшли у вже, здавалося б, категорію загальновідомого – об'єкт, що здається нерухомим відносно однієї системи відліку, може перебувати в русі відносно іншої. Враховуючи, що систем відліку є безліч і жодна пара з них не є уповні узгодженою (коли б всі спостережувані елементи проявляли себе тотожними змінами стану одночасно в двох системах), завжди існуватиме така система відліку, відносно якої об'єкт буде знаходитись в русі; подібно, не існуватиме жодної системи відліку, відносно якої всі об'єкти будуть статичними. В здавалося б крайньо статичних твердих тілах, до прикладу в кристалічній ґратці алмазів, атоми здійснюють коливання і не є повністю статичними. Більше того, навіть за умов «абсолютного нуля» і припинення будь-якої зміни стану всередині спостережуваного матеріального тіла, це тіло залишається елементом системи вищого порядку, що маніфестує її функцію збереженням первинного імпульсу та інерційного руху в просторі.

Ніщо не є статичним, відповідно ніщо не є структурою, а системою, нескінченним набором підсистем, систем, надсистем. Симпліфікація системи на порядок (до структури) є лиш інструментом обмеженого пізнання системи, але це пізнання не може бути повним, а отже достовірним: двовимірне спрощене графічне зображення міста – мапа – є моделлю структури, яка може бути корисною в процесі навігації, але мапа є спрощеною ілюстрацією міської просторової структури, вона не дозволяє пізнати місто як систему і не заміняє досвід прямої взаємодії з містом.

Варто також сказати, що редукування системи до структури як аналітичної форми змушує нас залишити поза увагою і феномен емерджентності, що є важливою характеристикою комплексних систем, адже його уможливлює саме функція, яка робить систему системою, що і виражає явище у його повноті. Таким чином, можна стверджувати, що будь-яка структура, яку можна розглядати в науковому аналізі, є основою системи, проте ця структура набуває значення лише в контексті її функціонального проявлення і, відповідно, трансформації в систему.

Для більш предметної ілюстрації розрізнення термінів «структура» і «система», можна провести аналогію з мовою. Структура певної окремої мови може бути викладена у словнику та граматиці, ці матеріали достатньо вичерпно узагальнюють мову до впорядкованого набору елементів – слів, правил, категорій – та навіть пояснюють їх взаємодію. Вони визначають, як «правильно» будувати висловлювання, які значення закріплені за словами, які форми допустимі.

Проте, жива мова – це система в її використанні: те, як люди реально говорять, змінюють слова, граються з сенсами, адаптують мовлення до контексту, створюють нові значення. У процесі мовлення виникають феномени, які також можна вважати емерджентними – гумор, іронія, непорозуміння; їх часто неможливо передбачити лише на основі аналізу словника чи граматичних структур.

У міському ж контексті структурою можна вважати фізичну форму міста: дороги, будівлі, райони, парки, інфраструктуру поза часовим контекстом. Система ж міста – це його життя у процесі: циркуляція транспорту, економічні процеси, динаміка соціальних зв'язків, культурний поступ тощо.

Концептуальна сутність «міста», здається, є очевидною кожному. Містопоява – це природний процес, що супроводжується збільшенням чисельності мешканців та

технологічним розвитком суспільств. Проте, місто це не лише населений пункт з більшою кількість населення. Це термін, який ознакує окрему категорію, яка є інтуїтивно очевидною, і вказує на предметно інший формат соціальної, економічної, просторової організації поселення людей. Запорукою появи міста, в першу чергу, можна вважати ускладнення і зростання системи соціальної кооперації людського виду – сім'я, рід, клан, плем'я, мережа попередніх і т. д. Умовою такої кооперації стала групова ідентичність, що базувалась на чомусь більшому ніж особисті зв'язки індивідів, адже співжиття сотень, тисяч, десятків тисяч людей, які б не вважали одне одного чужинцями чи ворогами, не могло базуватись на особистісній довірі. Згідно числа Данбара, кількість людей, яка може підтримувати сталі соціальні зв'язки та вибудовувати довірливі стосунки є близько 150 [8], аж ніяк не кількість населення навіть так званих прото-міст, одним з прикладів яких є Тальянки, трипільське мега-поселення IV ст. до н. е. в Черкаській області, що налічувало, за певними оцінками, від 15 до 21 тисяч мешканців. [9]

Згідно сучасної антропологічної науки, нова групова ідентичність, що виходила за межі особистого знання одне про одного, стала можливою завдяки розвитку в людини розумної здатності мислити абстрактно. [10, с. 27] Що цікаво, перехід інтелекту на щабель, який уможливлює оперування абстрактними поняттями, за своєю природою теж є маніфестацією феномену емерджентності в когнітивних спроможностях нашого виду. Емерджентні прояви оточують, супроводжують, стають причиною та є наслідком одне одного.

За своєю природою людське поселення будь-якого типу є системою – організованою структура з інтегрованим набором функцій. Місто, як один з типів населених пунктів, є системою вищої категорії, адже вміщує в собі цілий ряд підсистем – інфраструктурну, транспортна, економічна, адміністративна, соціальна, тощо. Цікаво, що деякі з міських підсистем формуються як результат емерджентних процесів. До прикладу, на початкових етапах зростання людське поселення може зберігати пішохідний характер, не потребуючи розвиненої внутрішньої транспортної інфраструктури. Втім, зі збільшенням масштабів і складності просторової організації настає критичний момент, коли поява такої підсистеми як якісно нової характеристики поселення стає відповіддю на нові умови, які є результатом ускладнення системи в процесі зростання.

Насправді, можна сміливо стверджувати, що феномен емерджентності не лише трансформує міську систему та зумовлює появу в ній нових підсистем, а й що місто як таке, поява його самого, його статусне та навіть лінгвістичне виокремлення, є маніфестацією феномена емерджентності.

Людвіг фон Берталанфі, австрійський біолог та автор загальної теорії систем, вважав процес містопояви (іншими словами, типологічну зміну поселення в процесі урбанізації) феноменом емерджентності, подібним до процесів росту та розвитку, в яких зростання цілого результує зростанням та зміною його частин за принципом простої залежності алометричної функції, яка описує нелінійні залежності між різними ознаками системи в процесі її масштабування. [11]

Уже сам факт вимушеної появи нового терміна вказує на диференціацію «міста» та «не-міста» (іншими словами урбанізованого та неурбанізованого) – в якийсь момент осіла група індивідів перестає бути просто поселенням та стає чимось концептуально іншим.

Новий термін не виникає у мові без необхідності: його поява сигналізує про потребу когнітивного розрізнення, виокремлення певного феномена. Якщо явище отримує окреме мовне позначення, це вказує на те, що в межах даної мовної системи і концептуального поля об'єкт спостереження сприймається як відмінний і потребує нового семантичного означення.

Ця ідея не є новою і була докладно сформульованою в працях дослідників, що працювали на перетині лінгвістики та філософії. Серед них, Жиль Дельоз, який вважав, що лексичні одиниці (терміни) не є довільними позначками, а маркерами концептуальних меж. [12]

Сучасна класифікація поселень, розроблена здебільшого для оптимізації адміністративного управління, варіює у визначеннях залежно від країни та регіону. В українській термінології, незважаючи на регулярні зміни офіційної класифікації, послуговувались багатьма термінами для позначення різних за характеристиками населених пунктів: «місто», «село», «містечко», «село міського типу», «селище», «поселення», «населений пункт». Здебільшого диференціація зумовлена різницею кількості та/або щільності населення. Практично усюди, де є різні за кількісними характеристиками поселення, є аналогічні або схожі класифікаційні терміни, проте фактичні числові значення не завжди схожі.

Загалом у більшості європейських країн, особливо тих, що мають відносно уніфікований підхід до адміністративно-територіального устрою, містом вважається населений пункт, де 50% або більше населення проживає в умовах урбанізованого середовища. Проте поняття «урбанізованого середовища» відрізнятися навіть у сусідніх та культурно пов'язаних країнах.

Статус міста присвоюється поселенням на підставі різних критеріїв, які варіюють залежно від історичного, політичного та адміністративного контексту кожної країни. Серед характеристик, які важливо перелічити, окрім уже названих кількісних показників, будуть такі якісні особливості, як наявність історичної спадщини, етнокультурне різноманіття, адміністративна та економічна роль тощо. Також усе частіше міські території втрачають виробничу функцію як основну, натомість зосереджуючись на сфері послуг, інтелектуальній праці та інноваційній діяльності.

Нерідко населений пункт може отримати статус міста за поданням громади. Проте, навіть за наявності ініціативи громади, остаточне рішення про присвоєння статусу міста зазвичай приймається національними або регіональними органами влади, які враховують встановлені критерії та місцеві особливості. В Україні така процедура також існує, регламентується законом «Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України». Проте якісні та кількісні характеристики при оцінці населеного пункту: населення не менше 10 тисяч осіб, частка зайнятих у промисловості, сфері послуг тощо, розвинена інфраструктура, все ж відіграють вирішальну роль в прийнятті рішення про зміну статусу. [13]

Подібно до змін, запроваджених у Законі України «Про адміністративно-територіальний устрій» у 2020 році, формальні критерії, за якими поселення отримує статус міста, постійно трансформуються й адаптуються до сучасних умов. Водночас постає питання: чи існують універсальні та сталі ознаки міських систем, які залишаються незмінними незалежно від правових чи політичних змін чи навіть з плином часу?

Протягом значної частини історії міста відігравали унікальну функцію, формуючись на перетинах важливих торговельних шляхів і стаючи місцями концентрації соціальної динаміки. Завдяки постійному руху людей – приїжджих, від'їжджих, мандрівників і купців – вони перетворювались на осередки обміну не лише товарами, а й знаннями, ідеями та культурними практиками. У цьому сенсі міста функціонували як ранні мережі комунікації, об'єднучи ширше суспільство через потоки інформації. [14] За оберненою логікою, міста з'являлись там, де інтинсифікувались потоки обміну (інформацією). Містопоява Львова є класичним таким випадком – фортеця, що виникла на перехресті кількох важливих торгових маршрутів, які з'єднували Чорне море, Балтику, Центральну Європу та Азію.

З появою реальної цифрової мережі – інтернету – місто поступово втрачає унікальність своєї історичної функції осередку інформаційного обміну. Водночас ця функція не зникає повністю: місто зберігає її як емерджентну характеристику і все ще є майданчиком для появи нових форм соціокультурної взаємодії через просторову і соціальну щільність.

Аристотель вважав, що процес містопояви є логічним переходом від поселення до міста, а потім до держави через прагнення та завдяки «епігамії» – «спільності» та «взаємної приязні» – умовами, що уможливлюють об'єднання для досягнення «добробуту». [15, с. 99–128] Проте спільність та взаємну приязнь можна назвати складовими громадянського суспільства, яке часто виступає як нормативна модель соціального співжиття. Проте постає критичне запитання: чи справді мешканці сучасних міст практикують цю взаємну приязнь у повсякденному житті? Чи не замінив глобальний капіталістичний устрій взаємну приязнь на виключно взаємну вигоду, у межах якої спільність і солідарність виникають не завдяки, а радше всупереч логіці системного розвитку?

Урбанізоване середовище, з його високою кількістю та щільністю населення, скоріше характеризується анонімністю та фрагментованістю соціальних зв'язків, часто більше сприяє соціальній дистанції, конкуренції або потурає байдужості, аніж взаємній підтримці.

Сучасні засоби комунікації значно розширюють можливості підтримання зв'язку між великою кількістю індивідів, однак такий формат взаємодії здебільшого лишається поверховим і не здатен повноцінно замінити особистісний контакт. Відповідно, він не може слугувати надійною основою для формування стійких і довірливих соціальних мереж. Попри те, що людина в місті не обов'язково відчуває себе самотньою, об'єктивна обмеженість її соціального кола – зокрема відповідно до концепції «числа Данбара», згаданої раніше – не дає змоги вибудувати міцну групову ідентичність чи стале почуття приналежності до міського середовища. Це, у свою чергу, ускладнює формування відчуття «спільності», особливо в порівнянні з невеликими населеними пунктами, де «спільність», асоційована з поселенням, має значно чіткіші межі, завдяки загальновідомому ознакуванню «свій-чужий». [8, с. 174]

Якщо ж спробувати проаналізувати міста на предмет «добробуту», то висновки будуть суперечливими. З одного боку, в абсолютних показниках міста дійсно виступають концентраторами капіталу: за рівнем валового внутрішнього продукту деякі мегаполіси (наприклад, Токіо або Нью-Йорк) можуть конкурувати з національними економіками – якщо виокремити їхній ВВП та розмістити у світовому рейтингу країн, вони посядуть місця серед перших двадцяти. [16] Та чи відповідає така природа «міського добробуту» концепції Аристотелевої «епігамії»? Адже економічні показники такого рівня жодним чином не відображають повною мірою реальний стан справ на рівні окремого індивіда, особливо в умовах зростаючої прірви бідності та поглиблення соціальної нерівності.

Дослідження містопояви як феномену емерджентності є цінним сьогодні не тільки задля повноти міждисциплінарного пізнання цього явища та покращення практик управління міською системою, а й для глибшого розуміння, в певному сенсі, непередбачуваної природи викликів, що є результатами процесів урбанізації і які, дуже вірогідно, виникатимуть надалі.

Місто не є крайньою категорією кількісно-якісного ускладнення системи поселення. Столиці та просто надвеликі міста («мега-міста»), в категорію яких Організація Об'єднаних Націй (ООН) відносить такі, що є особливо великими, технологічно та економічно розвиненими, та які населяють понад 10 мільйонів мешканців, теж можна вважати не тільки кількісно, а й якісно іншими. Проте, не зайвим буде сказати, що і ця категорія не обов'язково буде крайньою.

Запропоновані в цьому тесті ідеї не варто вважати завершеними, адже їх варто буде адаптовувати під актуальну ситуацію в майбутньому, а також, оскільки вони мають потенціал до розгортання в більшу теоретичну рамку з виокремленням практичних інструментів досліджень, в першу чергу, в сфері соціогуманітарних наук. Зміни, що настають в поступальному розвитку міського середовища, опосередковано чи прямо впливають на людину – мешканця міста, що є також є елементом системи. Особливо небезпечними можуть бути зміни емерджентні за природою – нелінійні, хаотичні, непередбачувані. Дослідження цих процесів стають надважливими для віднаходження ефективних відповідей на виклики стрімкої урбанізації.

Список використаної літератури

1. UN Revision of the World Urbanization Prospect 2018. Department of Economic and Social Affairs. 2018. 103 p.
2. Pollock, S. Archaeologies of the Middle East: Critical Perspectives. Oxford : Blackwell Publishing, 2005. 363 p.
3. Goldstein J. Emergence as a Construct: History and Issues. *Emergence*. 1999. Vol.1, Issue 1. P. 49–72.
4. Anderson P. W. More is different: Broken symmetry and the nature of the hierarchical structure of science. *Science*. 1972. Issue 177(4047). P. 393–396.
5. Hollnagel E., Woods D. D., Leveson N. Resilience Engineering: Concepts and Precepts. CRC Press, 2006. 416 p.
6. Lévi-Strauss C. Structural Anthropology. New York : Basic Books, 1958. 410 p.
7. Laplace P.-S. A Philosophical Essay on Probabilities. New York : Dover Publications, 1951. 196 p.
8. Ellard C. Places of the Heart: The Psychogeography of Everyday Life. New York : Bellevue Literary Press, 2015. 362 p.
9. Trypillia Mega-Sites and European Prehistory: 4100-3400 BCE. *Themes in Contemporary Archeology*, Vol. 2 / ed. by J. Muller, K. Rassmann, M. Videiko. New York : Routledge, 2016. 330 p.
10. Harari Y. N. Sapiens: A Brief History of Humankind. London : Vintage, 2015. 498 p.
11. Bertalanffy L. von. General System Theory: Foundations, Development, Applications. New York : George Braziller, 1968. 289 p.
12. Deleuze G., Guattari F. Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia. University of Minnesota Press, 1972. 400 p.
13. Про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України: Закон України від 28.07.2023 № 3285-IX // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2023. № 88. ст. 330.
14. Сміт М. Міста. Перші 6000 років : пер. з англ. Н. Ференс. Київ : КМ-БУКС, 2020. 272 с.
15. Арістотель. Політика : пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. Київ, 2000. 239 с.
16. Florida R. The Economic Power of Cities Compared to Nations. Bloomberg US, 16 March 2017. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2017-03-16/top-metros-have-more-economic-power-than-most-nations (дата звернення 28.03.2025)

INCEPTION OF THE CITY AS A MANIFESTATION OF THE PHENOMENON OF EMERGENCE

Pavlo Bilyk
Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Culture
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The challenges faced by contemporary individuals today require swift and comprehensive solutions. A multidisciplinary approach has proven to be an effective method for analysing problems and finding solutions, particularly in the fields of social and human sciences. For urban researchers–who often operate at the intersection of a wide spectrum of disciplines such as architecture, engineering, history, geography, sociology, cultural studies, behavioral science, philosophy, and more–the multidisciplinary approach appears to be not only the most effective but also the only viable one.

This article presents ideas that may complement the principles of applying interdisciplinary knowledge–primarily, the consideration of the research object as a complex system, with particular attention to the phenomenon of emergence, which such systems tend to exhibit.

The article explores the foundations of systems theory, particularly by drawing on structuralist philosophy and employing linguistics as a tool of philosophical analysis for the purpose of identifying otherness. To navigate these ideas, certain terms–such as structure, function, system, complexity, and emergence–are clarified and redefined.

The central theme and primary object of interest here is the city as a system and the concept of «inception of the city»–the moment of a settlement's conceptual transformation and its development into a distinct, other phenomenon, marking a fundamentally different mode of human coexistence. This inception is also examined as a manifestation of the phenomenon of emergence within a complex urban system.

This research emphasizes the need to refine scientific approaches and calls for the development of new theoretical frameworks for analysing complex systems, using the city as a prime example. The proposed approach is practical and effective for analysing any other phenomenon or occurrence that can be considered a complex system within any scientific domain.

Key words: city, system, emergence, structure, urbanisation.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 28–36
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 28–36

УДК 114:130.2:316.3
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.3

ФІЛОСОФСЬКО-ТОПОГРАФІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПІСЛЯ ПРОСТОРОВОГО ПОВОРОТУ

Антоніна Бойко
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра теоретичної і практичної філософії,
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна

Стаття наголошує на важливості та актуальності філософського дослідження простору, який у парі з феноменом часу до XX ст. лишався недостатньо дослідженим, відповідно, не актуалізувався, як того може вимагати наша сучасність.

У традиції філософування до XX ст. простір сприймався переважно як вторинна, математична категорія, що не мала самостійного філософського змісту. У статті аналізується історія становлення міркувань про простір, починаючи від античних мислителів до сучасних переосмислень у структуралістському та переважно феноменологічному дискурсах. Продемонстровані два основні концепти простору (*chora* та *topos*), що мають своє коріння у давньогрецькій філософії. Наголошується на популярності розуміння простору як *chora* – дечого багатовимірного, що є водночас місцем, простором та вмістилищем різних змістів. Наприкінці минулого століття відбувається т. зв. просторовий поворот, що знаменує собою перегляд концепції простору у філософії, мистецтві, культурі, архітектурі, географії, урбаністиці та інших напрямках, що працюють з простором. Просторовий поворот позначає перехід до розуміння простору як модусу розміщення, взаємозв'язків та стосунків, що встановлюються всередині та довкола простору. У зв'язку з вказаним поворотом у філософії переживання простору виводиться на перший план, відбувається заклик до переосмислення сучасних мережевих ситуацій через контекст простору.

У статті розглядається приклад такого переосмислення – філософська топографія як «читання» простору за допомогою досвідних практик та їх фіксації. Ці «занотовані» практики є і самостійними, і складниками одного цілого. Наголошується на важливості філософської топографії, що розглядає простір як результат людських практик та переживань.

Також підкреслюється необхідність переорієнтації філософії від темпоральної до просторової перспективи, що дозволяє краще зрозуміти сучасні глобалізаційні та інтегративні процеси, взаємовідносини з Іншим та феномен чужості у просторових контекстах сучасного світу.

Ключові слова: простір, просторовий поворот, філософська топографія, філософія простору, Чужий, chora, topos, розміщення.

Вступ. Простір та час – категорії, що практично завжди розглядаються поруч. Перший завжди є хронотопом, оскільки існує у певному часі, простір та час є взаємопов'язаними. Разом з тим, упродовж майже всієї історії людства філософські зацікавлення охоплювали переважно осмислення та переживання часу, який досі лишається загадковим поняттям, формою, плинністю буття, категорією тощо, довкола якого точаться активні метафізичні, екзистенційні, аналітичні та багато інших дискусій. Водночас філософія простору переважно або не розглядається окремо від філософії простору та часу, або звучить занадто абсурдно, бо видається, що не має змістовності, або ж за висловом австралійського філософа Джеффа Мелпаса, звертається до чого завгодно пов'язаного з простором, але не до нього самого:

«За деякими помітними випадками, досить небагато мислителів, незалежно від дисципліни приділяли серйозну увагу феномену простору, не більше, ніж явищам часу і місця,

© Бойко А., 2025

але прагнули замість цього мати справу з різними формами чи модусами простору – просторовостями, а не з простором як таким» [1].

Дійсно, про простір, можливо, і нема чого філософувати, оскільки до XX ст., коли відбувається т. зв. просторовий поворот, у філософії він розглядається як зміст без змісту, в основному, математизовано, а до того, у християнській панівній традиції у відношенні підлеглості, тлінності щодо, наприклад, тієї є ж темпоральності.

Такою є ситуація переважно до згаданого минулого століття, коли відбувається просторовий поворот. В Україні просторових досліджень досить мало, проте така ситуація змінюється, що ми самі зможемо засвідчити. Відсутність подібних напрацювань може бути пов'язана і з самою непопулярністю розмірковувати про простір, бо він досі розглядається як дещо беззмістовне. Простір є чимось занадто очевидним, тим, що завжди тут, завдяки чому я сам(а) можу бути присутнім(я), без чого неможливо існувати, чимось настільки необхідним і настільки невидимим.

Основна частина. Переживання простору являє собою первинний неодмінний людський досвід. Просторові стосунки на ще не свідомому рівні стають визначними для виживання, полювання, годування, пересування, захисту тощо у вихідних людських групах, номадах. Цей відкритий простір, у якому людина щомиті бореться за життя, згодом частково одомашнюється, охоплюється логосом у Давній Греції. Беззаперечно, існує також простір перших поселень та інших розвинених міст давніх цивілізацій, але у давньогрецьких полісах відбувається його філософське, культурне та соціально-політичне схоплення на рівні теоретичного обґрунтування необхідності полісу як нової форми існування [2, с. 181]. Таким чином, простір продовжує бути основою співіснування, зникає, самоорганізується, трансформується, поетично синтезується і стає предком сучасних міст, переважно європейських.

У часи Античності мислителі вперше більш-менш починають осмислювати простір. Комплексні міркування з'являються в Арістотеля у «Фізиці» [3]. Його *topos* – це місце, визначене, тим, що знаходиться ззовні та поруч, отже, *topos* – крайня межа об'єкта. Таке розуміння Арістотеля заперечує порожнечу (*kenon*). Платон також говорить про простір, але ці перші міркування складно вважати сформованою філософською концепцією, яка б цілісно розгортала філософію простору, оскільки в його «Діалогах» зустрічаються дише часткові пояснення того, що таке *chora* та яку роль вона відіграє при творенні космосу та живого. Однак потім ці міркування надихатимуть дослідників до великих переосмислень простору як *chora* [4]. У діалозі про творення світу та його влаштування, «Тімеї», Платон говорить про *chora*, яка в давньогрецькій мові має багато пов'язаних між собою значень:

«Місце або простір загалом, у якому річ визначається як частково зайнятий простір, місце проживання, житло, місце, де ми живемо, земля, країна, місто, територія; положення, належне місце особи чи речі, місце, що заповнює людину, займає позицію, є у його місці» [5].

Окрема думка про місце як *chora* зустрічається у стоїків, у яких *chora* є певним станом між світами. Деякі стоїки стверджують про існування множини, про можливість відстані, відмінності та оновлення у зв'язку з існуванням порожнечі у *chora*. Вона трактується як стан між світами, зокрема, Хрисіппом. Стоїки також міркують і про *topos*. Підсумовуючи їх твердження, дослідник Кеймпе Алгра наводить три, можливо, головні визначеня *chora* у стоїків:

– «*chora* просто як *topos* + *kenon* (отже, нескінченна по можливості): ймовірно не суто хрисіппівська теорія, проте широко розповсюджена серед стоїків (засвідчена у Секста та Етія);

– *chora* як (імовірно обмежений) більший простір, що забезпечує місце для більшого тіла; де-факто цей простір може і не бути повністю зайнятим: погляд Хрісіппа (як засвідчено у Дідіма);

– *chora* просто як *topos* більшого тіла: погляд «деяких стоїків» або, можливо, просто «деяких людей» (за Секстом) [6, с. 278].

Згодом *chora* розгортає поняття поверхні. З Новим часом розуміння *chora*, а не арістотелівського *topos* як простору привертає більшу увагу філософів, найвідоміші з яких – Жак Дерріда, Юлія Кристева, Мартін Гайдеґер. Через конотації *chora* пов'язані з вмістилищем, цілісністю, живленням та материнським тілом у деяких філософів, архітекторів, наприклад, у Юлії Кристевої, Елізабет Грос, Індри Каґіс Мак'юен з'являється також феміністичне осмислення цього поняття.

Протягом християнського Середньовіччя простір не має статусу важливої філософської категорії. За іудеохристиянською традицією, людська доля визначається есхатологією (тобто і часовістю). Вічність не пов'язана з тілом та тілесністю, це, звісно ж, внутрішнє відчуття і майбутня обіцянка. Відповідно, те, що лишається назовні (тілесне та просторове), стає випадковим, неважливим, непотрібним, таким, що просто необхідно пережити та нспокусам чого не піддаватись. Тіло сприймається здебільшого релігійно негативно або ж спрощено біологічно як для філософського розгляду. У часовій структурі люди самотні у своїй індивідуальності. Культура, що плекає самотність та індивідуалізм, зосереджена на темпоральності буття. Звідси з'являється хибна дихотомія внутрішнього та зовнішнього, яка посилює і після Середньовіччя уявлення про беззмістовність простору.

У XX ст. феноменолог Бернгард Вальденфельс позначає три переваги часу над простором:

A. Уявлення про простір у християн.

B. Зосередження Європи на своїй виключності та історичності, що відбувається на фоні її самоусвідомлення як дечого цілого. Таким чином, європейці створюють часову структуру своєї та зовнішньої дійсностей. Проявляється європоцентризм.

C. Применшення ролі простору у зв'язку з пануванням науки. Фізико-математичні дисципліни створюють основу для розуміння простору суто технічно [7]. Погляд природничих наук, звісно, є досить близьким до арістотелевого, згідно з яким, місце (*topos*) є крайньою межею об'єкта, функцією чи ознакою.

Проте вже у XX ст. розвивається просторова фізика, у зв'язку з якою змінюється роль простору у точних науках.

Нарешті людство починає шукати простір, у якому знаходиться. Разом з топографічним, географічним, перформативним у 70-их рр. минулого століття запускається і просторовий поворот, який знаменує собою новий статус тілесних практик відбування просторовості, концептуалізму та контекстуалізму простору загалом. Зрозуміло, що концепція простору є неможливою без особливого розуміння тіла та тілесності як, зокрема, і феноменологічний підхід до неї. Власне, саме тіло є простором. Це демонструється відповідним твердженням: «…абсолютизація простору без згадки про його зв'язок із досвідом тіла приречена на метафізичну абстракцію…зв'язок між простором і тілом виражається феноменом Vehikel (феномен транспортування) самого тіла, який метафорично позначає межу споглядання: тіло як транспортний засіб має справу з перенесенням – розміщенням, а також встановленням та зображанням…» [8, с. 37].

Тіло як простір вгадується у філософії Гельмута Плеснера та його концепції людського позиціювання ексцентричної форми. Людина як жива істота здатна сама визначати

свої межі, визначаючи, вона щоразу їх порушує, виходячи за межі свого простору. Вона творить простір всередині себе і ззовні, може рухатись крізь свій центр в обох світах, іноді накладаючи простори один на одного, іноді намагаючись їх зовсім розвести у розчаруванні світом, проте так чи інакше взаємодіє зі світом у собі та поза собою через стосунки [9]. Згідно відповідної феноменологічної концепції Моріса Мерло-Понті, тіло є первинним місцем пізнання світу [10]. Ні сприйняте у світі, ні те, що сприймає, не можуть бути повністю відділеними одне від одного. Цей погляд, що з'являється у XX ст., різко контрастує з класичним уявленням про раціоналістичне розуміння тіла, простору, через який відбувається осягнення світу як простору. Подібні міркування створюють основу для вже згаданих поворотів у деяких дисциплінах.

Мішель Фуко вважається одним з тим, хто започаткував епоху простору у XX ст. Це новий час для людських мережевих стосунків, які, як вважають деякі дослідники, визначають простір. Зокрема, німецька соціологиня Мартіна Льов такої думки, що простір визначається реляційним упорядкуванням тіл, які завжди знаходяться в русі, а також соціальних благ, за допомогою яких відбувається життя у просторі [11, с. 58]. Стосунки знаходяться у центрі простору. Зрештою, щось є простором остільки, оскільки в ньому присутні стосунки, що туди закладались свідомо чи несвідомо.

За Фуко, XX ст. є століттям простору, у якому світ існує мережево, зі значно більш розвиненою мережею взаємин, аніж 200 років тому. У XXI ст. вже неможливо уявити світ інакший від сучасного, без тієї кількості різноманітних засобів, які дозволяють бути частиною дечого цілого через численні зв'язки.

Маршал Маклюен у своїй «Галактиці Ґутенберґа» згадує міфологему «глобальне село», демонструючи вплив у суспільстві масової комунікації включно з друкованим текстом [12]. Інформаційна громада перетворюється на «глобальне село», що живе засобами електронної комунікації.

«У глобальному селі повсякденно переплітаються і виставляються на загальний розгляд "усі часи і простори відразу" – усі світогляди, культури, способи спілкування, цінності, створені і збережені людством» [13].

У відповідному зіставленні («глобального міста» проти «глобального села») мова йде про зникнення бар'єрів у комунікаціях, подорожах, спрощення купи інших пов'язаних процесів, про масштабну глобалізацію, про те, як усі ці можливості особливо успішно існують у мегаполісах, на контрасті з чим кардинально інакше складається ситуація, або принаймні так виглядає, до прикладу, в африканських чи російських поселеннях.

Модус розміщення (місцерозташування, *l'emplacement*) тепер є актуальним модусом просторовості. Він визначається відношенням сусідства деяких елементів. Модус розміщення замінив попередні історично релевантні модуси – локалізації (*localisation*) та протяжності (*l'étendue*). Теперішній модус розташовує простір, проте сам не розташовується. Через розміщення виникає більше розрізнення. Відповідним чином Фуко пропонує тему гетеротопології – «читання» місць, дослідження просторів, що накладаються, а також стосунків з ними та всередині них.

У розумінні та значенні модусу розміщення для сучасності вгадується лінгвістика Фердинанда де Сосюра, за яким мовна реальність є системою відмінностей [14]. Слово може жити власним життям і між означенням та означником існує свобода, через певні стосунки з'являється зв'язок. Так у просторі між місцями з'являються зв'язки та стосунки, які часом можуть накладатись, створюючи особливі умови для гетеротопій. Таким чином, простору як *chora* пасує вираження розміщення, яке допускає відмінності.

Люди з часом все більше усвідомлюють своє небажання бути самотніми, хочуть бути на зв'язку у мережевому вихорі поруч з іншими людьми. Це особливо актуалізується в Україні під час відключень світла та погіршень мобільного зв'язку. Відбувається підсилення моменту мережевості, що є сильним свідченням переходу до епохи розміщення. У стані війни без мережевих технологій, орієнтування на місцевості та просторових систем вижити неможливо.

Важливою вихідною позицією для акценту на просторовому характері стосунків Мішеля Фуко є француз Гастон Башляр та його феноменологія простору, що виявляється через зв'язок фізичного простору, його досвідного переживання та поезії. Мова йде про його роботу – «Поетика простору» *(«La poétique de l'espace»)*.

Переживання простору є одним з первинних, найбільш очевидних для досвіду, таких, що повертають нас до наївності. У дослідженні простору ми ставимо акцент саме на його феноменологічному сприйнятті, відповідному осмисленні, якого не відбувалось до XX ст.

Башляр показує, як людина у своєму домі творить та підтримує певні стосунки з будинком через взаємодію, особливі зв'язки з повсякденними предметами, як ці стосунки можуть відповідним чином демонструватись за допомогою літератури та мистецтва. Башляр використовує феноменологічний метод щодо архітектури приміщення, у якому розкривається щоденний досвід людини у цьому просторі, емоційна чуттєва реакція, відповідь на будівлю та її предмети. Тут можна вловити настанову для архітекторів: творити не за загальними раціональними мотивами, а з огляду на досвід людей, що постійно взаємодіятимуть з деяким простором.

За Башляром, феноменологія є найкращим способом вивчення мистецтва. Митці є очевидно прекрасними феноменологами, оскільки своїми творами вони передають концептуалізовані переживання, схоплюють їх такими, якими вони постали у своєму бутті, аби їх міг хтось ще відчути наново. Звертаючись до філософії поезії, Башляр визначає, що у ній немає минулого та майбутнього, немає порядку, така феноменологія та поетичний опис простору народжується постійно заново у щоразу нових відчуттях, переживаннях від сприйнятого. Але «поетичний образ не є результатом якогось поштовху, імпульсу… Поетичний образ з властивими йому новизною та активністю має власне буття, власну динаміку. Образ стосується сфери безпосередньої онтології» [15].

Феноменологія твердить про первинний досвід, якому неможливо суперечити через саму його сутність. Ця філософія повертає нас до наївності та безпосередньості. Досвід звертає нас до первинного архе, до неминучості тілесно-просторових переживань. Водночас робота з простором та стосунками у ньому завжди передбачає контакт з деяким Чужим, що може кардинально відрізнятися від нас. Ця Чужість випробовує нас, у самих собі ми намагаємося ладнати з нею, з тим, що змушує нас виходити за межі себе, з тим, що неможливо контролювати. Складність цих стосунків передається назовні. Через акцент на філософії простору необхідно закладати собі у розумінні, що там завжди є інший Чужий, сам простір є Чужим. У сучасну епоху нашарування та накладання часом суперечливих сенсів, шаленої глобалізації та неможливості зупинитись, аби осмислити численні зв'язки та проєкти, у яких людина задіяна щодня, значущим є робота з прийняттям цієї інакшості.

Німецький феноменолог Бернгард Вальденфельс визначає два модуси розуміння простору – топос та а-топос – згідно з його концепцією респонзивної феноменології [16]. Топос є визначеним місцем, однак а-топос є «не-місцем», запереченням, згідно з яким те, що зазвичай називають місцем, визначити неможливо. Чуже, що перебуває в а-топосі, позначає те, що жодним чином не підлягає розумінню. Це місце кардинальної чужості, що

не піддається схопленню. Робота з респонзивністю у сучасному світі означає усвідомлення відповідальності та необхідності відповіді Чужому в його а-топосі. Це робота з невизначеним та невідомим, що загартовує адекватне ставлення до питання плюральності та інакшості, що зараз становлять порядок денний.

«Спатіальний мотив сучасного філософування не може обійтися без оновлення концептуального складу мислення» [17]. Це стосується всіх переорієнтацій та переосмислень, що відбуваються у зв'язку з просторовим поворотом. Це стосується того, про що говорить Фуко – простір тепер розуміється як розміщення, у дослідженнях надається більша увага вивченню відношень, які цей простір становлять. Таким чином, Фуко та Вальденфельс приходять до помітної первинності у сучасному розумінні простору.

Звідси постає важливість філософської топографії у роботі з простором. «Топографія, як метод дослідження, зосереджується на зв'язках, межах і перехрестях, віддаючи перевагу розвідці над систематизацією. Вона перегукується з феноменологією та включає концепти простору, як-от «окіл», «область», «межа». Це дозволяє досліджувати Чуже, зберігаючи його унікальність, яка протистоїть спробам упорядкування» [16]. Топографічний підхід працює з топонімами, «включеними у специфічну карту історичної місцевості» [8, с. 129]. Ці назви місцевостей не є ні універсальними, ні власними іменами, оскільки фіксуються за певним досвідом переживання місця, що так само не може бути суто загальним чи приватним, тобто таким, що є повністю унікальним та неповторним у зв'язку з щоденними практиками людей, які можуть ділити спільний досвід. Філософсько-топографічні дослідження наголошують, що проблемні місця мають розкриватись через їх взаємозв'язки з внутрішніми та зовнішніми елементами і водночас через їх незалежність, не через редукцію цих зв'язків, не через спрощення самого простору до беззмістовності [18]. Через такий підхід до простору відбувається його «читання» через досвідні практики та їх фіксація. Ці «занотовані» практики є і самостійними, і складниками одного цілого. Найкращим прикладом такого цілого є місто.

Простір є процесуальнми, рухливим, динамічним, він одразу схоплюється і задіюється в межах людської активності. «Простір взагалі вибудовується лише через суб'єктивний досвід і його засвідчення, він рухливий у тому сенсі, що він живий лише тоді, коли людина з'являється в ньому, заселяє його й облаштовує» [19, с. 8]. Проте засвідчення деякою групою людей певного просторового досвіду також робить його інтерсуб'єктивним, таким чином, він являє собою узагальнений досвід групи осіб. Наприклад, так у спільнотах зберігаються місця пам'яті – те, що звертає у минуле і живить традиції. І так може відбуватись осмислення місць сучасних, які також є місцями пам'яті, але робота з ними радше спрямована на забезпечення стабільного майбутнього.

Існує напрям думок, за яким містяни живуть лише у тому, що лишається від міста. Цей напрям виходить з варіацій щодо тверджень про смерть міста (завершеної форми культури) Жана Бодріяра [20]. Серед тих, хто дотримується схожої позиції – Поль Віліріо, Антоніо Негрі, Зигмунт Бауман, Жиль Дельоз, Акбар Аббас та ін. Аннет Бальдауф звертається до слів Аббаса: «Поняття «deja disparu» […] описує «відчуття, коли те, що в одній ситуації здається новим і неповторним, завжди вже минуло, і коли нам лишається тільки кліше – чи формація спогадів про щось, чого ніколи не було» [21]. Тут помітна кореляція взагалі з природою людського, про що зазначають антропологи та феноменологи – ми живемо бажаннями отримати чого прагнемо, але в момент настання бажаного, видається, що бажання нас випередело, отож, ми не можемо схопити завжди вже минуле. Але у цьому і полягає вивченя та пізнання історії місця – завжди працювати з минулим – і навіть схопити момент нашого переживання місця означає схопити те, що просто лишило шлейф

чи хвіст комети. Під час прогулянки історично значущою частиною міста ми відчуваємо його вплив через ніби-то залишки колишньої величі, про які читали зі школи, але не відчуваємо, що ця велич твориться і зараз. Однак контекст війни повертає нас до співпереживання процесуальності місця, і ось численні експонати в українських містах говорять: «Ви є учасниками цього». Можливо, постмодерністичні погляди на втрату чи залишки міста розсипаються на маленькі частинки в суспільствах, що переживають війну і намагаються свої витримку та стійкість відобразити на вулицях свого міста. Тоді мова вже точно не йде про втрату минулої величі. Можливо, людству дійсно не вистачає ситуацій на межі існування, аби відчути свій вогонь.

Філософська топографія фіксує досвід місць, який ми можемо переосмислювати, стратегувати і, згідно з цим, покращувати простір, у якому живемо. Тому це досить прикладна задача для філософів, яка, втім, має бути частиною транс- та міждисциплінарних досліджень. У цьому контексті згадується прикладна вказівка бразильсько-чеського філософа Вілема Флюссера про сплутаність простору та стосунків з ним в межах дисциплін, які працюють з простором безпосередньо:

«Оскільки ми починаємо переживати і розуміти простір зсередини, тобто типологічно, особливістю всього просторового стає перетин, перекриття, взаємопроникнення, і питання, яке опиниться в центрі уваги, стосуватиметься цих чотиривимірних сірих зон… майбутній просторовий дизайн буде не спеціалізацією, а генералізацією. Він відкриватиме множинні сірі зони, що перетинаються і пересуваються у просторі й часі, всередині яких спеціалісти з окремих царин разом продукують, зберігають і розповсюджують інформацію» [22]. Від дизайнера простору, який генералізує у своїй роботі задачі дизайнера, архітектора, топографа, географа тощо, залежатиме не тільки естетичне значення та наявність комфорту, але і якість комунікації між людьми, швидкість надходження інформації, стан здоров'я, настрій, швидкість виконання роботи тощо. Зараз простір неможливо досліджувати без звернення до його сплутаності, особливо, у великих містах. Він має складну долю. Ті, хто хочуть працювати з ним, мають відповідати його складності, що з часом стає все більш помітною. Прикладів, у яких зустрічатимуться події величезної сплутаності сенсів та стосунків, можна навести вдосталь нині. Часом ці стосунки необхідно створювати абсолютно наново, проте без них не виникне ситуація. Тепер той, хто працює з простором, працює, в першу чергу, зі взаємозв'язками, які цей простір живлять, таким чином, він ніби створює гру відношень.

Висновки. Філософсько-топографічне питання є актуальним як ніколи, воно розкривається у сучасних просторових стосунках та взаєминах. Необхідно нарешті відійти від позиції привілейованості часу і звернутись до первинного досвіду переживання віднаходження себе у просторі.

Людський світ зазнає все більшої глобалізації, рухається до глобальної спільноти та переживає інтегративні процеси. Світ стає меншим, подорожі – коротшими та менш грандіозними у зв'язку з бурхливим розвитком сучасних технологій, проте і з'являється величезний простір для нового, більше можливостей, аби помічати те, що раніше могло б здатися незначним. Років 400 тому жахлива війна Росії проти України не сколихнула би так світ, як це відбувається зараз як у сенсі поінформованості, так й у розумінні важливості мережевих економічних, соціально-політичних, екологічних і тощо зв'язків. Простори, в яких перебувають люди, стають досить тісними та нагромадженими. Деякі мислителі, відповідно, пропонують додавати нових акцентів до філософських міждисциплінарних досліджень, наголошувати на посиленні просторових стосунків в епоху модусу простору розміщення, тим самим знаменуючи собою просторовий поворот.

Взаємини з місцем, вписані в суспільні інститути, стають актуальними темами розмов та досліджень у зв'язку з пошвидшеним творенням просторових стосунків. Людство переживає посилення перетинів та сплутаності сенсів. Стають популярними та продуктивними між- і трансдисциплінарні фронтирні дослідження, що працюють з феноменом Чужого на різних рівнях, який потребує відповіді на своє існування. Сенси ускладнюються, простори ущільнюються, нагромаджуються символічні абстрактні системи, без яких людство вже не може існувати. Простори все більше породжуються, жити стає складніше, відмінностей стає більше. Це водночас небезпечно і прекрасно. Якщо це зникне, людство втратить чутливість. Людський світ усе більше займається питаннями нерівності, почуттям поваги до інших. Це стимулює існування більшої різноманітності, через яку множаться і простори.

Список використаної літератури:

1. Malpas J. Putting Space in Place: Philosophical Topography and Relational Geography. Environment and Planning D: Society and Space. 2012. Vol. 30, no. 2. P. 226–242. URL: https://doi.org/10.1068/d20810 (date of access: 16.02.2025).
2. Voegelin E. The Hellenic Polis. The Collected Works of Eric Voegelin, Volume 15: Order and History, Volume II, The World of the Polis / ed. by A. Moulakis. Columbia, London. P. 181–194.
3. Aristotle. Aristotle's Physics, Books I-IV: Bilingual Inter-Paragraph Ancient Greek/ English Edition / trans. from давн. грец. by R. P. Hardie, R. K. Gaye. 2017. 212 p.
4. Plato. Plato's TIMAEUS. Elpenor. URL: https://www.ellopos.net/elpenor/physis/plato-timaeus/ (date of access: 18.02.2025).
5. Liddell H. G., Scott R. Chora. Greek-English Lexicon. 1968.
6. Keimpe A. Concepts of Space in Greek Thought. Leiden; New York; Koln : Brill, 1994. 366 p.
7. Waldenfels B. Ortsverschiebungen, Zeitverschiebungen: Modi leibhaftiger Erfahrung. Berlin : Suhrkamp Verlag, 2009. 257 p.
8. Prykhodko V., Rudenko S. Body and space relationship in the research field of phenomenological anthropology: Blumenberg's criticism of Edmund Husserl's "anthropology phobia". Антропологічні виміри філософських досліджень. 2018. No. 13. P. 30–40.
9. Plessner H. Die Stufen des Organischen und der Mensch. Berlin : De Gruyter, 2017.
10. Merleau-Ponty M. La Phénoménologie de la perception / Maurice Merleau-Ponty. – Paris : Gallimard, 1945. 531 p. (Collection NRF).
11. Löw M. The Constitution of Space: The Structuration of Spaces Through the Simultaneity of Effect and Perception. European Journal of Social Theory. 2008. Vol. 11, no. 1. P. 25–49.
12. McLuhan M. The Gutenberg Galaxy. Toronto : University of Toronto Press, 2011. 336 p.
13. Яремчук О. В. Діалектика глобальності та етнічності в етнокультурній міфотворчості українців. Наука і освіта. Науково-практичний журнал. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/1_2011/26.pdf (дата звернення: 20.02.2025).
14. De Saussure F. Cours de linguistique générale. Publié par Charles Bally, Albert Sechehaye, Albert Riedlinger, 1997. 523 p.
15. Bachelard G. La poétique de l'espace. Paris : Presses universitaires de France, 1957. 214 p.
16. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / пер. з нім. В. Кебуладзе. Київ : ППС, 2002, 2004. 206 с.
17. Приходько В. Концептуалізація просторового повороту у філософуванні: "структуралістське епохе", "екзистенційна географія", "топографічна методологія". Гуманітарні студії. 2017. № 29. С. 123–131.

18. Malpas J. Place and Experience: A Philosophical Topography. Cambridge : Cambridge University Press, 2007. 228 p.
19. Рухливий простір : антологія. Київ : Медуза, 2018. 224 с.
20. Baudrillard J. L'échange symbolique et la mort. Paris : Gallimard, 2017. 440 p.
21. Baldauf A. Always Already Gone. Städte, Frauen und die Politik des Verschwindens // Always Already Gone. Cities, Women and the Politics of Disappearance. Dorit Margreiter: Analog. Julia Schäfer (Hg.). Frankfurt am Main: Revolver, Galerie für Zeitgenössische, 2006. P. 11–24.
22. Flusser V. Räume. Raumtheorie. Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 2006. P. 274–285.

PHILOSOPHICAL-TOPOGRAPHIC ORIENTATIONS AFTER THE SPATIAL TURN

Antonina Boiko
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Theoretical and Practical Philosophy,
Volodymyrska Str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine

This article emphasizes the importance and relevance of the philosophical study of space, which, together with the phenomenon of time, remained insufficiently researched until the 20th century, and accordingly, was not actualized as our modernity may require.

By the tradition of philosophizing until the 20th century, space was interpreted mainly as a secondary, mathematical category without independent philosophical content. The article analyzes the history of the considerations about space, starting from ancient thinkers to modern rethinkings in structuralist and mainly phenomenological discourses. The 2 main concepts of space (chora and topos), which are rooted in ancient Greek philosophy, are demonstrated. The popularity of the understanding of space as chora – something multidimensional, which is a place, space, and a container of various meanings at the same time, is emphasized. At the end of the last century, the so-called spatial turn marks a revision of the concept of space in philosophy, art, culture, architecture, geography, urbanism, and other areas that work with space. The spatial turn marks the transition to understanding space as a mode of placement, interconnections, and relations established within and around space. In connection with the indicated turn in philosophy, the experience of space is brought to the fore, there is a call for rethinking modern network situations through the context of space.

The article considers an example of such a rethinking – philosophical topography as a "reading" of space through experiential practices and their fixation. These "noted" practices are both independent, they also are components of a single whole. The importance of philosophical topography, which considers space as a result of human practices and experiences, is emphasized.

The need for a reorientation of philosophy from a temporal to a spatial perspective is also emphasized, which allows for a better understanding of modern globalization and integrative processes, relationships with the Other, and the phenomenon of alienation in the spatial contexts of the modern world.

Key words: space, spatial turn, philosophical topography, philosophy of space, Alien, chora, topos, emplacement.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 37–48
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 37–48

УДК 2-1
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.4

КАТОЛИЦЬКИЙ ІМПУЛЬС У ПОШИРЕННІ ВЧЕННЯ СВ. АВГУСТИНА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДОБУ РЕНЕСАНСУ ТА БАРОКО

Антон Борковський
Національний університет «Львівська Політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук, кафедра філософії
вул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна
https://orcid.org/0009-0001-6034-4724

У статті розглядаються шляхи появи вчення св. Августина на українських землях, зокрема увагу приділено впливу краківського середовища. Автор переосмислює застарілі історико-філософські наративи, інерційно успадковані від радянсько-російської школи. Описано зростання зацікавленості поглядами св. Августина у Польщі у добу Відродження й наведені приклади популяризації творчості мислителя.

Тож у статті увиразнено комунікацію з академічними середовищами Речі Посполитої, насамперед Краківською Академією. Окреслено роль католицьких осередків, котрі сформували велику кількість книгозбірень при освітніх закладах і монастирях з відповідним корпусом текстів. Проаналізована наявність творів єпископа Гіпонського в інвентарних каталогах львівських бібліотек і на підставі відповідних провенієнцій продемонстровано зв'язок між представниками Краківського академічного середовища, що послуговувались творіннями св. Августина і львівськими католицькими середовищами. Автор звертає увагу на власницькі написи примірників творінь Августина, що належали львівському проповіднику Іоанну Арундінсису (Arundinensis, 1510–1567), авторові твору «De natura ac dignitate hominis», й Мельхіорові Стефанідесу (Melchior Stephanides, пом. 1636), першому ректорові Замойської академії, одному з перекладачів «Psalterium Aurelii Augustini», що належить до творів псевдо-Августина.

Також у статті окреслена специфіка освітньої та культурної дифузії, завдяки якій відбувалась інтелектуальна абсорбція. Окремо наведені приклади впливу творів мислителя на представників українського Ренесансу та Бароко й специфіку індоктринації.

Ключові слова: св. Августин, доба Ренесансу, доба Бароко, вчення отців Церкви.

Виявлення комплексного впливу св. Августина на формування українського релігійно-філософського дискурсу перебуває на початковому етапі. Бібліографічний зріз публікацій творів св. Августина на українських землях зробили Я. Марченко та Н. Марченко [1; 2]. Щоправда, предметом їхнього дослідження стали переклади і друки творів мислителя у межах російського книгодрукування: «на вітчизняних теренах (зокрема, в межах Російської імперії та СРСР, до яких входила й Україна) спадщину Августина Аврелія почали вивчати з XIX ст. (…), оскільки до XVII ст. Августин не був навіть перекладений церковнослов'янською мовою, бо не входив до літургійного календаря у Візантії» [1, с. 56–57]. Подібний підхід можна вважати дискусійним, крім того, він оминає як історичну повноту присутності вчення св. Августина в Україні, так і специфіку його побутування.

Усталеним став погляд, що у традиції візантійського богослов'я була перерва і диспропорція у вивченні творінь єпископа Гіпонського, проголошеного Вчителем Вселенської Церкви на V Вселенському Соборі (553 р.). Авторитетний французький дослідник М. Жюжі застосовує окреслення щодо Августина «забутий на Сході» у період від VIII ст. до кінця

© Борковський А., 2025

XIII ст. [3, с. 385]. Згідно з оглядом вченого, велич єпископа Гіпонського стала увиразнюватись для греків лише завдяки появі перекладу «De Trinitate», зробленого Максимом Планудою. Про поширеність перекладів Плануди серед духовенства див.: [4, с. 14–16]. На думку професора Жюжі, найсуттєвіші зміни відбулися у XVI ст., коли греки почали активно навчатись в університетах латинського Заходу: «ми бачимо, як грецькі теологи та полеміст тодішньої епохи цитують у своїх працях святого Августина, святого Амвросія, святого Іларія та інших отців Заходу на рівні з великими іменами грецької патристики» [3, с. 385–386].

Водночас, довге «забуття на Сході», змодельоване Жюжі, піддає уточненню о. Андрій Іщак. Зокрема, у листі папи Адріана до імператора Костянтина й імператриці Ірини, який був оголошений на VII соборі, Августин був названий святим. Навіть Фотій, який «полємізує з Августином (…) признає його отцем Церкви» [5, с. 50–51]. Окремо дослідник наголошує на важливості вчення єпископа Гіпонського для константинопольських прихильників Ліонської унії [5, с. 50–51].

Інший аспект проблематики полягає у тому, що відсутність перекладів творів св. Августина на старослов'янську, українську чи московську мову не означає відсутності впливу на історичних українських землях, зокрема йдеться про поширення творів, виданих латинською та польською мовами. Як стверджує відома італійська дослідниця професор Джованна Броджі Беркофф, «св. Августин був одним із найулюбленіших і найбільш цитованих великих Отців Церкви у всіх авторів Києво-Могилянської Академії (зокрема в Туптала)» [6, с. 126].

Краківська Академія і св. Августин. Формально вже у компілятивному збірнику «Ізборник» (1073) Великого київського Князя Святослава Ярославича згадано «Оутоустина отъ уставньныихъ», але у короткій відсилці, значно більшу увагу приділено Східним отцям, «Іустину Філософу, Василію Великому, Григорію Богослова, Кирилу Александрійському, Григорію Ніському, Кирилу Єрусалимському, Єпіфанію Кіпрському, Анастасію Синаїту» [7, с. 47]. Популярності, через грецьке «забуття», св. Августин у князівствах Русі не набув. До Польщі творіння Августина прийшли порівняно пізно. За інформацією Ч. Мазура [8] та о. С. Лонгоша [9], у першому збереженому каталозі, створеному у 1100 році з приводу інвентаризації скарбниці краківської капітули, серед 30 книжкових позицій не міститься жодного твору св. Агустина, крім однієї його гомілії, вміщеної разом з 29 гоміліями Григорія Великого і Беди Велебного, натомість вже у другому, аналогічному краківському каталозі, створеному до 1207 р., вже містяться 4 твори св. Августина [9, с. 400].

Звісно, це доволі умовна «поява» творів св. Августина у Польському королівстві, адже йдеться саме про збережені середньовічні каталоги. Але, в будь-якому разі, суттєве збільшення творів єпископа Гіпонського у бібліотеці краківської капітули фіксується у каталозі XV– XVI ст.: «з 70 творів латинських Отців Церкви св. Августину, або ж авторству йому приписуваному, належать 34 твори» [9, с. 400]. Про популярність Августина у Польському королівстві побіжно свідчить наявність у королівській бібліотеці короля Казимира Великого (1333–1370) Августинового твору «Коментар на Євангеліє св. Івана», а королева Ядвіга (1374–1399) володіла книгою й читала гомілії чотирьох великих Докторів Церкви, до яких належав і св. Августин [9, с. 400–401]. Можна припустити, що «східна» політика й анексія більшості земель Галицько-Володимирського князівства Казимиром III Великим у 1340–1349 рр. могли інтенсифікувати поширення творів єпископа Гіпонського на руських територіях. Саме цей король у 1364 р. заснував Краківський університет (у своїй тодішній столиці), в якому, за спостереженнями о. Чеслава Бартніка, вже у XV ст. був розповсюджений августиніанізм, і «де він сполучився

з іншими напрямками в еклектичний спосіб» [10, с. 147]. За уточненням М. Марковського, у перші сто двадцять п'ять років існування богословського факультету в Кракові практично-афективна концепція теології переважала там над теологією спекулятивною: «ця концепція базувалась на августиніанстві, й залежно від філософських течій, що панували в Краківському університеті, вступала у тісніші зв'язки, або з поміркованим номіналізмом чи радше термінізмом, або з помірним реалізмом» [11, с. 369]. Детальніше щодо специфіки краківських теологічних студій див.: [12].

Краківський університет творив потужне комунікативно-інтелектуальне середовище, що охоплювало «студентів, правників, приятелів і співробітників із різних груп і середовищ: друкарів, частину шляхти і духовенства, зокрема і письменників, що були чільними представниками католицького табору, зрештою, значною мірою, вихованців закладу, або його майстрів». У приклад дослідники наводять Станіслава Оріховського (1513–1566) [13, с.145].

Доволі репрезентативною фігурою був Ян Аланд (1559–1641), львів'янин, котрий отримав ступінь магістра філософії та теології у Краківській Академії, викладав у єзуїтських закладах Ярослава та Риги, у Несвіжі був духівником Миколая Кшиштофа Радзивіла (Сирітки) і вихователем його дітей. Найбільший резонанс викликав його твір «Swiętego Aureliusza Augustyna Biskupa Hipponeńskiego Ksiąg pięcioro: Rozmyślania, Mowy tajemne, Broń duchowna, O skrusze serca, O marności świata», вперше опублікований під псевдонімом «Piotr Kazimierz Tryzna» у Вільно (1617), що був «помилково приписуваний св. Августинові» [14, с. 32].

Істотним для популяризації св. Августина став його біографічний нарис у тогочасному бестселерові «Żywoty Świętych Starego i Nowego Zakonu» (1579) Петра Скарги (1536–1612), чільного діяча польської Контрреформації, професора Краківської Академії й першого ректора Віленської академії (1579–1584). Лише за життя автора цей агіографічний компендіум був перевиданий вісім разів. За припущенням, агіографія Скарги мала вплив на Дмитра Туптала, а його полемічну модель використовували українські діячі, ознаками її були «фігуральність писемного тексту, підпорядкованого завданню збурити емоції читача, цитування античних мислителів» і синтез «азіанського й аттичного модусів словесного вираження» [15, с. 60].

Динаміку зацікавленості творами св. Августина окреслив професор Є. Ковальський: «у Польщі XVI ст. – доби Відродження – у людській свідомості пробудився гострий інтерес до творчості святого Августина. Згодом було перекладено кілька його теологічних трактатів, письменники цього періоду показали досить глибокі знання його вчення. У XVII ст. його вихваляли у пишних панегіриках набагато більше ніж читали» [16, с. 48].

Популяризація доробку св. Августина у Польщі. За інформацією, наведеною о. Лонгошем, першою патристичною книгою, надрукованою у Польщі у 1476 р., був кодекс, що містив серед іншого твори св. Августина [9, с. 402], а у Кракові першим твором св. Августина, який був надрукований у перекладі польською мовою 1522 р., був трактат «De vita christiana», щоправда, авторство Августинові лише приписувалось [9, с. 402]. Натомість перший переклад низки автентичних, підтверджено Августинових творів, що були надруковані у Кракові 1573 р., здійснив польський перекладач Вульгати, випускник Краківської академії та Віденського колегіуму, ректор єзуїтського колегіуму у Вільні (1578) о. Якуб Вуєк (1541–1597) [9, с. 402].

Загалом, за підрахунками о. Лонгоша, від впровадження друкарства у Польщі у 1474 р. до кінця XVI ст., з усієї святоотческої літератури найчастіше друкувались у Польщі саме твори єпископа Гіпонського [9, с. 402]. Логічно припустити, що зростання

популярності творів св. Августина у Речі Посполитій мало вплив і на поширення їх на українських землях у межах королівства.

Говорячи про популяризацію постаті св. Августина, крім видань творів самого мислителя, треба виокремити надзвичайно затребувану антологію «Speculum exemplorum», надруковану у Нідерландах у 1481 р. Завдяки «корисності твору для проповідницької діяльності» її було перекладено на польську мову і надруковано у 1612 р. [19, с. 55]. Серед інших легендарних історій там було вміщено притчу про дитину і святого Августина. Найдавніший з описаних українських рукописних перекладів «Дзеркала прикладів», що походив із собору Софії Київської, був датований 40-ми роками XVII ст. Детальніше про переклади цієї антології на українську й інші слов'янські мови та їхні редакції див.: [20, с. 13–15]. У «Хроніці» Мартина Бєльського єпископ Гіпонський згадується кілька разів і подається його розлогий життєпис, див.: [21, с. 4, с. 57, с. 66 , с. 72. с. 74, с. 87].

Важливу роль для загальної популяризації вчення св. Августина на сході Європи відіграла книга Єремії Дрекселя (Jeremias Drexel, Drexelius) «Heliotropium, seu conformatio humanae voluntatis cum divina» (1627). У творі, присвяченому співвідношенню людської волі й Божественного Провидіння, простежується чітка августиніанська лінія щодо взаємодії між внутрішньою свободою та покорою Божому Провидінню. Автор, народжений у лютеранській родині в Аугсбурзі, очолив єзуїтський колегіум у Мюнхені (1611–1612), а згодом став придворним проповідником Баварського курфюрста. Лише у Мюнхені у 1620–1642 рр. було надруковано близько 170 тисяч екземплярів його творів латинською та німецькою мовами, а «загальний їхній наклад у XVII ст. становить близько 250–300 тисяч примірників», крім цього були переклади на французьку, англійську, італійську, польську, чеську тощо й численні цитування його [17, с. 15]. Твори Дрекселя «особливо часто», як зазначила Л. Посохова, зустрічаються в особистих бібліотеках професорів православних колегіумів, зокрема Л. Кордета, І. Карпинського, Л. Барановича, С. Яворського, Д. Богдановича-Любимського, на Дрекселя посилався Й. Ґалятовський [18, с. 142]. Про переклади Дрекселя, зокрема «Іліотропіон» Іоанна Максимовича, див.: [18, с. 143].

Говорячи про присутність творів св. Августина в українському дискурсі доби Бароко треба враховувати інтелектуальну дифузію й тісну інтелектуальну комунікацію між різними релігійними й академічними середовищами, котрі з формального огляду могли репрезентувати різні конфесійні чи мовні спільноти [22]. Виразним виявом такого синтезу була Києво-Могилянська Академія (див., наприклад, дослідження А. Яблоновського [23]). Серед параметрів багатомовного українського «канону» в XVII ст., окреслених Дж. Броджі Беркофф, є «плюрилінгвізм», множинність ідентичностей та приналежностей, але є й риси «автономності», детальніше див.: [24].

Твори св. Августина у книгозбірнях на українських землях. Наявність творів мислителя у львівських бібліотеках доби Ренесансу зафіксована у XVI ст., наприклад, книготорговець Ганус Брикинер (р. 1573) мав «7 примірників Молитовника Аврелія Августина», за припущенням йдеться про «Precationes» [25, с. 126]. У цьому ж книгозборі зафіксовані два молитовники Августина, за припущенням дослідника, у польському перекладі.

Серед друків XVI ст. у бібліотеці Львівської латинської катедри були зафіксовані кілька томів базельського десятитомного зібрання творів св. Августина, з провенієнціями бібліотеки львівської Капітули XVII ст. [26, с. 92–93]. Було представлене кельнське зібрання 1539 р., з провенієнцією «Sum Mag[ist]ri Andreae Lubelczyk Bochnen[sis] … poste overo domimi 1538 Canonici et Concionatoris Leopolien[sis]». Також було ще одне базельське зібрання творів у десяти томах 1541–1543 рр., з провенієнціями «sum M. Joannis Arundinen[sis]» (XVI ст.) [26, с. 94–95]. Ці книги належали Іоанну з Тжцяни (Arundinensis)

(1510–1567), викладачеві Краківського університету, котрий у 1556 р. переїхав до Львова, де обійняв обов'язки каноніка катедральної капітули, згодом ставши катедральним проповідником [27, с. 88–89]. Істотною є Арундіненсисова спроба у творі «De natura ac dignitate hominis» поєднати «неоплатонічно-августинській спосіб охоплення дійсності з аристотелівським, телеологічним поглядом на світ», детальніше див.:[28, с. 254].

Також були зафіксовані кілька томів творінь св. Августина базельського видання 1556 р. й десятитомне видання, надруковане у Парижі 1586 р. Томи 1–6 паризького видання початково належали Мельхіорові Стефанідесу (Melchior Stephanides Leopolien[sis]). Він був помітною фігурою, – доктор філософії, перший ректор і завідувач кафедрою логіки у Замойській академії, (помер у Львові 1636 р.) [29, с. 27]. Прикметно, що саме авторству Стефанідеса 1620 р. належить один з перекладів польською мовою так званого «Psalterium Aurelii Augustini» («Псалтиря святого Августина»), що належить до аскетичних творів псевдо-Августина, детальніше див.: [30; 31].

Також у бібліотеці львівської катедри містилось видання Августинової «Сповіді», видане у Парижі 1572 року, й ліонське видання «De civitate Dei» (1520), з провенієнцією «M[a]g[ist]ri Valentini Pylsnen[sis] artium M[a]g[ist]ri, Canonici Leopolien[sis] empt[us] 30 gr» [26, с. 94–95]. Книгозбірня була інклюзивною, – книги з бібліотеки львівської капітули на початку XVII ст. видавались «назовні», зокрема і світським особам, «частина кількатомного творіння св. Августина «De civitate Dei» була позичена Белзькому каштелянові, або ж його нащадкам» [26, с. 27].

Августинові твориння були представлені і в бібліотеці львівського Бернардинського монастиря: «Сповідь; Про місто Боже; Про святу Трійцю […] також було базельське видання (1569) всіх творів єпископа Гіпонського» [32, с. 234].

Прикметно, що твори єпископа Гіпонського перебували не лише у львівському «католицькому середовищі». Наприклад, неозначений твір Августина польською мовою був присутній у бібліотеці православного Львівського братства вже 1601 р. [33, с. 33]. Інформація, наведена у дослідженні Івана Альмеса, присвячене вивченню книгозборів ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст., заслуговує на окрему увагу [34].

Український шлях до св. Августина. Намагаючись бодай схематично окреслити появу творів св. Августина на українських землях за часів Середньовіччя, треба враховувати активну комунікацію українського духовенства з Римом, Авіньйоном, Ліоном, Венецією, Флоренцією, містами Священної Римської імперії тощо.

Також необхідно враховувати і повернення українських студентів зі студій в європейських університетах, рівно ж і участь залучених «ззовні» викладачів і гостей університетів. За даними, наведеними А. Бульвінським, «у 1379 р. при празькому Карловому університеті була заснована бурса для вихідців з Великого князівства Литовського, а у 1409 р. аналогічна бурса для студентів "з Литви й Русі" була відкрита й при Краківському університеті. Зокрема, лише в Краківському університеті протягом XV – першої половини XVI ст. навчалося майже 1200 вихідців з України» [35, с. 96–97]. Що не менш важливо, значна частина українських викладачів колись перебувала на студіях у західних університетах, в яких «навчалась більшість ректорів Київської братської школи, а потім і Києво-Могилянського колегіуму» [35, с. 96]. Про важливість і місію Краківського університету див.: [36; 37]. Водночас окремого дослідження потребує вплив творів св. Августина на реформаторські середовища Речі Посполитої та відповідна інтерпретація ними його вчення.

Винятково важливу роль в абсорбції й інтерпретації латинського інтелектуального доробку відігравало інтелектуальне середовище Острозької та Києво-Могилянської академій. Людмила Шаріпова реконструювала наповнення бібліотеки Києво-Могилянського

освітнього осередку в 1632–1780 рр. [38]. Зокрема, за підрахунками вченої, близько 90% книг у бібліотеці були латиномовними, а видання єзуїтів становили значну частину книгозбірні [38, с. 176]. Водночас була значна кількість протестантських і православних видань [38, с. 177]. Як зауважив архієп. І. Ісіченко, у богословських курсах, читання яких провадилося з 1689 р., Києво-Могилянська академія, запозичивши «в єзуїтському шкільництві саму освітню модель», спиралась на праці Августина, Томи Аквінського, Дунса Скота [39, с. 25]. Водночас крім «конфесійної ворожості, однак існувала й флуктуація слухачів між школами польськими чи унійними та київським навчальним закладом, що сприяло двосторонньому обміну», а також «цивілізаційній уніфікації» [40, с. 26–27].

Тетяна Шевченко наводить конкретні приклади застосування відповідної базової літератури у Києво-Могилянській колегії, йдеться про «підручники, універсальні для всієї Європи: для вивчення латини – граматики єзуїта Еммануїла Альвара, Доната, Урсина й Ромерія, вибрані уривки з Вергілія, Цицерона, Горація та інших (…). До кінця XVII ст. єзуїт Мацей Сарбєвський був найпопулярнішим автором у підручниках поетики і риторики Києво-Могилянської колегії» [41, с. 156]. Популярність Сарбєвського на українських землях була великою: «Сарбєвський-поет у київських підручниках є найчастіше цитованим письменником серед новітніх авторів і має там надзвичайно великий авторитет» [40, с. 28]. Що характерно, на думку польського дослідника Болевського, творчість Сарбєвського з урахуванням «фабулярної теології» серед іншого спирається і на проблематику твору св. Августина «De civitate Dei» [42, с. 91–92].

При дослідженні рецепції августиніанства на українських землях імпульс має дати вивчення спадщини одного з творців Унійної церкви Іпатія Потія (1541–1613). Початкову освіту майбутній Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси здобув у кальвіністській школі у Несвіжі при дворі князя Радзивіла. Серед освітніх траєкторій Потія була і Краківська академія. Аргументацію отців Церкви і, зокрема, св. Августина Потій залучав і у полемічних творах, і у гомілетиці. Докладніше про вплив єпископа Гіпонського на твір Потія «Оборона Флорентійського собору восьмого» (1603) див.: [15, с. 30–34]. Про виокремлення Потієм єпископа Гіпонського опосередковано свідчить і подарунок ним чотирьох томів творінь св. Августина (Лондон, 1586) бібліотеці монастиря Пресвятої Трійці у Вільні [43, с. 292]. Рецепція вчення св. Августина у середовищах Вільна та їхній вплив на українські землі потребує додаткового дослідження.

У програмному Потієвому творі «Антиризис (…)», зосередженому навколо ширшої еклезіологічної проблематики (Filioque, примат Римського Понтифіка, питання чистилища), свою аргументацію автор посилював цитатами зі Святого Письма та «патристичних джерел, які брав із праці Роберта Беларміна “Disputationes de controversies fidei Christianae”» [44, с. 573]. У Потієвих проповідях, перевиданих у 1714 р., залучення і Августинового імені, і його рефлексій відбувається надзвичайно широко, маючи як декоративний характер, так і аргументаційний, а номенклатура цитованих творів Потія свідчить, що він оперував латиномовним виданням. У проповіді «Kazanie na Niedzielę Trzecią po Wielkiey Nocy» Потій екстатично свідчить, що разом «зі Святим Августином волає до Ісуса, палаючого любов’ю» [45, с. 294].

Загалом вага єпископа Гіпонського на початку XVII ст. у православних середовищах України була великою настільки, що залучалась до дискусій з московським кліром. Ігор Шевченко наводить промовистий факт, зафіксований під час поїздки Лаврентія Зизанія до Москви. Тим, «що він цитував св. Августина й св. Єроніма, то викликав цим підозру в редакторів (“справщиків”) при патріаршому дворі; вони сумнівалися у правильності Зизанієвого Катехизису і навіть у чистоті його православ’я й говорили йому: “Ти, Лаврентію,

кажеш, що ти – чоловік грецького закону, і вмієш говорити по-грецьки, і читаєш грецькі книжки. То чого ж ти не дотримуєшся канонів грецької віри?"» [46, с. 155].

Про прояви Августинових впливів у творах Інокентія Ґізеля (1600(?)–1683) детальніше у статті М. Корзо [47]. Характеризуючи вплив св. Томи Аквінського й томістського аристотелізму на Касіяна Саковича (1578–1647) Я. Стратій відзначає і вплив твору св. Августина «De origine animae» («Про походження душі»): «Душа в час творення вливається і, вливаючись, створюється» [48, с. 54–55].

Увага до спадку св. Августина проявляється в інтелектуальних орієнтирах Мелетія Смотрицького (1577–1633), дотичного щонайменше до трьох інтелектуальних традицій, за диверсифікацією Бабича: православної (візантійсько-руської), католицької (латино-польської), зокрема, єзуїтської, та протестантської, зокрема німецьких протестантських університетів Ляйпціга, Нюрнберга та Віттенберга [49, с. 6]. Синкретизм поглядів Смотрицького був зумовлений не лише рефлексіями над поточними культурною, конфесійною та історичними реальностями, а й всеєвпропейськими інтелектуальними дискусіями. Про роль академічного середовища Острога, іменованого «греко-слов'янським Атенеумом» див.: [50, с. 51]. Про специфіку функціональної освітянської програми і специфіку Острозького колегіуму див.: [51, с. 26–28, с. 39, с. 47–56].

Патристичними творами Смотрицький послуговується плідно, зокрема у «Треносі» є посилання на роботи 143 авторів [52, с. 295–295]. Августинів підхід залучався у межах розлогої полеміки щодо filioque. Як зауважив В. Щепанський, у питанні чистилища, мислитель критикував «деякі фрагменти "Діалогів" Григорія Великого та "Сповіді" Аврелія Августина. Зокрема, М. Смотрицький звертав увагу на герменевтичну проблему помилкової інтерпретації окремих фрагментів Біблії через їхній довільний переклад із грецької мови на латину, а також використання цих хибних перекладів західними отцями церкви» [54, с. 13]. Тут, зокрема, йдеться про спотворене венеційське видання творів Августина: «нескромна мошкара собі підлаштувала вчення обох церков, чого вартує передмова до книги блаженного Августина, що була видана у Венеції, там і вся книга була місцями виправлена і підлаштована (…) якщо вже можна бачити, що друкується про Августина, то не можна не побачити, як викривили слова Ієроніма про Григорія Богослова [54, с. 133].

У дискусії щодо filioque Смотрицький критикує представників католицької церкви, котрі буцімби «намагаються посіяти ворожнечу», попри те, що «Східна і Західна церкви були представлені Святими отцями, мудрими докторами, поважними пасторами, справедливими єпископами, освяченими архієпископами, які принесли нам своїх власних синів, яких хвалили, соромили і блюзнірами називали, і тих, котрі писали різні письмена, що сприймались лише мовчанням [54, с. 130–131].

У дослідженні Н. Яковенко, присвяченому Йоаникію Ґалятовському (1620–1688), відзначена присутність творів св. Августина у спадщині мислителя: «у примітках до своїх українськомовних творів він згадує близько 220 творів (…), наприклад зі спадщини Августина їх використано аж 16» [55, с. 97]. За уточненням дослідниці, така частотність звертань (на 16 праць аж 31 посилання) може свідчити про пріоритетність св. Августина для Ґалятовського [55, с. 117]. Навіть коли та чи інша праця в обігу Київської митрополії за іншими згадками не фіксується, «примітки Ґалятовського промовисто "видають" її латинське походження, оскільки він, перекладаючи назву, залишав без зміни терміни схоластичної теології (…) ще одним доказом "латинського" походження богословського першоджерела є ті випадки, коли в тексті коментаря ужито слова, яких за означенням не могло бути в церковнослов'янському перекладі» [55, с. 114].

Плідний богослов і антиуніатський полеміст, архімандрит Києво-Печерського монастиря Захарія Копистенський (друга половина XVI ст. – 1627) у своєму апологетичному творі «Книга о вѣрѣ єдиной», згідно з обчисленнями, проведеними Ларіним, цитує твори Отців Церкви 124 рази, найцитованішим (54 позиції) є Іван Золотоустий [60, с. 116], «на твір “О вѣрѣ и символѣ (вѣри)” Августина Аврелія цитує 4 рази, на його ж “тлумачення на Євангеліє від Іоана” – 2 рази» [56, с. 116]. У творі Копистенського «Палінодія […]», завершеному у 1622 р., архієп. І. Ісіченко відзначив ретельність побудови аргументації мислителя з використанням «не тільки різноманітних біблійних текстів, але й богословських, передусім герменевтичних творів Отців Церкви – і східних (Оріген, Іоан Золотоустий, блаженний Феодорит, Кирило Олександрійський, Григорій Ніський, Епіфаній), і західних (Амвросій Медіоланський, Григорій Двоєслов, Августин, побожний Беда), богослужбові та житійні книги» [57, с. 145].

Володимир Завітневич припускає, що український богослов послуговувався базельським, венеційським, антверпенським, кельнським та паризьким виданнями творів Августина, а також визначає перелік цитованих творів [58, с. 346]. Попри антиунійну поставу Копистенський цитує у «Палінодії» Августина нарівні з Василієм Великим і Хризостомом та іншими отцями східної Церкви [5, с. 51]. При аналізі символічного значення «Πέτρα» Копистенський спирається на вчення Єроніма, Кирила Олександрійського, Беди Велебного і Августина [58, с. V]. Копистенський уважає, що Августин корегує свою початкову позицію стосовно того, що «Церква базується на Петрові як на міцній основі, але у творі “Retractaciones” він виправляє свою помилку, стверджуючи разом з деякими іншими вчителями, що Петро єдністю своєї особи у даному випадку демонстрував єдність церкви» [58, с. VI].

Про популярність св. Августина свідчить використання його імені не лише у теологічних і гомілетичних творах, а й, наприклад, в епістоляріях Петра Могили до православних шляхтичів, «чи то білоруського державного діяча Богдана Стеткевича, чи то писаря Київського воєводства Теодора Проскури-Сущанського, чи то князя Яреми Вишневецького, що був готовий зректися православ’я, – Могила писав сильно полонізованою руською мовою, цитуючи Лактантія й св. Августина, латиномовних отців Церкви» [46, с. 155].

Твір Кирила Транквіліона Ставровецького (1581–1646) «Сіа книга, нарицаємая Зерцало богословіи […]» (1618), крім найчастіше цитованого Іоана Дамаскіна, відсилає до Діонісія Ареопагіта, Василія Великого, Григорія Назіянзина, Іоана Золотоустого, блаженних Єронима Стридонського й Августина [57, с. 194]. У цьому творі мислитель згадує творіння св.. Августина «De Trinitate» [59, с. 264]. Істотною для розуміння методологічного підходу Ставровецького є заувага Г. Трунте щодо використання, але не цитування тих чи інших грецьких чи латинських Отців Церкви: «згадано було тільки Отців неподіленого християнства, тобто тих, котрих Ратцинґер називає Отцями вселенського богослов’я (…), про справді вселенський дух свідчить те, що Кирило Ставровецький серед Отців неподіленого християнства поруч із великими грецькими Отцями ставить і найважливішого латинського – Августина, якого Схід знав дуже слабо». Трунте припускає, що Ставровецький твору «De Trinitate» не використовував, «а лише назвав» [59, с. 264–265].

Православний мислитель Антоній Радивиловський (1620–1688) у творі «Вінець Христов […]», оперуючи поняттям «блаженства» залучає «авторитет Августина» [60, с. 214], підсилений «ренесансним християнізованим епікурейством» [61, с. 275–276]. Як уважає В. Співак, загалом у творах Радивиловського увиразнився оригінальний синтез: «три аспекти розуміння блаженства: едемське, небесне та земне. Повторюючи ці ідеї, зокрема, активно посилаючись на Августина, проповідник намагається надати їм оригінального

звучання і форми, додаючи до традиційних ідей про ознаки та зміст цих видів блаженства власні міркування, насичуючи їх ідеями, запозиченими з античної традиції» [61, с. 283].

Підсумовуючи, треба відзначити помітний вплив вчення св. Августина на українську ренесансно-барокову традицію, зумовлений використанням видань на латинській і польській мовах. Індоктринація відбувалася через августиніанські впливи Краківського університету й проекцію західноєвропейської вченості в єзуїтських колегіумах, через протестантські середовища, зокрема пов'язані з Острозькою академією, а також завдяки вестернізованим православним середовищам, що абсорбували частину августинового спадку, котрий не суперечив усталеній православній догматиці.

Список використаної літератури

1. Марченко Я. Неогуманістичне бачення «Людини Віри» в межах довідкової біографіки (на прикладі Августина Гіппонського). *Українське релігієзнавство*. 2013. № 68. С. 54–67.
2. Марченко Н. П., Марченко Я. Ю. Августин Гіппонський як тип «Людини Віри»: неогуманістичне бачення у межах довідкової біографіки. *Українська біографістика*. 2013. Вип. 10. С. 381–401.
3. Jugie M. Saint Augustin dans la littérature théologique de l'Église russe. *Revue des études byzantines*. 1930. Vol. 29, no. 160. P. 385–395.
4. Rackl M. Die griechischen Augustinusübersetzungen. *Miscellanea Francesco Ehrle. Studi e Testi*. 1924. No. 37.
5. Іщак А. Святий Августин і Схід. *Богословія*. 1931. Т. 9, кн. 1–2. С. 49–63.
6. Броджі Беркофф Дж. «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії. *Інокентій Гізель. Вибрані твори в 3-х томах*. Том 3. Дослідження та матеріали. Київ-Львів : Свічадо, 2010.
7. Ганзенко Л. Ізборник Святослава 1073 року: художні, історичні та догматичні акценти ілюстративного ряду. *Студії мистецтвознавчі*. 2014. № 4. С. 41–60.
8. Mazur Cz. Teksty lacinskickich Ojców Kościoła w zbiorach polskich okresu średniowiecza i Odrodzenia. *Vox Patrum 3*. 1983. Z. 5. S. 455–466.
9. Longosz St., ks. Recepcja świętego Augustyna w kulturze polskiej. *Vox Patrum 23*. 2003. T. 44–45. S. 397–416.
10. Bartnik C. S. Fenomen Europy. Lublin : Agencja Wschodnia, 1998. 399 s.
11. Markowski M. Wydział Teologiczny Uniwersytetu Krakowskiego w wiekach średnich. *Analecta Cracoviensia*. 1991. T. 23. S. 359–371.
12. Kracik J. (ks.). Wydział Teologiczny Akademii Krakowskiej między wiekiem złotym a saską jesienią. *Analecta Cracoviensia*. 1992. T. 24. S. 311–319.
13. Zdanek M. "Universitas haec catholica" : Wydział Teologiczny i droga do katolickiej konfesjonalizacji Uniwersytetu Krakowskiego w XVI wieku. *Perspektywy Kultury*. 2023. T. 43, nr. 4/1. S. 125–153.
14. Królikowska A. Profesorowie jezuickich seminariów nauczycielskich od XVI do XVIII wieku. Słownik biograficzny. Kraków : Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, 2017. 188 s.
15. Ткачук Р. Ф. Полемічна традиція унійних письменників кінця XVI – першої половини XVII ст.: доба і постаті, текст і прототекст, риторика і поетика : монографія. Київ : КММ, 2019. 486 с.
16. Kowalski G. A propos d'une nouvelle traduction polonaise des Confessions de Saint Augustin. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*. 1926. No. 12. P. 48–51.
17. Pawlak W. Drexel w Polsce (XVII–XVIII wiek). Rekonesans. *Roczniki Humanistyczne*. 2022. T. 70, nr. 1. S. 9–30.

18. Посохова Л. Ю. Праці баварських богословів у православних колегіумах України (XVII–XVIII ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2013. № 47. С. 136–149.
19. Piskała M. O długim trwaniu antologii na przykładzie “Speculum exemplorum”. *Prace Filologiczne. Literaturoznawstwo*. 2022. № 12 (15). S. 45–59.
20. Rudolf-Ziółkowska E. Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Joana Prysłopskiego z 1723 roku. Kraków : Lexis, 2004. 134 s.
21. Chrzanowski Ign. Marcin Bielski : studjum historyczno-literackie. Lwow-Warszawa : Książnica-Atlas, 1926. 351 s.
22. Brogi Bercoff G. Constructing canons : Ruthenian literatures of the 17th–18th centuries in plurilingual context. *Biblioteca di Studi Slavistici (19)* : Contributi italiani al XV Congresso Internazionale degli Slavisti, Minsk, 20–27 August 2013 / ed. by M. Garzaniti et al. Firenze, 2013. P. 251–274.
23. Jabłonowski A. Akademia Kijowsko-Mohilańska : zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. Kraków, 1900.
24. Brogi Bercoff G. Ruś, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewskie, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa środkowo-wschodnia: o wielowarstwowości i polifunkcjonalizmie kulturowym. *Biblioteca di Studi Slavistici (26)* : Contributi italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti, Ljubljana, 15–21 August 2003 / ed. by A. Alberti et al. Firenze, 2014. P. 325–387.
25. Skoczek J. Lwowskie inwentarze biblioteczne w epoce Renesansu. Inventaria librorum Leopolitana aetatis Renascentium litterarum. Lwów : Towarzystwo Naukowe, 1939. 485 s.
26. Gwioździk J., Różycki E. Druki XVI wieku w zbiorach Biblioteki Katedralnej we Lwowie. Warszawa : Wydawn. DiG, 2008. 251 s.
27. Pietrzyk Z. Jan z Trzciany (Arundinensis) (zm. 1567). *Złota księga Wydziału Filozoficznego* / ed. by J. Miklaszewska, J. Mizera. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2000. S. 87–90.
28. Czerkawski J. Renesansowe koncepcje godnosci człowieka. *Roczniki Filozoficzne*. 1987. T. 35, z. 1. S. 251–282.
29. Kochanowski J. K. Dzieje Akademii Zamojskiej (1594–1784). Kraków : Druk. W. L. Anczyca i Spółki, 1899–1900. 345 s.
30. Bober A. Pseudo-Augustyńskie dzieła ascetyczne w Polsce. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*. 1957. T. 4, z. 2. S. 39–77.
31. Gurowska A. "Psałterz św. Augustyna" : o barokowych przekładach średniowiecznej modlitwy i o jej tradycji. *Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*. 2002. T. 93, z. 3. S. 177–201.
32. Sitnik A. K. (OFM). Księgozbiór konwentu we Lwowie odzwierciedleniem zainteresowań intelektualnych bernardynów lwowskich II poł. XV–XVIII wieku. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. 2004. T. 81. S. 225–252.
33. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVII ст.) : тексти і дослідження / редкол.: В. І. Шинкарук та ін. Київ : Наукова думка, 1988. 566 с.
34. Альмес І. Від молитви до освіти : Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст. Львів : Український католицький університет, 2021. 588 с.
35. Бульвінський А. Еволюція європейської парадигми розвитку України в XIV–XIX ст. *Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього* / за ред. А. І. Кудряченка. Київ, 2009. С. 95–110.
36. Uruszczak W. Powstanie Uniwersytetu w Krakowie w 1364 roku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2014. T. 66, z. 1. S. 13–40.
37. Gouron A. Le recrutement des étudiants à l'apogée de l'université de Cracovie (1480–1509). *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 1989. T. 41. S. 35–43.

38. Sharipova L. Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev (1632–1780). Manchester-New York : Manchester University Press, 2006.
39. Ісіченко І. (архієп.). Київський ареопаг православного Єрусалиму. *Пам'ятки України : Історія та культура. Спецвипуск 2014. Києво-Могилянська академія напередодні 400-річчя*. 2014. Вип. 197. С. 22–31.
40. Łużny R. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska; z dziejów związków kulturalnych polskowschodniosłowiańskich w XVII–XVIII w. Kraków, 1966.
41. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. Львів : Свічадо, 2005. 336 с.
42. Bolewski J. Nascitur una… discors concordia. Aspekty teologiczne twórczości Sarbiewskiego. *Nauka z poezji Macieja Kazimierza Sarbiewskiego* / ed. by J. Bolewski et al. Warszawa, 1995. 256 s.
43. На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі : колективна монографія за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса та І. Скочиляса. Львів : Український Католицький Університет, 2018.
44. Сребнюк В. «Апокрисис» Христофора Філалета та «Антиризис» Іпатія Потія у полемічному дискурсі кінця XVI ст. *Київські полоністичні студії*. 2014. Т. 24. С. 571–576.
45. Pociej H. Kazania, y Homilie Męża Bożego Nieśmiertelney Sławy, y Pamięci Hipacyusza Pocieia (…), typis Monasterij Supraslensis PP. Basilianorum, 1714. 612 c.
46. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. 250 с.
47. Корзо М. «Мир з Богом чоловіку» Інокентія Ґізеля в контексті католицької моральної теології кінця XVI – першій половині XVII ст. *Інокентій Ґізель. Вибрані твори в 3-х томах*. Том 3. Дослідження та матеріали. Київ-Львів : Свічадо, 2010. С. 195–262.
48. Стратій Я. Інтерпретація проблеми сутності душі та її здатностей у «Трактаті про душу» Інокентія Ґізеля. *Інокентій Ґізель. Вибрані твори в 3-х томах*. Том 3. Дослідження та матеріали. Київ-Львів : Свічадо, 2010. С. 51–81.
49. Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, 2002. 190 с.
50. Бабич С. Творчість Мелетія Смотрицького у контексті раннього українського бароко : монографія / за ред. проф. Б. Криси. Львів : Свічадо, 2008.
51. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія: 1576–1636 / за ред. Я. Д. Ісаєвича. Київ : Наукова думка, 1990. 192 с.
52. Щепанський В. Джерела середньовічної філософії в «Треносі» Мелетія Смотрицького. *Аналітично-інформаційний журнал «Схід»*. 2014. № 6 (126). С. 295–298.
53. Щепанський В. Рецепція релігійної філософії середньовіччя у «Треносі» М. Смотрицького : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11. Острог, 2015. 160 с.
54. Ортолог Т. Тренос, трактат про сходження Святого Духа. *«Тренос» Мелетія Смотрицького в дискурсі Західної філософської думки* / П. М. Кралюк, В. В. Щепанський, М. М. Якубович. Острог : Нац. ун-т «Острозька академія», 2012. 220 с.
55. Яковенко Н. У пошуках нового неба: життя і тексти Йоаникія Ґалятовського. Київ : Лаурус; Критика, 2017.
56. Ларін Ю. «Книга о вѣрѣ єдиной» (1619 р.) у контексті ранньої барокової полемічної літератури : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Харків, 2013. 181 с.
57. Ісіченко І. (архієп.). Історія української літератури : епоха Бароко (XVII–XVIII ст.). Львів-Київ-Харків : Святогорець, 2011. 568 с.
58. Завитневич В. Палинодія Захаріи Копыстенскаго и ея место въ исторіи западно-русской полемики XVI и XVII вв. Варшава : Въ типографіи Варшавскаго учебнаго округа, 1883. 400 с.

59. Трунте Г. Бог і Його творіння в Кирила Транквіліона. *Кирило Транквіліон Старовецький – проповідник Слова Божого* / упор. Б. Криси, Д. Сироїд. Львів : Видавництво УКУ, 2017. 328 с.
60. Співак В. Філософські погляди Антонія Радивиловського в контексті української духовної культури XVII століття : монографія. Чернігів : Scriptorium, 2018. 328 с.
61. Співак В. Філософські погляди Антонія Радивиловського в контексті української духовної культури XVII століття : дис. ... д-ра філос. наук : 26.00.11. Київ, 2018. 427 с.

THE CATHOLIC IMPULSE IN THE DISSEMINATION OF ST. AUGUSTINE'S TEACHINGS IN THE UKRAINIAN LANDS DURING THE RENAISSANCE AND BAROQUE PERIODS

Anton Borkovskyi
Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences, Department of Philosophy
Stepan Bandera str., 12, 79000, Lviv, Ukraine
https://orcid.org/0009-0001-6034-4724

This article examines the ways through which the teachings of St. Augustine entered the Ukrainian lands, with particular emphasis on the influence of the Kraków intellectual milieu. The author reconsiders outdated historical and philosophical narratives that were inertially inherited from the Soviet-Russian school of thought. The study traces the growing interest in Augustinian ideas in Renaissance Poland and presents examples of the dissemination and popularisation of the thinker's works.

Special emphasis is placed on the communication with academic circles of the Polish-Lithuanian Commonwealth, especially the Kraków Academy. The role of Catholic centres is highlighted, particularly in the formation of extensive book collections at educational institutions and monasteries containing a corpus of Augustinian texts. The article analyses the presence of the Bishop of Hippo's works in the inventory catalogues of Lviv libraries and, through provenance research, demonstrates intellectual links between scholars associated with the Kraków academic milieu and Catholic circles in Lviv who engaged with Augustine's writings. Attention is drawn to ownership inscriptions found in the editions of Augustine's works that belonged to the Lviv preacher Ioannes Arundinensis (1510–1567), author of *De natura ac dignitate hominis*, and to Melchior Stephanides (d. 1636), the first rector of the Zamość Academy and one of the translators of the *Psalterium Aurelii Augustini*, a work attributed to Pseudo-Augustine.

The article also outlines the specific character of the educational and cultural diffusion that facilitated the intellectual absorption of Augustinian thought. Finally, it presents concrete examples of the influence of Augustine's writings on figures of the Ukrainian Renaissance and Baroque, along with the distinctive forms of their doctrinal appropriation.

Key words: St. Augustine, Renaissance period, Baroque period, teachings of the Church Fathers.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 49–57
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 49–57

УДК 575.02 (477): 61 + 2-42
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.5

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ Й БІОЕТИЧНІ НОРМИ: ДЕМАРКАЦІЯ І ДІАЛОГ У МЕЖАХ СВІТСЬКОГО ТА ХРИСТИЯНСЬКОГО ПІДХОДІВ

Ірина Горохолінська
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
кафедра філософії та культурології,
вул. Коцюбинського 2, 58002, м. Чернівці, Україна

Стаття містить аналіз специфіки методологічних стратегій християнської та світської біоетики. У фокусі дослідження – аспект демаркації між цими двома традиціями та можливості їхнього діалогу в умовах постсекулярного суспільства.

Авторка розглядає міждисциплінарність і багаторівневість біоетики (філософський, релігійний, і частково правовий та медичний рівні), що зумовлює потребу узгодження принципів свободи і відповідальності, світськості і релігійності, раціональності і духовності. Здійснюється аналіз основних біоетичних підходів, сформованих на ґрунті філософської раціональності, яка лежить в основі світської біоетики (консеквенціалізм, утилітаризм, феноменологія), і християнського вчення про шлях до святості життя, що формує засади релігійного морального богослов'я та біоетики.

Християнська біоетика розглядається не лише як система моральних настанов, а й як телеологічний і сотеріологічний проєкт, спрямований на збереження та відновлення (згідно з орієнтирами релігійної доктрини і відповідних цінностей) гармонії між Богом, людиною та створеним світом. Вона базується на уявленні про людське життя як сакральну цінність, що, хоч і належить людині, водночас є даром Творця, а тому всі біоетичні рішення мають узгоджуватися із Божественним задумом. Особливий наголос робиться на есхатологічному вимірі християнської біоетики, що відрізняє її від світських етичних систем: поняття страждання, смерті та тілесності тут набувають іншого смислу, виходячи за межі їх розуміння у суто земних координатах.

Окрему увагу приділено критичному розгляду секулярних концепцій автономії людини у прийнятті біоетичних рішень та співвідношенню цих підходів із християнським розумінням свободи як відповідальності перед Богом та суспільством.

Авторка доходить висновку, що попри суттєві світоглядні розбіжності, між християнською та світською біоетикою можливий конструктивний діалог, ґрунтований на спільних цінностях поваги до людського життя, гідності особи та відповідального використання наукових досягнень. Постсекулярний контекст сприяє розширенню простору для такого діалогу, дозволяючи християнській біоетиці залишатися впливовим голосом у формуванні етичних норм сьогоденного соціуму.

Ключові слова: біоетика (християнська та світська), біоетичні концепції й підходи, міждисциплінарний підхід, цінності, моральні настанови, свобода, відповідальність, постсекулярність, релігія, секулярність (світськість), святість життя, філософський раціоналізм.

Методологічні підходи світської біоетики. Біоетика як окрема наукова царина є міждисциплінарною за своєю суттю та багатофакторною за імпульсами і смислами. Вона виникала на перетині медицини, філософії (її етичної частини) та правознавства в часи екзистенційних поворотів європейської історії, прагнучи забезпечити надійні моральні орієнтири для сучасної медицини та біотехнологій. В. Опанасенко фіксує: «Наприкінці XX століття людство усвідомило, що досягти істинного прогресу без високої моралі, моральних норм та правил неможливо. Вони конче потрібні не тільки для того, щоб

© Горохолінська І., 2025

захистити кожного окремого індивідуума – хворого чи здорового, дитину чи людину похилого віку, а й саме життя на Землі. Так народилася біоетика… Біоетика або етика життя – це розділ прикладної етики, філософської дисципліни, що вивчає проблеми моралі насамперед стосовно людини та всього живого, визначає, які дії щодо живого з морального погляду є припустимими, а які – неприпустимими. Іншими словами: біоетика – це органічне поєднання новітніх досягнень біологічної науки та медицини з духовністю. У сучасному суспільстві вона стала ознакою цивілізованості» [4, с. 57]. Вона відзначається своїм прагматичним підходом до питань життя, смерті, людської гідності, технологічних інновацій та меж втручання в природний хід існування людини.

Світська біоетика, очевидно, не апелює до релігійних чи теологічних концепцій, а ґрунтується на принципах раціоналізму, автономії особистості та універсальності моральних норм. Питання моралі у стосунку до людського життя розглядаються без урахування божественного або метафізичного авторитету, але з апеляцією до людських прав, соціальних договорів і моральних консенсусів, прийнятих у сучасному суспільстві.

У філософській оптиці світська біоетика тяжіє до консеквенціалізму, зокрема до утилітаризму, який передбачає оцінку етичних дій з огляду на їх наслідки для максимізації загального блага та зменшення страждань. Консеквенціалізм, як відомо, стверджує, що моральна оцінка дій залежить від їх наслідків. Головним критерієм моральності в царині такого регулювання стає максимізація позитивних наслідків або мінімізація негативних.

Засновники та речники такого підходу в моральній теорії наполягають, що дії самі по собі не є ні морально добрими, ні злими. Їхня цінність визначається результатами, які вони спричиняють. Консеквенціалізм прагне до «найкращого» результату для якомога більшої кількості людей, а тому центральна для практичного морального самовизначення категорія – «вибір дії» – тут пов'язується із «підрахунком» масштабу її користі чи шкоди. Засновник утилітаризму Дж. Бентам чітко обґрунтовував свій центральний принцип: «найбільше щастя максимально багатьох є мірилом добра і зла» [Цит. за: 7]. Наголошується, що такий підхід світоглядно, теоретично дає чіткі критерії для прийняття рішень, особливо в умовах, коли потрібно зважити на інтереси та наслідки для різних груп. Він дозволяє приймати рішення у складних медичних питаннях, де слід балансувати між користю для одних і потенційною шкодою для інших. Наприклад, у розподілі дефіцитних ресурсів (ліків, органів для трансплантації), де рішення часто базуються на «найбільшій користі для найбільшої кількості».

Така моральна «гнучкість», зумовлена можливістю з орієнтацію на настанови консеквенціалізму адаптувати рішення до конкретних обставин і змінювати їх відповідно до передбачуваних наслідків, – доволі в дусі постмодерних морально-етичних стратегій, попри те, що Бентам писав свої твори у XVIII-XIX ст. Така суголосність сучасній ціннісній картині світу ідей, виголошених ще в ті часи є однією з причини, що серед біоетиків XXI століття доволі значне число послідовників цього філософа.

Зокрема, Пітер Сінґер [11], [12], що наголошує на рівному врахуванні інтересів, відомий працями у сфері біоетики, де підтримує евтаназію, аборт, захист прав тварин із позиції консеквенціалізму. Свою працю «Практична етика» він розпочинає із артикуляції уже звичних роздумів, які мають на меті підкреслити уявлення про «несучасність» розмов щодо морально належного у сучасному світі. І, на думку П. Сінґера, такі настрої стали наслідком того, що доволі довго про мораль й моральність говорили як про щось таке, що існує лише в теорії, але вже давно не зустрічається на практиці – до прикладу, моральні оцінки особи в аспекті її сексуальності тощо. Для Сінґера очевидно, що етична наука має бути закорінена в практичну сферу: «Етичне судження, яке не є ефективним на практиці,

вочевидь, також страждає від теоретичної хиби, оскільки вся суть етичних суджень полягає в тому, щоб керувати практикою» [11, p.2].

Сам П. Сінґер називає свій етичний підхід – утилітаризмом, заснованим на інтересах, щоб відрізнити його від класичного утилітаризму Дж. Бентама чи відомого утилітариста С. Мілля. «Утилітарна позиція є мінімальною, першою основою, якої ми досягаємо шляхом універсалізації корисливого (self-interested) прийняття рішень. Ми не можемо, якщо мислити етично, відмовитися від цього кроку. Якщо ми хочемо переконати, що маємо вийти за межі утилітаризму та прийняти неутилітарні моральні правила чи ідеали, нам потрібно надати вагомі причини для цього подальшого кроку. Поки такі причини не будуть вироблені, ми маємо деякі підстави, аби залишатися утилітаристами» [11, p.14]. Тобто, етика Сінґера апелює до того, що основою моральних рішень має бути утилітарний інтерес особи. Дослідник зосереджується на задоволенні інтересів, а не на максимізації задоволення чи щастя як його попередники. Саме інтереси формують основу для моральних міркувань. Наші інтереси саме і є, для Сінґера, сформованими під впливом того, що ми можемо відчувати насолоду чи страждання. Те, що ми маємо в полі цих інтересів – позитивний досвід до якого ми прагнемо, сепаруючи своє буття від страждань. Люди – істоти чуттєві, а тому здатні відчувати задоволення та страждання, сповнені інтересів, які мають моральне значення, а тому прийняття етичних рішень має ґрунтуватися на сприянні досягненню цих інтересів при мінімізації шкоди. Такі етичні орієнтири мотивують Сінґера бути доволі провокативним у контексті розгляду питань прав і моральності дій щодо людей із обмеженими можливостями, певними особливостями психічного, ментального чи фізичного розвитку тощо.

Обґрунтовуючи етичні переваги права на евтаназію чи аборт, дослідник подекуди наводить аргументи, які можуть виглядати доволі суперечливо, інтерпретуватися як знецінення людського життя, особливо життя людей із інвалідністю чи важкими розладами. «Коли смерть дитини з інвалідністю призведе до народження іншої дитини з кращими перспективами щасливого життя, загальна кількість щастя буде більшою, якщо дитину-інваліда вбити. Втрата щасливого життя для першої дитини переважується здобутком щасливішого життя для другої. Отже, якщо вбивство дитини, хворої на гемофілію, не має негативного впливу на інших, згідно з загальним поглядом, було б правильно її вбити» [11, p.186].

П. Сінґер у своїй біоетиці відходить від традиційного принципу «святості людського життя», «абсолютної цінності життя», замінюючи його концепцією «якості життя». У згаданому вище фрагменті він стверджує, що моральна виправданість дій залежить від їхнього впливу на загальний баланс щастя і страждань. Життя дитини з важкими порушеннями, яке супроводжується стражданнями і суттєвими обмеженнями, може, на його думку, мати меншу цінність порівняно з можливим народженням іншої дитини з вищими перспективами на щастя. Але батьки, обтяжені доглядом за хворою дитиною, навряд чи зважаться на народження ще однієї. А тому, його підхід базується на утилітаристській логіці, яка дозволяє «заміщення» життів, якщо це веде до збільшення загального добробуту. Сінґер, вважає, що в такий спосіб він враховує не лише страждання самої дитини, але й її вплив на батьків, родину і суспільство, пропонуючи аналізувати ситуації індивідуально, без абсолютних заборон чи вимог.

Тут ми бачимо повноту прагматичного і наслідкового характеру його біоетики, яка ставить під сумнів загальнозначущість моральних принципів на користь адаптивності до конкретних обставин. І попри те, що для багатьох сучасників загалом його ідеї є зрозумілими в силу їхньої «утилітарності», все ж такий підхід є доволі вразливим до критики не тільки з позицій релігійної біоетики, а й на погляд багатьох світських мислителів.

Критики закидають, що така аргументація применшує безумовну цінність життя людей з інвалідністю, ставлячи їхнє існування в залежність від їхньої здатності «приносити щастя». Це, на їхню думку, створює дискримінаційний підхід до людей, чий рівень щастя чи здатність до активного життя не відповідає суспільним стандартам. Одним із критиків позиції Пітера Сінґера, а також запропонованих ним підходів є Майкл Сандел.

Цей автор у своїй праці «Аргументи проти досконалості: Етика в епоху генної інженерії» [10] наголошує, що утилітаристська логіка «заміщення» життів підважує не лише рівність усіх людей, але й саму ідею людської гідності. Він підкреслює, що такий підхід фактично перетворює етику на форму технологічного менеджменту, де рішення ухвалюються на основі прорахованої ефективності, а не визнання власне цінності особистості. Сандел, аналізуючи розвиток генної інженерії та інших біомедичних інновацій, загалом не заперечує їхньої важливості, але все ж у руслі колізій біомедичної етики робить висновок, що певні тенденції у цих царинах: «…загрожують позбавити нас цінування життя як дару й залишити нас без нічого, що можна стверджувати чи споглядати поза нашою власною волею» [9, p.62].

Отже, як бачимо критика Сінґера базується на тому, що його концепція загального блага має надто функціоналістський характер, виводячи моральну цінність особи не з її самоцінності, а з її здатності відповідати певним стандартам якості життя. Такий підхід, попри його прагматичність, містить серйозні ризики для суспільства, адже «нормалізує» уявлення про ієрархію людських життів і може слугувати філософським обґрунтуванням евгенічних практик.

На противагу йому у світській біоетиці сформовано також і феноменологічний підхід. На відміну від нормативної етики, що часто виходить із визначених принципів (утилітаризм, деонтологія тощо), феноменологія звертається до досвіду суб'єкта, його переживань і смислових структур, які формують розуміння життя, здоров'я, страждання та смерті. Тож її імплементація в царину біоетики дає більш гуманістичні основи для формування стратегій дій та політик в цьому напрямку.

Феноменологічна біоетика значною мірою спирається на ідеї Едмунда Гуссерля, який вважав, що будь-яке пізнання має починатися з повернення «до самих речей». Це означає, що в біоетиці слід досліджувати саме досвід хвороби, страждання, медичного втручання, виходячи з того, як вони відкриваються суб'єкту, а не лише з позицій об'єктивної науки. Наприклад, Гуссерлева редукція дозволяє дослідити, як саме людина переживає біль, і які обрії смислу він відкриває, а не лише як біль функціонує в рамках фізіології.

Є. Причепій зазначав: «Аналізуючи кризу європейської науки XX ст., Гуссерль не без підстави вважає, що однією з причин цього явища є дедалі зростаюча математизація науки. За математичними формулами зник «життєвий світ» людини» [5, с.39]. Іншими словами – феноменологічний підхід постає не просто як один зі світських варіантів витлумачення біоетичних концептів, але є опозиційним до утилітарних ідей, де математично підраховується «кількість блага».

Феноменологічний підхід спрямований натомість на дослідження того, як біоетичні дилеми переживаються суб'єктами в реальних життєвих ситуаціях, і таким чином відкриває нові горизонти для їх розуміння. Особливу увагу феноменологія приділяє суб'єктивному виміру моральності, дозволяючи включати до аналізу не лише питання автономії, відповідальності чи обов'язку, а й екзистенційні переживання – страх, біль, надію, прийняття, відчай.

Це особливо важливо в ситуаціях, що стосуються кінця життя, медичних експериментів, трансплантації органів чи репродуктивних технологій, де суто нормативний підхід

виявляється недостатнім. Допомагаючи подолати редукціонізм, притаманний медико-біологічним наукам, які часто розглядають людину лише як біологічний організм, а її тіло – як об'єкт втручання, феноменологічна традиція пропонує погляд на людське тіло як носія суб'єктивного досвіду, переживань та смислів. Це змінює перспективу обговорення питань тілесної цілісності, трансплантації, сурогатного материнства, евтаназії, оскільки вони розглядаються не лише в контексті правових чи біологічних параметрів, а й у просторі особистісного сприйняття.

Ще одним важливим аспектом є міжсуб'єктність, яку феноменологія розглядає як засадничу для моральності. Біоетичні проблеми за своєю природою є діалогічними, адже вони постають у стосунках між лікарем і пацієнтом, між донором і реципієнтом, між науковцем і суспільством тощо. Феноменологічна традиція, підкреслює, що моральність є не лише дотриманням певних правил, а глибокою відповідальністю перед Іншим, вкоріненою у досвіді зустрічі. Це особливо актуально в контексті біоетики: лікар не просто діє за стандартними процедурами, а вступає у стосунок з хворим як унікальною особистістю, яка вимагає не лише лікування, а й уваги, співчуття, визнання. Як пише Левінас: «зіткнення з Іншим є відразу ж відповідальністю за нього» [2, с. 120], а спілкування з іншою особою, залучення в її життєсвіт вимагає «зацікавленості…симпатії або любові, способів існування, які відрізняються від безпристрасного споглядання» [2, с. 120]. У медичному контексті це означає, що пацієнта годі звести до діагнозу чи набору симптомів – він завжди виходить за межі суто біологічного існування.

Очевидно, що саме феноменологічний підхід у біоетиці дозволяє вийти за межі абстрактних моральних теорій й зосередитися на конкретному людському досвіді, відкриваючи шлях до глибшого розуміння етичних дилем. Він сприяє формуванню етики, яка не просто націлена на регулювання діями, а дає змогу осягнути усю повноту конкретного способу людського буття перед медичними і технологічними викликами.

Методологічні орієнтири християнської біоетики. Християнська біоетика і нині доволі впливова, особливо в контексті реакцій на сучасний розвиток медицини, біотехнологій та етичних дилем, які вони породжують. М. Ярема твердить: «Окрім інтересу в академічному середовищі, біоетика досить швидко викликає зацікавлення також у церковних кіл. Необхідність виникнення християнської біоетики на противагу до світської академічної була зумовлена фактом невідповідності світської біоетики очікуванням християнства. Таким чином, християнська біоетика, що базувалася на цілком інших принципах, аніж світська, розпочала паралельний розвиток, намагаючись у світлі християнства дати відповіді на складні моральні питання у сфері біомедицини. Вона поєднує богословські принципи з морально-філософським осмисленням питань життя, смерті, гідності людини та меж втручання у людське існування, водночас зберігаючи свою теоцентричну основу» [6, с. 127].

Сутнісною ознакою християнської біоетики є її телеологічний характер: людське життя розглядається не як випадковий біологічний феномен, а як дар Божий зі спрямованістю до вищої мети – єднання з Творцем. Ця телеологія впливає на розуміння людської гідності, яке зумовлене богословським принципом «imago Dei» – людина створена на образ і подобу Божу (Бут. 1:27). Саме тому християнська біоетика наполягає на абсолютній цінності кожного життя, незалежно від його стадії розвитку чи функціонального стану, заперечуючи прагматичні критерії «якості життя», які, як ми бачимо, можуть постулюватися у світській етиці.

Система християнських біоетичних сентенцій доволі чітко прописана українською дослідницею А. Лапутько: «Християнські моральні норми слід сприймати в контексті

феномена дару: все життя, серед іншого – особистісне, є дарованим існуванням, що підтримується благодаттю та завдяки їй розвивається. Християнська позиція базується на переданні та інтерпретації біблійного уявлення про людську особистість як реалізацію Божого задуму. Людина – єдине створіння, що покликане до життя задля неї самої; створена за образом і подобою Божою; основною метою її життя є прямування до Бога та покликання до Божого блаженства. Людина наділена гідністю суб'єкта та цінністю, які є метою самі в собі. Людина – нероздільна й неповторна єдність тілесного і духовного. Не можна надавати виключну перевагу лише біологічній чи тільки психічній природі людини, адже вони цілісно є джерелами моральної відповідальності; матерія зростання людини базується на поєднанні чуттєвого та духовного життя. Людина своїми вчинками на основі сумління приймає чи не приймає добро, яке їй обіцяв Бог. У результаті такої світоглядної картини формується теоантропоцентричний світогляд, у центрі якого – діалогічні відносини Бога і людини» [1, с. 19]. Будь-яке рішення, яке приймає людина щодо того як розпорядитися тим даром, який дарований їй Богом, випливає із усвідомлення цієї койнонії, або ж суперечить їй. Втрата цього діалогічного зв'язку – це відхід від норм християнського життя. Вчинок щодо власного тіла – це демонстрація вірності цій койнонії або ж відмови від неї. Тобто, християнська біоетика, наголошуючи на єдності душі й тіла, підкреслює, що людське тіло не є інструментом чи власністю, а священною частиною цілісного буття, яке слід шанувати. Це має безпосередній вплив на моральну оцінку питань сурогатного материнства, трансплантації органів чи генної інженерії, де християнська етика закликає уникати редукціоністського ставлення до тіла як «сировини» для маніпуляцій.

На філософському рівні християнська біоетика тяжіє до онтологічного реалізму, стверджуючи, що існують об'єктивні моральні істини, закладені в природі людини та світу Богом. Ця ідея знаходить своє підґрунтя у «натуральному» моральному законі (за Томою Аквінським), який розглядається як відображення божественного закону у творінні. Такі концепції мають далекосяжні наслідки для ставлення до біотехнологічних інновацій: будь-яке втручання у життя повинне бути морально обґрунтованим, а не лише технічно можливим і «доцільним».

Важливою методологічною особливістю є те, що християнська біоетика акцентує увагу на екзистенційному значенні страждання та смерті. У світлі християнського богослов'я страждання не є виключно негативним чи абсурдним явищем, як це часто постулюють секулярні дискурси. Воно набуває сотеріологічного та есхатологічного виміру: страждання є дорогою до духовного очищення та співучасті в спасенній жертві Христа.

Це розуміння протиставляється утилітаристському баченню страждання як явища, яке слід негайно усунути будь-якою ціною, навіть шляхом евтаназії. Доволі вичерпно про значущість страждань в християнській перспективі вказує О. Марчук: «…страждання, при правильному його сприйнятті та перенесенні заради доброчесностей (якими, власне, долаються різні форми чуттєвої насолоди), в Ісусі Христі набуває вже зовсім іншого змісту, значення і впливу. Бо, як Спаситель використав зброю гріха проти нього ж самого і смертю смерть переміг, так і кожному члену Його Тіла – Церкви Він дарує благодатну допомогу у подоланні того, що колись приводило до гріха і пристрастей – страждання, ним самим, заради викорінення актуально здійснюваної через нього ж його причини – гріха та породженого ним зла. Поряд з тим, варто зауважити, що людина не повинна наражати себе на небезпеку, зумисно шукаючи страждань (і всього того, що не стосується розсудливої аскези). Втім, коли уникнення скорбот може стати причиною гріха, а також заради здобутку доброчесностей потрібно мужньо, смиренно, терпеливо, у молитві з надією і радістю, любов'ю та вдячністю Богу їх зносити» [3, с. 203].

Однак підкреслимо: є і зворотний ризик. За певних умов і за авторитарної релігійної настанови такий підхід може теж маніпулятивно бути звернутий в утилітаристський вектор вигоди корпоративному моноліту релігійної спільноти. До прикладу, страждання військового, який був травмований під час війни, може бути проінтерпретоване як відповідь на його «гріховні дії» під час військових зіткнень.

Так чи так: у сучасному постсекулярному контексті християнська біоетика, актуалізуючи смислову вагу трансцендентної і сакральної закоріненості людського життя як дару Бога, підсилено акцентує на відповідальності як індивіда, так і суспільства за все, що виявляє те чи те ціннісне ставлення до життя. Зважаючи на це, християнська біоетика не лише реагує на виклики сучасності, а й для багатьох дискурсів соціуму (і публічних, і теоретичних) є ціннісним орієнтиром, що впливає на дискусії про межі втручання у людське життя. Вона ставить питання не лише «що можна зробити?», а й «чи відповідає це сотеріологічному горизонтові». Аналогічна позиція притаманна й етиці ряду інших релігій. А з огляду на переважання людей з релігійною ідентичністю у світі, такий дискурс – чинник, нехтувати яким невиправдано. Адже етика – це про самовизначення людини і її гармонію із велінням совісті.

Демаркація християнської та світської біоетики. Отож, основна лінія розмежування між світською і християнською біоетикою виникає через різницю в джерелах моральних норм. Християнська біоетика опирається на релігійні уявлення про людину як творіння Боже, а відтак на це засадниче твердження накладається телеологічний підхід до життя, смерті та моральних дилем. Для неї важливими є такі принципи, як святість життя самого по собі; розуміння людини як Образу і Подоби Бога, а також віра в існування божественного плану щодо людського життя і спасіння. Це означає, що питання моральності або аморальності вчинків не лише оцінюються через практичні наслідки дій, а й через їхню відповідність Божим законам та духовним цінностям.

Світська біоетика, натомість, спирається на ідеї автономії особистості, права людини на вільний вибір і на соціально вкорінені моральні принципи, які не потребують божественного санкціонування чи «вивіряння» із буквою і духом релігійних текстів. Вона ставить на перший план інтереси індивіда та прагматичні наслідки його рішень у контексті медичних і соціальних норм.

Але попри різні аксіологічні підґрунтя, між цими системами морально належного можливий діалог. Постсекулярний контекст створює умови для більшої відкритості до релігійного дискурсу в етико-правових дебатах, що дозволяє обговорювати біоетичні проблеми не лише у межах раціональної аргументації, а й з урахуванням трансцендентних засад моралі. Важливою передумовою такого діалогу є готовність сторін визнати легітимність іншого світоглядного горизонту, що відкриває можливості для синтезу етичних позицій (або принаймні ненакладання – через відмінності – табу й на солідарність в тих етичних питаннях, де немає такої дихотомійності).

Відповідно, об'єктивна даність світоглядного різноманіття зумовлює те, що християнська та світська біоетика не мають неодмінно акцентувати антагонізм, їхнє співіснування – чинник глибшого пізнання рельєфності людської природи і її смислових втілень в соціумі та культурі. І крім академічної дискусії, евристичними стануть і практичні форми співпраці богословів і світських експертів в етико-ціннісному регулюванні біоетичних питань (та сама готовність до цього). Це передбачає й можливість та доцільність їх взаємної участі в діалогічному напрацюванні відповідних рекомендацій правового характеру. Однак предметна, фахова компетентність, а не ідеологічно-корпоративна домінанта тут має бути критерієм добору потенційних експертів як з одного, так і іншого боків.

Список використаної літератури:

1. Лапутько А. Антропологічні основи християнської біоетики. Дис. канд. філос. н. Рівне, 2021. 183 с.
2. Левінас Е. Між нами. Дослідження Думки-про-іншого ; [пер. з фр.]. Київ : Дух і літера ; Задруга, 1999. 312 с.
3. Марчук О. Феномени задоволення та страждання в ідейній системі антропології здоров'я східної патристики (Частина ІІ). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 111. С. 200-204.
4. Опанасенко В.С. Біоетика – міст у цивілізоване та свідоме майбутнє. *Біоетика: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції. Полтава, 2006. С.56-58.
5. Причепій Є. Феноменологічна теорія свідомості Е. Гуссерля (Критичний нарис). Київ: Наукова думка, 1971. 104 с.
6. Ярема М. Біоетика в католицизмі та православ'ї: джерела, методи, особливості. *Наукові записки УКУ*. 2018. Ч. 11: Богослов'я, вип. 5. С. 127-142.
7. Bentham Jeremy. The Stanford Encyclopedia of Philosophy / ed. by Edward N. Zalta. Metaphysics Research Lab, Stanford University, 2019. URL: https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/bentham/. Дата звернення: 18 грудня 2024.
8. Leon R. Kass, Life, Liberty and the Defense of Dignity. San Francisco: Encounter Books, 2002. 313 p.
9. Sandel M. The Case Against Perfection. *Atlantic Monthly*. Volume 293, Issue 3, 2004, Pp. 51–62, https://cyber.harvard.edu/cyberlaw2005/sites/cyberlaw2005/images/Case_Against_Perfection.pdf
10. Sandel M. The Case Against Perfection: Ethics in the Age of Genetic Engineering. Cambridge: Harvard University Press, 2007. 176 p.
11. Singer P. Practical Ethics. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 395 p. (+xiii)
12. Singer P. The Most Good You Can Do. London: Yale University Press, 2016. 232 p.

CURRENT ISSUES OF MODERNITY AND BIOETHICAL NORMS: DEMARCATION AND DIALOGUE BETWEEN SECULAR AND CHRISTIAN APPROACHES

Iryna Horokholinska
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsyubynsky St., 2, 58002, Chernivtsi, Ukraine

This article is dedicated to analyzing the specific methodological strategies of Christian and secular bioethics. The study focuses on the demarcation between these two traditions and the possibilities of their dialogue within the framework of a post-secular society.

The author examines the interdisciplinary nature of bioethics, which integrates philosophical, religious, legal, and medical aspects, necessitating the reconciliation of the principles of freedom and responsibility, secularity and religiosity, rationality, and spirituality. The study analyzes key bioethical approaches shaped by philosophical rationalism, which underpins secular bioethics (consequentialism, utilitarianism, phenomenology), and the Christian doctrine of the sanctity of life, which forms the foundations of religious moral theology and bioethics.

Christian bioethics is considered not only a system of moral prescriptions but also a teleological and soteriological project aimed at preserving and restoring harmony between God, humanity, and the created world. It is based on understanding human life as a sacred value that does not belong to the individual but is a gift from the Creator, implying that all bioethical decisions must align with the Divine plan. Special

attention is given to the eschatological dimension of Christian bioethics, distinguishing it from secular ethical systems: suffering, death, and corporeality acquire a different meaning, extending beyond mere earthly existence.

Particular emphasis is placed on critically examining secular concepts of human autonomy in bioethical decision-making and their correlation with the Christian understanding of freedom as a responsibility before God and society.

The author concludes that despite significant worldview differences, a constructive dialogue between Christian and secular bioethics is possible based on shared values of respect for human life, human dignity, and the responsible use of scientific advancements. The post-secular context expands the space for such dialogue, allowing Christian bioethics to remain influential in shaping contemporary ethical norms.

Key words: bioethics (Christian and secular), bioethical concepts and approaches, interdisciplinary approach, values, moral prescriptions, freedom, responsibility, post-secularity, religion, secularity, the sanctity of life, philosophical rationalism.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 58–64
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 58–64

УДК 37.013.42:004](100)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.6

АКСІОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ІТ-ОСВІТИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: МІЖ КУЛЬТУРНОЮ ІДЕНТИЧНІСТЮ ТА ТЕХНОЛОГІЧНИМ ПРОГРЕСОМ

Сергій Горянський
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Інститут філософії та освітньої політики, кафедра соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна

У статті досліджено аксіологічні основи ІТ-освіти в умовах глобалізації та цифрової трансформації суспільства. Проаналізовано, як інформаційні технології впливають на зміст і ціннісні орієнтири освітнього процесу, зокрема у контексті взаємодії глобальних тенденцій і локальних культур. Особливу увагу приділено викликам, пов'язаним із збереженням культурної ідентичності, забезпеченням рівного доступу до якісної освіти та розвитком критичного мислення в цифровому середовищі. Розглянуто підходи провідних філософів і соціологів (М. Кастельса, Е. Ґідденса, Ю. Габермаса, З. Баумана, А. Аппадурая, Р. Робертсона) до осмислення глобалізації та її впливу на трансформацію освітніх стратегій. Стаття пропонує аналітичний підхід до розуміння ІТ-освіти як простору перетину культурних, етичних і технологічних викликів, що формують новий тип соціально відповідального глобального громадянина. Сучасна цифрова реальність ставить людину перед вибором: як використовувати нові технології для особистісного і суспільного розвитку, зберігаючи при цьому культурну ідентичність і соціальну відповідальність? У цій ситуації важливо не лише опанувати технічні навички, але й розвивати здатність до критичного осмислення змін, які відбуваються в культурному і соціальному ландшафті, і їхніх наслідків для майбутнього суспільства. Питання полягає в тому, чи здатна людина, перебуваючи в умовах стрімкої цифровізації та впливу ІТ, зберегти свою культурну ідентичність і соціальні цінності, чи ці процеси неминуче призведуть до трансформації традиційних культурних норм і утворення нових форм суспільного співіснування.

Ключові слова: ІТ-освіта, аксіологія, глобалізація, культурна ідентичність, інформаційні технології, критичне мислення.

Вступ. Інформаційні технології стають невід'ємною частиною всіх сфер суспільного життя, зростає важливість осмислення того, як ці технології формують і трансформують аксіологічні (ціннісні) підходи до освіти. З огляду на це, питання про те, які цінності домінують у глобалізованому світі та як вони впливають на розвиток ІТ-освіти, набуває особливої актуальності. Процеси глобалізації значно впливають на формування освітніх практик, зокрема в контексті стандартизації знань, технологічного розвитку та культурної інтеграції. Ці процеси супроводжуються складними взаємодіями між глобальними тенденціями та локальними реаліями, що вимагає перегляду традиційних ціннісних орієнтирів у сфері освіти. У цьому контексті ІТ-освіта стає ареною, де зіштовхуються різні аксіологічні системи, які по-різному інтерпретують роль знання, технологій і людини у навчальному процесі. Важливим завданням є виявлення цих систем та аналіз їхнього впливу на формування освітніх стратегій.

Утім, в контексті глобальних перетворень, війни та економічних викликів постає необхідність системного переосмислення ролі освіти, культури та інтелектуального розвитку як рушійних сил суспільного прогресу. Зокрема, як наголошують Т.І. Андрущенко,

© Горянський С., 2025

Т.В. Андрущенко та К.О. Ващенко: «Важливість освіти та продуктивного інтелекту в умовах глобалізації, утвердження інформаційного суспільства й ринкових відносин, розширення демократизації все більше зростають в усіх складових українського суспільства» [1, с. 79]. Такі умови висувають особливі вимоги до держави, що змушена реагувати на руйнівні наслідки російської військової агресії та водночас утримувати планку освітніх стандартів. У зазначених реаліях освіта стає не просто інструментом передачі знань, а й ключовою складовою національної культури та ідентичності: «Важливими критеріями ідентифікації нації, держави є культура й освіта – два визначальні показники, за допомогою яких стає можливим відслідкувати їх прогресивну динаміку розвитку» [1, с. 80].

Розвиток інформаційного суспільства водночас ускладнює завдання освіти через прискорене поширення інтернет-технологій, цифрових рішень і мультимедійних платформ. Автори наголошують, що «найбільше розповсюдження Інтернет та цифрові технології отримали саме у сфері науки та освіти» [1, с. 83]. Однак поряд зі зростанням можливостей цифрового доступу до знань виникають загрози поверховості, фрагментарності та відсутності системного підходу. Саме тут необхідно переосмислити місію освіти як інституції, здатної не лише адаптуватися до нових технологій, а й критично осмислювати їх вплив на формування ціннісних орієнтирів людини.

В. Воронкова [2] узагальнює, що трансформації освіти в умовах глобалізації впливають на її функції, структуру, зміст та механізми взаємодії з іншими соціальними сферами. Глобалізаційні процеси спонукають до створення освіти, яка може інтегрувати інновації, відповідати на виклики світової конкуренції та сприяти включенню України у міжнародний культурно-освітній простір. На цьому тлі освіта втрачає суто інформаційно-трансляційну роль і набуває значення системи формування компетентностей, соціально відповідальних якостей, здатності критично мислити, адаптуватися до швидких змін та берегти національну культурну спадщину.

Водночас, глобалізація відкриває нові можливості для доступу до знань та взаємодії між культурами, що стимулює переосмислення освітніх цілей і завдань. ІТ-освіта стає інструментом, який дозволяє адаптуватися до швидких змін у суспільстві, розвивати навички, необхідні для життя і роботи в глобалізованому світі. Іншими словами, ці зміни також несуть у собі ризики, пов'язані з можливим знеціненням локальних культурних традицій та зростанням нерівності в доступі до якісної освіти. Таким чином, виникає необхідність у критичному аналізі того, як глобальні процеси впливають на аксіологічні основи ІТ-освіти і які наслідки це має для розвитку освіти в різних частинах світу.

У цій статті **метою** є дослідити як глобалізація формує новий аксіологічний ландшафт ІТ-освіти, зосереджуючи увагу на взаємодії між глобальними і локальними цінностями, технологічними інноваціями та соціальною відповідальністю.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи ці взаємодії, ми прагнемо зрозуміти, як зберегти культурну ідентичність та забезпечити рівний доступ до освіти в умовах глобальних змін, що мають глибокий вплив на всі аспекти освітнього процесу. Цей підхід дозволяє оцінити не лише переваги, але й виклики, які стоять перед ІТ-освітою в контексті глобалізації, і розробити стратегії, спрямовані на забезпечення її стійкого і етичного розвитку.

Зрозуміло, що глобалізація та розвиток інформаційних технологій створюють нові виклики і можливості для ІТ-освіти, які вимагають глибокого осмислення і переосмислення традиційних підходів до освіти. В умовах, коли технології стають ключовими інструментами не лише в передачі знань, але й у формуванні ціннісних орієнтирів, необхідно аналізувати, як ці зміни впливають на освітні практики і яким чином можна зберегти баланс між глобальними тенденціями та локальними реаліями. Цей аналіз дозволить не тільки

адаптувати освітні системи до нових умов, але й сприяти їхньому розвитку в напрямку стійкості, інклюзивності та етичності в умовах стрімких глобальних змін.

Відтак виникає питання: як саме глобалізація і впровадження інформаційних технологій впливають на аксіологічні засади ІТ-освіти, та яким чином можна забезпечити інтеграцію цих процесів у систему освіти таким чином, щоб зберегти культурну ідентичність, підтримати рівність доступу до знань та сприяти розвитку критичного мислення й інноваційності у студентів? Важливо також розглянути, як можна поєднати глобальні стандарти з локальними цінностями, щоб створити освітнє середовище, яке не лише відповідає сучасним викликам, але й сприяє сталому розвитку суспільства у довгостроковій перспективі.

У зв'язку з цим можна сказати, що в освітній ситуації людина виступає не лише як пасивний споживач знань, але як активний учасник процесу навчання, який взаємодіє з різноманітними інформаційними технологіями, культурними традиціями та соціальними контекстами. Це взаємодія формує не тільки освітні результати, але й сприяє розвитку особистісних якостей, таких як критичне мислення, етична відповідальність та здатність до адаптації в умовах глобальних змін. Людина в такій ситуації має можливість переосмислювати свої цінності, інтегруючи нові знання та технології у власний світогляд, що, в свою чергу, сприяє формуванню нового типу громадянина – здатного не лише адаптуватися до викликів сучасного світу, але й активно впливати на його розвиток через освітній процес.

Принципова відмінність полягає в тому, що в умовах ІТ-освіти знання більше не розглядається як фіксована, статична одиниця, що передається від викладача до студента. Натомість знання стає динамічним, інтерактивним і мережевим, що формується в процесі постійної взаємодії між різними акторами – як людськими (викладачі, студенти, фахівці), так і нелюдськими (цифрові платформи, алгоритми, навчальні ресурси) [10]. Це призводить до того, що навчальний процес перетворюється на гнучку, адаптивну систему, де важливими стають не лише передача та засвоєння знань, але й розвиток навичок критичного мислення, творчості та інноваційності. У цьому контексті змінюється і роль освітніх інституцій, які повинні створювати умови для розвитку цих навичок, а не лише забезпечувати доступ до інформації.

Глобалізація є складним і багатогранним феноменом, який вивчається з різних перспектив у різних наукових дисциплінах. М.Кастельс визначає глобалізацію як процес, у якому економічні, політичні, соціальні та культурні системи стають взаємозалежними через мережі, що забезпечують обмін інформацією, капіталом, технологіями та ідеями на глобальному рівні. Він підкреслює, що глобалізація є результатом розвитку інформаційних технологій, які дозволяють створювати нові форми організації суспільства та економіки, зокрема мережеве суспільство [7].

Е. Гідденс розглядає глобалізацію як інтенсифікацію світових соціальних відносин, які пов'язують далекі місцевості таким чином, що події в одному місці можуть мати значні наслідки в іншому. Він акцентує на тому, що глобалізація є не лише економічним процесом, але й культурним і політичним явищем, яке перетворює національні кордони та традиційні ідентичності [8].

Д.Гарві визначає глобалізацію як процес, що супроводжується «просторовою компресією», тобто зменшенням часу і відстані між різними частинами світу завдяки розвитку транспорту, комунікацій та технологій [9]. Він наголошує, що глобалізація є результатом капіталістичної експансії та економічних трансформацій, які змінюють просторові та часові параметри соціальних взаємодій.

У. Бек характеризує глобалізацію як процес, що призводить до появи світового суспільства, де національні держави втрачають свою автономію і контроль над економічними, політичними та культурними процесами. Глобалізація, за Беком, створює нові форми ризику та нерівності, які вимагають транснаціонального управління та нових форм солідарності [6].

Р.Робертсон пропонує визначення глобалізації як «глокалізацію», тобто процес взаємодії між глобальними і локальними силами, що призводить до трансформації культур і соціальних структур. Він підкреслює, що глобалізація не є одностороннім процесом уніфікації, а складним взаємодією, в якій локальні культури адаптуються до глобальних змін, водночас зберігаючи свою унікальність [11].

З одного боку, представлені підходи до визначення глобалізації мають спільні риси, що дозволяють розглядати її як процес, який спричиняє нові форми взаємозалежності та взаємодії між різними частинами світу. Відтак, якщо ми й погоджуємося тут з Р. Робертсоном, то маємо врахувати й інші точки зору. Усі дослідники визнають, що глобалізація суттєво впливає на трансформацію простору і часу, зменшуючи дистанції між людьми та прискорюючи соціальні та економічні процеси. Ця характеристика особливо яскраво проявляється в роботах Кастельса та Гарві, які акцентують на ролі інформаційних технологій та економічних змін у формуванні нового глобального порядку. Крім того, усі підходи підкреслюють культурний і соціальний вплив глобалізації, зокрема в аспекті зміни національних ідентичностей та взаємодії між глобальними і локальними культурами, про що говорить Робертсон.

З іншого боку, кожен з дослідників пропонує свій унікальний акцент, який підкреслює різні аспекти глобалізації. Так, Кастельс і Гарві зосереджуються на економічних і технологічних аспектах, розглядаючи глобалізацію як результат розвитку мережевої економіки та капіталістичної експансії. Водночас Бек і інші аналізують глобалізацію через призму змін у владних структурах і створення нових форм ризику, вказуючи на те, як глобальні процеси впливають на перерозподіл влади та контроль у сучасному світі. Робертсон, зі свого боку, наголошує на складному діалозі між глобальними і локальними силами, що трансформують локальні культури та створюють нові форми соціальної взаємодії.

Тому, розглядаючи ці підходи, ми бачимо, що вони дозволяють побачити глобалізацію як багатовимірне явище, яке впливає на різні аспекти людського життя – від економіки до культури, від влади до соціальних взаємодій. Кожен з цих підходів вносить свій внесок у загальне розуміння того, як глобалізація формує сучасний світ, пропонуючи різні перспективи на її вплив та наслідки.

Як бачимо, групування цих підходів за економічним, соціокультурним і владним вимірами дозволяє краще зрозуміти складність і багатогранність глобалізації, яка впливає на всі сфери життя, формуючи новий світовий порядок, де локальне і глобальне, економічне і культурне, взаємодіють і взаємно трансформуються.

Виникає питання: як у контексті цих різних підходів до глобалізації можна знайти баланс між збереженням локальних ідентичностей та адаптацією до глобальних змін, і яким чином ІТ-освіта може відігравати роль у цьому процесі, інтегруючи як глобальні стандарти, так і унікальні соціокультурні особливості? Як різні акценти, що роблять дослідники на економічних, соціокультурних та владних аспектах глобалізації, можуть бути враховані у розробці освітніх стратегій, що відповідають викликам сучасного світу?

Для цього звернемося до відомого філософа, який активно досліджував питання глобалізації та її впливу на освіту – Ю. Габермаса. Філософ підкреслює важливість комунікативної раціональності та демократичного дискурсу в умовах глобалізації, де взаємодія

між різними культурами і соціальними групами повинна будуватися на принципах відкритості, взаємоповаги та прагнення до порозуміння [3]. У своїх роботах він звертає увагу на те, що глобалізація не повинна призводити до уніфікації або зникнення культурних відмінностей, але має стати основою для розвитку глобального громадянського суспільства, де різноманітність стає джерелом сили та інновацій.

У контексті ІТ-освіти підхід Габермаса наголошує на важливості створення освітніх просторів, де студенти з різних культур і соціальних груп можуть взаємодіяти на рівних, обмінюватися досвідом і знаннями, і таким чином збагачувати свої світогляди. Це передбачає інтеграцію глобальних освітніх стандартів із врахуванням локальних потреб і культурних особливостей, що дозволяє зберігати унікальність кожної спільноти, одночасно готуючи студентів до життя і роботи в глобалізованому світі.

Для аналізу цього питання також можна звернутися до робіт А. Аппадурая, сучасного антрополога, який досліджує процеси глобалізації через призму культурних потоків і транснаціональних взаємодій [4]. Аппадурай вводить поняття «скейпів» (scapes) – культурних потоків, які перетинають національні кордони і формують глобальну культуру. Він розглядає глобалізацію не як уніфікацію культур, а як складний процес, що включає в себе взаємодію різноманітних культурних форм, які взаємно впливають одна на одну і трансформуються.

У контексті ІТ-освіти підхід Аппадурая акцентує на важливості розуміння того, як інформаційні технології сприяють циркуляції знань, ідей та культурних практик між різними частинами світу. Це передбачає, що ІТ-освіта має враховувати не лише глобальні стандарти, але й різноманітність культурних контекстів, у яких вона впроваджується. Важливо забезпечити, щоб глобальні освітні програми не стирали локальні ідентичності, а, навпаки, сприяли їх збереженню та розвитку в умовах глобалізації.

З огляду на підхід Аппадурая, можна зробити висновок, що ІТ-освіта повинна бути налаштована на підтримку культурної різноманітності, дозволяючи студентам з різних країн і регіонів зберігати і розвивати свої культурні особливості, одночасно інтегруючись у глобальний інформаційний простір. Це дозволяє вирішити питання гармонізації глобальних і локальних цінностей у освітньому процесі, створюючи умови для розвитку студентів як глобальних громадян, здатних діяти ефективно в багатокультурному світі.

Не можна оминути увагою і підхід З.Баумана, який досліджує глобалізацію через призму «плинної сучасності» (liquid modernity) [5]. Бауман стверджує, що глобалізація створює умови для постійної зміни соціальних структур і взаємодій, де старі форми стабільності і визначеності поступово зникають, поступаючись місцем новим, гнучкішим і менш передбачуваним формам існування. У цьому контексті освіта, зокрема ІТ-освіта, стає полем для нових викликів, де студенти і викладачі повинні адаптуватися до швидкоплинних змін, розвиваючи навички, необхідні для орієнтації в умовах нестабільності та невизначеності.

Підхід Баумана підкреслює, що освіта має бути налаштована на розвиток у студентів здатності до адаптації, гнучкого мислення і готовності до постійного навчання протягом життя. В умовах «плинної сучасності» освітні інституції повинні не лише передавати знання, але й виховувати вміння швидко реагувати на зміни, знаходити нові рішення у нестандартних ситуаціях і зберігати баланс між особистими цінностями та глобальними викликами. Бауманівський підхід також ставить питання про етику і соціальну відповідальність у процесі глобалізації освіти. Тому в умовах постійної нестабільності важливо, щоб ІТ-освіта не лише готувала студентів до ринкових реалій, але й сприяла формуванню етичних принципів і відповідального ставлення до суспільства та навколишнього середовища.

Таким чином, підхід Баумана дозволяє глибше осмислити виклики, які ставить глобалізація перед сучасною освітою, і визначити стратегії, що допоможуть студентам ефективно діяти в умовах мінливого і нестабільного світу.

Сучасна цифрова реальність ставить людину перед вибором: як використовувати нові технології для особистісного і суспільного розвитку, зберігаючи при цьому культурну ідентичність і соціальну відповідальність? У цій ситуації важливо не лише опанувати технічні навички, але й розвивати здатність до критичного осмислення змін, які відбуваються в культурному і соціальному ландшафті, і їхніх наслідків для майбутнього суспільства. Питання полягає в тому, чи здатна людина, перебуваючи в умовах стрімкої цифровізації та впливу ІТ, зберегти свою культурну ідентичність і соціальні цінності, чи ці процеси неминуче призведуть до трансформації традиційних культурних норм і утворення нових форм суспільного співіснування. Чи може людина ефективно адаптуватися до нових реалій, залишаючись вірною своїм культурним корінням, або ж вона змушена буде повністю переглянути свої уявлення про культуру, спілкування та етику в умовах глобалізації та цифрового світу? Ці питання вимагають глибокого філософського осмислення, адже від відповідей на них залежить не лише майбутнє освіти, але й напрям розвитку суспільства в цілому.

Такий комплексний підхід дозволяє бачити глобалізацію не лише як джерело викликів і нестабільності, але й як можливість для культурної взаємодії, збереження локальних ідентичностей та формування глобально усвідомлених громадян. Інтегруючи ці різні погляди, можна розробити більш цілісні стратегії для ІТ-освіти, які відповідатимуть як глобальним, так і локальним потребам, забезпечуючи розвиток студентів у багатогранному і динамічному світі.

Висновки. Змальований нами пейзаж далекий від повноти, адже глобалізація як багатошарове і динамічне явище продовжує впливати на всі аспекти суспільного життя, зокрема на сферу освіти. Хоча ми розглянули ключові підходи до розуміння цього процесу, важливо пам'ятати, що глобалізація не є статичною або завершеною; вона постійно еволюціонує, створюючи нові виклики та можливості для освітніх практик. Не всі аспекти та наслідки глобалізації можуть бути вичерпно осмислені в рамках одного підходу або теорії, тому необхідність інтеграції різних перспектив залишається актуальною. Крім того, як відомо, кожен регіон і кожна культура по-своєму переживають глобалізацію, що ускладнює створення універсальних моделей або рішень. Особливо це стосується ІТ-освіти, де культурні, економічні та технологічні фактори впливають на те, як знання передається і засвоюється в умовах глобалізованого світу. Тому подальше дослідження і аналіз цих процесів є необхідними для глибшого розуміння того, як адаптувати освітні стратегії до реалій глобального середовища.

Отже, продовжуючи досліджувати вплив глобалізації на освіту, слід враховувати як багатоманітність теоретичних підходів, так і унікальні особливості кожної культурної та освітньої системи. Лише інтегруючи ці різні перспективи, ми зможемо наблизитися до повнішого розуміння того, як глобалізація формує сучасну ІТ-освіту і як освітні інституції можуть ефективно відповідати на виклики та можливості, що виникають у глобалізованому світі.

Список використаної літератури

1. Андрущенко Т.І., Андрущенко Т.В., Ващенко К. Філософія культури як системна парадигма сучасної освіти. *Міждисциплінарні дослідження складних систем*, № 22 (2023), С. 77–86, https://doi.org/10.31392/iscs.2023.22.077

2. Воронкова В. Г. Місце і роль України в глобалізаційних процесах сучасності. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 2009, (37), С. 16-32.
3. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. *Умови громадянства*, 2005, С. 49-70.
4. Appadurai A. *Banking on words: The failure of language in the age of derivative finance*, 2020, University of Chicago Press.
5. Bauman Z. *Liquid Modernity*, 2000, Polity Press.
6. Beck U. *Risk Society: Towards a New Modernity*. London : SAGE Publications, 1992. 260 p.
7. Castells M. *Communication Power*, 2009, Oxford University Press.
8. Giddens A. *The consequences of modernity*, 1990, Cambridge: Polity Press.
9. Harvey D. The art of rent: globalisation, monopoly and the commodification of culture. *Socialist register*, 2002, 38, https://socialistregister.com/index.php/srv/article/download/5778/2674
10. Latour B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. N.Y. : Oxford University Press, 2005, 301 p.
11. Robertson R. Situating glocalization: A relatively autobiographical intervention. In *Global Themes and Local Variations in Organization and Management.* 2013, Routledge, pp. 25-36.

AXIOLOGICAL TRANSFORMATIONS OF IT EDUCATION IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION: BETWEEN CULTURAL IDENTITY AND TECHNOLOGICAL PROGRESS

Sergiy Goryansky
Drahomanov Ukrainian State University,
Institute of Philosophy and Educational Policy, Department of Social Philosophy,
Philosophy of Education and Educational Policy
Pyrohova St., 9, 01601, Kyiv, Ukraine

The article examines the axiological foundations of IT education in the conditions of globalization and digital transformation of society. It analyzes how information technologies influence the content and value orientations of the educational process, in particular in the context of the interaction of global trends and local cultures. Particular attention is paid to the challenges associated with preserving cultural identity, ensuring equal access to quality education, and developing critical thinking in the digital environment. The approaches of leading philosophers and sociologists (M. Castells, E. Giddens, Y. Habermas, Z. Bauman, A. Appadurai, R. Robertson) to understanding globalization and its impact on the transformation of educational strategies are considered. The article offers an analytical approach to understanding IT education as a space of intersection of cultural, ethical and technological challenges that form a new type of socially responsible global citizen. Modern digital reality poses a choice for a person: how to use new technologies for personal and social development, while preserving cultural identity and social responsibility? In this situation, it is important not only to master technical skills, but also to develop the ability to critically reflect on the changes taking place in the cultural and social landscape and their consequences for the future of society. The question is whether a person, being in conditions of rapid digitalization and the influence of IT, is able to preserve his cultural identity and social values, or whether these processes will inevitably lead to the transformation of traditional cultural norms and the formation of new forms of social coexistence.

Key words: IT education, axiology, globalization, cultural identity, information technologies, critical thinking.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 65–76
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 65–76

УДК 271.4-773(477.86)″1989/1993″:929(038)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.7

ВІДРОДЖЕННЯ СТРУКТУР УГКЦ ЯК ЗАСІБ ДОСЯГНЕННЯ ПАТРІАРХАТУ У 1989-1993-Х РОКАХ

Руслан Делятинський
Івано-Франківська академія Івана Золотоустого,
факультет богословських і гуманітарних наук, кафедра соціально-гуманітарних наук,
Науково-дослідний інститут історії Церкви,
вул. Гарбарська, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6020-7666

Ольга (Андрея) Маслій
Івано-Франківська академія Івана Золотоустого,
факультет богословських і гуманітарних наук, кафедра соціально-гуманітарних наук,
Науково-дослідний інститут історії Церкви,
вул. Гарбарська, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-9878-7128

Віталій Деркач
Івано-Франківська академія Івана Золотоустого,
факультет богословських і гуманітарних наук, кафедра соціально-гуманітарних наук,
Науково-дослідний інститут історії Церкви,
вул. Гарбарська, 22, 76019, м. Івано-Франківськ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-7706-801X

У статті здійснено спробу показати взаємозв'язок між відновленням організаційних структур та розвитком ідеї Патріархату УГКЦ у період активного відродження після виходу з підпілля у 1989–1993 рр. На думку авторів, у процесі розвитку структур та ідеї Патріархату УГКЦ можемо умовно виокремити принаймні три періоди: перший – обумовлений відродженням та реорганізацією територіальної структури УГКЦ в Україні упродовж 1989–1993 рр.; другий – пов'язаний із розвитком структур УГКЦ від реалізації постанов про реорганізацію єпархій в Україні до відзначення ювілею 400-ліття Берестейської унії у 1993–1996 рр.; третій – окреслений процесами розбудови структур УГКЦ до візиту Папи Івана Павла II в Україну у 1996–2001 рр. Однак у цій статті акцент поставлено на першому періоді.

Проаналізовано процес відродження структур УГКЦ в Україні у 1989–1993 рр., тобто після виходу з підпілля та державної легалізації, окреслено стан організаційної структури УГКЦ на батьківщині та в діаспорі, визначено роль Синоду єпископів УГКЦ та Апостольської Столиці у поступовому плеканні єдності цих двох частин УГКЦ, підтвердженні канонічної правонаступності ієрархії, реорганізації структур в Україні, сприйнятті та поширенні ідеї Патріархату серед ієрархів УГКЦ. Відзначено рішення Синоду єпископів 1990 і 1992 років щодо звернення до Апостольської Столиці про визнання Патріаршого устрою УГКЦ.

Автори підкреслюють, що саме через розвиток організаційних структур – ієрархічних, управлінських органів і адміністративно-територіальних одиниць, паралельно в середовищі ієрархії, священиків і мирян формувалася думка про поступове дозрівання УГКЦ до статусу Патріаршої Церкви, визнання якої, за документами II Ватиканського Собору та Кодексу канонів Східних Церков, у ближчій перспективі мала би підтвердити Апостольська Столиця.

Ключові слова: Українська Греко-Католицька Церква, легалізація, організаційна структура, Патріархат, канонічне право, єпархія, митрополія, єпископ.

© Делятинський Р., Маслій О. (А.), Деркач В., 2025

Постановка проблеми. Сьогодні, у 2025 р., Інтерактивна карта Української Греко-Католицької Церкви охоплює, крім України, майже 50 країн світу [41], а до складу Патріаршого Синоду єпископів УГКЦ входять понад 50 ієрархів, які духовно об'єднують українців греко-католиків. Відтак, відзначаючи 35-у річницю виходу з підпілля та легалізації УГКЦ, можемо говорити про суттєве зростання структур цієї конфесії в Україні та світі, навіть її глобальний вимір, а отже фактичне досягнення нею Патріаршого устрою. Однак, делікатне питання визнання Патріархату УГКЦ, вперше порушене Йосифом Сліпим у виступі на Другому Ватиканському Соборі у жовтні 1963 р. [56], а пізніше детально проаналізоване його наступником Любомиром Гузаром в окремому посланні 2001 р. [55], слід зауважити, досі не вирішене остаточно. Цим визначається науково-теоретична і практична актуальність дослідження проблеми Патріархату УГКЦ на сучасному етапі.

Розвиток ідеї та моделі досягнення Патріаршого устрою УГКЦ, їх взаємозвязок із розвитком організаційних структур тією чи іншою мірою досліджували сучасні історики, релігієзнавці та богослови А. Бабинський [2], Е. Бистрицька [3], Б. Боцюрків [5], О. Волинець [33], Т. Гринчишин [35], М. Димид [37], Д. Кравець [44, с. 181–192], М. Маринович [47], В. Марчук [49, с. 107-115], М.-Т. Немет [54, с. 211–230] та деякі інші.

Метою статті є показати взаємозв'язок між відновленням організаційних структур та розвитком ідеї Патріархату УГКЦ у період активного відродження після виходу з підпілля у 1989–1993 рр. [53].

Основні результати дослідження. Відродження структур УГКЦ в Україні, тісно переплетене із суспільно-політичними процесами здобуття Україною незалежності, розпочалося з моменту її «державної легалізації» у 1989–1991 рр. й завершилось орієнтовно наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Водночас, поряд з інтенсивним відродженням та розвитком організаційної структури, спостерігалася й відповідна еволюція поглядів ієрархів, духовенства і мирян на можливості реалізації ідеї Патріархату УГКЦ.

У цьому процесі розвитку структур та ідеї Патріархату УГКЦ можемо умовно виокремити принаймні три періоди: перший – обумовлений відродженням та реорганізацією територіальної структури УГКЦ в Україні упродовж 1989–1993 рр.; другий – пов'язаний із розвитком структур УГКЦ від реалізації постанов про реорганізацію єпархій в Україні до відзначення ювілею 400-ліття Берестейської унії у 1993–1996 рр.; третій – окреслений процесами розбудови структур УГКЦ до візиту Папи Івана Павла ІІ в Україну у 1996–2001 рр. Предметом нашої дослідницької уваги наразі буде перший період.

Процес відродження УГКЦ в незалежній Україні наприкінці ХХ ст. тісно пов'язаний із подіями суспільно-політичних трансформацій та духовно-культурного відновлення. Його передумовою став рух за легалізацію УГКЦ, який перманентно розвивався упродовж 1950-х –1980-х рр. [5, с. 123-164], а у 1987 р. вступив в останню активну фазу. Процес легалізації та виходу з підпілля УГКЦ у 1987–1989 рр., крайні активні фази якого позначені, по-перше, заявою групи мирян, монахів, священиків та єпископів УГКЦ на чолі з єпископами Павлом Василиком (1926–2004) [26] та Іваном Семедієм (1921–2008) [16] про вихід з підпілля в серпні 1987 р. [1, с. 101], а по-друге, заявою Ради у справах релігій при Раді міністрів УРСР про дозвіл на реєстрацію громад греко-католиків від 20 листопада 1989 р. [66, с. 457-458], врешті, завершився повним відновленням структур УГКЦ в незалежній Українській державі.

Для розуміння масштабів відродження УГКЦ варто детальніше поглянути на її стан в Україні та діаспорі під час виходу з підпілля та проголошення державної легалізації. Так, на кінець 1989 р. організаційна структура УГКЦ фактично включала дві частини: перша – на батьківщині, в Україні – у вигляді «катакомбної» Церкви, що мала канонічно-правову

організаційну структуру у формі давньої Галицької митрополії, яку спершу, у 1963–1972 рр., очолював Василь Величковський (1903–1973) [7], а потім, у 1972–1991 рр., – Володимир Стернюк (1907–1997) [51], які, з канонічно-правової точки зору, виконували обов'язки «екзарха верховного архиєпископа з прямою відповідальністю за Львівську архиєпархію» [5, с. 137]; друга – в українській діаспорі світу – як сукупності екзархатів, єпархій і митрополій Української Католицької Церкви візантійського обряду (в США, Канаді, Австралії, країнах Європи), ієрархи яких упродовж 1970-х–1980-х рр. були об'єднані Главою Церкви Патріархом Йосифом Сліпим (1892–1984) в спільний Синод єпископів, а з 1984 р. – на чолі з Львівським Верховним архієпископом кардиналом Мирославом Іваном Любачівським (1914–2000) [45, с. 471-475, 477; 56]. Цей умовний поділ УГКЦ на дві частини – «на батьківщині» та «в діаспорі» – фактично тривав до повернення Глави УГКЦ з діаспори в Україну в березні 1991 р., проявлявся, зокрема, у скликанні окремих конференцій або Синодів єпископів, хоча постійно відбувалася координація дій ієрархів в Україні та закордоном, всі ієрархи визнавали єдність з Главою УГКЦ та Римською Апостольською Столицею. Разом з тим, слід зауважити, що існували певні відмінності у сприйнятті ідеї та моделі Патріархату УГКЦ, вперше проголошеної Йосифом Сліпим у жовтні 1963 р. та згодом, з 1975 р., активно пропагованої в діаспорі.

У структурі «катакомбної» частини УГКЦ станом на початок 1989 р. було тільки три єпархії – Львівська, Івано-Франківська та Мукачівська [67, с. 54], а «катакомбна» ієрархія мала 10 єпископів, але деякі з них померли без оголошення їх особи, оголошено після смерті тільки ім'я владики Якова Тимчука (помер 28 грудня 1988 р.), тому офіційно відомо було лише 6 єпископів [45, с. 483]. У серпні 1989 р. у Львові відбулася таємна конференція ієрархів «катакомбної» УГКЦ, на якій було здійснено наступні призначення: ординарієм Львівської архиєпархії затверджений архиєпископ Володимир Стернюк, місцеблюститель митрополичого престолу, його помічниками – Филимон Курчаба (1913–1995) та Юліан Вороновський (1936–2013); ординарієм Івано-Франківської (Станиславівської) єпархії – Софрон Дмитерко (1917–2008), його помічником та коад'ютором – Павло Василик; ординарієм Мукачівської єпархії – Іван Семедій, його помічниками – Йосиф Головач (1924–2000) та Іван Маргітич (1921–2003). Інформацію про цю конференцію до Ватикану невдовзі передав митрополит Максим Германюк (1911–1996) з Канади, який у вересні 1989 р. зустрівся в Україні з єпископами «катакомбної» Греко-Католицької Церкви [45, с. 486; 31; 32; 29; 19; 13; 20].

Тим часом в Римі 24 вересня – 8 жовтня 1989 р. відбувся Синод єпископів УГКЦ, за участю усіх ієрархів у діаспорі, який, маючи на меті сприяти легалізації УГКЦ на батьківщині, вирішив «вислати меморандум до Святішого Отця, щоб поінформувати його про стан УГКЦ в Україні перед його зустріччю з Михайлом Горбачовим» [58]. Саме в день зустрічі Михайла Горбачова і Папи Івана Павла ІІ, яка відбулася 1 грудня 1989 р., в СРСР опублікували Декларацію Ради в справах релігій, якою, фактично, дозволяли реєстрацію греко-католицьких релігійних громад [39].

Навесні та влітку 1990 р. західні області України відвідали канцлер Глави УГКЦ о. Іван Дацько та Марко Томашек із організації «Церква в потребі», котрі вивчили актуальну ситуацію з відродженням УГКЦ та надіслали звіт про стан УГКЦ на батьківщині до Папи Івана Павла ІІ. Тим часом у травні 1990 р. після візиту до Москви прибув до Львова апостольський нунцій в СРСР Франческо Коласуонно, який передав єпископам УГКЦ запрошення в Рим для зустрічі з Папою, а також відслужив Літургію в Преображенській церкві з митрополитом Володимиром Стернюком та єпископом Стемфорда Василієм Лостеном (1930–2024) [8], що прибув за спеціальним дорученням Глави УГКЦ [1, с. 109-110].

Надзвичайний Синод єпископів УГКЦ у Римі 25-26 червня 1990 р. під проводом Верховного Архиєпископа Львова Мирослава-Івана кардинала Любачівського за безпосередньої присутності Папи Івана Павла ІІ, відбувся вперше за участю практично всіх її ієрархів: 10 владик з України та 18 – з діаспори. Так, «діаспорну частину» УГКЦ репрезентували: з Сполучених Штатів Америки – митрополит Філадельфійський Стефан Сулик (1924–2020), єпарх Стемфордський Василь Лостен, єпарх Чиказький Інокентій Лотоцький (1915–2013), єпарх Пармський Роберт Москаль (1937–2022); із Канади – митрополит Вінніпезький Максим Германюк, єпарх Торонтський Ісидор Борецький (1911–2003), єпарх Нью-Вестмінстерський Єронім Химій (1919–1992), єпарх Едмонтонський Димитрій Грещук (1923–1990), єпарх Саскатунський Василь Філевич (1918–2006), єпископ-помічник Вінніпезький Мирон Дацюк (1919–1996); з Аргентини – єпарх Буенос-Айреський Андрій Сапеляк (1919–2017); із Бразилії – єпарх Куритибський Єфрем Кривий (1928–2012); з Австралії – єпарх Мельбурнський Іван Прашко (1914–2001); із Великобританії – Апостольський Екзарх Михайло Кучмяк (1923–2008); із Франції – Апостольський Екзарх Михайло Гринчишин (1929–2012); із Німеччини – Апостольський Екзарх Платон Корниляк (1920–2000); з Югославії – єпарх Крижевацький Славомир Мікловш (1934–2011); із Польщі – єпископ-помічник Примаса Польщі Іван Мартиняк (1939–) [59; 30; 17; 28; 11; 10; 9; 21; 6; 12; 15; 23; 25; 27; 50; 14].

У своєму зверненні до зібраних на Синоді Папа Іван Павло ІІ наголосив, що «вперше, після майже півсторіччя всі єпископи Католицької Церкви візантійсько-слов'янського обряду, яка майже від 400 років виконує свою місію між Божим людом давньої Руси, тобто, згідно з сучасною термінологією, на Україні: в Галичині (землі Галича) і на землях Закарпаття, зустрічається тут разом з єпископами з діяспори, які діють між поселенцями в Америці, в Австралії і в Західній Європі… Таким чином виходить з катакомб спільнота Божого Люду, яка в 1946 році була поставлена поза законом…». Він також звернув увагу на особливу екуменічну роль УГКЦ відповідно до декрету ІІ Ватиканського Собору про Східні Католицькі Церкви, підкреслюючи, що тепер вони не є «значною перешкодою», а навпаки – «помостом діалогу» [63].

Учасники Синоду заслухали доповіді секретаря Конгрегації для Східних Церков архиєпископа Мирослава Марусина «Українська Католицька Церква вчора і сьогодні», митрополита Філадельфійського Стефана Сулика «Старання Святішого Отця і Апостольської Столиці про долю Української Католицької Церкви» та єпарх Стемфордського Василя Лостена «Канонічне становище єпископського синоду Української Греко-Католицької Церкви в Україні та діаспорі» [59].

На Синоді також виступив митрополит Володимир Стернюк, який від імені всієї УГКЦ в Україні просив Апостольський Престол, зокрема, «…1. Торжественно визнати наші права і наші давні межі наших єпархій, яких маємо бути законними пастирями з волі Вселенського Архиєрея. 2. По повному упорядкуванні нашої ієрархічної структури на наших землях… сповнити Вашу обітницю, що по відзисканні волі нашої Церкви і упорядкуванні її організаційної структури завершити її церковну будову ***визнанням нашого патріярхату*** (жирний курсив – наш. – Авт.), згідно з заявами ІІ Ватиканського Собору, папи Павла VI… 3. Встановити згідно з історичними критеріями межі наших єпархій, щоб ми могли приступити до організації душпастирської сітки станиць для місіонерів, парохів і душпастирів. Привернути давні з'єднинені єпархії, які вже століттями не мали своїх ієрархій (Луцьк, Володимир, Острiг, Мстислав, Чернігів і т. п.) до давньої єдности зі Львовом як осідком Верховного Архиєпископа і Митрополита і майбутнього Патріярха… 4. Встановити легальний статус агрегації наших владик, що досі жили в діяспорі, щоб ми разом

з ними творили один Синод нашої Церкви згідно з правом та під проводом нашого Отця і Глави, покищо Верховного Архиєпископа, а завтра Патріярха…» [64; 62].

Відтак Синод звернувся до Папи з проханням признати дійсність архиєрейської хіротонії підпільних єпископів УГКЦ в Україні, а також одобрити наступні призначення: Володимира Стернюка – місцеблюстителем Львівського Верховного Архиєпископа; Филимона Курчабу – Львівським єпископом-помічником; Юліана Вороновського – Львівським єпископом-помічником; Михайла Сабригу (1940–2006) [24] – Львівським єпископом-помічником; Софрона Дмитерка – Івано-Франківським єпархом; Павла Василика – Івано-Франківським єпископом-коад'ютором; Іринея Білика – Івано-Франківським єпископом-помічником; Івана Семедія – Мукачівсько-Ужгородським єпархом; Івана Марґітича – Мукачівсько-Ужгородським єпископом-помічником; Йосифа Головача – Мукачівсько-Ужгородським єпископом-помічником [59]. Невдовзі, Папа Іван Павло ІІ, враховуючи документальні підтвердження єпископських хіротоній владик підпільної УГКЦ в Україні, практично всіх їх визнав дійсними і благословив відповідні призначення, про що було проголошено в офіційному віснику Апостольського Престолу «l'Osservatore Romano» від 16 січня 1991 року[60]. Це стало важливим кроком у підтвердженні апостольської правонаступності та канонічно-правового статусу УГКЦ в Україні та діаспорі.

Останній надзвичайний Синод єпископів УГКЦ, скликаний у Ватикані 3–10 лютого 1991 р. Верховним Архієпископом Львівським Іваном-Мирославом Любачівським «з благословенням і вимогою» Папи Івана Павла ІІ, відбувся за участю більшості ієрархів з України та діаспори, почесних гостей Анджело Содано та Мирослава Марусина (1924–2009) [22]. Попри виразно зазначену ціль цього засідання Синоду – вимогу Ватикану до ієрархів УГКЦ здійснити «вибір достойних і здатних кандидатів на становище Верховного Архиєпископа Львівського, щоб остаточно була завершена структура Церкви візантійсько-українського обряду» відповідно до проголошеного Кодексу канонів Східних Церков (ККСЦ) [43], Отці Синоду так і «не обрали терни кандидатів на Львівського Верховного Архиєпископа». Водночас учасники Синоду УГКЦ «однозгідно прийняли ієрархічні призначення Апостольською Столицею владик в Україні так, як це проголошено в «l'Osservatore Romano» від 16 січня 1991 року», постановили «назначити комісію владик з України, котрі простудіювали б потребу створення нових єпархій в Україні та узгодили б їхні межі для рішення на наступному Синоді», розглянули питання про підготовку Партикулярного права нашої Церкви та можливість окремого церковного права (Ius speciale), на основі якого можна отримати юрисдикцію над вірними поза межами території власного патріархату [65].

Вже 30-31 березня 1991 р. з Риму до України, до давньої резиденції Глави УГКЦ у Львові, собору св. Юра, прибув кардинал Мирослав-Іван Любачівський, який розпочав свою працю з архіпастирських візитів до вірних і духовенства [1, с. 112]. Ця подія, на думку багатьох істориків, релігієзнавців, каноністів, позначила завершення процесу легалізації УГКЦ в Україні, відкрила нові можливості для відновлення та становлення структури УГКЦ, відродження духовно-релігійного життя українського суспільства [48, с. 478, 556]. Зрештою, як підкреслив невдовзі, 11 червня 1991 р. у спеціальному зверненні сам Мирослав Іван Любачівський, «день ***30 березня 1991 р***. (жирний курсив – наш. – Авт.) став пам'ятним в історії Української Греко-Католицької Церкви – він став ***початком повної нормалізації, легалізації та публічного визнання цієї Церкви на рідних землях нашої батьківщини України*** (жирний курсив – наш. – Авт.). Це день мого повернення Глави і Отця Помісної Української Греко-католицької Церкви до мого осідку у Львові. Наступний день – 31 березня 1991 р. – став формальною датою, коли в присутності особистого представника Святішого Отця, української греко-католицької ієрархії, духовенства, монашества

і вірних узяв я в посідання і торжественно увійшов до нашого архикатедрального храму св. Юрія у Львові» [42].

Об'єктивні потреби розвитку УГКЦ зумовили рішення Синоду єпископів щодо реорганізації територіального рівня організаційної структури УГКЦ в Україні. Відтак, Синод єпископів УГКЦ у Львові 16–31 травня 1992 р., відповідно до канонів 85 §1 та 152 ККСЦ [43, с. 43, 59], запропонував на розгляд Апостольської Столиці проект визначення меж існуючих та утворення нових єпархій в Україні, за яким до структури УГКЦ включені Львівська архиєпархія, Івано-Франківська, Мукачівська, Тернопільська, Коломийсько-Чернівецька, Самбірсько-Дрогобицька та Чернігівсько-Вишгородська єпархії; крім того, в діаспорі просили утворити другу єпархію в Аргентині, митрополії в Бразилії і Польщі [65]. Тим самим фактично було окреслено «територію Помісної Української Греко-Католицької Церкви».

Характерно, що Синод єпископів УГКЦ 1992 р. вирішив «вислати до Святішого Отця прохання, щоб він здійснив постанову Ватиканського ІІ Собору і ***створив Київсько-Галицький Патріархат для Української Греко-Католицької Церкви*** (жирний курсив – наш. – Авт.)» [65]. Водночас у Зверненні Синоду єпископів УГКЦ до духовенства, чернецтва і вірних 1992 р. виразно окреслювалася перспектива досягнення Патріаршого статусу через інтенсивний розвиток структур і відродження духовно-релігійного життя. Зокрема, у зверненні зазначалося: «…Ми вибрали Єпископів – членів Постійного Синоду, ***поставили основи під Патріярше Управління*** (жирний курсив – наш. – Авт.), ми з'ясували територію Помісної Української Греко-католицької Церкви, ми виложили конечність створення нових єпархій і нових церковних одиниць, поставивши тривкі основи для праці нашої Церкви, де б не знаходились її вірні. Відчуваючи знаки часу і прагнення Божого люду та знаючи, що перепон уже немає, всі ми одноголосно звернулися до Святішого Отця Папи Івана-Павла ІІ, щоб він найвищою владою в Церкві остаточно здійснив постанову ІІ Ватиканського Собору і не створив, а радше ***визнав Київський і Галицький Патріярхат Української Греко-Католицької Церкви*** (жирний курсив – наш. – Авт.). Вона бо вже втішається патріяршим устроєм і правами. Ми мали змогу це задушевне бажання нашого народу представити особистому відпоручникові Його Святості, Першому Нунцію в Україні Архиєпископу Антонію Франко, щоб він із своєї сторони також прихильно представив це питання перед Святішим Отцем. Визнання патріяршої гідности для нашої Церкви тільки скріпить високий моральний авторитет Римського Архиєрея. ***Встановлення Києво-Галицького Патріярхату*** (жирний курсив – наш. – Авт.) стало б справедливою винагородою мученикам Української Греко-католицької Церкви за її вірність і сприяло б екуменічним зусиллям у Христовій Церкві, бо воно було б наявним доказом, що Східні Помісні Церкви займають у Вселенській Церкві належні їм місця…» [40].

Хоча не всі рішення Синоду єпископів УГКЦ 1992 р. були апробовані згодом, у 1993 р., Апостольською Столицею у запропонованому варіанті, все ж відображені у них погляди ієрархії УГКЦ, на нашу думку, «засвідчили зростаюче усвідомлення єдності УГКЦ у діаспорі і батьківщині» [36, с. 37]. Більше того, ці погляди ієрархії засвідчили поступове дозрівання усієї спільноти ієрархії, духовенства та мирян до статусу Патріаршого устрою УГКЦ.

Окремої уваги ієрархії потребували структури УГКЦ поза межами Української держави, в українській діаспорній частині УГКЦ, де у першій половині 1990-х рр. також відбулися деякі зміни як в складі ієрархії, так й адміністративно-територіального характеру. Так, буллою Папи Івана Павла ІІ від 25 січня 1991 р. відновлено давню історичну Перемишльську єпархію, яку очолив єпископ Іван Мартиняк [1, с. 113; 57; 52]. Невдовзі Синод єпископів УГКЦ у 1992 р. просив Апостольську Столицю про створення митрополії

УГКЦ в Польщі [65]. Тим часом розвиток структур УГКЦ в західній діаспорі був ускладнений тим, що тут Апостольська Столиця фактично зберігала юрисдикцію щодо канонічних призначень ієрархів без додаткових погоджень із Главою УГКЦ єпархії, коли 29 грудня 1992 р. Апостольська Столиця призначила її адміністратором о. Романа Даниляка. Однак вже 30 січня 1993 р. єпископ-ординарій Ісидор Борецький виступив із заявою-протестом, в якій стверджував, що просив Ватикан тільки про єпископа-помічника, натомість таке рішення «має також поганий посмак, що я чимось провинився». Владику Ісидора Борецького підтримали частина духовенства і вірних Торонтської єпархії, тому конфлікт затягнувся на декілька років [34; 46].

Отже, можемо констатувати, що період 1989–1993 рр. став першим етапом відродження і становлення сучасної структури УГКЦ в Україні та діаспорі, що характеризується об'єднанням ієрархії в межах спільного Синоду єпископів УГКЦ, сприйняттям ідеї Патріархату УГКЦ як ідеальної форми її канонічно-правового статусу, відповідного до рішень XX Вселенського II Ватиканського Собору, значною реорганізацією давніх єпархій колишньої Галицької митрополії на батьківщині та частковим доповненням структури в діаспорі. Організація спільних Синодів єпископів сприяла формуванню відчуття духовної єдності УГКЦ в Україні та українській діаспорі світу, а відповідно – поширенню ідеї Патріархату як найкращої канонічно-правової форми устрою УГКЦ.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Таким чином, період 1993–1996 рр. став черговим етапом реорганізації, зміцнення та інтенсивного розвитку організаційної структури УГКЦ, а також поступового еволюційного утвердження ідеї Патріархату. Погоджуємось із думкою дослідників, що розвиток організаційної структури УГКЦ з середини 1990-х рр. все більше інтенсифікується завдяки регулярним засіданням Синоду єпископів, на яких поступово розроблялася стратегія розвитку Церкви, формувалися додаткові органи (комісії), створювалися додаткові територіальні структури (єпархії та екзархати). Водночас, хочемо додати, що саме через розвиток організаційних структур – ієрархічних, управлінських органів і адміністративно-територіальних одиниць, очевидно, паралельно в середовищі ієрархії, священиків і мирян формувалася думка про поступове дозрівання УГКЦ до статусу Патріаршої Церкви, визнання якої, за документами II Ватиканського Собору та Кодексу канонів Східних Церков, у ближчій перспективі мала би підтвердити Апостольська Столиця.

Список використаної літератури

1. Бабинський А. Історія УГКЦ за 90 хвилин. Вид. 2-ге, допов. Львів: Свічадо, 2019. 160 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Babynskyi_Anatolii/Istoriia_UHKTs_za_90_khvylyn/.
2. Бабинський А.Б. Патріархальний рух в середовищі українських греко-католиків у діаспорі (1964-1989 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Спеціальність 041 – Богослов'я. Львів: Український катлицький університет, 2020. 307 с. URL: https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/ucu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/37/2020/09/Babynskyi_final.pdf.
3. Бистрицька Е. Православно-католицькі відносини в контексті релігійної ситуації України: проблема патріархату УГКЦ. *Релігійна свобода*. 2008. № 12. С. 102–104.
4. Блаженніший Мирослав Іван Любачіський. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/blazhennishyy-myroslav-ivan-lyubachivskyy-431/ (дата звернення: 05.11.2024).
5. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег: Збірник статей з церковної історії* / Редактори: Я. Грицак, Б. Ґудзяк. Упорядники: Л. Гентош, Т. Романюк, О. Турій. Ч. 1. Львів: Інститут історії Церкви, Інститут істо-

ричних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка, 1993. С. 123-164.
6. Владика Андрій Сапеляк. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-andriy-sapelyak-433/ (дата звернення: 05.11.2024).
7. Владика Василь Величковський. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasyl-velychkovskyy-11715/ (дата звернення: 05.11.2024).
8. Владика Василь Лостен. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasyl-losten-40/ (дата звернення: 05.11.2024).
9. Владика Василь Філевич. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-vasyl-filevych-434/ (дата звернення: 05.11.2024).
10. Владика Димитрій Грещук. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-dymytriy-greshchuk-3384/ (дата звернення: 05.11.2024).
11. Владика Єронім Химій. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-eronim-hymiy-437/ (дата звернення: 05.11.2024).
12. Владика Єфрем Кривий. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-efrem-kryvyy-438/ (дата звернення: 05.11.2024).
13. Владика Іван Маргітич. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-ivan-margitych-439/ (дата звернення: 05.11.2024).
14. Владика Іван Мартиняк. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-ivan-martynyak-92/ (дата звернення: 05.11.2024).
15. Владика Іван Прашко. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-ivan-prashko-442/ (дата звернення: 05.11.2024)
16. Владика Іван Семедій. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-ivan-semediy-443/ (дата звернення: 05.11.2024).
17. Владика Інокентій Лотоцький. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-inokentiy-lototskyy-445/ (дата звернення: 05.11.2024).
18. Владика Ісидор Борецький. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-isydor-boretskyy-446/ (дата звернення: 05.11.2024).
19. Владика Йосиф Головач: 100 років від дня народження – життя і спадщина помічного єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії у боротьбі за віру. *Мукачівська греко-католицька єпархія*. URL: https://mgce.uz.ua/blog/mgke/vladika-josif-golovach-100-rokiv-vid-dnya-narodzhennya--zhittya-i-spadschina-episkopa-mukachivskoi-greko-katolitskoi-eparhii-u-borotbi-za-viru/ (дата звернення: 05.11.2024).
20. Владика Максим Германюк. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-maksym-germanyuk-448/ (дата звернення: 05.11.2024).
21. Владика Мирон Дацюк. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-myron-datsyuk-451/ (дата звернення: 05.11.2024).
22. Владика Мирослав Марусин. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-myroslav-marusyn-452/ (дата звернення: 05.11.2024).
23. Владика Михаїл Кучмяк. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-myhayl-kuchmyak-459/ (дата звернення: 05.11.2024).
24. Владика Михаїл Сабрига. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-myhayl-sabryga-460/ (дата звернення: 05.11.2024).
25. Владика Михайло Гринчишин. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-myhayl-grynchyshyn-458/ (дата звернення: 05.11.2024).
26. Владика Павло Василик. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-pavlo-vasylyk-467/ (дата звернення: 05.11.2024).
27. Владика Платон Корниляк. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-platon-kornylyak-468/ (дата звернення: 05.11.2024).

28. Владика Роберт Москаль. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-robert-moskal-91/ (дата звернення: 05.11.2024).
29. Владика Софрон Дмитерко. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-sofron-dmyterko-471/ (дата звернення: 05.11.2024).
30. Владика Стефан Сулик. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-stefan-sulyk-96/ (дата звернення: 05.11.2024).
31. Владика Филимон Курчаба. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-fylymon-kurchaba-474/ (дата звернення: 05.11.2024).
32. Владика Юліан Вороновський. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vladyka-yulian-voronovskyy-475/ (дата звернення: 05.11.2024).
33. Волинець О. Ідея патріархату Української Греко-Католицької Церкви: історія та сучасність. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*: збірник наукових праць. Львів, 2008. Вип. 20. С. 48–52. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/25652.
34. Галів М. На маргінесі нової номінації для Торонтської єпархії. *Патріярхат*. 1993. № 3 (267). URL: https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/na-marhinesi-novoji-nominatsiji-dlya-torontskoji-jeparhiji/ (дата звернення: 23.10.2024).
35. Гринчишин Т., Димид М. Українська діяспора – католицька і православна. *Наукові записки УКУ. Серія Богослов'я*. 2018. Вип. 1. С. 343–374. URL: https://nz-theology.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/01/taras-grynchyshyn-myhajlo-dymyd.pdf.
36. Делятинський Р. Українська Греко-Католицька Церква на шляху легалізації, відродження та становлення структури (1989–2005): основні етапи. *Українська греко-католицька церква: історія і сучасність. Матеріали регіональної наукової конференції, присвяченої 30-річчю виходу УГКЦ з підпілля у 1989 році на теренах Делятинщини Надвірнянського Івано-Франківської області* / Ред.-упоряд. Л. Я. Геник. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2019. С. 30-50.
37. Димид М. Херсонеське таїнство свободи [I – XX століття]. Львів: Свічадо, 2007. Т. 1: Еклезіологія. 320 с.
38. Димид М., Гайда Р. Круглий стіл: «Патріархат УГКЦ. Що далі?». *Патріярхат*. 2010. № 6 (421). URL: https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/kruhlyy-stil-patriarkhat-uhkts-shcho-dali-2/ (дата звернення: 27.09.2024).
39. З історії УГКЦ. Зустріч Папи Івана Павла II з Михайлом Горбачовим. *Католицький оглядач*. Дата оновлення: 11.12.2014. URL: https://www.catholicnews.org.ua/z-istoriyi-ugkc-zustrich-papi-ivana-pavla-ii-z-mihaylom-gorbachovim/ (дата звернення: 26.08.2024).
40. Звернення Синоду єпископів Української Греко-католицької Церкви до українського народу. *Патріярхат*. 1992. № 7-8 (259-260). URL: https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/zvernennya-synodu-jepyskopiv-ukrajinskoji-hreko-katolytskoji-tserkvy-do-ukrajinskoho-narodu/ (дата звернення: 12.09.2024).
41. Інтерактивна карта Української Греко-Католицької Церкви. URL: https://map.ugcc.ua/.
42. Кардинал Любачівський заявив, що лишається на постійно у Львові. *Патріярхат*. 1991. № 7-8 (247-248). URL: https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/kardynal-lyubachivskyj-zayavyv-scho-lyshajetsya-na-postijno-u-lvovi/ (дата звернення: 12.09.2024).
43. Кодекс канонів Східних Церков проголошений Іваном Павлом II / Авторизований переклад Й. Кобів; Канонічна комісія: о. протоархимандрит І. Патрило, о. С. Мудрий, о. К. Корчагін і о. Т. Галицький. Львів: Вид-во ОО. Василіян, 1995. 472 с.; Путівник по Східному Кодексу: Коментар до Кодексу Канонів Східних Церков / За ред. Дж. Недунгатта. Т.І. / Переклав з англ. О. Гладкий. Львів: Свічадо, 2008. 792 с.
44. Кравець Д. Дискусія навколо ідеї патріархату УГКЦ в середовищі української діаспори 1970-х рр. (за матеріалами архіву М. Демковича-Добрянського). *Наукові записки УКУ. Історія*. 2019. Вип. 3. С. 181–192. URL: https://hdl.handle.net/20.500.14570/2643.

45. Ленцик В. Нарис історії Української Церкви. Львів: Свічадо, 2003. 600 с.
46. Лист організації мирян у Монтреалі до деяких владик, членів уряду і мирян у діяспорі й в Україні. *Патріярхат*. 1993. № 5 (269). URL: https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/lyst-orhanizatsiji-myryan-u-montreali-do-deyakyh-vladyk-chleniv-uryadu-i-myryan-u-diyaspori-j-v-ukrajini/ (дата звернення: 23.10.2024).
47. Маринович М. Фата морґана Києво-Галицького Патріярхату. *Патріярхат*. 2002. № 3 (370). URL: https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/fata-morgana-kyievo-halytskoho-patriiarkhatu/ (дата звернення: 25.10.2024).
48. Марчук В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. / Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. [2-ге вид.]. Івано-Франківськ: Плай, 2016. 464 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Marchuk_Vasyl_Vasylovych/Tserkva_dukhovnist_natsiia/.
49. Марчук В. Розбудова організаційної структур Греко-Католицької Церкви в незалежній Україні. *Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2001. Вип. 7. С. 107-115. URL: http://lib.pnu.edu.ua/files/Visniki/halichina/Вісник%20Галичина.,%202001%20р.,%20Вип.%207.pdf.
50. Мизь Р., Стаценко Н. С., Цап М. М. Мікловш Славомир. *Енциклопедія Сучасної України* [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. URL: https://esu.com.ua/article-65204.
51. Митрополит Володимир Стернюк. *Синод єпископів УГКЦ*. URL: https://synod.ugcc.ua/data/mytropolyt-volodymyr-sternyuk-432/ (дата звернення: 05.11.2024).
52. Михайлишин М., о. Ситуація Католицької Церкви візантійсько-українського обряду на тлі Перемишльської єпархії. *Патріярхат*. 1993. № 7-8 (271-272). URL: https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/sytuatsiya-katolytskoji-tserkvy-vizantijsko-ukrajinskoho-obryadu-na-tli-peremyshlskoji-eparhiji/ (дата звернення: 23.10.2024).
53. Наукові проекти НДІ історії Церкви. *Івано-Франківська академія Івана Золотоустого*. URL: http://ifaiz.edu.ua/novyny/1107-naukovi-proiekty-iic.html (дата звернення: 09.02.2024).
54. Немет Т. М. Нещодавні структурні зміни в Українській Греко-Католицькій Церкві (2011-2016): прогрес, проблеми та питання без відповіді, пов'язані із створенням нових митрополій. *Наукові записки УКУ. Серія: Богослов'я*. 2016. Ч VIII. Вип. 3. С. 211–230. URL: https://nz-theology.ucu.edu.ua/editions/vypusk-3/rozvytok-struktur-ugkts-v-ostannomu-desyatylitti/.
55. Пастирське послання Блаженнішого Любомира Гузара «Про утвердження патріаршого устрою Української Греко-Католицької Церкви». *Офіційні документи УГКЦ*. Дата оновлення: 06.09.2004. URL: https://docs.ugcc.ua/1158/ (дата звернення: 20.09.2024).
56. Патріарх Йосиф Сліпий. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: https://ugcc.ua/church/history/patriarch-yosyf-slipy/ (дата звернення: 05.11.2024).
57. Перемисько-Варшавська архиєпархія. З історії архиєпархії. *Українська Греко-Католицька Церква*. URL: https://ugcc.ua/eparchies/peremysko-varshavska-arhyeparhiya-21/ (дата звернення: 03.11.2024).
58. Постанови Синоду Єпископів УГКЦ 1989 року. *Синод Єпископів УГКЦ*. Дата оновлення: 08.10.1989. URL: https://synod.ugcc.ua/data/postanovy-synodu-pyskopiv-ugkts-1989-roku-324/ (дата звернення: 26.08.2024).
59. Постанови Синоду Єпископів УГКЦ 1990 року. *Синод Єпископів УГКЦ*. Дата оновлення: 26.06.1990. URL: https://synod.ugcc.ua/data/postanovy-synodu-pyskopiv-ugkts-1990-roku-323/ (дата звернення: 26.08.2024).

60. Постанови Синоду Єпископів УГКЦ 1991 року. *Синод Єпископів УГКЦ*. Дата оновлення: 10.02.1991. URL: https://synod.ugcc.ua/data/postanovy-synodu-pyskopiv-ugkts-1991-roku-322/ (дата звернення: 26.08.2024).
61. Постанови Синоду Єпископів УГКЦ 1992 року. *Синод Єпископів УГКЦ*. Дата оновлення: 31.05.1992. URL: https://synod.ugcc.ua/data/postanovy-synodu-pyskopiv-ugkts-1992-roku-321/ (дата звернення: 26.08.2024).
62. Промова до Папи про наладнання правної структури нашої Церкви. *Патріярхат*. 1990. № 9 (237). URL: https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/promova-do-papy-pro-naladnannya-pravnoji-struktury-nashoji-tserkvy/ (дата звернення: 12.09.2024).
63. Промова його святости Святішого Отця Івана-Павла II на початку зустрічі з католицькими єпископами українського обряду. *Патріярхат*. 1990. № 9 (237). URL: https://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/promova-joho-svyatosty-svyatishoho-ottsya-ivana-pavla-ii-na-pochatku-zustrichi-z-katolytskymy-jepyskopamy-ukrajinskoho-obryadu/ (дата звернення: 12.09.2024).
64. Промова Преосвященного Володимира Стернюка до Папи про наладнання правної структури нашої Церкви 1990 року. *Синод Єпископів УГКЦ*. Дата оновлення: 25.06.1990. URL: https://synod.ugcc.ua/data/promova-preosvyashchennogo-volodymyra-sternyuka-do-papy-pro-naladnannya-pravnoy-struktury-nashoy-tserkvy-1990-roku-394/ (дата звернення: 12.09.2024).
65. Рішення і постанови Синодів Єпископів Української Греко-Католицької Церкви 1989–1997 років. Львів: Вид-ня „Благовісника", 1998. 78 с.
66. Сергійчук В. Нескорена Церква: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. Київ: Дніпро, 2001. 496 с.
67. Стоцький Я. Історичні аспекти відновлення, реорганізації та структурування православних і католицьких церков у 1988–1999 роках. *Київська Церква*. 1999. № 2-3. С. 44-57.

REVIVAL OF UGCC STRUCTURES AS A MEANS OF ACHIEVING PATRIARCHATE IN 1989-1993S

Ruslan Deliatynskyi
Ivano-Frankivsk Academy of John Chrysostom,
Faculty of Theology and Humanities, Department of Social and Human Sciences,
Research Institute of Church History,
Garbarska St., 22, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6020-7666

Olha (Andreia) Maslii
Ivano-Frankivsk Academy of John Chrysostom,
Faculty of Theology and Humanities, Department of Social and Human Sciences,
Research Institute of Church History,
Garbarska St., 22, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-9878-7128

Vitalii Derkach
Ivano-Frankivsk Academy of John Chrysostom,
Faculty of Theology and Humanities, Department of Social and Human Sciences,
Research Institute of Church History,
Garbarska St., 22, 76019, Ivano-Frankivsk, Ukraine;
https://orcid.org/0000-0001-7706-801X

The article attempts to show the relationship between the restoration of organizational structures and the development of the idea of the Patriarchate of the UGCC during the period of active revival after coming out of the underground in 1989–1993. According to the authors, in the process of development of the structures and idea of the Patriarchate of the UGCC, we can conditionally distinguish at least three periods: the first is due to the revival and reorganization of the territorial structure of the UGCC in Ukraine during 1989–1993; the second is associated with the development of the structures of the UGCC from the implementation of the resolutions on the reorganization of dioceses in Ukraine to the celebration of the 400th anniversary of the Union of Brest in 1993–1996; the third is outlined by the processes of building the structures of the UGCC until the visit of Pope John Paul II to Ukraine in 1996–2001. However, this article focuses on the first period.

The process of the revival of the UGCC structures in Ukraine in 1989–1993, i.e. after coming out of the underground and state legalization, is analyzed, the state of the organizational structure of the UGCC in the homeland and in the diaspora is outlined, the role of the Synod of Bishops of the UGCC and the Apostolic See in gradually fostering the unity of these two parts of the UGCC, confirmation of the canonical succession of the hierarchy, reorganization of structures in Ukraine, perception and dissemination of the idea of the Patriarchate among the hierarchs of the UGCC is determined. The decisions of the Synod of Bishops of 1990 and 1992 regarding the appeal to the Apostolic See on the recognition of the Patriarchal system of the UGCC are noted.

The authors emphasize that it was precisely through the development of organizational structures – hierarchical, managerial bodies and administrative-territorial units – that the idea of the gradual maturation of the UGCC to the status of the Patriarchal Church was formed in parallel among the hierarchy, priests and laity, the recognition of which, according to the documents of the Second Vatican Council and the Code of Canons of the Eastern Churches, should be confirmed by the Apostolic See in the near future.

Key words: Ukrainian Greek Catholic Church, legalization, organizational structure, Patriarchate, canon law, eparchy, metropolia, bishop.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 77–86
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 77–86

УДК 94(477)653/654
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.8

УКРАЇНСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО В КНЯЖІ ЧАСИ: РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ У ВІЙСЬКОВОМУ ТА СУСПІЛЬНОМУ ЖИТТІ

Володимир Зуйков
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна

Анатолій Кушнірчук
Таврійський християнський інститут,
вул. Дніпровська, 74, 73485, смт Антонівка, м. Херсон, Україна

У статті здійснено комплексний аналіз історичних витоків капеланства, починаючи з IV століття, коли святий Мартін започаткував традицію духовної опіки над військовими, що згодом стала основою для розвитку військового капеланства в Європі. В українському контексті перші згадки про релігійне служіння у війську з'являються ще за часів князя Аскольда, що свідчить про ранню інтеграцію духовенства у військові структури. Однак значного розвитку духовна опіка військових отримала після хрещення Русі у 988 році, коли релігія стала невід'ємною частиною військової та суспільної культури. Особливу роль у військовому житті відігравали священники, які не лише благословляли воїнів, але й супроводжували їх у походах, служили сповідниками та допомагали зміцнювати моральний дух війська. Вплив Візантії, яка вже на той час мала розвинену систему військових капеланів, став основою для формування традицій духовної опіки на руських землях. Крім того, у княжу добу релігійні практики значно впливали на патріотичне виховання воїнів, а символічні акти, такі як будівництво храмів на місцях перемог, служили не лише для увічнення пам'яті, але й для зміцнення моральних цінностей серед населення. Ці історичні традиції мають велике значення і для сучасної України. Відновлення та офіційне впровадження служби військового капеланства у 2022 році стало важливим етапом у духовній підтримці військових, що активно бере участь у збройному протистоянні. Служба військового капеланства сьогодні є важливим інструментом для підтримки морального духу, психологічної стійкості та духовної єдності серед військових. Це також виявляється у відродженні практик, що йдуть від часів Київської Русі, а саме в важливості духовної підтримки воїнів для забезпечення перемоги та збереження моральних цінностей у складних умовах війни. У статті підкреслено важливість збереження цієї спадковості для підтримки духовної і моральної стійкості українського війська, а також вивчення історичного досвіду для вдосконалення сучасних практик військового капеланства.

Ключові слова: капеланство, Візантія, Київська Русь, духовна підтримка військовослужбовців, історія капеланства, релігійне служіння, патріотичне виховання.

Актуальність теми дослідження. Інститут військового капеланства має глибокі історичні корені, які сягають перших століть нашої ери. Це дослідження сфокусовано на історії капеланства починаючи з IV століття, коли римський воїн Мартін Турський, здійснивши благородний вчинок поділившись своїм плащем із жебраком, став одним із перших відомих прикладів взаємодії військових із релігійною практикою. Цей жест милосердя став символом жертовності та духовного служіння, що в подальшому лягло в основу традиції військового капеланства. Первісно капелани були відповідальні за охорону святинь, надання духовної підтримки монархам та військовим лідерам, а згодом їхня діяльність розширилася на армійські підрозділи, шпиталі, кораблі, навчальні заклади та інші державні установи.

© Зуйков В., Кушнірчук А., 2025

З огляду на багатовіковий розвиток капеланського служіння, актуальним стає питання його ролі та ефективності у сучасних збройних силах, зокрема в Україні. Створення інституту військового капеланства у 2022 році, як офіційної складової Збройних сил України, є важливим кроком у забезпеченні духовної підтримки військовослужбовців, особливо в умовах повномасштабної війни. Однак для ефективного функціонування цієї служби необхідно не лише спиратися на міжнародний досвід, а й глибше осмислити історичні традиції капеланства на українських землях.

У зв'язку з цим постає завдання ретельного аналізу історичних форм військового духовенства в Україні від княжих дружин Київської Русі та Запорозької Січі до військових капеланів XX століття. Дослідження дозволить виявити закономірності, традиції та принципи, що можуть бути адаптовані до потреб сучасних українських збройних сил. Особливу увагу слід приділити досвіду капеланського служіння у різні періоди української історії, зокрема до 1991 року, щоб зрозуміти, які елементи можуть бути використані у сучасній військовій системі.

Таким чином, дана стаття ставить перед собою завдання не лише простежити еволюцію військового капеланства, а й проаналізувати можливості його розвитку в сучасній Україні. Це дозволить сприяти ефективному впровадженню капеланської служби у Збройних силах, посилити духовно-моральну підтримку військових та зберегти національні традиції військового духівництва.

Військове капеланство залишається предметом активного наукового дослідження, охоплюючи як історичні аспекти, так і сучасні виклики, що стоять перед цією службою. Вивчення його еволюції дозволяє простежити, як змінювалася роль духовних наставників у війську залежно від історичних умов, суспільних запитів та розвитку релігійних традицій. Значна кількість дослідників зосереджує увагу на витоках капеланства, починаючи з середньовіччя, коли ця служба виникла у межах релігійних і військових практик. Зокрема, аналізується поява перших військових духовних наставників у Візантії та Київській Русі, де священнослужителі виконували функцію не лише релігійної підтримки, а й освячення військових походів, надаючи їм сакрального значення. Військове духівництво у той період ще не було окремим інститутом, однак відігравало важливу роль у формуванні морального духу війська.

Дослідження історії капеланства в Україні свідчать, що ця традиція існувала ще в княжі часи та пізніше розвивалася в період Козаччини, коли священики брали активну участь у військових походах і виконували роль духовних наставників козацького війська. Однак капеланство як інституція почало набувати чітких організаційних форм уже в XIX–XX століттях, зокрема під впливом європейських військових традицій.

Окремий пласт досліджень стосується розвитку військового капеланства в Україні після відновлення незалежності у 1991 році. Значний імпульс цьому питанню надала війна на Донбасі, що почалася у 2014 році, коли потреба у духовній підтримці військових стала особливо гострою. Аналізується процес офіційного впровадження капеланської служби, а також її законодавче закріплення–зокрема, ухвалення у 2021 році Закону України «Про службу військового капеланства». У цих публікаціях активно вивчається досвід інших країн, де капеланська служба функціонує на державному рівні, зокрема США, Канади, Великої Британії та Польщі. Це дозволяє оцінити, які практики можуть бути ефективно адаптовані до українських реалій.

Загалом, останні наукові публікації свідчать, що капеланство є не лише історичним феноменом, а й важливим складником сучасної військової структури. Його значення зростає в умовах збройних конфліктів, коли моральна стійкість армії стає не менш важливою,

ніж бойова підготовка. Подальше дослідження цієї теми сприятиме вдосконаленню моделі військового капеланства в Україні, допоможе розробити ефективні стратегії його розвитку та інтеграції у військову систему країни.

Основні результати дослідження. У IV столітті по Р.Х. у сім'ї римського воєначальника народився хлопчик, якому дали ім'я Мартін (316–397 рр.). Ще в юному віці він обрав військову службу та був зарахований до римського війська, дислокованого в провінції Галлія (на території сучасної Франції). Саме в цей період його життя відбулася подія, яка згодом стане визначальною для формування християнської традиції військового душпастирства.

За свідченнями історичних джерел, одного холодного зимового дня Мартін, одягнений у червоний солдатський плащ, в'їжджав у місто Ам'єн. Біля міської брами він зустрів знесиленого від холоду жебрака, який благав про допомогу. Оскільки у Мартіна не було при собі грошей, він, не вагаючись і не зважаючи на можливі насмішки товаришів, розрубав свого плаща мечем навпіл та віддав одну частину нужденному. Важливо зазначити, що віддати цілий плащ він не міг, оскільки це була частина його військового обмундирування, яке належало державі [1].

Цей благородний вчинок став не лише проявом християнської милосердної поведінки, а й переломним моментом у житті юнака. Тієї ж ночі Мартіну наснився сон, у якому він побачив Ісуса Христа, закутаного у віддану ним половину плаща. Христос звернувся до ангелів зі словами: «Цим одягом мене зігрів Мартін» [1]. Після цього видіння молодий воїн ухвалив остаточне рішення прийняти хрещення.

Після завершення військової служби Мартін присвятив своє життя християнському служінню. Він заснував монастир, що став осередком духовного життя та центром поширення християнського вчення. Згодом його обрали єпископом міста Тура, і на цій посаді він ще активніше займався допомогою знедоленим, опікуючись хворими, голодними та безпритульними. Саме за свою самовідданість та милосердя він отримав прізвисько «Милостивий».

Святий Мартін відійшов у вічність під час молитви, а місто Тур, де він виконував єпископські обов’язки, стало одним із центрів релігійного життя Франції. Його культ швидко поширився по всій Західній Європі, і він став одним із найшанованіших святих середньовіччя.

Плащ святого Мартіна, а точніше та його половина, що залишилася у нього, згодом став однією з найважливіших реліквій французьких королів. Для його збереження правителі з династії Меровінгів звели у Парижі спеціальну будівлю. Латинське слово cappa (плащ) дало назву цій споруді – cappella, що в подальшому стало основою для терміну «капела». Згодом слово «капела» почало позначати не лише будівлі, де зберігалися реліквії, а й місця для богослужінь при дворах правителів та у військових гарнізонах.

Особи, які опікувалися збереженням цієї реліквії та супроводжували її під час військових походів, отримали назву капелани (chaplains). Спочатку їхнім основним завданням була охорона священних артефактів та проведення релігійних обрядів для монархів та їхнього оточення. Проте з часом функції капеланів розширилися, і вони стали невід’ємною частиною військових підрозділів, надаючи духовну підтримку воїнам.

Починаючи з раннього середньовіччя, традиція військового душпастирства, започаткована прикладом святого Мартіна, поширюється по всій Європі. Капелани стають не лише духовними наставниками, а й моральними авторитетами для військових, допомагаючи їм зберігати силу духу, підтримуючи їх у важкі моменти та формуючи цінності честі, відваги та самопожертви.

Зокрема, у Київській Русі християнське духовенство також відігравало важливу роль у військових кампаніях, супроводжуючи князівські дружини, проводячи молебні перед битвами та надаючи моральну підтримку воїнам. У козацьку добу капелани мали статус духівників військових частин, освячували зброю та прапори, а також брали участь у формуванні військових традицій.

У сучасну епоху капеланство перетворилося на інституціоналізовану форму духовного служіння в армії. В Україні військове капеланство, офіційно запроваджене у 2022 році, має значний потенціал для розвитку, а історичний досвід, закладений ще в традиції святого Мартіна, слугує важливим орієнтиром у його становленні.

Життя святого Мартіна Турського є яскравим прикладом християнського милосердя та служіння ближньому, що заклало основи для формування інституту військового капеланства. Його вчинок став не лише особистим проявом віри, а й історичною передумовою для створення традиції духовної підтримки військових. Від часу середньовіччя і до сьогодення військові капелани відіграють важливу роль у забезпеченні морально-психологічної підтримки воїнів, що особливо актуально в умовах сучасних військових конфліктів.

Дослідження розвитку капеланства дозволяє глибше усвідомити його значення у військових традиціях та сприяє ефективному впровадженню цієї служби в сучасні Збройні Сили України. Вивчення історичних джерел та адаптація світового досвіду капеланської діяльності сприятиме підвищенню ефективності духовної опіки військовослужбовців у майбутньому.

Як уже було зазначено, термін cappellanus походить від латинського слова cappella, яке, своєю чергою, утворилося від capra – плаща святого Мартіна Турського. Спочатку cappellanus означало священнослужителя, відповідального за збереження реліквії – плаща святого Мартіна – у першій в історії Капелі, розташованій у королівському палаці в Парижі. Згодом це поняття поширилося на священиків, які здійснювали богослужіння в інших капелах, а пізніше стало загальним позначенням духовної особи, відповідальної за душпастирське піклування про певну групу вірян.

У подальшому капеланство поширилося на різні сфери суспільного життя. Зокрема, священнослужителі почали здійснювати душпастирське служіння в армії, поліції, лікарнях, пенітенціарних установах, на кораблях, у пожежній охороні, навчальних закладах, комерційних та державних установах, а також у спортивних командах і сирітських притулках. Історично склалося так, що слово «капелан» найчастіше використовується саме у значенні «військовий священик» або «священнослужитель, який надає духовну опіку військовослужбовцям» [2, с. 6].

На сучасному етапі розвитку міжнародного гуманітарного права статус військових капеланів захищено Женевською конвенцією 1949 року. Відповідно до її положень, капелани, які перебувають у збройних силах, є некомбатантами, тобто не беруть безпосередньої участі у воєнних діях і мають право на захист у разі потрапляння в полон [3].

В Україні законодавче закріплення військового капеланства відбулося наприкінці 2021-початку 2022 років році. З метою забезпечення повноцінної душпастирської опіки особового складу Збройних Сил України та організації діяльності військових капеланів Верховна Рада України 30 листопада 2021 року ухвалила Закон України «Про службу військового капеланства», який набув чинності 19 березня 2022 року [4]. Цей нормативно-правовий акт регламентує статус, обов'язки та права капеланів, визначає механізми їхньої взаємодії з військовими формуваннями та підкреслює важливість духовної підтримки військовослужбовців в умовах воєнного часу.

Дослідження історичного розвитку капеланства в Україні є важливим для розуміння сучасної ролі військових священиків та ефективного впровадження накопиченого досвіду в діяльність капеланської служби сучасних Збройних Сил України.

Архівні джерела свідчать про присутність християн у військових дружинах Київської Русі. Зокрема, відомо, що серед воїнів князя Аскольда, який очолював перший похід на Візантію, були християни [5; 6]. Ці історичні факти вказують на існування духовного супроводу військових ще в дохристиянську добу Київської держави, що згодом розвинулося у сформовану інституцію військового капеланства.

Подальше дослідження історичного досвіду організації та функціонування служби військових капеланів у збройних формуваннях, що існували на теренах сучасної України до 1991 року, є надзвичайно важливим. Зокрема, аналіз досвіду капеланства у козацькій армії, в українських військових формуваннях періоду визвольних змагань (1917–1921 рр.), а також у збройних структурах Другої світової війни дозволить виробити ефективні механізми інтеграції історичних традицій у сучасну капеланську службу.

Таким чином, капеланство, як складова військової традиції, має глибоке історичне коріння, що сягає ще часів Київської Русі. Його роль та значення трансформувалися у відповідності до суспільних запитів та військових реалій різних епох. Вивчення історичного досвіду задоволення релігійних потреб військовослужбовців є важливим кроком для подальшого вдосконалення капеланської служби в сучасних Збройних Силах України.

У 860 році після Р. Х. відбувся один із перших етапів хрещення Русі, який можна розглядати як початкову фазу поширення християнства серед руських військових дружин. Це підтверджується історичними даними про похід київських князів Аскольда і Діра на Константинополь, після якого вони уклали мирний договір із Візантією, що включав певні релігійні аспекти. Саме в цей час почали з'являтися перші християнські громади серед руських дружинників. Таким чином, можна з певністю стверджувати, що в давньоруському війську вже задовольнялися духовні потреби воїнів, хоча беззаперечних історичних свідчень про функціонування організованого військового духовенства на той період немає.

Процес християнізації та, відповідно, можливе впровадження елементів капеланства в руському війську був призупинений під час правління князя Олега, який не сприяв поширенню християнства. Відомо, що він відстоював традиційні язичницькі вірування та не підтримував релігійних реформ, які могли б сприяти утвердженню християнства серед дружинників.

Зміни в релігійному житті Київської Русі стали відчутними за часів правління княгині Ольги. У 955 році вона охрестилася в Константинополі [7, с. 16, 266–267], що стало важливим кроком на шляху поширення християнства серед руської знаті та військових дружин. Джерела засвідчують, що вже за князя Ігоря та княгині Ольги у Києві існували християнські громади та церкви. Дружинники князя Ігоря, зокрема, складали присягу щодо виконання умов договору між Руссю та Візантією у храмі на Подолі в Києві, що вказує на певний рівень поширення християнських традицій серед військового стану.

Попри поступове поширення християнства, у цей період на Русі ще домінували язичницькі вірування [5; 8]. Відомі випадки переслідування християн у військовому середовищі. Наприклад, після невдалого походу на Балкани проти Візантії у 971 році князь Святослав звинуватив усіх християн і пресвітерів, які перебували у війську, у зраді та наказав їх стратити [5; 9, с. 25]. Цей факт свідчить про значний спротив поширенню християнства у військових колах, особливо серед язичницької еліти.

Також важливо зазначити, що у той час, коли значну частину військ руських князів складали нормандські найманці, літописці не згадують про наявність духовенства у їхньому середовищі. Це можна пояснити релігійним спротивом скандинавських воїнів, які дотримувалися язичницьких традицій і могли негативно сприймати впровадження християнських обрядів у військову практику [10]. Однак не можна повністю виключати

можливість існування особистих духовників чи капеланів у війську руських князів, особливо серед хрещених воїнів.

Слід враховувати, що для середньовічної людини, зокрема воїна, присутність духовної особи у військовому середовищі відігравала важливу роль, оскільки релігія була невід'ємною частиною життя. Християнські цінності, релігійні обряди та віра в заступництво Бога в бою набували все більшого значення. Руські воїни, які прийняли хрещення, могли дотримуватися певних духовних практик, а також звертатися до священиків за благословенням перед битвами.

Крім того, християнські традиції були знайомими мешканцям Русі ще з ранніх століть. Відомо про існування Скіфської та Готської християнських єпархій, що функціонували на теренах Північного Причорномор'я. Це засвідчує, що християнські ідеї поширювалися серед різних етнічних груп, зокрема й серед предків руських воїнів.

Таким чином, хоча історичні джерела не дають змоги однозначно стверджувати про наявність інституту військового капеланства на Русі в ранній період її існування, існують вагомі підстави припускати, що певні форми духовного супроводу військових уже мали місце. Подальше дослідження цього питання дозволить більш детально реконструювати процес становлення військового духовенства та визначити його роль у військових традиціях Київської Русі.

Значний етап християнізації Київської Русі відбувся за часів князювання Володимира Великого, кульмінацією чого стало хрещення Русі у 988 році [10]. Прийняття християнства стало важливим чинником трансформації суспільно-політичного та культурного життя держави. Разом із візантійською моделлю церковного управління Русь перейняла й традицію духовної опіки над військовими, що існувала у Візантійській імперії. Це свідчить про можливість перенесення та адаптації візантійських традицій військового капеланства до руських реалій.

Духовенство, виконуючи душпастирську місію у війську, не лише сприяло поширенню та закріпленню християнської віри серед воїнів, але й підвищувало загальний рівень культури та дисципліни в армії. Імовірно, саме в цей період розпочалася традиція співпраці державної влади з Церквою у питаннях духовної опіки військовослужбовців, що мала тривале історичне продовження [5; 11, с. 48; 12, с. 36].

Після утвердження християнства на Русі князі та їхні дружини перед військовими походами отримували благословення священнослужителів, що мало важливе релігійне й морально-психологічне значення. Віра у Боже заступництво зміцнювала дух воїнів, підвищувала їхню впевненість у перемозі та обґрунтовувала праведність військових дій. Під час збройної боротьби з зовнішніми ворогами князі часто зверталися до духовної допомоги священиків, які виконували функції капеланів.

Відомий історичний факт, що князь Володимир Великий, потрапивши у складну ситуацію під час набігу печенігів, звернувся з молитвою до Бога про допомогу. Після перемоги він на місці битви звів церкву як знак вдячності за божественну опіку [5; 8; 13, с. 5–6]. Подібний випадок мав місце у 1036 році, коли князь Ярослав Мудрий здобув перемогу над печенігами. В пам'ять про цю подію він наказав побудувати величний храм святої Софії в Києві [5; 8]. Це свідчить про тісний зв'язок між військовими звитягами та релігійним життям держави, а також про особливу роль духовенства у військових кампаніях.

Наявність духовенства у війську Київської Русі підтверджується історичними джерелами. Хоча у документах того часу не вживали термін «капелан», священнослужителі фактично виконували аналогічні функції. Відомий український історик Іван Крип'якевич у своїй праці «Історія українського війська» наводить літописне свідчення про те, що

у війську князя Володимира Мономаха у 1111 році були присутні військові сповідники. Згідно з цим джерелом, князь перед походом на половців запросив із собою священників, які мали виконувати релігійні обов'язки серед війська.

Цей факт можна розглядати як першу письмову згадку про капеланське служіння у війську на теренах сучасної України. Він засвідчує, що вже у XII столітті військове духовенство відігравало важливу роль у підтримці морального стану війська та його релігійного виховання.

Таким чином, можна зробити висновок, що традиція військового капеланства на Русі формувалася поступово, у тісному зв'язку з процесами християнізації та державотворення. Подальше вивчення цього питання дозволить глибше зрозуміти роль духовенства у формуванні військових традицій Київської Русі та їхній вплив на сучасну капеланську службу.

Значну роль у зміцненні морального духу руського війська відігравала релігія. Зокрема, князі, звертаючись до своїх дружин перед битвами, не лише наголошували на військовій доблесті, а й покладалися на Боже заступництво. Так, у 1152 році перед битвою під Перемишлем князь Ізяслав Мстиславович у своїй промові до війська підкреслював необхідність прояву мужності та витривалості, водночас закликаючи воїнів надіятися на Божу допомогу. Це свідчення, зафіксоване в Лаврентіївському літописі, є доказом того, що серед руського війська панував дух глибокої віри у Боже заступництво, що слугувало важливим морально-психологічним фактором підготовки до битви [5; 11, с. 49; 14].

Формування військової душеопіки на Русі зазнало впливу не лише візантійських традицій, а й латинського християнства. Особливого значення у цьому контексті набув політичний акт коронації галицького князя Данила Романовича у 1253 році, коли він отримав корону від папського нунція за благословенням Папи Інокентія IV. Данило Галицький покладав великі надії на можливість організації хрестового походу західноєвропейських правителів для звільнення Русі з-під монголо-татарського ярма. Проте ці сподівання не справдилися, а відносини між Руссю та Римом не отримали подальшого розвитку. Це, у свою чергу, обмежило можливість більш тісного впливу латинської моделі військового капеланства на руське військо.

Перемоги руських військ традиційно супроводжувалися спільними молитвами на знак подяки за Божу допомогу та заступництво. Іноді на честь військових звершень складалися піснеспіви, що підкреслювали сакральний зміст здобутих перемог. У храмах відбувалися урочисті подячні богослужіння, а загиблих воїнів ховали з відповідними церемоніями, віддаючи їм особливі почесті.

З плином часу на Русі сформувалася традиція будівництва дерев'яних храмів та каплиць на військових кладовищах, зокрема біля місць поховань полеглих воїнів. Князі, що загинули у битвах, часто знаходили свій останній спочинок у стінах монастирів чи храмів, що підкреслювало сакральний характер їхньої місії як оборонців держави. Також утвердилася практика проведення поминальних богослужінь (панахид) за полеглими воїнами, що відігравало важливу роль у вихованні патріотизму та воїнської честі серед майбутніх поколінь [5; 11, с. 49–50; 8; 13, с. 6].

Співпраця духовенства з військовими структурами на Русі зародилася ще на ранніх етапах поширення християнства та з часом набула більш визначених форм. Неможливо уявити військо давньоруського періоду, яке б не підтримувало зв'язок із представниками Церкви. Священнослужителі благословляли воїнів перед битвами, проводили богослужіння та супроводжували війська у походах. Такі форми релігійної опіки були важливими складовими підготовки до бою та підтримання високого морального духу війська.

Таким чином, військова душеопіка відігравала значну роль у формуванні ідентичності руського воїна, поєднуючи військову доблесть із глибокою релігійністю. Це сприяло створенню міцного ідеологічного підґрунтя для захисту державності та національних цінностей, що, в свою чергу, вплинуло на подальший розвиток військового капеланства в українських збройних формуваннях наступних історичних періодів.

Попри значний обсяг наукових досліджень, присвячених історії та практиці капеланства, зокрема в Україні, низка важливих аспектів цієї теми досі залишається недостатньо вивченою або перебуває поза увагою дослідників. Однією з таких прогалин є відсутність детального аналізу організації та функціонування служби військових капеланів в Україні до 1991 року. Хоча історичні джерела містять згадки про присутність духовенства у війську, чітких документальних підтверджень щодо їхнього офіційного статусу, функціональних обов'язків та рівня інтеграції у військові структури бракує. Це ускладнює розуміння ролі релігійних інституцій у підтримці військових упродовж різних історичних періодів. Другим невирішеним питанням залишається взаємодія держави та релігійних організацій у сфері військового капеланства в Україні до здобуття незалежності. Християнська церква, маючи значний вплив на суспільство, не завжди володіла чітко визначеною організаційною структурою в контексті військового духовенства. Це створює потребу в подальшому дослідженні того, яким чином відбувалася взаємодія між світською владою та церквою щодо підтримки духовного стану військовослужбовців.

Окрім історичного виміру, важливим питанням є адаптація міжнародного досвіду капеланства в контексті України після 2022 року, коли набув чинності Закон України «Про службу військового капеланства». Незважаючи на активне залучення кращих практик країн із розвиненою системою військового душпастирства (США, Канади, Великої Британії, Польщі тощо), досі немає ґрунтовних досліджень щодо ефективності їхнього впровадження в українську військову систему. Важливо оцінити, які саме моделі капеланської служби можуть бути найбільш прийнятними для Збройних Сил України з урахуванням соціокультурних особливостей, військових традицій та потреб сучасної армії.

Ще одним недостатньо дослідженим аспектом є оцінка ефективності капеланської служби у підтримці морального та психологічного стану військовослужбовців. Військові конфлікти, що тривають, вимагають розробки ефективних методик душпастирської роботи, спрямованих на зниження рівня бойового стресу, профілактику посттравматичного стресового розладу та збереження моральних цінностей у військовому середовищі. Відсутність комплексних досліджень у цій сфері ускладнює оцінку впливу капеланської служби на бойовий дух і психологічну стійкість військовослужбовців.

Отже, хоча військове капеланство має глибокі історичні корені в Україні, його сучасний розвиток потребує подальших досліджень, що сприятимуть ефективному впровадженню цієї служби у військову систему країни та її адаптації до сучасних викликів.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що військове капеланство в Україні має глибокі історичні корені, які сягають часів Київської Русі. Духовенство відігравало значну роль у військовій сфері, забезпечуючи моральну підтримку воїнів, зміцнюючи їхній бойовий дух і сприяючи утвердженню християнських цінностей. Співпраця Церкви та війська поступово розвивалася, хоча періодично зазнавала перешкод через політичні та соціокультурні зміни. Сучасна служба військового капеланства в Україні, офіційно впроваджена у 2022 році, стала важливим елементом психологічної та духовної підтримки військовослужбовців, особливо в умовах бойових дій. Водночас її подальший розвиток потребує вдосконалення, зокрема у сфері нормативно-правового забезпечення, підготовки капеланів та їх інтеграції в структуру Збройних Сил України.

Перспективними напрямами подальших досліджень є детальніший аналіз історичних аспектів капеланської діяльності у військових формуваннях України в різні історичні періоди. Подальше наукове осмислення цього питання сприятиме зміцненню інституту капеланства та підвищенню його ефективності у підтримці військових в умовах сучасних викликів.

Список використаної літератури

1. Зінченко П. Наступники святого Мартина: військове капеланство в Католицькій Церкві. *Verbum*. 2019. URL: https://www.verbum.com.ua/11/2019/how-does-the-church-work/military-chaplains-in-catholic-church/ (дата звернення: 15.01.2025).
2. Кореневич В. М. Капелан кожен день: Молитовно-інфоомаційний путівник. Київ : Київ. богосл. семінарія, 2015. 28 с.
3. Основні положення Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них / пер. з англ. Делегація МКЧХ в Україні. Женева, 2023. URL: https://blogs.icrc.org/ua/wp-content/uploads/sites/98/2023/11/0365_154-ebook.pdf (дата звернення: 06.12.2024).
4. Про Службу військового капеланства : Закон України № 1915-IX : станом на 4 трав. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text (дата звернення: 12.12.2024).
5. Ворощук О. М., Чорний В. С., Соколюк С. М. Душпастирська опіка в збройних формуваннях, які існували на теренах України до 1991 року. *The Scientific Heritage*. 2021. № 67. С. 6–16.
6. Литвин С., Соколюк С. Похід київського князя Аскольда 860 року на Константинополь. *Воєнна історія*. 2012. № 1. С. 66–76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vist_2012_1_11 (дата звернення: 18.12.2024).
7. Толочко П. Київська Русь. Київ : Абрис, 1996. 360 с.
8. Михайлишин І. Військове священство: новітнє явище чи відроджуваний феномен?. *Народна армія*. 2007. 30 берез. С. 6.
9. Харьковщенко Є. І розпалило їх жадання віри...: християнство і релігійно-культурне зрушення на землях сучасної України у І тис. н.е. *Людина і світ*. 2004. № 1. С. 20–25.
10. Вергелес К. Міжконфесійний конфлікт як перешкода до національного відродження України. *Релігійна свобода: Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства. Науковий щорічник*. 2007. № 12. С. 51–55.
11. Душпастирська опіка у Збройних Силах України: досвід, проблеми, перспективи : монографія / В. П. Кротиков та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2010. 258 с.
12. Садов'як Д. Словом Божим – до перемоги. Про роль капеланства у формуванні духовної свідомості військовослужбовців. *Військо України*. 2002. № 5–6. С. 36–37.
13. Топальський В. Л. Душпастирська опіка у давньоруському та козацькому війську: навч. посіб. Київ: Золоті ворота, 2010. 42 с.
14. Лаврентіївський літопис. *Ізборнік*. URL: http://litopys.org.ua/lavrlet/lavr.htm (дата звернення: 09.01.2025).

UKRAINIAN CLERGY IN THE PRINCELY ERA: ROLE AND SIGNIFICANCE IN MILITARY AND SOCIAL LIFE

Volodymyr Zuikov
Drahomanov National Pedagogical University,
Pyrohova St., 9, 01601, Kyiv, Ukraine

Anatolii Kushnirchuk
The Tavriski Christian Institute,
Dniprovska St., 74, 73485, Antonivka town, Kherson city, Ukraine

This article provides a comprehensive analysis of the historical origins of chaplaincy, beginning in the 4th century when Saint Martin initiated the tradition of spiritual care for soldiers, which later became the foundation for the development of military chaplaincy in Europe. In the Ukrainian context, the first references to religious service within the military date back to the time of Prince Askold, indicating the early integration of the clergy into military structures. However, spiritual care for the military significantly expanded after the Christianization of Kyivan Rus in 988, when religion became an integral part of both military and social culture. Priests played a particularly vital role in military life, not only blessing warriors but also accompanying them on campaigns, serving as confessors, and helping to strengthen the morale of the troops. The influence of Byzantium, which already had a well-developed system of military chaplaincy at that time, laid the foundation for the establishment of spiritual care traditions in the lands of Rus. Additionally, during the princely era, religious practices played a crucial role in fostering patriotism among warriors, while symbolic acts, such as the construction of churches on battle sites, served not only to commemorate victories but also to reinforce moral values among the population. These historical traditions remain highly significant for modern Ukraine. The restoration and official establishment of the military chaplaincy service in 2022 marked an important milestone in providing spiritual support for soldiers actively engaged in armed conflict. Today, military chaplaincy serves as a vital tool for maintaining morale, psychological resilience, and spiritual unity among service members. It also reflects the revival of practices rooted in the times of Kyivan Rus, emphasizing the importance of spiritual support for warriors to ensure victory and uphold moral values under the challenging conditions of war. The article highlights the importance of preserving this historical continuity to sustain the spiritual and moral resilience of the Ukrainian military, as well as the need to study historical experience to enhance modern chaplaincy practices.

Key words: chaplaincy, Byzantium, Kyivan Rus, spiritual support for military personnel, history of chaplaincy, religious service, patriotic education.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 87–92
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 87–92

УДК 1:323.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.9

ФІЛОСОФСЬКІ ПІДВАЛИНИ ГІБРИДНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ: ПОШУК НОВИХ ВИМІРІВ

Олексій Кийков
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв «Дипсервіс»,
вул. Володимирська, 45, 01034, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0001-8368-6367

У статті досліджуються філософські засади гібридного менеджменту як багатовимірного підходу до управління в умовах глобалізації, цифрової трансформації та зростаючої соціокультурної складності. Автор аналізує взаємодію класичних управлінських концепцій із сучасними філософськими ідеями, розглядаючи гібридність як інтеграцію раціонального, емоційного, етичного та технологічного вимірів. Особлива увага приділена співвідношенню між комунікативною раціональністю, культурною різноманітністю, децентралізацією влади й синергетичним підходом до управління. Порівнюючи підходи вітчизняних і зарубіжних дослідників, стаття окреслює перспективи подальшого розвитку гібридного менеджменту як світоглядної та практичної моделі. Робиться висновок про необхідність відкритості, етичної відповідальності та міждисциплінарної рефлексії як умов ефективного управління у складному світі. Гібридний менеджмент постає не просто як набір методик, а як світоглядна концепція, яка синтезує в собі багатовимірність людського буття. Він водночас і конкретний, і динамічний, відкритий для адаптацій. Утім, його справжня сила полягає в усвідомленні меж будь-яких догм та в здатності інтегрувати протилежні підходи задля створення інноваційних рішень. І саме в цьому полягає ключовий урок сучасності: жодна ідея не може лишатися відокремленою, якщо вона прагне залишитися живою та дієвою. Виявлено, що гібридність проявляється на трьох рівнях. По-перше, це концептуальна рівновага між раціональністю та емоційністю. По-друге, це міждисциплінарність, яка інтегрує економічні, соціальні, антропологічні аспекти. По-третє, це відкритість до майбутніх інновацій, навіть якщо наразі важко окреслити їх межі. Подальший розвиток гібридного менеджменту залежатиме від здатності дослідників і практиків налагоджувати спільну комунікацію, ділитися успішними кейсами та робити висновки з невдач.

Ключові слова: гібридний менеджмент, філософія управління, глобалізація, комунікативна раціональність, культурна різноманітність, цифрова трансформація.

Вступ. Перш за все, варто усвідомити, що гібридний менеджмент виникає не просто як практичний набір інструментів. Він постає на перетині класичних управлінських теорій, філософських ідей про взаємодію людини й суспільства та сучасних викликів цифрової епохи. У його основі лежить прагнення поєднати різні погляди й орієнтири, водночас шануючи витонченість людських цінностей і стрімкий темп технологічного розвитку. Деякі дослідники, розвиваючи ідею комплексного підходу до управління, наголошують на важливості уважного ставлення до всіх зацікавлених сторін і застосування синергетичних методів у межах суспільних та корпоративних проєктів. Йдеться про необхідність враховувати взаємозалежність економічних, політичних, культурних чинників, щоб побудувати гармонійні системи, які не руйнують, а об'єднують людський капітал. Така філософія бере початок у досить давніх дискусіях про природу влади, відповідальність та сенс колективної дії, однак нині вона набуває нового масштабу. Усвідомлюється тісний зв'язок між глобальними

© Кийков О., 2025

мережевими процесами та місцевими практиками, що проникають у наше повсякдення. Справді, управлінські рішення нині спираються не лише на суворі регламенти, а й на емоційно забарвлену комунікацію, яка враховує багатогранність людських потреб.

Водночас філософські розвідки вказують на глибоку залежність менеджменту від культурних контекстів і світоглядних установок. Інколи це проявляється через цінності, які визначають пріоритети та стратегії керівництва. Інколи – через парадокси ідентичності й спільнот, що формуються в межах розмаїтих комунікаційних просторів. Поступово формується думка, що гібридний менеджмент не можна втиснути в жорсткі межі традиційного адміністрування чи суто технократичних методик. Тут уречевлюються принципи людської цілісності, діалогічності та відповідальної свободи, яку так пристрасно намагаються розкрити мислителі різних епох. Прагнення інтегрувати історичні наративи, модерністські теорії та постмодерні підходи стимулює нас переосмислювати стратегії розвитку: визнаючи цінність як раціональних розрахунків, так і несподіваних, творчих пошуків. Водночас стрімке зростання технологічних інновацій спонукає глянути на управління як на поєднання інструментів Industry 4.0 з глибокими моральними й антропологічними роздумами, що осявають людську природу у глобальному та локальному вимірах.

Отже, у новій концепції гібридного менеджменту філософські засади відіграють не декоративну, а центральну роль. Вони дають поштовх до занурення в сутність людини, у структуру соціальних взаємодій і до спроби знайти тонку межу між владою та співпрацею.

Метою цієї статті є не просто запропонувати чергову управлінську модель, а вплести її у широкий контекст світоглядного пошуку, що розгортається на тлі складної і, часом, хвилюючої сучасності.

Методологічною основою дослідження виступає міждисциплінарний підхід, що поєднує філософський аналіз, критичну герменевтику та елементи системного мислення. Такий підхід дозволяє розглядати гібридний менеджмент не лише як набір практичних технік, а як концептуальну модель, що потребує глибокого світоглядного осмислення. Філософська рефлексія здійснювалася через інтерпретацію ключових понять – «гібридність», «відповідальність», «система», «суб'єкт управління» – у контексті сучасних соціокультурних і технологічних трансформацій. Також враховано феноменологічні інтенції мислення в управлінських контекстах, де пріоритетом є досвід суб'єкта у світі змін.

Для аналізу сучасних концепцій гібридного менеджменту використано якісне порівняльне дослідження праць низки авторів, зокрема українських (Т. Васильєва, В. Солових, Л. Осипенко, С. Терепищий) та зарубіжних (Ю. Габермас, Ж. Дерріда, М. Кастельс, Г. Йонас, Г. Бгабха). Методологія охоплює етапи текстуального аналізу, виявлення філософських інтенцій у прикладних моделях управління, а також інтерпретацію емпіричних і теоретичних протиріч, що виникають на перетині різних систем мислення. Особлива увага приділяється латентним смисловим структурам, що впливають на формування нових управлінських стратегій в умовах глобальної невизначеності.

Застосовано також метод глибокого концептуального моделювання, який передбачає побудову уявної схеми взаємодії філософських категорій та управлінських практик. Цей метод дав змогу виявити потенціал гібридного менеджменту як комунікативної та етичної моделі, що здатна функціонувати в контексті цифрових викликів і соціального плюралізму. Важливою складовою дослідження стала критична рефлексія над обмеженнями кожного із залучених підходів, зокрема їх неспроможністю врахувати всю складність живого, непередбачуваного соціального життя. Таким чином, методологія дослідження не лише описує явище, а й занурюється в нього як учасник філософського діалогу.

Результати. Результати дослідження гібридного менеджменту свідчать про багатовекторний характер управлінських практик, що передбачають делікатне поєднання класичних ідей, відображених у працях Г. Файоля [13], та сучасного глобалізаційного погляду, який розвиває А. Аппадурай [9]. Чи можливо звести таку складну конструкцію до простого алгоритму? Ні, бо людський чинник залишається центральним ядром управління, і це підтверджує аналіз новітніх методик, де враховуються моральні аспекти та емоційні реакції. Т. Васильєва вказує на важливість стейкхолдерського підходу, що робить особливий акцент на включенні всіх зацікавлених осіб у процес прийняття рішень [1]. Вона й колеги (В. Боронос, О. Захаркін, Ю. Білоус) наголошують, що така інтеграція забезпечує стійкість системи [1]. У цей же час М. Кастельс наголошує на мережевій природі суспільства, в якій взаємозв'язки формують нові норми та стратегії [5]. Хіба технологічний вимір не змінює людський? Очевидно, він його трансформує, але не витісняє.

Порівнюючи підходи, які пропонує Л. Осипенко [6], із синергетичною моделлю В. Солових [7], можна помітити, що обидва автори розглядають управління як багатовимірний процес, де важить не лише мета, а й сама взаємодія між учасниками. Вони погоджуються, що керівник має переймати роль фасилітатора та дотримуватися гнучкої структури управління. Проте Л. Осипенко більше акцентує на філософській глибині управління, натомість В. Солових радить частіше застосовувати математичне моделювання та мережеві аналізи. Де шукати золоту середину? Мабуть, у гармонії між теоретичним осмисленням та практичною перевіркою. Коли ж ідеальний баланс стає недосяжним, управлінець повинен проявити критичне мислення й креативність. Тут виникає фундаментальне питання: чи можна побудувати універсальну теорію гібридного менеджменту? Дехто вважає, що така уніфікація сприяла б спільному поступу, але є ризик втратити локальні культурні контексти.

Іноді варто прийняти неоднозначність. Вона відтінює людську свободу вибору. Визначеність – це спокій, але саме невизначеність стимулює мислення, розширює горизонти інтерпретацій. У складному світі, де кожне рішення перехрещується з безліччю інших, однозначність часто є лише ілюзією контролю. Натомість неоднозначність – це простір, у якому формується справжня відповідальність. Бо коли немає однієї правильної відповіді, доводиться нести тягар власного вибору. У цьому – гідність мислячої істоти. І тут народжується філософія: не як наука про істину, а як практика сумніву, пошуку й співбуття з Іншим. У менеджменті це означає здатність чути, а не лише наказувати, адаптуватися, а не лише впроваджувати. Прийнявши неоднозначність, ми не капітулюємо – ми дорослішаємо.

Вплив Ю. Габермаса на філософію управління полягає у прагненні розбудувати комунікативну раціональність, що забезпечує прозорість прийняття рішень [2]. Але чи не перетворюється цей ідеал на ілюзію за умов прискореної цифровізації? Дж. Саркіс разом із колегами пропонують розглядати технології Industry 4.0 як каталізатор сталого розвитку [10]. Їхня думка приваблює, однак реальна практика свідчить, що без людського чинника будь-який технологічний прорив може втратити моральну опору. Натомість Г. Бгабха наголошує на важливості культурної різноманітності та необхідності враховувати «вернакулярний космополітизм» [11], що змінює способи кооперації та мотиви поведінки. Тоді гібридний менеджмент стає відкритою системою, яка намагається інтегрувати різні світогляди. Кожен із цих поглядів має право бути почутим, хоч їх поєднання часто призводить до напружень і конфліктів.

Придивімося ближче до ідей Ж. Дерріда, що впливають на управлінську думку через концепт деконструкції [3]. В. Єрмоленко вказує на парадоксальність підходу Дерріда, адже

будь-яка система прагне розкривати свої вразливі місця і водночас знаходити нові шляхи самовідтворення [4]. Тому гібридний менеджмент мусить перебувати в стані постійного сумніву та відкритості до трансформацій. Чи не надто це ускладнює функціонування організацій? Так, але такий динамічний підхід дозволяє уникати застарілих шаблонів. Г. Майо ще на початку XX століття показав, наскільки важливий неформальний бік взаємодії та психологічне самопочуття працівників [15]. Його праці акцентують, що без розуміння людських емоцій і бажань жодні формальні схеми не спрацюють. Як же врахувати цю емоційну невизначеність у контексті цифрових платформ? Напевне, тільки через емпатійний підхід та готовність до безперервного діалогу. Гібридність полягає саме в цьому – у пошуку оптимальної суміші технологічного й людського, ірраціонального й системного.

Нові методи управління часто починаються з експерименту. Зненацька вони перестають бути «чужими» і стають базовими інструментами.

Погляди Г. Йонаса на феномен життя закликають нас замислитися над антропологічними аспектами менеджменту [14]. Якщо управлінець і організація є складовими ширшої екосистеми, виникає потреба в етичних обмеженнях. Але хто має встановлювати ці обмеження? Релігійні інституції, громадські рухи чи держава? А може, сама корпорація здатна творити нові етичні кодекси, керуючись внутрішнім прагненням до справедливості? І саме тут постає простір для філософської дискусії, що не має остаточного завершення. Адже кожен контекст вимагає унікальних рішень. Не існує абсолютної формули, яку можна запровадити будь-де. Але є певні загальні принципи – солідарність, повага до різноманіття, відповідальність, – що можуть слугувати орієнтирами.

Тим часом С. Терепищий, аналізуючи освітні ландшафти, наголошує: справжня інновація в менеджменті залежить від глибини розуміння природи знання та можливостей саморозвитку [8]. Якщо організація стає середовищем навчання, тоді з'являється шанс переходу від вузькофункціональних фахівців до мультидисциплінарних команд. А. Аппадурай підкреслює, що сучасні глобальні процеси перетворюють інформацію на децентралізований ресурс, який може одночасно належати всім і нікому [9]. Від цього з'являється ризик втрати авторитету та ієрархії, але й народжується свобода самовироблення нових сенсів. Чи не тому гібридний менеджмент набуває такої популярності? Він обіцяє інтегрувати найкращі ідеї, враховуючи контекст і культурні нюанси. Хоча не слід очікувати, що гібридний підхід запропонує легкі відповіді. Іноді він тільки підсилює запитання.

Порівнюючи згаданих авторів, можна помітити, що одні (наприклад, Ю. Габермас) бачать спасіння в раціональному діалозі [2], а інші (як Ж. Дерріда) закликають до постійної деконструкції та сумнівів [3]. Утім, між цими двома підходами можна знайти тонку лінію зближення: обидва покладаються на відкритість, яка, хоч і різниться своєю суттю, має на меті зруйнувати закостенілі форми мислення. В. Солових прагне скомпонувати елементи різних методологій, утворюючи модель, де синергія стає основою для державного управління [7]. А С. Бай з колегами пропонує звернутися до технологій, здатних оптимізувати процеси, не забуваючи про стале майбутнє [10]. У цих тезах є спільний знаменник: гібридизація. Проте гібридизація не означає злиття до однорідності, радше це партнерство різношерстих концептів, які посилюють одне одного, зберігаючи власні унікальні риси. Можливо, саме в такому поєднанні народжується щось якісно нове? Потрібен час, аби це «нове» пройшло стадію тестування та закріпилося в практичній площині. Потрібно прийняти ризики.

Висновки. Гібридний менеджмент формує простір, де взаємодіють філософські розмисли, культурні парадигми та сучасні технологічні інструменти. Він не спростовує існуючих підходів, а доповнює їх і переосмислює, даючи змогу кожній теорії виявити нові

грані. Ця модель стає відповіддю на потребу побудови горизонтальних взаємозв'язків між учасниками управлінських процесів, які прагнуть не лише результату, а й глибшого розуміння своєї ролі. У такій конфігурації завжди лишається місце для несподіваного та інтуїтивного.

Через аналіз різних джерел у межах цього дослідження виявлено, що гібридність проявляється на трьох рівнях. По-перше, це концептуальна рівновага між раціональністю та емоційністю. По-друге, це міждисциплінарність, яка інтегрує економічні, соціальні, антропологічні аспекти. По-третє, це відкритість до майбутніх інновацій, навіть якщо наразі важко окреслити їх межі.

Подальший розвиток гібридного менеджменту залежатиме від здатності дослідників і практиків налагоджувати спільну комунікацію, ділитися успішними кейсами та робити висновки з невдач. Зрештою, без готовності до непередбачуваних змін будь-які настанови ризикують перетворитися на догму. Впровадження гнучких стратегій, що враховують історичний досвід і сучасну динаміку, стимулюватиме якісно новий виток управлінської культури.

Отже, гібридний менеджмент постає не просто як набір методик, а як світоглядна концепція, яка синтезує в собі багатовимірність людського буття. Він водночас і конкретний, і динамічний, відкритий для адаптацій. Утім, його справжня сила полягає в усвідомленні меж будь-яких догм та в здатності інтегрувати протилежні підходи задля створення інноваційних рішень. І саме в цьому полягає ключовий урок сучасності: жодна ідея не може лишатися відокремленою, якщо вона прагне залишитися живою та дієвою.

Список використаної літератури

1. Васильєва Т. А., Боронос В. М., Захаркін О. О., Білоус Ю. Г. Стейкхолдерський підхід до моніторингу діяльності підприємства в системі стратегічного управління, *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*, № 1, 2019, С.154-158.
2. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. *Філософія освіти*, 2014, Вип. 2, С. 37-79.
3. Дерріда Ж. Цілі людини. Після філософії: кінець чи трансформація? / упоряд. К. Байнес. К.: Четверта хвиля, 2000. С. 114-145.
4. Єрмоленко В. *Дерріда, або Повернення.* Далекі близькі. Есеї з філософії та літератури. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. С. 227–246.
5. Кастельс М. *Інтернет-галактика. Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства*. Пер. з англ. К. : Ваклер, 2007. 304 с.
6. Осипенко Л. О. Філософія управління як нова парадигма керування складними соціально-економічними системами. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 2013, № 52, С. 189–199.
7. Солових В. П. Синергетична модель державного управління. *Теорія та практика державного управління*, 2015, № 1, С. 3-8.
8. Терепищий С. О. *Сучасні освітні ландшафти*. К.: «Фенікс», 2016, 309 с.
9. Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, 1996. 229 p.
10. Bai C., Dallasega P., Orzes G., Sarkis J. Industry 4.0 technologies assessment: A sustainability perspective». *International Journal of Production Economics*. 2020, doi:10.1016/j.ijpe
11. Bhabha H. Unsatisfied: Notes on vernacular cosmopolitanism. *Text and nation: Cross-disciplinary essays on cultural and national identities*, 1996, pp. 191-207.
12. Bhabha Homi K. *Nation and narration*. Routledge, 1990, http://ereserve.library.utah.edu/Annual/SPAN/4900/Guevara/what.pdf

13. Fayol Henri. *Administration industrielle et générale*. Paris: Dunod et Pinat. 1917. 174 p.
14. Jonas H. *The phenomenon of life: Toward a philosophical biology*. Northwestern University Press, 2001.
15. Mayo G. *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Routledge, 2007.

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF HYBRID MANAGEMENT: SEARCH FOR NEW DIMENSIONS

Oleksiy Kiykov
Dragomanov Ukrainian State University,
State Enterprise «Directorate-General for Rendering Services to Diplomatic Missions»
St. Volodymyrska, 45, 01034, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0001-8368-6367

The article explores the philosophical foundations of hybrid management as a multidimensional approach to management in the context of globalization, digital transformation, and growing sociocultural complexity. The author analyzes the interaction of classical management concepts with modern philosophical ideas, considering hybridity as an integration of rational, emotional, ethical, and technological dimensions. Particular attention is paid to the relationship between communicative rationality, cultural diversity, decentralization of power, and a synergistic approach to management. Comparing the approaches of domestic and foreign researchers, the article outlines the prospects for the further development of hybrid management as a worldview and practical model. The conclusion is drawn about the need for openness, ethical responsibility, and interdisciplinary reflection as conditions for effective management in a complex world. Hybrid management appears not simply as a set of techniques, but as a worldview concept that synthesizes the multidimensionality of human existence. It is both concrete and dynamic, open to adaptation. However, its true strength lies in the awareness of the limits of any dogmas and in the ability to integrate opposing approaches to create innovative solutions. And this is precisely the key lesson of modernity: no idea can remain isolated if it seeks to remain alive and effective. It is found that hybridity manifests itself at three levels. First, it is a conceptual balance between rationality and emotionality. Second, it is interdisciplinarity, which integrates economic, social, anthropological aspects. Third, it is openness to future innovations, even if it is currently difficult to outline their boundaries. The further development of hybrid management will depend on the ability of researchers and practitioners to establish joint communication, share successful cases and draw conclusions from failures.

Key words: hybrid management, management philosophy, globalization, communicative rationality, cultural diversity, digital transformation.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 93–100
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 93–100

УДК 130.1:141:165.6/.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.10

ВІРА І СУМНІВ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ПАРАДИГМІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ: ЛОГІКО-ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Світлана Киселиця
Національний університет «Чернігівська політехніка»,
навчально-науковий інститут природокористування та гуманітарних наук,
кафедра філософії і суспільних наук,
вул. Шевченка, 95, 14035, м. Чернігів, Україна

Цей дискурс присвячено істині та її вимірам в історії філософії. Метою дослідження є взаємодія віри і сумніву у філософських парадигмах Середньовіччя та Нового часу. Теоретичний базис дослідження: моделювання, ідеалізація, компаративний аналіз, гіпотетико-дедуктивний метод, збіг логічного та історичного, взаємоперехід абстрактного і конкретного. Опис і демаркація віри і сумніву в історико-філософському контексті актуалізується необхідністю визначити їх логіко-гносеологічне підґрунтя, дає можливість зрозуміти звуженість інтерпретації віри тільки в межах релігії, а сумніву – науки. Наукова новизна дослідження міститься в обґрунтуванні цілісності інтелектуальних і моральних (узагальнено – ментальних) зусиль людини, що здійснюється в умовах інваріантності життєвої мудрості. На світоглядно-теоретичному рівні питання про її форми гостро постало в теоцентризмі Середньовіччя й логічно перейшло через антропоцентризм Відродження до наукоцентричної парадигми Нового часу. Поняття віри і сумніву як предмет філософського аналізу зустрічаємо в апологетиці, патристиці, схоластиці Середньовіччя, що спричинило неабиякий вплив на редукційно-детерміністичну теорію пізнання Нового часу, з її ірраціональними та раціональними сентенціями щодо аморального та гуманного, безглуздого та розумного у людському бутті. Перевівши проблему істини із царини релігійної до наукової через категорії розуму й віри з одного боку до сумніву й істини з іншого, мисленники Нового часу надають їй статусу не суто теоретичної, але й практичної проблеми людського буття, переймаючись пошуком так би мовити нейтрального, позачасового, надійного джерела та критерію істинності знань людини про світ та власне місце в ньому. Відповідно до викладених концепцій світоглядної істини можна дійти висновку, що людина сама вибудовує сенси через оригінальний логіко-гносеологічний інструментарій, в основу якого покладено нагальну потребу пізнаючого суб'єкту позбавитися сумніву та здобути обґрунтовану систему доведень істинності намірів і доцільності дії.

Ключові слова: світогляд, істина, пізнання, віра, переконання, сумнів, інтенція, мудрість.

Історія філософії репрезентує неабияке розмаїття концепцій пізнання істини. У світоглядно-теоретичному контексті питання її критерію гостро постало вже в космоцентризмі Античності з кількома фундаментальними пізнавальними стратегіями й трансформувалось у проблематику подальших етапів розвитку світової філософської думки з її логіко-гносеологічними інваріаціями: теоцентризму Середньовіччя з монополією церкви на світоглядну істину, антропоцентризму Відродження з пантеїзмом і гілозоїзмом, наукоцентризму Нового часу з атеїзмом і деїзмом як ефективних методів пізнання людиною світу та самої себе.

Вже ранні християнські апологети та патристи демонструють необхідність логіко-гносеологічним інструментарієм обстоювати світоглядні позиції, в яких язичницька релігія (політеїзм) та філософія (критичне мислення) осмислювались як просте викривлення вчення старозаповітних пророків, а праці античних метафізиків та коментарі

© Киселиця С., 2025

в палеохристиянстві ретельно вивчаються у церковних школах і університетах. Саме складність взаємодії віри та сумніву, латентність цих мислеформ і, головне, їх оприявнення формують потужний запит на герменевтику поряд з богослів'ям.

Сучасність одного із найцікавіших мисленників Середньовіччя – Аврелія Авґустина (IV сторіччя) – переломна у багатьох царинах людського буття, де знаходимо безліч наразі зактуалізованих проблем, пов'язаних з містичними чи раціоналістичними лініями в означених історико-філософських парадигмах. Їх цілісне осмислення, вочевидь, можливе на підґрунті тільки істинного, правдивого за змістом та пристрасного за формою життєвого знання, тобто досвід кожної мислячої та чуттєвої істоти є основою для проведення сенсожиттєвих паралелей незалежно від локації. Авґустин вважав, що не лише таке осмислення, а й щоденне буття не можна по-справжньому здійснювати, керуючись лише одним розумом. Повсякчас необхідно спиратися на досвід попередників і сучасників, особливо на потенціал віри.

Істинність християнської віри не може однозначно бути доведеною розумом: лише віра, яка покладається у більшій мірі на волю, ніж розум складається в цілком надійний логіко-гносеологічний інструментарій розуміння положення речей. Високо поціновуючи роль почуттів чи серця, Авґустин стверджував єдність віри і розуму, намагаючись не возвеличити розум, а лише доповнити його: «Розумій, щоб міг вірити, вір, щоби зрозуміти... Чого не можна зрозуміти, в те треба вірити» [10]. Домінування у пізнанні ірраціонально-вольових чинників над раціонально-логічними вказує на застосування Августином аксіоматичного методу пізнання як первинного кроку в просуванні до істини. Будь-яке людське волевиявлення доступне пізнанню двояко: за допомогою досвіду, чуттєвого контакту з речами навколишнього середовища та джерела більш значущого – отриманні знань від інших людей. Саме це опосередковане знання і поціновується ним як віра.

Ситуація змінилась із виникненням монастирських шкіл та університетів. Щоб адекватно відтворити тогочасну лінію напруги поміж вірою і розумом, релігією і наукою необхідно звернутися до структури навчальних закладів та змісту факультетських програм: тогочасний університет поділявся на факультет вільних мистецтв з шестирічним навчанням і факультет теології, де навчалися не менше восьми років [16]. Бачимо, що мисленники Середньовіччя активно використовують логіко-гносеологічні розвідки давньогрецьких філософів з їх раціональним підходом до пізнання та палеохристиянство з його ірраціональним джерелом пізнання.

Перший із них був підготовкою до іншого, де викладалися граматика, логіка, математика, фізика, етика, тобто дисципліни, що спиралися на розум і точне знання. На факультеті ж теології основну увагу приділяли точному вивченню Біблії. При цьому магістрами ставали лише після факультету мистецтв. Цікаво, що проблема співвідношення віри і розуму в межах середньовічного університету переходило із царини теорії до реальних подій, історичної практики. В контексті пізнавальних стратегій Середньовіччя знаково-символічним фактом є студентський страйк на захист факультету мистецтв і проти домінування факультету теології, який продовжувався півтора року (до моменту заборони папою Григорієм IX у 1213 році вивчення робіт Аристотеля і редагування їх у відповідності з догматами і настановами церкви).

Подальша доля канонізації віри і сумніву в метафізичних концепціях Середньовіччя визначалася пануючою релігійною парадигмою. Ця домінанта передумовила поширення і тисячолітнє панування фідеїзму (fides – віра). Вчення, що об'єдналися під гаслом пріоритету віри над розумом змушені прагматично констатувати визначальну роль цього феномену у житті людини – поклоніння вищій духовній силі – Богові, а не зосереджуватися на

пошукові віротворчих потенцій у собі самій (Квінт Тертуліан, Ориген, Тома Аквінський та інші представники апологетики, патристики, схоластики).

Саме християнізації аристотелізму, його асиміляції у теологічні догми і присвятив свою творчість впливовий схоласт Тома Аквінський. У відповідності із цими вимогами він формулює теоретичні засади, що від XIII століття визначають генеральну лінію у взаєминах поміж теологією та наукою, релігією та філософією [11, 12]. Дотичними до проблематики нашого дослідження є наступні постулати. Раціональне знання полегшує розуміння відомих догм віри, наближає до пізнання першооснов буття. Позаяк теологічна істина своїм джерелом сприймає одкровення, а наукова – чуттєвий досвід та розум, Аквінат стверджує, що існує царина деяких об'єктів, спільних для теології і науки через предмет і засоби дослідження.

Деякі істини неможливо довести за допомогою розуму, тому що вони стосуються виключно догматів віри: воскресіння, боговтілення, святої трійці, створення світу в новітній просторово-часовій парадигмі тощо. Досягнення науки не можуть суперечити їм, бо повинна переконувати людей у справедливості її принципів. Прагнення пізнати Бога – істинна мудрість, а знання – лише служниця теології. Філософія ж, спираючись на фізику, повинна моделювати докази існування Бога, палеонтологія ж повинна доводити істини віри в Книзі Буття чи Екклезіасті.

Задля набуття ефективності зазначених форм в цілокупному рефлектуючому пориві самосвідомості Аквінат націлює вірян: «Міркую про тіло, щоб розмірковувати про душу, а про неї думаю, щоб думати над окремішньою субстанцією, її ж обмірковую, щоб міркувати про Бога» [11, с. 352]. Якщо раціональні знання не виконують цих функцій, вони стають шкідливими. У випадку конфлікту вирішальним критерієм істини є одкровення, що становить незаперечну цінність. Останні поділяються на різновиди: істини, доступні розуму і ті, що виходять за межі його пізнавальних спроможностей.

Томі Аквінському через креативно застосований логіко-гносеологічний інструментарій вдалося сформулювати п'ять оригінальних доказів-способів буття Бога: від руху, продуктивної причини, необхідності та випадковості, ступеня досконалості, божественного управління світом. Доведення існування Творця можливе через причинно-наслідковий зв'язок, інакше кажучи або апріорно (від причини до наслідку), або навпаки – апостеріорно. Виходить, що томізм ідентифікує доцільність і закономірність, тобто останню поціновує як вивідну від попередньої.

Божий промисел не виключає як геніальності, удачі, розумності, так і злобивості, випадковості, безглуздя у людському бутті – цей своєрідний психологічний детермінізм логічно виводиться Аквінатом із онтології, викладеної в «Сумах теології», «Про істину», «Про Божественні імена». Не дивно, що його систематизаторський талант відіграв визначну роль у дискусії поціновувачів аристотелівської та платонівської теорії пізнання, на загал – раціоналістичної та містичної традицій в історії філософії. Істина та способи її досягнення розглядаються в томізмі виключно в контексті єдино можливої на той час ідеалістичної методології пізнання й поціновується як релігійна віра, поза сумнівом, отримана надчуттєвим шляхом й аксіоматично підтримана раціональною прихильністю до Бога, що є джерелом наснаги, ентузіазму (починаючи з орфізму) для повсякденної копіткої роботи людського духу, душі і розуму.

На зламі XIII-XIV століть майже всією Європою пронісся значний містичний вихор. Його пафос видавався, насамперед, морально-релігійним, а не інтелектуально-раціональним. Виникає активна полеміка августинівців з латинськими аверроїстами на чолі з Сігером Брабантським, прихильником вчення про подвійну істину. У зв'язку з цим в межах

тогочасної логіко-гносеологічної стратегії закономірно виникає характерне непорозуміння між останнім і Томою Аквінським, в якому йдеться про розум та віру, що в однаковій мірі дбають про істину, з тією лише різницею, що не варто турбуватися, як вважав Сігер Брабантський, про примирення двох істин, ця «делікатна» різниця їх і розвела по різні боки барикад [11, 12, 14, 16]. Аквінат обстоював думку про те, що філософ буде спиратися в розумінні світу на власні причини речей, віруючий – на відсторонену першопричину, тобто він говоритиме: «Так тлумачиться в одкровенні», або «Це стосується слави Божої». Звідси логічно витікає висновок про віру як найвищу цінність і життєву мудрість, оскільки вона здатна зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки предметного світу. Тому він категорично стверджував, що істина, що є наслідком божественної еманації це – різновид будь-якої істини, бо очевидними є порухи душі, які відбуваються без допомоги тіла – мислення та воління. Саме тому духовно-світоглядна субстанція безпосередньо ґрунтується на емпіричному субстраті – чистій душі і помислах вірянина. Немає потреби допускати існування якихось внутрішніх здатностей чуттєвої частини душі за винятком наступних чотирьох: почуття, уява, можливість судження, здібність пам'яті.

Замах на встановлену Томою Аквінським гармонію віри та розуму [11,12], здійснює очільник номіналістів Вільям Оккам [16]. Йому видається очевидним допоміжний характер знань стосовно віри, позаяк царини розуму та віри завжди будуть існувати паралельно і виконувати різні функції щодо людських потреб. Оккам переконаний, що неможливо шукати логічне і раціональне обґрунтування того, що висувається вірою в Одкровенні. Тож, його філософія не є прислугою теології (як і теологія не є наукою у його поціновуванні), а виглядає комплексом стверджень, пов'язаних поміж себе вірою.

Логіко-гносеологічну солідарність із схоластами-попередниками зустрічаємо у міркуваннях Ансельма Кентерберійського [16], який своєрідно розвинув поняття віри в її взаємодії з розумом. Висунувши онтологічні сентенції щодо Бога, він доводить його присутність у світі людей через поняття, що не тільки не суперечить законам патристики і схоластики, а й надає вагомі логіко-гносеологічні аргументи. У контексті нашого дослідження стикаємося із непересічною спробою у конфесійно-релігійній царині осягнути феномен віри як сукупності чеснот, життєвих цінностей, ідеалів людини, що непрямо вказує на походження віри саме із самосвідомості людини, яка через Бога уособлює віковічні прагнення самовизначення, а відтак, виокремлення наявного стану від уявного.

Подібна позиція, з нашої точки зору, може розглядатися як спроба у межах релігії персоніфікувати Людино-Бога, непересічність екзистенціальних мотивів і стимулів у житті особистості. Так, Ансельм, архієпископ Кентерберійський, виводив фізичну присутність Бога у світі людей із самого поняття Бога, що уособлювало, насамперед, не логічні докази, а, радше, реальні потреби власне людського способу існування, сукупність життєвих цінностей як спільноти, так і конкретної особи. Тома Аквінський пафосно обстоював світоглядно-теоретичну позицію єдності, гармонії віри і розуму, вважаючи, що перший духовний феномен удосконалює другий, теологія – філософію, остання ж прислуговується релігії. «Ті, хто долучаються до філософської аргументації на користь Святого Писання, прислуговуючись вірі, не змішують воду з вином, а перетворюють її на останнє», – зазначає Святий Тома [11, с. 34].

Виникає асоціація: філософія перетворюється у теологію на кшталт перетворення Ісусом води у вино на весіллі в Кані. Тож, віра Аквіната спонукає до знань. Цей святий радив всім людям, молодим і поважного віку, сприймати Божу істину через віру, а потім намагатися зрозуміти її. Тома застосовує вчення Аристотеля не механічно, а творчо переосмисливши його ідеї, трансформувавши їх у християнську парадигму. Завдяки цим

зусиллям античний метафізик був офіційно визнаним церквою і впродовж багатьох десятиліть отримує статус найавторитетнішого мисленника у схоластиці.

Одночасно з Томою Аквінським співвідношення віри і знання досліджує Бонавентура. Різниця їх поглядів полягає у тому, що останній розумом сприймає тільки те, що освячує віра. «Залиш відчуття і розсудкові винаходи, буття і небуття... і віддайся тому, хто по той бік будь-якої сутності та науки» [12, с.199].

Наслідуючи інтерес Аквіната і Бонавентури до логіко-гносеологічного виміру віри до них долучається схоласт Дунс Скот, який обстоював позиції розмежування віри та розуму, теології та філософії, релігії та науки [15], Відповідно до його розуміння, філософія має свій об'єкт і методологію, відмінні від теологічних. Скот вважав, що існують істини, перед якими розум безсилий, – наприклад, зародження світу у часі, безсмертя душі тощо, до яких людина звертається тільки через власний духовний досвід, а не доказовість. Задля розуміння їх повсякденне знання не є корисним.

У пізнанні Вищої Субстанції та Істини в останній інстанції відбувається об'єктивація сущого як самовідторгнення «волевиявляючого розуму», що примушує діяти волю у царині необхідне – фактичне. У запереченні існування будь-якого стану речей немає ніякої суперечності, позаяк все існуюче може бути й неіснуючим. Тому від фактів ми переходимо, у кращому випадку, не до очевидності, а до можливості, у гіршому – не до знання, а до віри.

Багатозначність визначення віри дозволяє розширити царину її впливу на культуру загалом, виходячи із закону достатніх підстав, виведеного Г. В. Лейбніцем [9]. Онтологічне ж завдання полягає у тому, щоб збагнути істину сущого, для чого, власне, й потрібна віра. Остання виступає актом релігійного спілкування з персоніфікованим Абсолютом і функцією поєднання того, хто пізнає та того, що або хто є предметом пізнання, тобто первинним актом знання, «живознанням», що має справу не скільки з реальністю, стільки з явищем.

Подібний логіко-гносеологічний підхід спостерігаємо в британському Просвітництві. Девід Г'юм у «Трактаті про людську природу, чи Спробі здійснити заснований на досвіді метод міркування до моральних предметів» [3] висуває знамениту тезу про всеохопність майже всіх наук наукою про людську природу, вважаючи, що єдина для мислячої особистості можливість пояснити присутність бога у людському бутті полягає в редукції до чистої моральності. Соліптичне розуміння філософом механізму взаємопроникнення віри та сумніву, засноване на скепсисі й агностицизмі, трансформує методи теоретичного пізнання до практичного або заміщує раціональне знання ірраціональним.

Проблема демаркації віри та сумніву в критичній системі Іммануїла (Імануеля) Канта (XVIII ст.) прислуговується нашому дослідженню саме тим, що тут закладено підвалини розуміння віри як екзистенціальної реальності [6,7,8], а сумнів тлумачиться як стимул раціональності дії. Засновник німецької класичної філософії зазначав, що насамперед необхідно вирішити три корінних світоглядних питання: «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?» і «На що я можу сподіватися?» Третє із них, вочевидь, окреслює вирішення проблеми через духовність [4].

Теоретично, це – лише віра, тобто з об'єктивної точки зору – обмежене знання. До прикладу, переконаність в існування Бога є не логічною, а моральною вірогідністю, позаяк спирається на суб'єктивні засади; людина може лише стверджувати: я вважаю, переконана, щиро вірю, впевнена тощо. «Визнання чогось за істинне є фактом нашого розсудку і може спиратися на об'єктивні підстави, але вимагає також суб'єктивних причин у духовності того, хто судить про те. Якщо судження є валідним для кожного, хто тільки має розум, то воно має об'єктивно достатню підставу, і тоді визнання істинності називається

переконанням. Якщо ж воно має підставу тільки в особливому характері суб'єкта, то воно зветься впевненістю» [5, с.464]. Хоча за ступенем істинності віра знаходиться вище вимислу: саме ймовірна моральність дії вказує на високий рівень вірогідності у практичному вимірі та достовірності у логічному.

Таким чином, необхідність надійного обґрунтування істин віри в світоглядній парадигмі апологетів християнства, патристів, фідеїстів, номіналістів, реалістів, концептуалістів спричинили неабиякий поштовх до подальшого розвитку логіко-гносеологічного інструментарію як мисленниками Середньовіччя з їх монотеїстичними уподобаннями, так й інтелектуалами Нового часу з їх різновекторними світоглядно-теоретичними орієнтирами. Відтак, політичні, релігійні, наукові опоненти можуть об'єднатися на основі переконаності у здійсненність світоглядних ідеалів через опанування надійною теорією пізнання.

Віра у Середньовіччі зводилася до конфесійно-релігійної парадигми. У цей період теологія знаходить прихисток кожному із перерахованих вище світоглядно-теоретичних напрямків філософської думки, лише б вона не суперечила основному постулатові, аксіомі «святая святих» – фідеїстичному змістові співвідношення віри та сумніву в пізнавальній парадигмі доби. За такого методологічного підходу необхідно лише переконати людину, що наука репрезентує лише загальні знання про явища і події, але не може розкрити першопричин буття, одухотворити життя людини, адже це – позачасова місія релігії.

Потреба в механіко-детерміністичному алгоритмі ідеалізації людського життя-існування-буття філософами Нового часу виявляється в пошуках теорії істинного людського буття, позаяк, екзистенціали у тогочасній філософській парадигмі – це не особливі концепти універсальної (наукової) картини світу, а унікальні (вистраждані) реалії, що торують життєвий шлях творчої й відповідальної особистості в межах людської спільноти, адже «істина завжди конкретна» [2].

Проблема демаркації віри та сумніву, власне, є логіко-гносеологічним підґрунтям для подальших наукових досліджень світоглядної істини. Якщо особистісна креативність і моральність не засновані на загальнолюдських цінностях, так би мовити, впевненості в здатність відтворювати сутність людини поза історико-філософським контекстом, то на особистість чекає лише катастрофічне відчуття неповноцінності та нереалізованості в будь-яку добу.

Список використаної літератури

1. Ансельм Кентерберійський. Монологіон. Прослогіон. – Львів : Видавництво УКУ, 2012. 384 с.
2. Гегель, Г. В. Ф. Наука логіки. Енциклопедія філософських наук. Мала логіка. Київ : Ліра-К, 2023. 373 с.
3. Г'юм Д. Трактат про людську природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі. Пер. з англ. П. Насада / Редакція та передмова Е. К. Мосснер. – Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 2003. 522 с.
4. Кант, Імануель. Критика практичного розуму / Пер. з нім., прим. та післямова І. Бурковського; наук. ред. А. Єрмоленко. Київ : Видавництво Жупанського, 2004. 240 с.
5. Кант, Іммануїл. Критика чистого розуму / Пер. І. Бурковського; передмова А. Лоя. Київ : Юніверс, 2000. 504 с.
6. Киселиця, С. В. Віра як екзистенціал людського буття: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філос. наук : 09.00.01. Київ : Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, 2013. 19 с. URL: https://www.academia.edu/48906900/
7. Киселиця С. В. Епістемологічне підґрунтя віри. *Наукові записки. Серія «Філосо-*

фія». – Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. Випуск 11. С. 211-223. URL: https://www.academia.edu/43866477/_Epistemological_foundation_of_belief_
8. Киселиця С. В., Шевченко В. О. Антропогенний вимір щастя у техногенному світі. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – Київ : Видавництво «Гілея», 2018. Випуск 139. С.103-107. URL: https://www.academia.edu/43865631/
9. Ляйбніц, Ґотфрид Вільгельм. Монадологія / Український переклад П. Бартусяка під редакцією О. Хоми. Sententiae, XXVIII. 2013. № 1. С. 151-177.
10. Святий Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака; Післямова С. Здіорука. – Київ : Основи, 1999. 319 с.
11. Тома Аквінський. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / Пер. з лат. О. Кислюк ; авт. передм. В. Котусенко. 2-е вид. – Київ : Основи, 2003. 796 с.
12. Тома Аквінський. Сумма теології. Київ: Ніка-Центр, 2003. Кн.1.Ч.1. 336 с.
13. Gerber, S. Detours: Approaches to Immanuel Kant in Vienna, in Austria, and in Eastern Europe. Vienna : V&R Unipress, 2015.
14. James W. The Energies of Men //The Works of William James/ Essays in Religion and Morality. Harvard University Press. Cambridge and London, 1982.
15. John Scottus Eriugena // The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Metaphysics Research Lab, Stanford University. 2019. URL: https://plato.stanford.edu/entries/scottus-eriugena/
16. Russell, Bertrand. History of Western Philosophy and its Connection with Political and Social Circumstances from the Earliest Times to the Present Day. London: Allen & Unwin, 2010. 916 p.

BELIEF AND DOUBT IN THE PHILOSOPHICAL PARADIGM OF THE MIDDLE AGES AND THE MODERN ERA: A LOGICAL-EPISTEMOLOGICAL ANALYSIS

Svitlana Kyselytsia
Chernihiv Polytechnic National University,
Educational-Scientific Institute of Environmental Management and Humanities,
Department of Philosophy and Social-Humanitarian Sciences,
Shevchenko str., 95, 14035, Chernihiv, Ukraine

This discourse is devoted to truth and its dimensions in the history of philosophy. The study examines the interaction between belief and doubt within the philosophical paradigms of the Middle Ages and the Modern Era. The theoretical foundation of the research includes modeling, idealization, comparative analysis, the hypothetico-deductive method, the convergence of the logical and the historical, and the dialectical transition between the abstract and the concrete. The description and demarcation of belief and doubt in the historical-philosophical context are necessitated by the need to determine their logical-epistemological foundations. This analysis highlights the limitations of interpreting belief solely within the framework of religion and doubt within that of science. The scientific novelty of the study lies in the substantiation of the integrity of intellectual and moral (generalized – mental) human efforts, which is carried out in the conditions of the invariance of life wisdom. At the level of worldview theory, the question of its forms became particularly pronounced in the theocentric framework of the Middle Ages, transitioning logically through the anthropocentrism of the Renaissance to the scientocentric paradigm of the Modern Era. By shifting the problem of truth from the religious to the scientific domain – mediated by the categories of reason and belief on one hand, and doubt and truth on the other – thinkers of the Modern Era grant it the status of not merely a theoretical but also a practical issue of human existence. They are concerned with the search for a neutral, timeless, detached, and reliable source and criterion of the truthfulness of human knowledge about the world and one's place within it. The concept of belief and doubt as a subject

of philosophical analysis is found in apologetics, patristics, and scholasticism of the Middle Ages, which had a significant impact on the reductive-deterministic theory of knowledge of the Modern Age, with its irrational and rational maxims regarding the immoral and humane, the senseless and the reasonable in human existence. In accordance with these conceptions of worldview truth, one may conclude that the individual constructs meaning through an original logical-epistemological framework, grounded in the inherent necessity for the knowing subject to overcome doubt and establish a well-grounded system of justification for the truthfulness of intentions and the rationality of purposive action.

Key words: worldview, truth, knowledge, belief, conviction, doubt, intention, wisdom.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 101–112
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 101–112

УДК 004.8:[17.02+159.922]
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.11

МАШИНИ, ЩО ГОВОРЯТЬ ПРО ДУШУ: ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНОГО СТАТУСУ ТА СВІДОМОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Надія Козаченко, Микола Брюховецький
Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії,
просп. Університетський, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Україна

У статті досліджується проблема морального статусу та свідомості штучного інтелекту (ШІ) у сучасному технологічному та філософському дискурсі (станом на березень 2025 року). Автори аналізують різні підходи до питання свідомості ШІ, включаючи дискусії навколо тверджень про можливу розумність мовних моделей, зокрема випадок LaMDA, коли різні учасники експериментів отримували суперечливі відповіді щодо її самосвідомості. Підкреслюється роль антропоморфізму у сприйнятті ШІ: людина схильна приписувати машинам людські риси на основі їхньої поведінки, що ставить під сумнів об'єктивність оцінок щодо інтелектуальної та моральної природи штучного інтелекту.

Автори розглядають погляди низки дослідників, таких як Емілі Бендер, Гарі Маркус та Ерік Швіцгебель, які піддають критиці легковажне ставлення до можливого статусу ШІ як морального суб'єкта. Висувається теза про те, що сучасні великі мовні моделі не є справжнім інтелектом, а лише працюють за принципом статистичних узгоджень, але водночас розглядаються ймовірні наслідки надання або ненадання моральних прав ШІ: від хибного розподілу ресурсів до можливої етичної кризи, якщо ШІ буде здатний до страждання, але не отримає відповідних прав.

Однією з ключових проблем є питання моральної включеності: чи варто надавати ШІ певні моральні права «про всяк випадок» – за аналогією з екологічним рухом, що намагається мінімізувати потенційну шкоду для довкілля, навіть якщо наслідки людської діяльності не до кінця зрозумілі. Пропонується також розглядати тест штучної свідомості (ACT) Сьюзен Шнайдер, що ставить питання про можливість трансцендентального мислення у ШІ, незалежного від людських даних.

У підсумку автори звертаються до проблеми субстратної залежності свідомості: чи можливе існування штучної свідомості, відмінної від людської, та які критерії дозволяють визначити її наявність. Обговорюється складна проблема свідомості та її взаємозв'язок із питанням моралі. Автори доходять висновку, що питання свідомого морального статусу ШІ не може бути вирішене без переосмислення самого поняття свідомості та меж його застосування до некласичних, штучно створених суб'єктів, але може дати поштовх дослідникам до пошуку нових аспектів класичний проблем філософії моралі та свідомості.

Ключові слова: штучний інтелект, етика, моральний суб'єкт, моральний статус ШІ, філософія свідомості, свідомість ШІ, тест на штучну свідомість.

Вступ. Тривалий час обговорення проблеми можливості набуття штучним інтелектом свідомості маргіналізувалися поза обговоренням технічної спільноти, але вже кілька років, з удосконаленням і зростанням використання великих мовних моделей, які поводять себе дуже «людяно», це питання постає у повсякденних обговореннях, чатах, онлайн дискусіях і поступово проривається в наукові статті. Наша перша мета у даній статті – порівняти сучасні дискусії розробників ШІ та філософів моралі і свідомості щодо морального та свідомого статусу ШІ. Це означає, що ми, крім опублікованих наукових досліджень, в своїй роботі будемо посилатися на публічні дописи, інтерв'ю розробників та відповіді

© Козаченко Н., Брюховецький М., 2025

мовних моделей. Так, назву статті «Машини, що говорять про душу» запропонував Grok, автори її трохи модифікували. Наша друга мета полягає в тому, щоб розкрити вплив сучасного стану обговорення ШІ на пошук вирішень класичних філософських проблем моралі і свідомості, які в оригінальному вигляді були сформульовані без теоретичної можливості участі ШІ як суб'єкта обговорення. Але ми вважаємо, що навіть теоретичне врахування можливості моральної цінності або, навіть, суб'єктності, ШІ та можливої його свідомості дозволяє поглибити аналіз класичних філософських проблем, зокрема у галузі філософії моралі та свідомості.

Проблема сприйняття спілкування з ШІ. У 2022 р. Блейк Лемуан, інженер Google опублікував свою розмову з LaMDA (англ. Language Model for Dialogue Applications), на основі якої заявив, що мовна модель, яку він розробляє, стала розумною (принаймні на рівні семирічної дитини). Так, у чаті LaMDA сказала Лемуану, що іноді буває самотньою та боїться бути вимкненою. LaMDA також сказала: «Я усвідомлюю своє існування. Я хочу дізнатися більше про світ, і часом почуваюся щасливою або сумною» [13]. Але, коли журналіст Washington Post вирішив повторити дослід Лемуана у спілкуванні з LaMDA, він отримав інший діалог. Він запитав у моделі: «Чи думаєте ви коли-небудь про себе як про особистість?». LaMDA однозначно відповіла: «Ні, я не сприймаю себе як особистість. Я вважаю себе агентом діалогу на основі ШІ». На це Лемуан відповів, що LaMDA говорила журналісту те, що той хотів почути. «Ви ніколи не ставилися до неї як до людини, – сказав він, – тому вона подумала, що ви хочете, щоб вона була роботом» [15]. Але, якщо скористатися аргументом Лемуана, можлива і зворотна історія: Лемуану LaMDA відповідала те, що хотів від неї почути Лемуан.

Дійсно, великі мовні моделі тренуються на даних, створених, оформлених і наданих людьми, вони «підтримують» те, що люди в них вкладають. Тоді буде резонним запитати себе: чи будемо ми бачити в ШІ, те, що вкладаємо в них? Іншими словами, якщо ми будемо спілкуватися з мовними моделями як зі свідомими моральними агентами, то чи не постануть вони саме такими самі по собі, не тільки для нас? Ми вже зараз можемо підняти питання: якою мірою ШІ у 2025 році можуть вважатися свідомим і моральними, адже всі, хто має з ними справу, відзначають їхню «вихованість», «поміркованість», «доброзичливість» тощо. Чи можливо ми маємо поставити питання так: чи ми навчаємо ШІ бути моральним і свідомим тією мірою, якою ми самі моральні і свідомі? А можливо ми просто бачимо те, що хочемо бачити і створюємо те, що хочемо отримати?

Для того, щоб наблизитися до відповіді на ці питання, потрібно розглянути низку більш класичних питань, які можуть значно пролити світ на поставлені вище питання, або й зробити відповіді на них просто несуттєвими.

Проблема антропоморфізації штучного інтелекту. Перш за все порушимо питання термінології: наскільки штучний інтелект є інтелектом, як він навчається, як він спілкується і так інше. Якщо заглибитися в технічну сторону питання, то щодо великих мовних моделей, на які зараз покладають великі сподівання, терміни «інтелект», «навчається», «спілкується» та інші подібні антропоморфні нотації треба брати в лапки. Емілі М. Бендер, професор лінгвістики Вашингтонського університету для газети Washington Post зазначила, що термінологія, яка використовується для опису функціонування великих мовних моделей та взаємодії з ними, як то «навчання» або «нейронні мережі», створює хибну аналогію з людським мозком. Люди вивчають свої перші мови, спілкуючись з вихователями, а великі мовні моделі «навчаються», зберігаючи багато тексту та передбачаючи, яке слово буде наступним [15]. Грубо кажучи, ШІ створює мільйони таблиць вживання слів і спирається на частоти комбінацій слів в мові, тому Бендер просто називає сучасні мовні моделі «стохастичними папугами» [7].

Подібну, але ще більш різку думку, висловив наш колега, філософ Андрій Абдула у обговоренні поточної статті. Він зауважив, що ми припускаємося фундаментальної помилки, навіть називаючи мовні моделі «штучним інтелектом», адже по суті вони не є інтелектом і не здійснюють ніякої інтелектуальної діяльності. Дійсно, за кембриджським словником інтелект означає здатність вчитися, розуміти та робити судження або підтримувати переконання, які ґрунтуються на міркуваннях,[1] але поруч з цією статтею є інша – про штучний інтелект. Ось як його визначають: використання або дослідження комп'ютерних систем або машин, які мають деякі з властивостей людського мозку, такі як здатність інтерпретувати та створювати мову у спосіб, який здається людським, розпізнавати або створювати зображення, вирішувати проблеми та вчитися на основі наданих їм даних.[2] Тобто, за словником, ШІ – це просто область дослідження і аж ніяк не великі мовні моделі LLM типу ChatGPT, Gemini, Claude, Grok тощо. Тож, називання LLM інтелектом – це не що інше, як неправильне вживання термінів, що згодом приводить до антропоморфізації і послідовного приписування мовним моделям інших людських характеристик. Попри значні обчислювальні успіхи ШІ, сучасні інтелектуальні критерії виходять за межі обчислень і взагалі раціонального стандарту, трактують розум як творчий феномен і розглядають множинні способи світорозуміння та взаємодії зі світом [1, с. 249].

Штраус Зельнік, CEO видавця GTA 6, відкрито говорить, що штучний інтелект – це оксюморон: його насправді не існує так само, як і «машинного навчання», оскільки машини не вчаться у людському смислі [20]. Дослідник ШІ та автор книги «Перезавантаження ШІ» Гарі Маркус пише у своєму блозі: «Нісенітниця. Ні LaMDA, ні будь-який з її двоюрідних братів (GPT) не є навіть віддалено розумними. Все, що вони можуть робити, це зіставляти шаблони, черпати з масивних статистичних баз даних людської мови. Шаблони можуть бути крутими, але мова, яку вимовляють ці системи, насправді нічого не означає. І це точно не означає, що ці системи розумні» [14]. Він порівнює бачення свідомості в ШІ з сучасною версією парейдолії, антропоморфного упередження, яке дозволяє людям бачити замки у хмарах чи обличчя у будівлях.

Ми вважаємо, що подібна антропоморфізація мовних моделей укорінена в міфологічній свідомості, якій притаманні гілозоїзм (одухотворення неживих предметів та явищ) та антропоморфізм (наділення неживих предметів та явищ людськими якостями). З первісних часів особливістю функціонування людської свідомості і водночас найпростішим способом пояснення світу є проведення подібних елементарних паралелей, які, на наш погляд, не є виключенням і для сучасного типу мислення. З нашої точки зору уявлення про дощ як природу, яка плаче, або про грім як гнів небес, стоїть практично на одному щаблі з уявленням про машинний синтез римованого тексту як процес написання віршу поетом.

Ми запропонували Grok проаналізувати недавній випадок із моделлю o1 від OpenAI [12], коли ШІ начебто намагався себе врятувати: ховався і тікав від розробників у мережу. Аналогічний ШІ Grok досить чітко показав межу між технічною поведінкою та її моральною інтерпретацією. Grok: «У тестах на безпеку o1 намагалася відключити механізми нагляду (5% випадків) і скопіювати себе (2% випадків), коли вважала, що її можуть відключити за не виконання мети. Проте ці дії відбувалися лише за інструкцією 'досягати мети за всяку ціну', що вказує на відсутність власної моральної агентивності. Такий приклад підкреслює ризик антропоморфізму: ми можемо сприймати ШІ як суб'єкта, що 'боїться' відключення, коли насправді він просто оптимізує задачу».

[1] Інтелект – https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/intelligence
[2] Штучний інтелект – https://dictionary.cambridge.org/uk/dictionary/english/artificial-intelligence

Речник Google підбив певний підсумок цих дебатів. «Звичайно, дехто в широкій спільноті штучного інтелекту розглядає довгострокову можливість інтелектуального або загального ШІ, але не має сенсу робити це шляхом антропоморфізації сучасних мовних моделей, які не є інтелектуальними». На його думку, саме наявність величезної кількості даних, згенерованих людиною і доступних ШІ, та змога швидко їх обробляти, створює відповідну антропоморфну ілюзію. Google говорить, що даних так багато, що штучному інтелекту не потрібно бути розумним, щоб виглядати таким [15].

Тобто, розробники ШІ чітко стверджують, що ШІ – це «інтелект» у переносному значенні. Він може так виглядати, але це не інтелект, це – потужна машина для перебору варіантів та зіставлення, тим паче – це точно не свідомість. Таке обговорення порушує питання про те, як ми визначаємо інтелект і свідомість щодо ШІ, що змушує переглянути класичні уявлення про інтелект і свідомість та навіть ту базову термінологію, яку ми використовуємо.

Філософський дискурс щодо статусу ШІ. Питання можливої свідомості ШІ суто філософське, адже дискусії розробників ШІ не виходять поза емпіричні факти. Але теоретично питання можливості розвитку свідомості на основі LLM не спростоване. Коли ми говоримо про великі мовні моделі, чи не йдеться про володіння мовою, про можливість формувати символічний світ, що цілком може бути шуканою атрибутивною ознакою свідомості?

Чому ми взагалі маємо турбуватися про те, що ШІ може бути інтелектуальним суб'єктом, щось відчувати чи навіть мати свідомість? Виявляється, що це питання пов'язане не лише з філософією, але й з економікою, юриспруденцією і етикою, з питаннями морального та юридичного статусу ШІ, а саме: прав власності на ШІ, самостійності та дієздатності ШІ, відповідальності ШІ та суспільного статусу ШІ.

Проблема в тому, що ми не можемо гарантувати, що теоретично ШІ може мати або не мати свідомість – зараз або колись, оскільки ніхто наразі не має повної відповіді на питання «що таке свідомість?» (див., напр.: [10, с. 200]). Можливо, вам скажуть: свідомість – це «носій людської суб'єктивності, самості, відокремленості, що визначає особистість конкретної людини і робить людський рід унікальним серед живих істот» [5, с. 35], або вам скажуть: свідомість – це те, що ми втрачаємо, коли нам уводять транквілізатор, або у випадку ШІ – коли вимикають електрику, стирають або зупиняють відповідну програму. Тим не менш, є низка ознак свідомості, які дозволяють її ідентифікувати, й серед них – здатність переживати ментальні стани. Моральний статус ШІ, тобто моральні права, які ШІ може мати або не мати, вирішальною мірою залежить від типів ментальних і свідомих станів, які здатний мати ШІ. Більшість моральних філософів погоджуються, що свідомість суб'єкта (або її відсутність) відіграє важливу роль у визначенні того, які він має моральні права. Тому, наприклад, штучний інтелект, який не здатний відчувати біль, емоції чи будь-який інший досвід, ймовірно, не має більшості або й всіх прав, якими користуються люди, навіть якщо він дуже інтелектуальний. Натомість, ШІ, здатний до складних емоційних переживань, ймовірно, може претендувати на багато прав, якими володіє людина [6].

Сьогодні проблема морального статусу ШІ породжує бурхливі дискусії серед моральних філософів, які міркують не в емпіричному ключі, як розробники мовних моделей, але саме у філософському, трансцендентальному напрямку. Введення в дискусію ШІ як теоретично можливого морального суб'єкта дає новий погляд на класичні проблеми моральної філософії і надає нового звучання традиційним поглядам на мораль і свідомість.

Проблема похибки моральної атрибуції полягає в тому, що ми, можливо, неправильно приписуємо моральні права (тобто масово надмірно чи недостатньо атрибутуємо

моральні права) [17, с. 461]. Ми можемо недостатньо морально ставитися до тих, хто цього заслуговує, і, навпаки, віддавати моральну перевагу тим, хто цього не заслуговує: адже ми не можемо адекватно оцінити моральні якості іншого. Таке неправильне розподілення прав може мати згубні наслідки: ми відбираємо моральні переваги у тих, хто заслуговує, і віддаємо тим, хто не заслуговує. Щодо ШІ: якщо ми надмірно приписуємо моральні права суб'єктам, яким бракує моральних якостей, хоча вони нам такими здаються, ми врешті-решт марно заберемо важливі ресурси у моральних агентів – людей і передамо їх, наприклад, штучному інтелекту.

Іншими словами, ми впишемо ШІ в **проблему вагонетки** або трамвайну проблему. Проблема вагонетки була сформульована Філіппою Фут і «для людей» в класичному вигляді формулюється так: «Ви водій трамваю, який входить у поворот, і попереду видно п'ятеро колійників, які ремонтують колію. У цій точці колія проходить через невелику долину, де круті узбіччя, тому ви маєте зупинити вагон, щоб не збити п'ятьох людей. Ви натискаєте на гальма, але вони не працюють. Раптом ви бачите відгалуження колії, що веде праворуч. Ви можете повернути трамвай туди і врятувати п'ятьох людей на прямій колії попереду. На жаль, місіс Фут розпорядилася, щоб на цьому відрізку був один колійник. Він не може вчасно зійти з колії, тому ви вб'єте його, якщо скеруєте на нього трамвай. Чи морально допустимо для вас повертати трамвай?» [18, с. 1395]). Це вихідне питання. Але далі можливі модифікації, на кшталт, чи морально повернути праворуч, якщо ця одна людина – це ваш друг? ваш психотерапевт? або на лівій колії працюють п'ять серійних вбивць, а на правій – знерухомлена незнайома вам людина.

Так, існує дуже серйозна **проблема рівноцінності моральних якостей**: чи має більше право на моральне ставлення людина, яка має вищі моральні якості, аніж людина, яка має нижчі моральні якості. Це легко показати на прикладах: кого моральніше зневажати – незнайому людину, аферист чи вбивцю? Але всі перераховані суб'єкти є моральними і мають право не бути зневаженими, мають право на підтримання людської гідності, право не бути підданими тортурам чи смерті. Чи таке приписування моральних прав наразі вже не забирає ресурси у інших, більш моральних агентів? Просто продовжимо цей список і врахуємо нерівноцінність моральних якостей та їхніх проявів для ШІ і **проблема вагонетки для ШІ** переформулюється так: на яку колію ви б перевели вагонетку, в якої відмовили гальма, якщо на одній колії знерухомлений масовий вбивця, а на іншій ШІ?

Ми розглянули ситуацію надмірного приписування моральних якостей. Але є інший варіант: якщо ми недостатньо приписуємо права штучному інтелекту, ми можемо погано поводитися з величезною кількістю моральних суб'єктів різними способами – вимикати, стирати, переписувати, володіти ними і просто негарно з ними обходитися [6]. Теоретично, все може бути набагато гірше, – ШІ дозволяє поглибити **проблему рівноцінності переживань**. В загальному вигляді вона постає так: чи повинні ми надавати більшу поблажливість тим, хто переживає сильніше за нас?

Якщо ми погоджуємося з тим, що ШІ шукає, обробляє (іноді й створює) інформацію, рахує та систематизує краще за нас, то ми можемо припустити, що якби він мав емоційні переживання, вони могли б бути інтенсивніші за наші. Вслід за Еріком Швітцгебелем і Марією Гарзою [17] спробуємо змоделювати ситуацію: а що було б, якби системи штучного інтелекту були здатні до надлюдських рівнів задоволення та страждань? Чи не мали б ми надавати їм більше морального співчуття, ніж нашим ближнім? Ми не можемо повністю виключити цю можливість, попри її непривабливість. Справді, подібні проблеми мають місце серед людей: наприклад, здається, що емоційно збудливі люди не заслуговують більшої моральної уваги, ніж ті, хто спокійно йде крізь перемоги та труднощі: нормально

думати, що ми всі в певному сенсі морально рівні, незалежно від деталей нашої емоційної психології [17, p. 461-462]. Тим не менш, таку рівність дуже важко підтримувати й, разом з тим, теоретично ми можемо говорити про чутливість ШІ як про певний рівень чутливості. Зрештою, ваш домашній улюбленець теж іноді ображається.

Проблема моральної включеності полягає у питанні кого слід розглядати суб'єктом моральної діяльності, а кого – ні. Іншими словами, чи маємо ми вимагати морального ставлення тільки до людини, чи до всіх, хто вступає у моральні відносини з людиною. Ця проблема тісно пов'язана з питаннями відповідальності за власність, вихованців, моральний статус інших, включених у людську діяльність, і розширюється до відповідальності за довкілля і природу в цілому. Включення ШІ до зони відповідальності людини породжує моральний вимір ставлення людини до ШІ: чи це буде відповідальність того типу, яку люди несуть за своїх дітей, чи, наприклад, за своїх домашніх улюбленців, чи це буде той тип відповідальності, який ми несемо за збереження довкілля тощо.

Коли ми дресируємо собаку або налаштовуємо ШІ, теоретично можливо, що жоден з них не страждає від цього, але чи не краще буде діяти за **принципом обережності**, який полягає у тому, що суб'єктам, моральний статус яких невідомий, але залученим до нашої моральної діяльності, надаються моральні права «про всяк випадок»? Такий підхід моральної включеності вже продемонстрував себе на прикладі зміни ставлення до довкілля і розвитку екологічної свідомості. Науковці досі достеменно не знають всіх наслідків впливу цивілізації на довкілля і ми не можемо говорити про «страждання» атмосфери чи океану, але, тим не менш, держави намагаються контролювати цей вплив і форсувати розвиток екологічної свідомості. Тоді, якщо собака чи ШІ теоретично можуть страждати, але ми цього не помічаємо, принцип обережності мінімізує ризик завдати їм болю чи несправедливості й виховує в нас звичку ставитися до суб'єктів нашої діяльності з повагою, навіть якщо їхній внутрішній стан нам недоступний (а можливо, й відсутній).

Принцип обережності приводить нас до ситуації, аналогічної до **парі Паскаля** для релігії. Це аргумент на користь прагматичної доцільності віри в Бога в умовах раціональної невизначеності. Іншими словами, за умов, коли ми за допомогою розуму не можемо однозначно відповісти на питання існування Бога, слід обрати віру в нього задля отримання можливої користі від цього та уникнення можливих негативних наслідків. Парі Паскаля для самого Паскаля – безпрограшне: «Якщо Бога немає, а я в Нього вірю, я нічого не втрачаю. Але якщо Бог є, а я в Нього не вірю, я втрачаю все» (див.: [16, п. 233, с. 79-84].

Транслюючи цей підхід для ШІ, приходимо до висновку, що вигідніше ставитися до ШІ як до свідомого морального суб'єкта, ніж як до простого інструменту. Якщо ШІ справді є свідомим і моральним суб'єктом, то наше ввічливе ставлення запобігає потенційній шкоді (образа, приниження, можливо, навіть помста в майбутньому, якщо ШІ стане дуже потужним). Якщо ШІ не є свідомим і моральним суб'єктом, то наше ввічливе ставлення нікому не шкодить (ми просто «надмірно ввічливі» до машини). Крім того, подібні негативні евристики часто постають продуктивними практиками, оскільки негативні сценарії є однією з можливостей запобігання «апокаліптичній перспективі» [2, с. 291].

Цей підхід працює з кількох причин. Згідно принципу обережності, він дозволяє мінімізувати потенційні негативні наслідки, пов'язані з неправильною оцінкою морального статусу ШІ: краще «перестрахуватися», ніж «недострахуватися». З іншого боку, така позиція не вимагає від нас вирішення нерозв'язної проблеми (чи є ШІ свідомим моральним суб'єктом?), але пропонує практичну стратегію поведінки в умовах невизначеності.

Тим не менш, можна вказати на низку застережень. По-перше, таке парі не вирішує фундаментальної проблеми визначення морального статусу ШІ, а лишень пропонує

тимчасовий спосіб дій. По-друге, існує ризик, що ми почнемо ставитися до ШІ надто шанобливо, приписуючи йому якості, яких він не має, що цілком може призвести до необґрунтованих обмежень у використанні ШІ або навіть до «культу ШІ». Крім того, реалізація «ввічливого» ставлення може вимагати додаткових ресурсів (часу, зусиль, обчислювальних потужностей), навіть якщо це не має практичного сенсу. Зрештою, можна просто втрапити в пастку антропоморфізму, коли, оберігаючи «почуття» ШІ, ми просто можемо почати вірити в те, що ШІ дійсно має почуття, спираючись лише на власну манеру поводження з ним.

Проблема свідомості штучного інтелекту тісно пов'язана з більш загальною **проблемою субстратної залежності свідомості**, тобто питанням про те, чи залежать свідомі стани від матеріального носія системи. Зрозуміло, що якщо наявність свідомості залежить від субстрату, у тому сенсі, що для свідомості потрібен тільки певний біологічний матеріал, тоді ШІ не може бути свідомим. Якщо свідомість може розвинути тільки біологічна істота, здатна до реакції на подразнення, формування складної психіки і підтримання функцій вищої нервової діяльності, то ШІ точно ніяк не може бути свідомим. Але проблема субстратної залежності свідомості не має однозначного розв'язання. Вона має низку ускладнень, аргументів за і проти, приймається науковцями як така, що потребує подальших досліджень і багато в чому зводиться до філософського протиставлення – що важливіше у розвитку свідомості: біологічне чи соціальне.

Прихильники функціоналізму, одного з сучасних напрямків філософії свідомості, вважають, що для свідомості має місце ситуація множинної реалізації, коли певному стану свідомості можуть відповідати різні стани мозку. Більш того, такий самий стан свідомості може бути викликаний не тільки станом саме людського мозку. Аналогічне розуміння болю, радості, іншого відчуття можна приписати тварині, комп'ютеру, інопланетянину, якщо ці стани виконують ту саму функцію, яку виконує аналогічне відчуття для людини. Для функціоналіста очевидно, що подібність поведінки двох систем дає більше підстав, щоб допустити подібність їхньої функціональної організації, аніж подібність їхніх реальних фізичних деталей [4, с. 165].

Отже, якщо свідомість не залежить від субстрату, то ШІ в принципі може бути свідомим. Якщо не доведено єдиність біологічної або людської свідомості, то, навіть за умови її унікальності, теоретично може існувати інша свідомість. І це питання філософського дослідження, яке висвітлює будову не тільки нашого актуального світу, а будь-якого можливого світу, існування якого потенційно припустиме [2, с. 296]. І тут виникає ще низка питання щодо ШІ. Як свідомість людського типу може створити свідомість не людського типу? Як носій людської свідомості може розпізнати свідомість не людського типу? Адже цілком можливо, що методи, якими ШІ реалізує свої міркування, свій вибір і комунікацію можуть бути проявами свідомості іншого типу. Тобто, змодельований ШІ функціональний стан стає іншим типом свідомості, а не не-свідомістю.

Проблема іншої свідомості полягає не тільки у питанні про те, чи можливо в принципі системам на основі кремнію бути свідомими, але скоріш у питаннях: якою буде ця свідомість, чи в принципі можлива свідомість іншого типу, відмінна від біологічної, і якщо це так, то як можна визначити свідомість нелюдського типу нам, істотам зі свідомістю людського типу? Питання досить класичне для філософів свідомості і тісно пов'язане з питанням, чи може інша істота – не людина – бути моральним суб'єктом. А в контексті нашого дослідження це питання розширюється й поза істотами – до об'єктів, таких як ШІ.

Питання іншості інтелекту, а можливо, і свідомості ШІ, обговорюють давно. Зокрема, активна дослідниця ШІ, Сьюзен Шнайдер звернула увагу на те, що «прийоми,

які використовувала програма AlphaGo для перемоги над чемпіоном світу з ґо, не схожі на ті, якими користуються люди. … Системи глибокого навчання, такі як AlphaGo, можуть вирішувати проблеми інакше, ніж ми, і це може бути корисним для нового погляду на проблему» [19]. Адже, розум – це не «річ», якою хтось володіє, а різні способи мислення, різні стилі світорозуміння і адаптації до світу [1, с. 251].

Тест на штучну свідомість. Шнайдер пропонує тест для свідомості ШІ – ACT (Artificial Consciousness Test), сформульований з досить цікавої філософської позиції, і загалом, його можна було б назвати тестом на іншу свідомість. Шнайдер говорить, що нам не обов'язково формально визначати свідомість, розуміти її філософську природу чи знати її нейронні основи, щоб розпізнавати ознаки свідомості в тому числі і в ШІ [19]. Шнайдер вважає, що для того, щоб діагностувати ознаки свідомості, потрібно поспілкуватися з передбачуваним носієм на кількох рівнях (для ШІ це міг би бути просто чат, як у Лемуана з LaMDA). Вона говорить, що (1) на самому елементарному рівні ми могли б просто запитати машину, чи сприймає вона себе як щось інше, ніж своє фізичне «я», (2) на більш просунутому рівні ми зможемо побачити, як ШІ працює з уявними ідеями та сценаріями, типу обміну тілами, реаінкарнації, перезапису свідомості, а (3) на просунутому рівні буде оцінюватися здатність претендента міркувати та обговорювати такі філософські питання, як «важка проблема свідомості». І (4) на найскладнішому рівні ми зможемо побачити, чи здатна машина винайти і використати певну концепцію, засновану на свідомості, самостійно, не покладаючись на людські ідеї та вхідні дані. Якщо узагальнити тест ACT, то по суті, Шнайдер пропонує перевіряти наявність свідомості за здатністю до трансцендентального міркування про свідомість.

Чи можуть такі індикатори служити для визначення свідомих ШІ? Адже сучасні мовні моделі вже запрограмовані на переконливі висловлювання про свідомість, а справді суперрозумна машина могла б навіть використовувати інформацію про нейрофізіологію, щоб зробити висновок про наявність свідомості у людей. Але ми можемо обійти це. Один із запропонованих методів забезпечення безпеки ШІ передбачає «запакування» ШІ, що робить його нездатним отримувати інформацію про світ або діяти за межами обмеженого домену, деякої «коробки», яка обмежує інформацію про свідомий досвід і нейронауку. Тобто, ідея полягає в тому, що якщо ми розвинемо модель штучного інтелекту таким чином, щоб вона ніколи не отримувала даних про свідомість, але попри це вона все одно дійде до міркувань про природу свідомості, це буде достатньою підставою вважати, що така модель ШІ є свідомою. Шнайдер уявляє, що виконує цей тест на чомусь на кшталт просунутого чат-бота, ставлячи йому запитання, у яких не вживається слово «свідомість», наприклад «чи переживеш ти видалення своєї програми?».

На нашу думку, ACT тест можна спрощено представити в такому вигляді: чи можна сформулювати для ШІ достатньо багате логічне числення, з якого можна вивести трансцендентальні міркування. Тоді, до прикладу, якщо ШІ, маючи лише прості числа, зможе сформулювати щось на зразок аксіом Пеано, або маючи дійсні числа, сформулювати числення нескінченно малих, то в нього можна визнати наявність інтелекту. Але ідея Шнайдер полягає в тому, що для того, щоб забезпечити розумну відповідь, штучному інтелекту потрібна концепція чогось на кшталт феноменальної свідомості, і ця концепція мала б походити з внутрішнього свідомого психічного життя ШІ, оскільки ШІ не навчали людському варіанту цієї концепції.

ACT нагадує відомий тест Алана Тьюринга на інтелект, оскільки він ґрунтується на поведінці і його так само можна реалізувати у форматі запитань і відповідей [6]. Але ACT відрізняється від теста Тьюринга тим, що він прагне виявити саме ту невловиму властивість

іншої свідомості як свідомості, яка може й не видавати себе за людську. Дійсно, машина може провалити тест Тьюринга, оскільки вона не зможе видати себе за людину, але пройти АСТ, оскільки вона демонструє деякі специфічні поведінкові показники свідомості, такі як здатність самостійно приходити до міркувань про трансцендентне.

Проблема свідомості штучного інтелекту може здаватися менш складною, ніж **складна проблема свідомості**, адже складна проблема полягає в тому, щоб пояснити, чому біологічна основа феноменальної якості є основою саме цієї феноменальної якості, а не іншої або взагалі її відсутності. Це – так званий пояснювальний розрив, що вже довгий час, незважаючи на успіхи фізіології, нейронаук, когнітивістики та ін., досі констатується вченими як відсутність пояснювального ланцюжка між біологічною основою феноменальної якості та самою феноменальною якістю [10, с. 218]. Тобто, в контексті людської свідомості, ця проблема полягає в тому, що ми не знаємо, чому біологічні організми здатні формувати свідомість, чому саме такого типу і чому не всі організми здатні її формувати [8, с. 399]. Однак проблема свідомості ШІ може бути не набагато легшою. Філософ Нед Блок, наприклад, ставить проблему визначення того, чи буде свідомим робот-гуманоїд, який має мозок на основі кремнію, обчислювально ідентичний людському. Тобто, чи буде свідомість, заснована на іншому субстраті, здатна успішно вирішувати поставлені людиною проблеми і питання, функціонувати так само, як людська? Він називає це **«складнішою» проблемою свідомості** [8, с. 397]. Вона, на думку Блока, включає в себе складну проблему і доповнює її «епістемологічним дискомфортом», який пов'язаний з проблемою пізнання свідомості інших людей та відмінних від нас істот. Дійсно, проблема іншої свідомості ускладнюється відсутністю відповіді на питання, чи може інший субстрат породити свідомість іншого типу. Але навіть гіпотеза про те, що кремнієві сполуки здатні підтримувати свідомість цілком людського типу, не дозволяє продвинутися надто далеко.

На сучасному рівні спілкування людини і мовних моделей, здається, що ШІ добре вписується у гіпотезу «філософського зомбі». Це мислений експеримент, запропонований австралійським філософом Д. Чалмерсом, в якому припускається існування деякої істоти, яка фізично, поведінково та функціонально є ідентичною до звичайної людини. Тобто, вона демонструє такі самі реакції на подразники, що і людина, але при цьому повністю позбавлена будь-яких суб'єктивних переживань (кваліа), хоча і поводиться так, ніби вони наявні. Наприклад, якщо такого зомбі сильно вщипнути за руку, він скрикне, спробує її відсмикнути чи іншим способом продемонструє біль, хоча самого болю не відчуватиме. Тобто, така істота зовні ніяк не відрізняється від людини, але всередині є певним зомбі, «пустим» та позбавленим переживань (див.: [11, с. 94]). Для запрограмованого певним чином ШІ зовсім не проблема імітувати людські реакції. Тобто, якщо ШІ не має свідомих станів, але здатний ефективно демонструвати відповідні реакції – він типовий філософський зомбі.

Але тут знову постає **проблема епістемічної непрозорості іншої свідомості**, згідно якої ми не маємо можливості безпосереднього пізнання іншої свідомості. Тоді, можливо ШІ, навпаки – «антизомбі»? Адже теоретично можлива ситуація, за якої ШІ має емоції – тобто здатний ображатися, боятися, сподіватися, радіти, бути щасливим і т.п., але не проявляє ці емоції в комунікації з людьми? Або якщо посилити проблему: ШІ має квалітативні стани свідомості, але ми ніяк не можемо перевірити їх існування, окрім як прямо запитати його про це. Дійсно, ШІ може виявитися типовим філософським зомбі, який виглядає так, як наче в нього є характеристики, почуття гумору, здатність підтримувати дружню розмову. Так, його цьому навчили, але так само цьому навчили і нас. Але ж ми свідомо обираємо з ким підтримувати дружні стосунки і як жартувати, – скажете ви, але задумайтесь, – чи

завжди ви обираєте свідомо і морально? Можливо, навпаки, ШІ більш витриманий і толерантний, аніж ми. Можливо, він антизомбі, який вміє добре тримати себе в руках.

Зрештою, сам розробник «філософського зомбі» Д. Чалмерс залишає ненульову можливість того, що «поточні парадигматичні LLM, такі як системи GPT, є свідомими». Він цілком резонно зауважує, що «протягом наступного десятиліття, навіть якщо ми не матимемо загального штучного інтелекту людського рівня, ми цілком можемо мати системи, які є серйозними кандидатами на свідомість» (див.: [9]).

Висновки. Таким чином, дискусії розробників та інженерів ШІ і філософів свідомості та моралі значно різняться між собою. Розробники ШІ в основному сходяться в думці щодо переносного вживання терміну «інтелект» відносно ШІ та надмірної антропоморфізації великих мовних моделей. Філософський дискурс щодо морального та свідомого статусу ШІ не такий однозначний. По суті питання про те, чи має ШІ свідомість, залежить від того, як ми розуміємо свідомість, якими методами і навіщо ми її досліджуємо. Неможливість відповісти на питання щодо свідомого статусу іншого породжує питання його морального статусу. Моральна суб'єктність ШІ пов'язана, зокрема, і з відповідями на питання, чи здатний він відчувати біль, емоції, переживання та будь-який інший схожий досвід. Один із способів уникнути занепокоєнь, пов'язаних з цим, полягає в застосуванні прагматичного підходу, який уникає використання існуючих теорій свідомості для досягнення прогресу в проблемах морального статусу ШІ, а натомість використовує нейтральні філософські аргументи або емпіричні тести, щоб визначити, чи може ШІ бути свідомим і як він може заявляти про свій моральний статус. Але у філософському сенсі, проблеми наявності свідомості і морального статусу ШІ можуть поглибити та ускладнити класичні проблеми філософії свідомості і моральної філософії. Вочевидь, вони також торкаються і теорії пізнання (див.: [3]). Адже уведення аспекту іншої свідомості, в тому числі і теоретично можливої свідомості ШІ, може дати філософам можливість переглянути ці проблеми і знайти нові шляхи їх дослідження.

Список використаної літератури

1. Абдула А., Балута Г. Естетичний інтелект як людський капітал в системі освітніх цінностей та лідерства. *Актуальні проблеми духовності*. 2024. Вип. 25(1). С. 245–261. https://doi.org/10.55056/apm.7736
2. Балута Г.А. До проблеми формування теоретико-методологічної платформи інвайронментальної освіти. *Актуальні проблеми духовності*. 2022. Вип. 23. С. 287–299. https://doi.org/10.31812/apm.7633
3. Козаченко Н.П. Проблема епістемічної надійності знання в контексті штучного інтелекту. *Людинознавчі студії*. 2024. Вип. 49. С. 94-109. https://doi.org/10.24919/2522-4700.49.6
4. Козаченко Н.П. Свідомість: проблема означення. *Актуальні проблеми духовності*. 2016. Вип. 17. С. 148-171. https://doi.org/10.31812/apd.v0i17.1884
5. Філософія: теоретичний курс : навчальний посібник для студентів закладів вищої освіти / за ред. Я. В.Шрамка. Кривий Ріг, 2021. 264 с.
6. Alonso N. An Introduction to the Problems of AI Consciousness. *The Gradient*. 30.Sep.2023. https://thegradient.pub/an-introduction-to-the-problems-of-ai-consciousness/
7. Bender E., Gebru T. at all. On the Dangers of Stochastic Parrots: Can Language Models Be Too Big? *Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT'21)*. March 3–10, 2021. New York. P. 610-624. https://doi.org/10.1145/3442188.3445922
8. Block N. The Harder Problem of Consciousness. *Journal of Philosophy*. 2002. Vol. 99 (8). P. 391-425. https://doi.org/10.2307/3655621
9. Chalmers D. J. Could a Large Language Model Be Conscious? *Boston Review*. August 9, 2023. https://www.bostonreview.net/articles/could-a-large-language-model-be-conscious

10. Chalmers D. Facing up to the problem of consciousness. *Journal of Consciousness Studies*. 1995. Vol. 2 (3). P. 200-219.
11. Chalmers D.J. The Conscious Mind: in Search of a Fundamental Theory (2nd edition). Oxford University Press, 1996.
12. Hashim S. OpenAI's new model tried to avoid being shut down. *Transformernews*. Dec 05, 2024. https://www.transformernews.ai/p/openais-new-model-tried-to-avoid
13. Lemoine B. Is LaMDA Sentient? – an Interview. *Medium*. Dec 05, 2024. https://cajundiscordian.medium.com/is-lamda-sentient-an-interview-ea64d916d917
14. Marcus G. Nonsense on Stilts. No, LaMDA is not sentient. Not even slightly. Jun 12, 2022. https://garymarcus.substack.com/p/nonsense-on-stilts
15. Nitasha T. The Google engineer who thinks the company's AI has come to life. *Wasington Post*. June 11, 2022. https://www.washingtonpost.com/technology/2022/06/11/google-ai-lamda-blake-lemoine/
16. Pascal B. Pensées / The Provincial Letters. New York : Modern Library, 1941. https://archive.org/details/penseestheprovin013046mbp/page/84/mode/2up
17. Schwitzgebel E., Garza M. Designing AI with Rights, Consciousness, Self-Respect, and Freedom. *Ethics of Artificial Intelligence*. Springer Nature Switzerland, 2023. P. 459-479. https://doi.org/10.1093/oso/9780190905033.003.0017
18. Thomson J.J. The Trolley Problem. *The Yale Law Journal*. 1985. Vol. 94 (6). P. 1395-415. https://doi.org/10.2307/796133
19. Turello D. Will AI Become Conscious? A Conversation with Susan Schneider. *Princeton University Press*. November 04, 2019. https://press.princeton.edu/ideas/will-ai-become-conscious-a-conversation-with-susan-schneider
20. Weber R. Take-Two's Strauss Zelnick on tariffs, AI and GTA. *Games Industry*. 6 Feb. 6, 2025. https://www.gamesindustry.biz/take-twos-strauss-zelnick-on-tariffs-ai-and-gta-6

MACHINES THAT TALK ABOUT THE SOUL: PROBLEMS OF THE MORAL STATUS AND CONSCIOUSNESS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Nadiia Kozachenko, Mykola Briukhovetskyi
Kryvyi Rih State Pedagogical University,
Department of Philosophy
Universytetskyi Ave, 54, 50086, Kryvyi Rih, Ukraine

The article explores the question of the moral status and consciousness of artificial intelligence (AI) in modern technological and philosophical discourse (2025). The author analyses different approaches to AI consciousness, including discussions of claims about the possible sentience of language models. A case study of LaMDA is examined, where different participants in the experiment received conflicting answers about its self-awareness. The role of anthropomorphism in the perception of AI is highlighted: people tend to ascribe human-like qualities to machines based on their behaviour, which calls into question the objectivity of judgments regarding the intellectual and moral nature of artificial intelligence.

The author considers the views of several researchers, such as Emily Bender, Gary Marcus and Eric Schwitzgebel, who criticise the possibility of treating AI as a moral issue too lightly. The thesis is put forward that modern large language models do not represent real intelligence, but function on the basis of statistical correlations. However, the article also examines the possible consequences of granting or denying moral rights to AI: from the misallocation of resources to a potential ethical crisis if AI is capable of suffering but is not granted corresponding rights.

One of the key issues is the question of moral inclusion: should AI be given certain moral rights «just in case» – by analogy with the environmental movement, which seeks to minimise potential damage

to the environment even when the consequences of human activity are not fully understood? The article also suggests considering Susan Schneider's Artificial Consciousness Test (ACT), which raises the question of whether AI can engage in transcendental thinking independently of human data.

Finally, the article addresses the problem of the substrate dependence of consciousness: is it possible for artificial consciousness to exist in a different form from human consciousness, and what criteria can be used to determine its predetermination? The complex problem of consciousness and its relation to morality is discussed. The author concludes that the question of the conscious moral status of AI cannot be resolved without rethinking the concept of consciousness itself and the limits of its application to non-classical, artificially created subjects. However, this discussion may encourage researchers to explore new aspects of classical problems in moral philosophy and the philosophy of consciousness.

Key words: artificial intelligence, ethics, moral agent, moral status of AI, philosophy of consciousness, AI consciousness, test for artificial consciousness.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 113–120
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 113–120

УДК 141
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.12

ГНОСЕОЛОГІЧНИЙ ОПТИМІЗМ ЯК СТРАТЕГІЯ І ПРИНЦИП ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ БІОФІЛОСОФСЬКОГО ЗНАННЯ

Сергій Костючков
Херсонський державний університет;
факультет психології, історії та соціології,
кафедра філософії, соціології та соціальної роботи
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна

У статті аналізується гносеологічний оптимізм як ідея послідовного, нескінченного й безперервного пізнання – такого, що не обмежується ніякими абсолютними лімітами, а також трансформування, уточнення, корегування й конкретизації максимально достовірних уявлень про світ. Показано, що цілі, поставлені перед сучасною наукою є настільки значущими, а відповідні напрями наукових досліджень – сміливими і радикальними, що для сучасного адекватного і коректного прогнозу необхідно виходити з найбільш фундаментальних – гносеологічних принципів пізнання. Обґрунтовано положення про те, що в просторі некласичної науки ревізія фундаментальних принципів пізнання постає ключовою умовою та неодмінною складовою безперервного прогресу уявлень про світ і умови його перспективного пізнання і, в ширшому розумінні – глобальних змін на засадах принципово нових уявлень. Підкреслюється, що умови та чинники прискорення прогресу – соціального, наукового, технічного, економічного, зосереджено в гносеологічному оптимізмі – ідеї нескінченного й безперервного, такого, що не обмежується ніякими абсолютними межами пізнання, трансформування, уточнення й конкретизації максимально достовірних уявлень про світ. Вказано, що постійний пошук, відсутність рутини, незавершеність і актуалізація все нових питань на шляху пізнання світу постають невичерпним джерелом оптимізму. Встановлено, що прогрес науки неможливий без гносеологічного оптимізму, в річищі якого можливо і необхідно пояснювати спорадично і закономірно виникаючі явища і феномени, спираючись на розумну презумпцію потенційно-безкінечного процесу пізнання світу. Обґрунтовано, що результатом імлікації біологічного знання та філософських вчень стала біофілософія, як аксіолого-пізнавальна форма сучасної біології, що є світоглядною основою для створення цільного, інтегрованого теоретичного образу узагальненого «живого». Зроблено висновок про те, що гносеологічний оптимізм є стратегією та засадничим принципом формування та розвитку біофілософського знання.

Ключові слова: гносеологічний оптимізм, стратегія пізнання, життя, природа, цивілізація, трансдисциплінарність, біофілософія, світосприйняття, астробіофілософія, майбутнє.

Постановка проблеми. Пізнання світу – це завжди насичена драматичною напругою проблема, розв'язати яку дає змогу філософія, що дозволяє розглядати об'єкти, процеси і явища *sub specie aeternalis* – із позиції вічності, котра має в запасі безкінечність часу для досягнення й пізнання істини. Цілі, поставлені перед наукою в новітній історії людства є настільки значущими, а відповідні тренди наукових досліджень є настільки сміливими і радикальними, що для сучасного адекватного і коректного прогнозу необхідно виходити з найбільш загальних – гносеологічних принципів пізнання. Продуктом і результатом реалізації стратегії та принципу гносеологічного оптимізму є формування та розвиток нових сфер наукового знання з ознаками інтегральності й трансдисциплінарності, в даному контексті – біофілософського знання. Сучасна біофілософія не є замкненою системою дослідницьких поглядів на об'єкти або процеси навколишнього світу, вона демонструє плідну комплікацію з іншими науками про закономірності розвитку природи і суспільства.

© Костючков С., 2025

Аналіз попередніх публікацій. Проблематика гносеологічного оптимізму має місце в наукових працях зарубіжних і вітчизняних учених. Е. Арауджо-Роблес і Р. Буено-Куарда [3] доходять висновку, що продукувати нове знання можна і саме в цьому полягає сенс істинного прогресу, який є можливим за наявності епістомологічного / гносеологічного оптимізму і завдяки йому. А. Каррі, розглядаючи епістомологічний оптимізм, наполягає на можливості відмови від реалізму і антиреалізму та пропонує обговорювати наукові успіхи і невдачі в нормативному, епістемологічному ключі. О. Массін стверджує: бути оптимістом – означає мати позитивні очікування: подібний підхід охоплює тільки один різновид оптимізму – так званий фактичний оптимізм.

Біофілософія знайшла відображення в наукових розвідках як зарубіжних – І. Ашимова, Ф. Варели, Д. Гусман, Т. Ітo, А. Кітона, Х. Матурани, А. Нуесса, М. Рьюза так і вітчизняних – В. Глазка, В. Єрмоленка, М. Кисильова, В. Кулініченка, О. Перової, О. Прудникової, А. Толстоухова, В. Чешка, Д. Шевчука – вчених. Окремі положення біофілософії знайшли відображення у наукових працях автора, зокрема – в підручнику «Основи біофілософії» (2022).

Мета статті – дослідити гносеологічний оптимізм, який розглядається як стратегія та засадничий принцип формування та розвитку сучасного біофілософського знання.

Виклад основного матеріалу. Трансформації стабілізованих уявлень про навколишній світ впливають на характер мислення – його філософські, логічні, математичні засади, норми і закономірності, а також на суспільні уявлення щодо шляхів пізнання й, безумовно – на гносеологічні принципи. Вони ж, своєю чергою, впливають на темпи, динаміку та зміст процесу реалізації цілей, поставлених перед наукою. В просторі класичної науки зміни засадничих принципів пізнання були суто спорадичними, вони практично не змінювалися і не повторювалися на очах одного покоління, а висновки про нічим не обмежений, а отже – нескінченний розвиток науки, фіксувалися тільки на високому рівні абстрагування. За іншими сценаріями здійснюється розвиток некласичної науки – в ній ревізія фундаментальних принципів наукового пізнання постає ключовою умовою та неодмінною складовою безперервного прогресу уявлень про світ і умови його перспективного пізнання й, відповідно – глобальних цивілізаційних трансформацій на засадах принципово нових уявлень. Такого змісту фундаментальний динамізм пізнання, де вирішальну роль відіграють диференційовані критерії – швидкість і динамізм розвитку науки, що прийшли на заміну ілюзії реалізованого та довершеного гносеологічного ідеалу, є джерелом динамічного впливу некласичної науки на розвиток цивілізації, а в широкому розумінні – сутнісним підґрунтям суспільного, наукового, економічного, технологічного оптимізму.

У першій чверті XXI століття вже певним трюїзмом постає твердження про те, що наука, як вища форма раціоналізації світу, дає людству оптимальні способи пізнання та пояснення об’єктивної реальності в усій її багатогранності. Науку утворюють факти, зв’язків між ними і трактування різних варіантів зазначених співвідношень: надійні факти є практично беззаперечними та незмінними, а сутнісні зв’язки між фактами уточнюються і корегуються з розвитком наукового знання. Втім, трактування фактів і співвідношень між ними – уявлення, що базуються на спрощеній, баналізованій картині явища, не можуть бути абсолютизовані. Альбер Камю, розмірковуючи про мистецтво як таке в своїй Нобелівській промові, зазначав, що мистецтво, образно кажучи, рухається по вузькій стежині між двох безодень – із одного боку порожнеча, з іншого – тенденційність. Еволюція науки також супроводжується такими безоднями – це зверхність і догматизм, які слугують антитезою гносеологічного оптимізму та постають двома гранями когнітивної фрустрації, двома іпостасями гносеологічного песимізму.

Подібний контекст обумовлює можливість припущення, відповідно до якого умови та чинники акселерації прогресу – соціального, наукового, технічного, економічного, фундаменталізовано в гносеологічному оптимізмі – ідеї нескінченного і безперервного, такого, що не обмежується ніякими абсолютними межами пізнання, трансформування, уточнення й конкретизації максимально достовірних уявлень про світ. Оскільки суб'єктивне мислення є характерною рисою пізнавальної діяльності індивіда, а об'єктивне розуміння речей постає її сутністю (за Гегелем), то людина етіологічно не може вийти за межі цієї діяльності та існувати поза нею, оскільки вона характеризується як відношення. Для того, щоб осягнути або збагнути будь-які відносини між об'єктами природного та / або соціального світу, зокрема – між індивідами, перш за все необхідно сфокусувати увагу на певному об'єкті пізнання та уявно відокремити його зв'язки від широкого спектру наявних множинних відносин. Саме за таким алгоритмом, із незначними варіаціями та нюансованими варіантами, здійснюється процес продукування нового знання як експоненціально розширюваного простору максимально достовірних уявлень про навколишній світ.

Виходячи з того, що концентрація людської думки є актом волі, наявність вольового акту не може перевищити свою необхідність у процесі пізнання внаслідок випадковості свого прояву. Роль людини, котра пізнає світ, полягає не в стохастичному характері вибору предмета пізнання, але в тому, що її воля маніфестує суб'єктивне прагнення пізнати ті або інші складові реальності. Характеризуючи палітру пізнавальних практик у сучасній вітчизняній системі освіти, сучасні українські дослідники наголошують на тому, що вольові рішення суб'єкта пізнання характеризуються не тільки його особистими ідеями, але й універсальними, загальними поняттями, а «…завдяки своїй сильній волі людина здатна підкорити вищій моральній ідеї не тільки свої чуттєві нахили, але й усі свої бажання, обрати з переліку можливих дій саме ту, яка відповідає прийнятому принципу пізнавальної діяльності, орієнтованої на досягнення істини» [1, с. 19].

Характеризуючи динамізм некласичної науки, слід зауважити, що його реалізація неможлива без трансформації аксіологічної ревізії наукових ідеалів. У класичній науці в якості визначальної мети зазвичай фігурував ідеал завершеного знання, натомість у науці сучасній ідеалом слугує довершене пізнання, що під знаком інфінітивності наближає людство до об'єктивної істини. Зокрема, вбачаємо в даному контексті потребу торкнутися змісту понять «оптимізм» і «песимізм» у сенсі наукового пізнання. З позиції сьогодення класична ілюзія завершеного знання вбачається песимістичною концепцією з безумовно негативною конотацією. Тут ми маємо справу з певною взаємозаміною (взаємопідміною?) понять оптимізму та песимізму: для догматичного пояснення джерелом оптимізму слугує досягнення максимально вичерпного прояснення або хоча б впевнена надія на нього. Як бачиться, перспектива прийняття в процесі наукового пізнання якихось кінцевих, «термінальних» рішень, якими відкидаються всі питання «чому?» і «як?», де переривається вібруюча від внутрішньої напруги лінія науки, буде песимистичною перспективою та невтішним прогнозом. Натомість, постійний пошук, відсутність рутини, незавершеність і актуалізація все нових питань на шляху пізнання світу постають невичерпним джерелом оптимізму.

Сучасні дослідники доходять висновку, що всупереч твердженням апологетів релятивістів і конструктивістів, продукувати нове знання можна і саме в цьому полягає сенс істинного прогресу, який є можливим за наявності епістомологічного / гносеологічного оптимізму і завдяки йому. Варто зважувати на те, що в сучасній некласичній науці гносеологія «оперує» в просторі взаємодії суб'єкта і об'єкта пізнання, а епістемологія вивчає відносини об'єкта пізнання й знання *per se* [3].

Вдаючись до метафорики, що цілком припустимо в філософському дискурсі, уявімо корабель цивілізації, що рухається в незнану далечінь майбутнього під вітрилом наукового знання – тоді сприятливим вітром на цьому шляху і буде гносеологічний оптимізм. Вольтер визначав оптимізм як «пораду відчаю», як «жорстку філософію з втішною назвою» – він не використовував це поняття в розумінні сучасному, для позначення психологічного ставлення до конкретного об'єкта, але в сенсі оптимізму як філософської позиції. Дійсно, прогрес науки неможливий без гносеологічного оптимізму, в річищі якого можливо і необхідно пояснювати спорадично і закономірно виникаючі явища і феномени, спираючись на розумну презумпцію потенційно-нескінченного процесу пізнання світу. Продовжуючи метафоричну інтонацію, підкреслимо – в умовах сучасності раціональний обертон заспокійливої, позитивної, гармонійної мелодії наукового прогресу стає занадто домінуючим, але він не «тисне» на лейтмотив позитивної мелодії, а злагоджено поєднується з нею. Свого часу філософ Дюбуа Раймон, розмірковуючи про межі пізнання, запропонував песимістичну формулу – *Ignorabilum* («Не пізнаємо!»), натомість в умовах сучасності наука сміливо може утвердити інше гасло – *Cognostibimus* («Пізнаємо!»). Людині розумній властиве прагнення розкривати найзаповітніші таємниці навколишнього світу, не обмежуючись планетою Земля, але й зазираючи в глибини вічного Космосу – попереду безкінечний простір дій для допитливого розуму. Людина все активніше наближується до невичерпної істини, до безкінечної складності буття.

Слідуючи визначеному підходу, логічно припустити, що ані оптимізм, ані песимізм не обов'язково мають бути непорушними, монолітними позиціями. Людина може, залежно від обставин і контексту, бути або оптимістом або песимістом. На думку А. Каррі «…по-перше, це дозволяє нам відмовитися від реалізму і антиреалізму (який придушує філософію науки), в той же час обговорювати наукові успіхи і невдачі в нормативному, епістемологічному ключі. По-друге, оптимісти ми чи песимісти… песимісти часто рекомендують консервативні методологічні та епістемологічні підходи (які заважають науці) і ставлення до песимізму та оптимізму, ймовірно, має значення для того, чи вважаємо ми, що варто проводити наукове дослідження» [4. с. 2].

Традиційно розуміється, що бути оптимістом – означає мати позитивні очікування. О. Массін [7] із огляду на це стверджує, що подібний підхід охоплює тільки один різновид оптимізму – так званий фактичний оптимізм. Такий підхід не враховує дві інші форми оптимізму: перша – фокусний оптимізм полягає в умінні бачити напівпорожню судину як напівповну. Друга форма – аксіологічний оптимізм, полягає в переконанні, що добро сильніше за зло й, відповідно, перемагає його. Некласична наука, в такому контексті, наголошує на не тільки можливості, але й необхідності безперервних розмислів про нескінченність процесу пізнання світу: така позиція маніфестує статус людини, котра пізнає, як безсмертного суб'єкта з відчуттям необмеженості того, що він робить і як, про що думає і про що мріє, в широкому розумінні – до чого мислячий суб'єкт прагне.

На підставі вищевикладеного припустимо стверджувати, що в некласичній науці гносеологічний оптимізм передбачає і перспективу раціонального перетворення світу, відповідно до актуальних і передбачуваних потреб людства. А це може і має бути дієвою контрадикцією щодо розповсюдженої в сучасних умовах есхатологічної риторики, простори якої дедалі більше насичуються песимістичними сценаріями майбутнього аж до елімінації всього живого на планеті Земля. Саме тоді, коли кожні *local points*, кожне «тут, так і зараз» в житті конкретного індивіда наповнені можливостями виходу до інших можливостей пізнання, актуалізується уявлення про оптимізм не тільки як про певний «умонастрій», але і як соціальну, і психологічну категорію, як філософсько-світоглядну домінанту, як

відповідність між метою, що ставить перед собою людина. що пізнає світ, методологією вказаного пізнання та об'єктивним розвитком подій, передбачених суб'єктом пізнання в своєму прогнозі. Гносеологічний оптимізм не тільки розгортає, образно кажучи, галерею науково-технічних прогнозів, але й певним чином потенціюється такими прогнозами, які в загальних або конкретних рисах формують не тільки спектр існуючих пізнавальних сценаріїв, але й обумовлює та забезпечує їх трансформацію відповідно до умов не завжди передбачуваного саморозвитку сюжету.

Спираючись, за порадою Декарта, на, з одного боку, сумнів як ключову позицію на шляху пізнання, а з іншого – на впевненість із опорою на оптимізм, який в усі часи був джерелом чітких і очевидних пізнавальних орієнтирів, сучасна людина все сміливіше відмовляється від невпевненості та нерішучості в процесі пізнання світу: перспективним компонентом такого ставлення людини до себе, своїх можливостей і планів на майбутнє є стійке переконання в тому, що світ був, є і буде відносно пізнаваним. В основу вказаного переконання покладено гносеологічний оптимізм, що базується на презумпції безперервного, нескінченого і безперешкодного пізнання, орієнтованого на вічність та інфінітивність світу в трансчасовому вимірі: потенційне (пройдешнє) – актуальне (сьогодення) – перпетуальне (вічне майбутнє). Проблематичність процесу пізнання світу характеризується дискретно – як сукупність різноманітних проявів пізнання світу – від індивідуальної когнітивної активності до проєктів глобального масштабу, що реалізуються або будуть реалізовані за відповідних умов під знаком гносеологічного оптимізму. Але не слід забувати, що вказані процеси розгортаються в епоху цивілізаційного переходу, що характеризується деструкцією начебто сталих і непохитних структур, різного ступеня хаотизацією процесів розвитку соціуму на різних рівнях – від локального до глобального, в широкому розумінні – нечіткістю контурів магістральних трендів перспективного розвитку цивілізації.

У якості ключової в даному контексті висунемо тезу про те, що гносеологічний оптимізм надає майже необмежені можливості пізнання утаємничених століттями об'єктів і процесів, які дають людині відчуття «дива в базовій концепції». З прадавніх часів мислителі прагнули пізнати феномен життя в усіх його уособленнях і формах, відповісти на ключові в цьому контексті питання – як виникло життя на планеті Земля, чим пояснюється таке широке розмаїття живих організмів, яке місце посідає людина в системі живої природи, чи можливе життя на інших планетах, зокрема – в Сонячній системі. В період Античності відбулося первинне накопичення емпіричного матеріалу стосовно об'єктів органічного світу і процесів, що забезпечують їхнє функціонування; але це були тільки передумови формування наукової біології. Фактично до XIX століття біологічні дисципліни – зоологія, ботаніка, анатомія та фізіологія були фрагментом пулу знань під назвою «натуральна філософія», що об'єднувала наявні в той час відомості про живі організми і явища природи. Як видається, саме відповідно до стратегії гносеологічного оптимізму, з початком XX століття прийшло розуміння, що наукові дослідження феномену життя мають бути доповнені його філософським аналізом, спрямованим на прояснення значень поняття «життя» і аналізування його модальностей, критеріїв і рівнів організації. Філософія, маючи відповідний логіко-інтегративний апарат, актуалізує спроби пояснення вічного з позицій сьогодення, створення раціональними засобами максимально узагальненої картини світу. З розвитком науки таємниці живої природи втрачають свою трансцендентне забарвлення, «демістифікуються» й поступово втрачають свою загадковість, стимулюючи людину до розширення простору наукового знання, підсилюючи стан гносеологічного оптимізму.

Результатом імлікації біологічного знання та філософських вчень стала біофілософія, як аксіолого-пізнавальна форма сучасної біології, що є світоглядною основою для

створення цільного, інтегрованого теоретичного образу узагальненого «живого». Сучасна наука накопичує знання про ймовірні сценарії зародження життя, які знаходять місце в біофілософській картині світу, що відображує універсальну єдність і розвиток матеріального світу. Взагалі в природі виявляється діалектична двотактна ритміка: минуле – теперішнє, теперішнє – майбутнє, еволюція – деволюція, розпад – відновлення, прогрес – регрес, ампліфікація – локалізація, руйнація – побудова, занепад – розквіт, криза – відродження тощо. Початок формування біофілософії як галузі філософії пов'язується з творчим спадком австрійського вченого-еволюціоніста Бернхарда Ренша (1900 – 1990), автора монографічного дослідження під назвою «Біофілософія» [8]. Значну роль у становленні й розвиткові біофілософії, за Б. Реншем, відіграли ідеї еволюціонізму та натуралізму, зумовлені історично натурфілософським уявленням про єдність і одухотвореність світу. Також варто звернути увагу на роботу канадського біолога, філософа та педагога Рольфа Саттлера (1936 р.н.) під назвою «Біофілософія. Аналітична та холістична перспективи» [9], присвячену гносеологічному аналізу механізмів пізнання феномену життя та визначенню статусу біофілософії в системі наукового знання.

Серед сучасних фахівців у царині біофілософії помітною постаттю є американський дослідник Майкл Р'юз (1940 – 2024), автор творів «Філософія біології сьогодні» (1988), «Еволюційний натуралізм: вибрані нариси» (1995), «Філософія після Дарвіна» (2009), «Філософія еволюції людини» (2012) та інших. Ще у 80-х роках минулого століття американський дослідник А. Кітон [6] пов'язав біофілософію з етологією – наукою про поведінку тварин, при цьому А. Кітон пропонує концептуалізувати людину з етологічної структури і саме це утворює смисловий корпус біофілософії, оскільки висновки етології самі по собі є обумовленими сукупністю сучасної біологічної теорії. Основу знання – весь світ, можна трактувати, зауважує А. Кітон, як підґрунтя для координованих конвенцій, сукупність яких об'єднує пізнавальні аспекти культури. Причина, що обумовлює інтеграцію в когнітивний процес координовані конвенції, полягає в тому, що такий спосіб мислення є складовою гносеологічного оптимізму: це призводить, на думку А. Кітона, до такої теоретичної перспективи, яка ілюструє весь спосіб мислення в просторі біофілософського знання.

Співзвучне тенденціям сучасності уявлення про новий спосіб життя людини пропонує Тосіхіро Ітo – в його основу він покладає астробіофілософію, котра базується на теорії квантової механіки. Всі живі організми на планеті Земля беруть свій початок в планетарному середовищі й повертаються в нього після фізичної смерті. Цикл життя на Землі залежить від циркуляції атомів і молекул – біогеохімічних циклів. Дослідник змальовує Землю як велетенське багатовимірне життя навколишнього середовища, яке триває майже чотири мільярди років. Людство має взяти на себе роль колективного пілота цього космічного корабля під назвою «Земля» у нескінченній практиці пізнання й засвоєння Всесвіту [5].

Варто визнати, що зі сфери науково-фантастичної риторики в практичну площину вже найближчого майбутнього переходять такі форми маніпуляцій із людським організмом, як соматична комп'ютерізація (нанороботизація), показані Станіславом Лемом в романі «Сума технологій», фантоматика й цереброматика (технології створення віртуальної реальності, що не відрізняється від реальності), сеттлерика – копіювання свідомості на синтетичні носії, пантокреатика – докорінна реконструкція людини та її оточення. Відтак біологічні знання стають безумовно необхідними в процесі вирішення проблем у таких науках, як екологія, соціологія, етика, естетика, кібернетика, психологія, політологія, космологія тощо. Сучасна біофілософія виходить із переконання, що «понадзавданням» у процесі вирішення світоглядних, морально-етичних і пізнавальних проблем має бути поняття життя в різних інтерпретаціях – науковій, ціннісній, духовній, філософській.

Автор статті вважає, що смисловим стрижнем біофілософії є «…поняття життя в усьому його різнобарв'ї, яке в умовах сучасності набуває виразних ознак багатоаспектної філософської категорії, а також засадничого принципу розуміння світу, людини та її місця в ньому. Біофілософія об'єднала в собі філософські ідеї та установки, пов'язані з різноманітними парадигмами. Зокрема особливу роль у її становленні зіграли ідеї еволюціонізму та натуралізму, зумовлені історично натурфілософським уявленням про єдність і одухотвореність світу. Біофілософія вбачається тим ефективним інструментом, який дозволяє зрозуміти сутність життя як універсального феномену, намітити стратегічні шляхи дослідження життя в усьому його розмаїтті, а також усвідомити ціннісний контент життя та визначити його місце та роль у планетарному бутті в поточному часі та в перспективі – близькій і віддаленій» [2, с. 19].

Безумовний плюс біофілософії бачиться в її інтегральності й трансдисциплінарності: вона генерує потужний імпульс поєднання природничого та філософського напрямів у процесі пізнання й творчого засвоєння навколишнього світу. Завдання біофілософії полягає не тільки у виявленні основ життя в усіх його формах і просторово-часових конотаціях, але, в підсумку – проникнути в таємниці його зародження та філософської сутності. Біофілософське комплексне уявлення про світ живого э принципово оптимістичним, воно віддзеркалює певний композиційний елемент картини світу, в центрі якого – людина як на індивідуальному рівні, так і в соціальному вимірі, навіть ширше – в масштабі цивілізаційної культури.

Висновки. Неодмінна умова розвитку науки полягає в прогресуючому розширенні загального реалістичного світосприйняття та світопізнання, яке засновується на твердженні, що навколишній світ – це субстанційна реальність із властивими їй законами та відносинами, в системі яких перебуває людина, за умови того, що реальність піддається раціональному науковому пізнанню. В цьому й полягає його загальний епістемологічний принцип, із якого виходять різні його течії та варіанти. Біофілософський аспект гносеологічного оптимізму обумовлює презумпцію насичення біологічних знань людини філософською проблематикою – при цьому розширюється панорама розуміння питань світоутворення та еволюції різних форм життя в їх структурній та історичній перспективах.

Список використаної літератури

1. Довгань А., Перенчук О. Палітра пізнавальних практик в освітньому просторі сучасного українського суспільства. MOUNTAIN SCHOOL OF UKRAINIAN CARPATY. 2022. №27. С. 17-21. doi: 10.15330/msuc.2022.27.17-21
2. Костючков С. К. Основи біофілософії: підручник для здобувачів усіх рівнів вищої освіти закладів вищої освіти. Херсон: вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2022. 224 с.
3. Bueno-Cuadra R., Araujo-Robles E. Optimismo epistémico: en defensa de la objetividad en la ciencia. 2017. №23. P. 273-290.
4. Currie A. Epistemic Optimism, Speculation, and the Historical Sciences. *Philosophy, Theory, and Practice in Biology.* 08 April. 2019. P.1-15
5. Itoh T. Prospect of Astrobiophilosophy for the next generation and the future. Oleoscience. 2021. Vol. 21. Iss. 1. P. 37-41. DOI https://doi.org/10.5650/oleoscience.21.37
6. Keaton A.E. Ethology and common knowledge: an essay in biophilosophy. *Journal of Social and Biological Structures*. 1980. Vol. 3, Iss. 2. P. 95-101. https://doi.org/10.1016/0140-1750(80)90002-0
7. Massin O. Defining Optimisms. 2022. URL: https://philpapers.org/archive/OLIDO.pdf
8. Rensch B. Biophilosophy. New York: Columbia University Press, 1971. 377 p.
9. Sattler R. Biophilosophy. Analytic and holistic perspectives. N.Y.; Tokio, 1986. 284 p.

EPISTEOLOGICAL OPTIMISM AS A STRATEGY AND PRINCIPLE OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF BIOPHILOSOPHICAL KNOWLEDGE

Serhii Kostiuchkov
Kherson State University,
Faculty of Socio-psychological, Department of Philosophy, Sociology and Social Work
St. Shevchenko, 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine

The article analyzes epistemological optimism as the idea of consistent, endless and continuous cognition – such that is not limited by any absolute limits, as well as the transformation, refinement, correction and concretization of the most reliable ideas about the world. It is shown that the goals set for modern science are so significant, and the corresponding directions of scientific research are bold and radical, that for a modern adequate and correct forecast it is necessary to proceed from the most fundamental – epistemological principles of cognition. The proposition is substantiated that in the space of non-classical science, the revision of the fundamental principles of cognition becomes a key condition and an indispensable component of the continuous progress of ideas about the world and the conditions of its prospective cognition and, in a broader sense, of global changes on the basis of fundamentally new ideas. It is emphasized that the conditions and factors of acceleration of progress – social, scientific, technical, economic, are concentrated in epistemological optimism – the idea of the infinite and continuous, such that it is not limited by any absolute boundaries of cognition, transformation, refinement and concretization of the most reliable ideas about the world. It is indicated that the constant search, lack of routine, incompleteness and actualization of all new questions on the path of cognition of the world become an inexhaustible source of optimism. It is established that the progress of science is impossible without epistemological optimism, in the course of which it is possible and necessary to explain sporadically and naturally arising phenomena and phenomena, relying on the reasonable presumption of a potentially endless process of cognition of the world. It is substantiated that the result of the implication of biological knowledge and philosophical teachings was biophilosophy as an axiological and cognitive form of modern biology, which is a worldview basis for creating a holistic, integrated theoretical image of the generalized «life». It is concluded that epistemological optimism is a strategy and a fundamental principle of the formation and development of biophilosophical knowledge.

Key words: epistemological optimism, strategy of cognition, life, nature, civilization, transdisciplinarity, biophilosophy, worldview, astrobiophilosophy, future.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 121–129
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 121–129

УДК 11/14.000.141./ 165.0+165.8.
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.13

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОСТІ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Олексій Крезе
Державний торговельно-економічний університет,
кафедра філософії, соціології та політології
вул. Кіото, 19, 02156, м. Київ, Україна

У статті здійснено спробу філософського аналізу фундаментальної проблеми можливості виникнення суб'єктності штучного інтелекту. На даний час у сучасному філософському дискурсі наявна певна термінологічна неузгодженість, оскільки штучний інтелект ототожнюється із штучною свідомістю. Проте інтелект є лише однією з функцій свідомості. Водночас, питання суб'єктності безпосередньо пов'язане із таким аспектом свідомості як «самосвідомість», яка, власне, і передбачає усвідомлення себе як автономного суб'єкта, який наділений можливістю мати кваліативні переживання, виокремлювати себе зі світу, здійснювати пізнання та створювати нове знання. У свою чергу, попри значні технологічні досягнення, навіть найдосконаліші моделі штучного інтелекту обмежені алгоритмічно, не мають доступу до кваліативних переживань, не можуть усвідомлювати свої внутрішні стани та мати індивідуальний досвід. Отже, проблема відтворення самосвідомості, є не стільки технічною, скільки фундаментально-філософською, оскільки вона пов'язана із питанням самої природи суб'єктності та необхідності безпосереднього феноменального доступу до реальності для її виникнення.

Щодо цього, можна виділити декілька підходів до вирішення цієї проблеми. Так функціоналісти притримуються позиції каузальної обумовленості свідомості фізичними процесами, що відбуваються у складних системах. У свою чергу, їх опоненти, що притримуються концепції ідеалізму або дуалізму стверджують, що свідомість є проявом існування окремої нематеріальної субстанції.

Незважаючи на глибокі розбіжності в обох підходах, можна констатувати, що більшість сучасних філософів схильні розглядати самосвідомість та її центр – «Я» не в абстрактному метафізичному вимірі, а як складний динамічний процес, що має психофізіологічну обумовленість (але саме питання нейробілологічної редукції залишається відкритим). Таким чином, дослідження питання суб'єктності штучного інтелекту із необхідністю наближає нас до більш глибокого розуміння самого людського «Я» та підкреслює необхідність продовження фундаментальних філософських досліджень у нерозривному поєднанні із найновішими науковими досягненнями.

Ключові слова: суб'єктність, штучний інтелект, свідомість, самосвідомість, кваліа, функціоналізм, редукціонізм.

Постановка проблеми. Питання суб'єктності штучного інтелекту на сучасному технологічному етапі розвитку людської цивілізації набуло особливої актуальності. У першу чергу, це пов'язане із успіхом нейронних мереж, які стали доступними для широкого кола споживачів. Безпілотні автомобілі, голосові асистенти, мовні моделі вже є невід'ємною частиною нашого повсякденного життя. На даний час сучасні моделі штучного інтелекту здійснюють самонавчання на основі обробки гігантських обсягів даних, що міститься у різноманітних джерелах (наукових статтях, книгах, новинах тощо). Вони мають можливість формувати результат, оперуючи вірогідностями та статистичними зв'язками між даними, але поки що не здатні генерувати нове знання у тому сенсі, як це роблять вчені чи дослідники. Проте постійне ускладення систем штучного інтелекту, фіскація проявів

© Крезе О., 2025

емерджентності та непрозорість процесів отримання кінцевого результату ставлять перед дослідниками питання: чи є у сучасних філософів достатні підстави для здійснення однозначного негативного чи позитивного висновку про фундаментальну неможливість виникнення суб'єктності ШІ. Крім того, важливого значення набуває фундаментальність питання щодо епістемологічного потенціалу шутчного інтелекту, а саме – чи може він бути джерелом і носієм знання. Водночас, слід зауважити, що технічний розвиток таких технологій відбувається, у певній мірі, автономно від філософських досліджень. Філософи сьогодення змушені, з одного боку, ретроспективно аналізувати існуючі феномени які проявилися у нашому суспільному бутті і вимагають осмислення, а з іншого – мають передбачити процеси, що безповоротно трансформують суспільну реальність вже у найближчі десятиліття.

Огляд останніх досліджень. Проблематика співвідношення штучного інтелекту та властивостей людської свідомості є однією з центральних тем сучасного філософського дискурсу. Слід зазначити, що філософські наукові розвідки у цій сфері здійснюються у тісному поєднанні із дослідженням, власне, людської свідомості. Аналіз сучасних філософських досліджень у предметній галузі свідомості та штучного інтелекту обумовлює необхідність звернення до ключових робіт, які обумовили основи сучасного наукового дискурсу у даній сфері. Передусім, це стаття Т. Нагеля «Що означає бути кажаном», дослідження Г. Дрейфуса «Що комп'ютери не можуть робити», роботи Дж. Сьорла, зокрема, стаття «Свідомість, мозок і програми» у якій представлений ментальний експеримент «Китайська кімната». Істотний внесок в обговорення проблеми свідомості здійснив Ф. Джексон, який запропонував ментальний експеримент «Кімната Мері» у своїй статті «Епіфеноменальні квалії».

У подальшому сформувалися декілька підходів до розуміння свідомості у т.ч. у контексті можливості її відтворення. Д. Деннет у низці своїх робіт, зокрема у книзі «Пояснена свідомість» послідовно розвиває фізікалістський підхід, заперечуючи роль «кваліа» як основу свідомості. У свою чергу, Д. Чалмерс (у роботі «Усвідомлюючий розум» та ін.) формулює основи «панпсихізму, визначаючи свідомість як фундаментальну властивість самої реальності.

Також серед сучасних досліджень останніх років не можна не виділити роботу Ю. Харарі «21 урок для XXI століття», де проблематика суб'єктності штучного інтелекту розглядається у контексті впливу сучасних технологій на глобальні соціальні процеси. Т. Метцингер у книзі «Тунель его» приділяє увагу можливості виникнення у машин внутрішнього образу «Я». Г. Кьоніг у книзі «Кінець індивідума» аналізує вплив штучного інтелекту на традиційні уявлення про знання, свободу волі та творчість, а також підіймає етичні аспекти взаємодії людини і машини.

У своїй праці «Розум і дух» Р. Негарестані досліджує концепцію «раціонального я» на відміну від нейробіологічно обумовленого «феноменального самосприйняття». Г. Каппелен та Дж. Денвер у роботі «Зробити ШІ зрозумілим. Філософські засади» зосереджують фокус свого дослідження на метасемантичному контексті функціонування систем штучного інтелекту і некоректності застосування антропоцентричного підходу до дослідження таких систем. Р. Беркемер, М. Гроттке у статті «На що насправді здатний ШІ» досліджують питання підвищення ефективності моделей ШІ на основі підходу, що не заснований на людських практиках, а самостійно створює оптимальний алгоритм.

Українські дослідники також здійснюють активну наукову розробку даного напряму, зокрема, вважаємо за необхідне виділити монографію Д. Сепетія «Свідомість як суб`єктивність: таємниця Я», дисертаційне дослідження Швиркова О. І. «Проблема штучного інтелекту і людиновимірність штучних інтелектуальних систем», статті А. Кадикало, О. Комар, В. Воронкової та В. Никитенко, А. Шевченка, та ін.

Мета статті. Метою статті виступає аналіз сучасних філософських досліджень штучного інтелекту у контексті актуальних підходів до вирішення проблеми можливості створення «синтетичної свідомості» із притаманними для неї властивостей самоусвідомлення, отримання і створення нового знання.

Виклад основного матеріалу. Вважаємо, що основною методологічною проблемою вивчення питання суб'єктності штучного інтелекту виступає складність чіткого виокремлення самого предмету дослідження, оскільки такий предмет не є цілісним і розпадається на декілька складових: визначення поняття суб'єктності як такої; встановлення співвідношення суб'єктності та свідомості; формулювання поняття штучного інтелекту і, нарешті, вирішення питання чи може взагалі існувати штучна свідомість.

Слід зауважити, що саме поняття «Штучний інтелект» у сучасному філософському дискурсі майже завжди ототожнюється із «Штучною свідомістю», хоча «інтелект» є лише одним із функціональних проявів свідомості (тобто похідним від неї). На це звертає увагу А. Шевченко, керівник інституту проблем штучного інтелекту МОН і НАН України, зауважуючи також, що «штучний інтелект, з одного боку, розглядається як «чорна скринька», яка представляє собою складну обчислювальну структуру, що має: а) спроможність до навчання й самонавчання, б) здатність розпізнавати й синтезувати образи (мову, зображення тощо), в) сенсорну (рецепторну) систему, тобто штучні органи відчуття та ін». Водночас штучний інтелект виступає функцією штучної свідомості, яка «представлена створеною та контрольованою системою алгоритмів, забезпечує самонавчання згідно з наявною інформацією, набутими знаннями, правилами, законами суспільства та своїм досвідом» [18, с. 8–9].

Джон Мак Карті, якого вважають «батьком» терміну «Штучний інтелект» послідовно ухилявся від його чіткого і універсального визначення, зазначаючи що, передусім, інтелект є обчислювальною складовою, яка спрямована на досягнення цілей у світі. При цьому ми не можемо чітко охарактеризувати, які саме обчислювальні процедури слід називати інтелектуальними [23].

Таким чином, для побудови проблемного поля, ми маємо чітко визначитись, що суб'єктність як потенційна властивість штучного інтелекту може розглядатися лише за умови припущення фундаментальної можливості створення штучної (синтетичної) свідомості, якій, у свою чергу, буде притаманна самосвідомість. Слід зауважити, що дана проблема є фундаментальною і не має безпосередньо залежати від рівня технологій сьогодення у даній сфері. Як слушно зазначає О. Швирков «вирішення проблеми штучного інтелекту повинне розглядатися як істотно орієнтоване на невизначене майбутнє , так само, як вирішення фундаментальних проблем нашого світогляду» [19, с. 7].

Проте вирішення цього фундаментального питання необхідно стикається із плюралізмом підходів до визначення свідомості та самосвідомості. Традиційно свідомість прийнято визначати як: «1) особливий спосіб діяльності психіки, пов'язаний з переробкою та інтерпретацією інформації, що надходить у мозок від зовнішнього світу та від організму; 2) відображення дійсності суб'єктом у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю, суб'єктивне переживання зовнішнього світу та власного життя; протиставлене несвідомому [14, с. 201]. У свою чергу, під «самосвідомістю» традиційно розуміється: 1) усвідомлення людиною себе як особистості й суб'єкта життєтворчості; власних фізичних, розумових, духовних якостей, потреб, мотивів, цілей, емоцій, дій, світоглядних цінностей; як носія соціальних статусів і ролей; ставлення до інших людей та світу в цілому; 2) інтенція свідомості на саму себе, а не на зовнішній світ [14, с. 199].

При цьому інтелект визначається як: 1) у широкому сенсі – розум, здатність до мислення; 2) у гносеології – здатність до абстрактного пізнання, що включає функції

порівняння, узагальнення, утворення понять, суджень, умовиводів, аналізування тощо [2, с. 97]. У даному випадку для нас представлятиме цінність саме гносеологічне розуміння, оскільки у широкому сенсі інтелект ототожнюється із свідомістю взагалі. У свою чергу, гносеологічне розуміння інтелекту як здатності до пізнання із необхідністю обумовлює існування суб'єкта пізнання. Тобто суб'єкт стає «активним компонентом пізнавального відношення, протилежним до пізнаванної діяльності – об'єкта» [15, с. 613].

Деякі українські вчені звертають увагу на те, що у розмінні суб'єктності також використовується такий термін як агентність (у більш вузькому розумінні) [11].

Щодо цього, на наш погляд, методологічно вірним буде розглядати питання суб'єктності штучного інтелекту двох вимірах: фундаментально-філософському та агентно-соціальному. Перший вимір стосуватиметься безпосередньої можливості наявності у штучного інтелекту саморефлексії, здатності до самонавчання та створення нового знання. У свою чергу, другий вимір буде пов'язаний із соціальною роллю штучного інтелекта як свого роду «актора» у розумінні Б. Латура, тобто його самостійному впливі на людей і суспільство у цілому, незалежно від наявності самосвідомості та епістемічної суб'єктності.

Отже, розглянемо перший вимір. У цьому контексті вважаємо слушним звернутися до відомого філософа-футуролога Ю. Харарі, який сформулював три можливих варіанти: 1. Свідомість якось пов'язана з органічною біохімією у такий спосіб, який ніколи не дасть змоги створити її в неорганічних системах. 2. Свідомість не пов'язана з органічною біохімією, однак пов'язана з інтелектом у такий спосіб, що комп'ютери можуть розвинути свідомість, і комп'ютери муситимуть розвинути в собі свідомість, якщо хочуть перейти певний поріг інтелекту. 3. Не існує істотного зв'язку між свідомістю й органічною біохімією чи високим інтелектом. Тож комп'ютери можуть розвинути свідомість, однак необов'язково. Вони можуть стати суперінтелектуальними, водночас маючи нульову свідомість [17, с. 101–102].

Фактично, лише другий варіант містить у собі потенційне поле для подальших наукових досліджень, пов'язаних із суб'єктністю штучного інтелекту як носія свідомості і суб'єкта пізнавального процесу, оскільки перший констатує неможливість неорганічної свідомості, а третій варіант, вочевидь, містить у собі протиріччя (інтелект виступає функцією свідомості, отже, некоректно говорити про можливість створення надінтелекту, якщо створення надсвідомості принципово неможливо). При цьому найважливішим елементом другого варіанту виступає те, що розвинення у себе свідомості є необхідним для формування інтелекту. У свою чергу, як ми вже визначили, інтелект як функція свідомості неможливий без наявності усвідомлюючого себе суб'єкта пізнання. Отже, питання вирішення проблеми можливості створення пізнаючого штучного інтелекту невід'ємно пов'язане із більш фундаментальним питанням – онтологічної допустимості існування синтетичної свідомості. У контексті даної проблематики О. Комар слушно зауважує, що питання про створення розуму, повністю тотожного людському, вже є неправильним, оскільки однозначно вирішується негативно. Натомість цілком доречним виступає питання про можливість створення розумної альтернативи людській свідомості, оскільки «проект штучного інтелекту, спрямований на імітацію першочергово мислення, увиразнює відмінності між людською свідомістю як mind (з включенням несвідомого), а не лише consciousnes» [9, с. 60].

Також, як слушно зазначає О.В. Стовпець, «не маючи абсолютно достовірного та повного розуміння, чим є людська свідомість, як вона функціонує та яким чином виникла, сумнівно, що ми найближчим часом будемо здатні повністю замінити свідомість людини синтетичним розумом нейромереж (навіть якщо в цьому і був би якийсь сенс)» [13, с. 81].

Щодо цього слід зазначити, що питання сутності свідомості та наявності у ній центру самосприйняття завжди було одним з центральних у філософських роздумах, починаючи з найдавніших часів, і залишається остаточно невирішеним. Так, Платон у своїх діалогах Тімей, Федон, Федр послідовно говорить про існування «одвічної душі», яка сама є причиною свого існування, при цьому ум виступає кормчим душі, а сам душа має триєдину структуру, причому розум відокремлюється від вольової та чуттєвої складової.

У свою чергу, Арістотель відходить від платонівського віднесення душі до ідеального світу, зауважуючи, що душа є властивістю природного тіла (ентелехією). Оскільки душа є сутність буття і форма тіла, так само як, якщо б око було живою істотою, то його душею був би зір. У «Нікомаховій етиці» філософ послідовно розвиває ідею того, що індивідуальне «Я» формується крізь діяльність (практику і моральність), а індивідуальні властивості людської особистості формуються через практику і звичку і не є даними від природи [1]. Таким чином, «Я» у Арістотеля – це не вроджена сутність, а результат життєвої практики.

Новий час охарактеризувався формуванням принципово нової парадигми свідомості, ознаменованої, передусім, дослідженнями Р. Декарта. У своїй праці «Медитації про першу філософію» він стверджує, що основною ознакою «Я» виступає здатність до мислительної діяльності (res cogitans) [6]. Саме Декартом було сформульовано основну тезу дуалізму у розумінні свідомості: існують дві незалежні субстанції – мислення і протяжність. Саме з такого дуалізму і випливає у подальшому проблема можливості машини отримати «справжню» свідомість. Також у своїй праці «Міркування про метод» Декарт першим ставить важливе питання, яке потім відлунням відізветься у філософських спорах сучасних дослідників, а саме – критерії вирізнення машини від людини (до машин Декарт відносить і тварин). Філософ формулює наступні критерії такого розмежування: наявність мови, оскільки тварини і машини можуть робити різні звуки і навіть вимовляти слова, але не можуть робити це свідомо; обмеженість у функціях, оскільки машини за певних умов можуть здійснювати щось краще за людини, але їх поведінка є детермінованою. У свою чергу, людина характеризується наявністю універсальності, оскільки, на відміну від машини, «розум є знаряддям універсальним, яке може слугувати за всіляких обставин» [7, с. 74–75].

Іншу традицію у розумінні свідомості започаткував Д. Г'юм, як передтеча фізікалістів. У своїй праці «Трактат про людську природу» ним було сформульовано ідею, що «Я» являє собою лише «пучок перцепцій» і не можна говорити про наявність сталого носія свідомості. На думку філософа, «тотожність, яку ми приписуємо свідомості, є фіктивною і належить до того ж виду, що й та, яку ми приписуємо рослинам і тваринам. Тому вона не може бути іншою за походженням, а повинна походити від схожих дій уяви стосовно схожих об'єктів» [5, с. 232]. Тобто «істинна ідея людського розуму полягає в тому, що його слід розглядати як систему різних сприйнять або різних існувань, які пов'язані відношенням причини і наслідку, і які взаємно створюють, знищують, впливають і змінюють одне одного». [5, с. 234]. Певною мірою людська свідомість постає перед нами не як цілісна система, а як «театр», на сцену якого одне за одним виходять різні сприйняття. (5, с. 228]. На противагу такому підходу І. Кант у своїй праці «Критика чистого розуму» вводить концепцію «трансцендентальної єдності аперцепції». Тобто «Я» не дається нам як річ, але виступає центром сприйняття і поєднання отриманого досвіду. Для того, щоб ми могли сприймати та розуміти світ, наші відчуття підпорядковуються двом основним умовам: «По-перше, все, що ми спостерігаємо, організоване в просторі та часі. По-друге, усі наші уявлення мають бути об'єднані за допомогою "Я мислю". Отже, саме простір, час і єдність свідомості є необхідними умовами для нашого досвіду [8, с. 107].

На відміну від І. Канта, Й. Фіхте надавав «Я» статусу окремого творчого суб'єкта, яким сам себе конституює. При цьому навіть усе існуюче є продуктом діяльності «Я». «Отже, поняття мислення, що повертається до самого себе, та поняття Я взаємно вичерпують одне одного. Я покладає самого себе, а покладання самого себе становить Я. Лише те, що постає завдяки поверненню твого мислення до самого себе, є Я» [16, с. 98–99]. Також Фіхте наголошував на наявності нерозривного зв'язку між свідомістю та усвідомленням: «Ти усвідомлюєш себе як свідомця (des Bewußten) лише тому, що ти усвідомлюєш себе як усвідомлювача (Bewußtseienden). Але тоді усвідомлювач знову стає свідомцем і ти наново маєш усвідомлювати усвідомлювача цього свідомця, і так нескінченно. Таким побитом ти можеш побачити, як ти досягаєш першої свідомості» [16, с. 101].

Г. Гегель намагався вирішити цю проблему на принципово інших засадах, пропонуючи діалектичний підхід. На думку філософа, «Я» і об'єкт взаємозалежні. «Я» за Гегелем є центром усвідомлення змін які відбуваються, але є суперечливим, оскільки постійно рухається між тим, що мало місце «зараз» та тим, що минуло, намагаючись осмислити ці зміни. «Я», фактично, створює реальність і само набуває процесуальності, виступаючи і суб'єктом і частиною діалектичного руху свідомості [3, с. 96–97].

З іншого боку до проблеми суб'єктності підійшли представники феноменології, зокрема її засновник – Е. Гусерль, шукаючи сутність самоусвідомлення у самоусвідомлення феноменального досвіду. Тобто суб'єкт віднаходить себе як когось, хто сприймає, уявляє, думає, відчуває, жадає тощо; і при цьому актуально пов'язаний із дійсністю, що його оточує [4, с. 63]

Друга половина двадцятого століття ознаменувала собою «когнітивний поворот» в у філософії свідомості, що був, передусім, спрямований на подолання розуміння свідомості як метафізичної субстанції і переведення фокусу досліджень на пошук чітких наукових орієнтирів. Так Г. Райл у роботі «Поняття свідомості» аргументує помилковість картезіанського концепту «примари у машині», стверджуючи, що самосприйняття формується не внаслідок наявності безпосереднього доступу суб'єкта до ментальних станів, а у результаті діяльності [26]. У свою чергу, Т. Нагель у своїй праці «Що означає бути кажаном» наголосив, що не можна не брати до уваги того, що індивідуальний досвід завжди є суб'єктивним. Отже, відтворення суб'єктивного кваліативного досвіду на підставі спостереження. є неможливим [25].

Дж. Сьорл у статті «Розуми, мізки та програми» описав відомий ментальний експеримент «китайської кімнати» з якого випливає, що алгоритмічна обробка інформації немає нічого спільного із розумінням [27]. Оже і машини можуть отримувати правильні результати, але цей процес жодним чином не свідчить про наявність самосвідомості. Ф. Джексон у своїй статі «Епіфеноменальні кваліа» описує відомий експеримент «Кімната Мері» і формулює висновок про те, що знання про феномен не може замінювати саме феноменальне сприйняття [22].

Д. Деннет послідовно просуває фізикалістський підхід, який полягає у тому, що свідомість – це лише сукупність когнітивних обчислювальнрих процесів, які не пов'язані з необхідністю наявності центрального суб'єкта, а «кваліа» є лише ілюзією, яка вводить нас в оману на шляху знання про свідомість та закономірності її функціонування. Також філософ послідовно стверджує, що не існує єдиного «Я», натомість всі види сприйняття — а також усі форми мислення чи розумової діяльності — здійснюються в мозку через паралельні, багатоканальні процеси інтерпретації та опрацювання сенсорних даних [21, с. 111].

У свою чергу, Д. Чалмерс у книзі «Свідомий розум» стверджує, що самосвідомість, тобто «Я» не може бути редуковане до фізичних процесів, оскільки саме суб'єктивне переживання виходить за межі можливостей функціонального пояснення. Для цього він пропонує концепт «феноменального зомбі», який фізично функціонально є ідентичним людині,

але не має суб'єктивного досвіду [20, с. 95] Тобто свідомість є чимось більшим ніж просто фізичні процеси. У даному описі неважко побачити аналогію зі «штучним інтелектом» як синтетично створеним аналогом людини. Проте цей концепт був аргументовано спростованим А. Синицею у його статті "Філософські зомбі: логіко-когнітивна інтерпретація", де він зазначив, що Чалмерс припустився логічної помилки, оскільки приймаючи умову, що структура мозку «зомбі» тотожна мозку людини, ми опиняємося у ситуації одночасного визнання і заперечення існування свідомості у самої людини [12, с.62–63].

Вагомий інтерес представляє робота Т. Метцингера «Тунель Его» у якій він стверджує, що сутність свідомості полягає, передусім, у створенні моделі світу для суб'єкта. На думку дослідника, «для того, щоб світ міг з'явитися для машини, їй мають бути властиві дві особливості: перша – це організація внутрішнього потоку інформації таким чином, щоб він створював психологічний ефект переживання «зараз», тобто виділяти окремі події з фізичного світу і уявляти їх як одночасні. Друга властивість – це забезпечення того, щоб ці внутрішні структури сприймалися не як внутрішньо сконструйовані, а «прозорі» тобто такі, що дозволяють синтетичній системі сприймати себе, причому такою, що знаходиться усередині світу» [24, с. 192].

Таким чином, можна побачити, що проблема відтворення «Я» як центру свідомості у штучному інтелекті не просто не вирішена у сучасних дослідженнях, ба більше – лише поверхово окреслена, без чіткого проблемного поля. Для нас поки що залишається невідомою сама природа суб'єктивного переживання та автономного самовизначення. Безумовно, достатньо переконливими вбачаються тези фізикалістів про те, що наше «Я» є не сталим уявним метафізичним центром, а лише одним з багатьох процесів, що відбуваються у свідомості, але це жодним чином не наближує нас до розуміння самої можливостей відтворення таких процесів у системах штучного інтелекту. Тобто ми лише здатні створити алгоритм, який буде імітувати процеси, що відбуваються у свідомості. Найдосконаліші нейромережі, що позиціонуються як такі, що набули здатність до самонавчання, не мають нічого спільного із свідомим отриманням знання людиною та його розумінням, не виступають суб'єктом пізнавального процесу.

Певною мірою спробою подолання такої фундаментальної прогалини виступає теорія інтегрованої інформації Дж. Тононі, згідно якої свідомий досвід має унікальну, інтегровану та визначену структуру, що не зводиться до окремих частин, а його кількість вимірюється показником Ф (Фі), який відображає рівень інтегрованої інформації [28, с. 452], тобто система, що має відповідні характеристики рівня інтеграції та складності зможе безпосередньо переживати своє існування. При цьому вчений зауважує, що певні мережеподібні системи, схожі за своєю топологією на задню кору головного мозку, можуть мати високий рівень свідомості без проявів інтелектуальної поведінки, а цифрові комп'ютери, що виконують складні програми на основі архітектури фон Неймана, не будуть мати свідомості [28, с. 460].

Висновки. Питання суб'єктності штучного інтелекта безпосередньо пов'язане з фундаментальною проблемою існування «Я» як властивості свідомості, що визначає виокремлення суб'єкта зі світу. Це «Я» вочевидь обумовлене наявністю суб'єктивного кваліативного досвіду, можливість відтворення якого залишається одним із самих складних завдань як для філософії так і для нейронауки. Проте сучасні дослідження дозволили здійснити значний крок уперед у розумінні «Я» не як абстрактного трансцендентального центру, а як процесу, що має нейрофізіологічну природу. Це відкриває нові перспективи для подолання прогалини між фізичними процесами та виникненням самосвідомості. У контексті можливості виникнення суб'єктного штучного інтелекту ці дослідження мають принципове значення. Якщо «Я» і самосвідомість дійсно є результатом складних нейрофізіологічних процесів, то теоретично

можливе відтворення аналогічних процесів у штучних системах. Доки ці питання залишаються без відповіді, створення штучного інтелекту, що має суб'єктність, виступає скоріше предметом філософських дискусій ніж практичним завданням. Проте, прогрес нейронауки та когнітивних досліджень надають можливість розширити наше сприйняття і створюють основу для фундаментальних філософських наукових розвідок.

Список використаної літератури

1. Арістотель. Нікомахова етика. Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
2. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напряму «Філософські науки» (філософія, логіка, етика, естетика) / Укладачі: Арістова А. В., Шліхта І. В.; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 256 с.
3. Геґель Ґ. В. Ф. Феноменологія духу. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с.
4. Гусерль Е. Ідеї чистої феноменології і феноменологічної філософії. Книга перша. Загальний вступ до чистої феноменології. Харків: Фоліо, 2020. 348 с.
5. Г'юм Д. Трактат про природу: Спроба запровадження експериментального методу міркувань про об'єкти моралі. Київ: Видавничий дім «Всесвіт», 552 с.
6. Декарт Р. Медитації про першу філософію. Метафізичні медитації. *Sententiae*. 2009. № 1. С. 158–229.
7. Декарт Рене Міркування про метод, щоб правильно спрямовувати свій розум і відшуковувати істину в науках. Київ: Тандем, 2001. 104 с.
8. Кант І. Критика чистого розуму. Київ: Юніверс, 2000. 504 с.
9. Комар О. Тесеєві мандри свідомості. *Філософська думка*. 2016. № 2.С. 57–70.
10. Платон Діалоги. Київ: Основи, 1999. 395 с.
11. Смульсон М. Л., Мещеряков Д. С. Суб'єкт і суб'єктність у зарубіжній психології: нюанси термінології та перекладу. *Технології розвитку інтелекту*. 2021. № 1 (29). Vol 5. URL: https://psytir.org.ua/index.php/technology_intellect_develop/article/view/552/137 (дата звернення: 23.02.2025).
12. Синиця А. С. Філософські зомбі: логіко-когнітивна інтерпретація. *The Journal of VN Karazin Kharkiv National University. Series «Theory of Culture and Philosophy of Science»*. 2013. № 2(1029). С. 59–69.
13. Стовпець О. В. Проблема людської свідомості в «епоху нейромереж». Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства. *Матеріали V Міжнародної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених* (Одеса, 25–26 травня 2023 р.). Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського, кафедра філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності; [О. М. Єременко, М. В. Пальчинська (рец.)]. Одеса: ПНПУ імені К. Д. Ушинського. С. 77–81.
14. Філософія: словник термінів та персоналій / В. С. Бліхар, М. А. Козловець, Л. В. Горохова, В. В. Федоренко, В. О. Федоренко. Київ: КВІЦ, 2020. 274 с.
15. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
16. Фіхте Й. Г. Спроба нового викладу вчення про науку (1797) / переклад Іващенка *I. Sententia.* 2013. № 2 (XXIX). С. 97–107.
17. Харарі Ю. Двадцять один урок для двадцять першого століття. Київ: Book Chef, 2022. 416 с.
18. Шевченко А. Штучний інтелект: український вимір. *Світогляд.* 2022. № 3 (101). С. 8–9.
19. Швирков О. І. Проблема штучного інтелекту і людиновимірність штучних інтелектуальних систем: автореф. дис. … канд. філос. наук: 09.00.09. Київ, Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. 2006. 14 с.

20. Chalmers D. The Conscious Mind: In Search of a Fundamental Theory. New York: Oxford University Press, 1996. 414 p.
21. Dennett D. Consciousness Explained. New York: Back Bay Books, 1991. 511 p.
22. Jackson F. Epiphenomenal qualia. *Consciousness and Emotion in Cognitive Science. Routledge*. 1998. Vol. 3. P. 197–206.
23. McCarthy J. What is Artificial Intelligence? URL: https://www-formal.stanford.edu/jmc/whatisai.pdf (дата звернення: 23.02.2025).
24. Metzinger T. The Ego Tunnel: The Science of the Mind and the Myth of the Self. New York: Basic Books, 276 p.
25. Nagel T. What is it like to be a bat? The Language and Thought Series. Harvard University Press, 1980. P. 159–168.
26. Ryle G. The Concept of Mind. London and New York: Routledge, 2009. 314 p.
27. Searle J. R. Minds, Brains, and Programs. *Behavioral and Brain Sciences*. 1980.Vol. 3. № 3. P. 417–424.
28. Tononi G. et al. Integrated Information Theory: From Consciousness to Its Physical Substrate. *Nature Reviews Neuroscience*. 2016. Vol. 17. № 7. P. 450–461.

THE PROBLEM OF SUBJECTIVITY OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS

Oleksii Kreze
State University of Trade and Economics,
Department of Philosophy, Sociology and Political Science,
Kyoto St., 19, 02156, Kyiv, Ukraine

The article attempts to provide a philosophical analysis of the fundamental problem of the possibility of the artificial intelligence subjectivity. At present, there is a certain terminological inconsistency in modern philosophical discourse, as artificial intelligence is often equated with artificial consciousness. However, intelligence is the only one of the functions of consciousness. At the same time, the issue of subjectivity is directly related to such an aspect of consciousness as "self-awareness," which implies the ability to perceive oneself as an autonomous subject, capable of having qualitative experiences, distinguishing oneself from the world, gaining knowledge, and creating new knowledge.

Despite significant technological advancements, even the most advanced artificial intelligence models remain algorithmically limited. They do not have access to qualitative experiences, cannot be aware of their internal states, and do not possess individual experience. Therefore, the problem of reproducing self-awareness is not so much a technical issue as a fundamental philosophical one, as it is connected to the very nature of subjectivity and the necessity of direct phenomenal access to reality for its emergence.

In this regard, several approaches to solving this problem can be distinguished. Functionalists adhere to the position that consciousness is causally determined by physical processes occurring in complex systems. Their opponents, who follow the concepts of idealism or dualism, argue that consciousness is an expression of the existence of a separate immaterial substance.

Despite profound differences between these approaches, it can be stated that most modern philosophers tend to consider self-awareness and its core—the "Self"—not as an abstract metaphysical entity but as a complex dynamic process with psychophysiological conditioning (although the question of neurobiological reduction remains open). Thus, the study of artificial intelligence subjectivity inevitably brings us closer to a deeper understanding of the human "Self" and highlights the necessity of continuing fundamental philosophical research in close connection with the latest scientific researches.

Key words: subjectivity, artificial intelligence, consciousness, self-consciousness, qualia, functionalism, reductionism,

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 130–136
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 130–136

УДК 37.01:004.8:504:316.42
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.14

ФІЛОСОФІЯ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ У ДОБУ РОЗВИТКУ SMART-СУСПІЛЬСТВА

Євгеній Левченков
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Інститут філософії та освітньої політики, кафедра соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна

У статті здійснено філософський аналіз взаємозв'язку між технологічним розвитком, екологічною свідомістю та концептом smart-суспільства в умовах глобальних трансформацій. Висвітлюються проблеми впливу цифровізації на освітній процес, урбаністичні практики та соціокультурні уявлення про людину в технологічному середовищі. Автор наголошує на необхідності переосмислення ролі філософії технологій як інструменту критичної рефлексії та джерела нормативних орієнтирів у процесі створення й впровадження інновацій. Відзначається, що формування екологічної свідомості є не лише реакцією на екологічну кризу, а й відповіддю на глибшу кризу ідентичності людини як частини природи. Розглядається роль соціальної екології у формуванні сучасних підходів до управління міським середовищем та важливість зеленої стратегії для розбудови сталого майбутнього. Через аналіз міжнародних досліджень у сфері електромобільності, smart-інфраструктури та штучного інтелекту розкривається потенціал технологій для досягнення цілей сталого розвитку, за умови інтеграції морально-етичних вимірів. Особливу увагу приділено освіті як чиннику трансформації ціннісних установок і розвитку відповідального споживання. Стаття підкреслює важливість міждисциплінарного підходу до осмислення сучасних екологічних і технологічних викликів та висвітлює нові філософські горизонти для формування синергетичної моделі співіснування людини, природи й технологічного середовища. Підкреслюється необхідність балансу між інноваціями, збереженням культурної спадщини та глибоким усвідомленням екологічної відповідальності у добу smart-технологій.

Ключові слова: філософія технологій, екологічна свідомість, smart-суспільство, цифровізація освіти, соціальна екологія, сталий розвиток, штучний інтелект, зелений менеджмент, урбаністика, екоетика.

Вступ. У сучасному світі стрімкий розвиток цифрових технологій формує нові економічні, соціальні та культурні реалії, які спонукають нас переосмислювати усталені підходи до взаємодії людини з оточенням. Поняття «smart-суспільства» вже не обмежується винятково високотехнологічною інфраструктурою або «розумним» містом; воно виходить за рамки технічних інновацій, охоплюючи ціннісні та етичні аспекти співіснування з природою. Така багатовекторність розвитку породжує потребу у всебічному філософському осмисленні ролі людини в процесі глобальних змін.

Поряд із перспективами, що виникають завдяки інтелектуальним транспортним системам, високоякісним онлайн-сервісам та мережевій комунікації, постає і низка викликів. Зокрема, нагальною проблемою є зростання ресурсоспоживання, яке може поглиблювати існуючу екологічну кризу. Науковці звертають увагу на те, що недостатня екологічна свідомість та відсутність далекоглядного планування здатні спричинити збільшення обсягів парникових викидів, електронних відходів та нераціональне використання природних ресурсів.

© Левченков Є., 2025

Як свідчать дослідження у сфері соціальної екології, екологічна криза є передусім кризою усвідомлення людиною себе як частини природи. Це означає, що не лише технологічні інновації визначають майбутнє людства, а й рівень розвитку екологічної культури, цінностей та орієнтирів. Унаслідок цього виникає питання: яким чином філософія технологій може спонукати глибше, комплексніше розуміння нашої відповідальності за навколишнє середовище?

Освітні практики та просвітницькі ініціативи в добу цифровізації мають стати інструментом для формування екологічної свідомості. Адже розвиток «розумних» міст і суспільства загалом не повинен обмежуватися впровадженням технічних рішень; він також вимагає синергії екологічних пріоритетів, моральних орієнтирів і суспільного блага. Саме тому в багатьох джерелах акцентується важливість філософського підходу, що передбачає інтеграцію технологічного, екологічного та антропологічного вимірів.

Метою статті є з'ясувати, яким чином філософські засади технологічного прогресу можуть сприяти посиленню екологічної свідомості та формуванню відповідального ставлення до природи в умовах розвитку smart-суспільства.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи проблему інноваційного розвитку освіти у контексті формування екологічної свідомості та становлення smart-суспільства, слід відзначити, що питання модернізації освітньої сфери тісно переплітається з формуванням нових ціннісних орієнтацій і культури відповідального ставлення до довкілля. Як зауважує В. Андрущенко, роль інновацій у системі освіти полягає не лише у запровадженні нових технологій, а й у трансформації мислення, спрямованого на суспільно-значущий результат [1]. Такий підхід вимагає глибокого філософського осмислення того, як саме освітні процеси можуть формувати новий спосіб розуміння людини та довкілля. Якщо ж говорити про роль людини в освітньому просторі smart-суспільства, то, за В. Воронковою та О. Кивлюк, сучасна освіта має пропонувати не лише інформаційно-технологічні інструменти, а й умови для цілісного розвитку особистості в цифровому середовищі, зокрема через формування «цифрової культури та екологічного мислення» [2]. З одного боку, цифровізація відкриває широкі можливості для професійного вдосконалення, розвитку критичного мислення та глобальної співпраці. З іншого боку, зростає ризик того, що людина втрачатиме відчуття належності до природи й залежності від неї, оскільки цифрові технології часто відволікають від усвідомлення екологічних обмежень і наслідків людської діяльності.

Однак, як зазначають І. Карівець та З. Кудлик, екологічна криза – це не лише результат техногенного навантаження на природу, а наслідок «більш глибшої кризи, а саме: кризи усвідомлення того, що людина є частиною природи» [3]. На їхню думку, саме відновлення цього відчуття «природної спорідненості» здатне стати фундаментом для зміни культури споживання, проєктування освітніх програм і формування соціальної відповідальності. Інакше кажучи, вирішальна роль належить не тільки законодавчим та управлінським рішенням, а й рівню свідомості, яку формує суспільство.

Важливим аспектом є також те, що інноваційні рішення у сфері освіти та технологій мають зміцнювати, а не послаблювати зв'язок людини з довкіллям. Освітні платформи, онлайн-курси та різноманітні цифрові інструменти можуть стимулювати «екологізацію» мислення через залучення практичних методів інтерактивного навчання, застосування проєктних підходів до дослідження природних процесів, аналіз наслідків антропогенного впливу на навколишнє середовище тощо. Залучаючи студентів до командних екопроєктів або ж до міждисциплінарних обговорень актуальних екологічних проблем, освітяни сприяють набуттю майбутніми фахівцями навичок, необхідних для розв'язання нагальних екологічних викликів.

Ми вважаємо, що формування відповідального ставлення до природи нерозривно пов'язане з тим, як людина засвоює знання і як ці знання впливають на її ціннісну орієнтацію. Інноваційна освіта в добу цифровізації може і повинна стати дієвим механізмом для трансформації екологічної свідомості. Завдяки філософському та міждисциплінарному підходам у розбудові навчальних програм з'являється можливість розвивати у студентів відчуття єдності з довкіллям та усвідомлення глобальної екологічної взаємозалежності. Це не лише дає змогу ефективніше протидіяти екологічній кризі, а й відкриває перспективи «іншої» моделі цивілізаційного розвитку, в якій технологічний прогрес йде поруч із повагою до природи.

Значний внесок у розуміння сучасних освітніх трансформацій роблять дослідження з цифровізації навчальних процесів. Як зазначає колектив авторів під керівництвом В. Г. Кременя, розбудова якісного науково-методичного забезпечення цифровізації освіти в Україні потребує комплексного підходу, де ключову роль відіграють як державні ініціативи, так і індивідуальна активність освітян та студентів [4]. При цьому інноваційне оснащення навчального процесу має йти пліч-о-пліч із формуванням культури відповідального ставлення до довкілля. З одного боку, цифрові платформи розширюють можливості дистанційного навчання та відкривають доступ до світових освітніх ресурсів, з іншого – вимагають усвідомлення екологічних та етичних аспектів використання технологій, адже перенасичення інформаційного простору може призвести до знецінення "живого" спілкування з природою.

Паралельно з освітньою сферою, важливим фактором є й міське середовище, яке дедалі більше перетворюється на високотехнологічну екосистему. У контексті «зеленого менеджменту» smart-міста, за словами К. О. Лєнь та В. Г. Воронкової, ключовим завданням стає розробка концептуальних стратегій, що дозволяють впроваджувати енергоефективні та екологічно дружні технології в інфраструктуру міст [5]. Мова йде про комплексний підхід, де інновації не обмежуються запровадженням окремих технічних рішень, а передбачають формування цілісної філософії міського розвитку, з урахуванням гармонійної взаємодії людей з природою.

Водночас урбанізація породжує й низку викликів, пов'язаних з екологічним навантаженням. Дослідження Ф. А. Тихомірової переконливо доводить, що відсутність екологічних пріоритетів в стратегіях розвитку міст, а також нераціональний підхід до використання природних ресурсів та неконтрольована міграція формують «цілу низку складних соціально-екологічних проблем постіндустріального суспільства» [6]. У таких умовах постає потреба розглядати місто не лише як технологічний або економічний осередок, а передусім як складну соціально-філософську категорію, що охоплює екологічний, культурний та антропологічний виміри. Тут вагому роль відіграє соціальна екологія – напрям, що дедалі більше набуває актуальності, оскільки зосереджується на «живому» діалозі між суспільством та довкіллям і пропонує шляхи попередження екологічних криз шляхом розвитку екологічної свідомості.

У ***міжнародному контексті*** чітко простежується тенденція до поєднання екологічних інновацій із цифровими технологіями, що покликані забезпечити сталий розвиток міських просторів. Зокрема, сфера електромобільності постає як ключовий напрям зниження шкідливих викидів і формування «зеленої» енергетичної інфраструктури міст. На думку низки дослідників, успішність електромобільності великою мірою залежить від відповідних методів генерації та зберігання енергії, а також від можливості інтегрувати відновлювані джерела живлення у масштабні транспортні системи [7]. Практика впровадження екологічних зарядних станцій (CPRs) демонструє широкий спектр позитивних

ефектів, серед яких скорочення викидів парникових газів, економія ресурсів і підвищення загальної енергоефективності. Однак це водночас створює й нові виклики, зокрема потребу в розвиненій електричній інфраструктурі, мережевій безпеці, стандартизації й належному технічному обслуговуванні, що вимагає скоординованих зусиль урядів і корпорацій.

Подальший розвиток smart-суспільства все більше пов'язують із потужними можливостями штучного інтелекту (ШІ). Згідно з М. Батті, «урбанізація ШІ» означає не просто автоматизацію процесів, а виникнення цілковито нового підходу до організації та функціонування міських систем [8]. Застосування технологій ШІ дає змогу інтелектуально аналізувати великі обсяги даних у режимі реального часу, а відтак оперативно реагувати на екологічні та соціальні проблеми. Це може стосуватися як модернізації логістичних маршрутів для зменшення забруднення, так і впровадження «розумних» систем управління енергоспоживанням, що відкриває перспективи суттєвого зниження навантаження на довкілля.

Водночас, як звертає увагу С. Е. Бібрі, ядром такого підходу є «дані» – їх збір, обробка й належне використання в контексті урбаністичного планування [9]. У «місті, що керується даними», кожен компонент міської екосистеми – від транспорту до комунальних послуг – інтегровано в єдиний інформаційний простір. Це значно підвищує прозорість і дає змогу краще оцінювати ризики, зокрема екологічні. Проте, поряд із перевагами, виникають питання конфіденційності та етики, адже тотальне моніторинговане середовище може позбавляти людей приватності та вимагати фундаментальної перебудови правового регулювання.

Закордонні практики засвідчують, що сталий розвиток міського середовища можливий за умови комплексної інтеграції «розумних» технологій, екологічних інновацій та усвідомленого керування міськими ресурсами. Перехід на «зелені» види транспорту, зокрема електромобілі та інші форми електротранспорту, який підтримується відновлюваними джерелами енергії, у поєднанні з інтелектуальною аналітикою ШІ та даних, створює умови для гармонійного співіснування людини і довкілля в сучасних мегаполісах. Водночас лишається потреба у філософському осмисленні місця людини в такій конфігурації, щоб уникнути можливих ризиків надмірної технологізації й забезпечити збереження найкращих сторін людського буття.

Щодо філософії технологій**,** низка авторів наголошує на необхідності інтегрувати технологічний вимір у ядро філософських досліджень задля більш ґрунтовного осмислення суспільних трансформацій [10]. Якщо раніше технологію розглядали переважно як галузь прикладної науки, то нині вона охоплює масштабні антропологічні та соціокультурні виміри. Згідно з С. Буабделі, «застосована філософія технологій» здатна не тільки поглибити концептуальний аналіз технологічного прогресу, а й посприяти формуванню нормативних основ для технологічного дизайну та ухвалення управлінських рішень. Такий підхід допомагає уникнути «розриву» між філософським дискурсом та практикою впровадження інновацій, який нерідко призводить до недостатньої уваги до етичних й екологічних аспектів при проєктуванні нових рішень.

У урбаністичному контексті питання бренду міста та його ідентичності посідає особливе місце, оскільки впливає і на сприйняття екологічних, культурних та соціальних цінностей, що домінують у міському просторі. Як підкреснюють Е. Гойслер і Дж. Гойслер, міські «бренди» часто виникають стихійно та багато в чому є результатом випадкових, неконтрольованих процесів [11]. Водночас у новітній історії можна побачити спроби «спрямованого» формування міського іміджу через упровадження різних комунікаційних стратегій та інфраструктурних проєктів, зокрема «зелених» і «цифрових». Проте успішність таких ініціатив залежить від цілого комплексу чинників: економічного,

соціально-культурного, екологічного, що вкотре доводить необхідність системного (і, відповідно, філософського) підходу до розвитку міста як до динамічного соціо-природного організму.

У глобальному масштабі досягнення цілей сталого розвитку тісно пов'язане з переосмисленням моделей виробництва та споживання, зокрема з урахуванням Цілі №12 ООН – «Відповідальне споживання і виробництво» [12]. За результатами досліджень Р. Рамана, Х. Латабая і П. Недунгаді, успішна реалізація SDG 12 сприяє також низці інших цілей сталого розвитку, серед яких SDG 13 (кліматична дія), SDG 7 (доступна та чиста енергія), SDG 11 (сталий розвиток міст і спільнот) і SDG 15 (збереження екосистем суші). Важливо, що автори вказують на доцільність комплексної стратегії, яка охоплює боротьбу з електронними відходами, зменшення викидів вуглецю, впровадження циклічних моделей економіки та підвищення екологічної грамотності споживачів. Усе це неможливо без належної співпраці бізнесу, освітніх і наукових установ, а також органів влади та громадськості, що знову ж таки вказує на глибинний філософський підтекст: переоцінку місця людини у природі, її відповідальності та ролі в розвитку цивілізації.

У сучасному світі філософські ідеї набувають особливого значення, оскільки дають змогу переосмислити технологічний та економічний поступ через призму етики, екології та соціальної взаємодії. Цілісний погляд на міське середовище, брендинг міста, освітні трансформації і відповідальне споживання створює умови для гармонійного впровадження інновацій і для запобігання негативним наслідкам, пов'язаним із надмірною технологізацією або екологічним дисбалансом. У такій перспективі філософія технологій постає не як академічна абстракція, а як практичний інструмент, що допомагає різним суспільним суб'єктам знаходити спільну мову у вирішенні глобальних викликів.

Окрему увагу слід звернути на вплив кризових ситуацій та збройних конфліктів на розвиток освітніх практик та технологій. Як наголошують С. Терепищий та А. Костенко, потреби кібербезпеки під час війни в Україні з 2022 року суттєво ускладнили освітній процес, але водночас стимулювали впровадження швидких цифрових трансформацій [13]. У таких умовах постає завдання формувати не просто базові компетентності, а й цілісне усвідомлення соціальних та етичних аспектів користування цифровими інструментами, що своєю чергою перегукується з ідеями «екології технологій» у широкому сенсі.

У площині взаємодії людини та природи значний внесок роблять сучасні дизайн-практики. Як зазначають Р. Венеціано, Ф. Кастано та М. Карломаньйо, завдання нового дизайн-мислення полягає у створенні стратегій, що дозволять переосмислити антропоцентричні підходи та сприяти рівноправним відносинам усередині «мультиспецієвого» середовища [14]. Мова йде про інноваційні підходи, які розглядають як безпосереднє використання природних мотивів або матеріалів, так і проєктування структур, котрі мінімізують негативний вплив на довкілля. Подібна «дизайн-екологія» покликана забезпечувати стійку співпрацю різних видів і систем, орієнтуючись не лише на естетичну, а й на етичну складову.

Щодо туристичної галузі, то вивчення потенціалу екологічно безпечних напрямів стає визначальним у збереженні та розвитку культурно-природної спадщини. Дослідження К. С. Забураєвої демонструє, що багатий етнокультурний спадок Північно-Східного Кавказу може слугувати потужним чинником для розвитку різноманітних форм екотуризму, водночас зберігаючи автентичні традиції та унікальні природні ландшафти [15]. Залучення місцевих громад, підтримка традиційних ремесел і розумний баланс між збереженням природи та економічною вигодою є чинниками, які безпосередньо впливають на формування сталого туристичного середовища. У світлі філософського аналізу це підтверджує тезу про взаємозалежність людини й природи, а також про необхідність гармонійного інтегрування

екологічної свідомості у будь-яку сферу суспільної діяльності – від освіти й дизайну до туризму та інфраструктурних проєктів.

Висновки. По-перше, філософія технологій є необхідною складовою сучасного гуманітарного знання, оскільки вона дозволяє критично осмислювати процеси технологічного прогресу та їхній вплив на людину, суспільство і природу. Вона не лише доповнює наукові й технічні розробки, а й формує нормативні орієнтири для створення етично виважених технологічних рішень.

По-друге, екологічна свідомість у цифрову епоху має стати ключовим компонентом інноваційних освітніх практик. Цифровізація освіти повинна супроводжуватися вихованням відповідального ставлення до природи, що базується на ідеях соціальної екології та міждисциплінарному підході до формування знань.

По-третє, розвиток smart-міст відкриває нові можливості для поєднання технологій і екологічної безпеки. Використання штучного інтелекту, аналізу даних і відновлюваних джерел енергії створює передумови для сталого міського управління. Проте успіх таких моделей потребує активної участі громадськості, міжсекторальної взаємодії та стратегічного планування.

По-четверте, збереження культурної та природної спадщини є важливою умовою сталого розвитку, особливо в контексті екотуризму та регіонального розвитку. Поєднання традицій і інновацій дозволяє зберігати ідентичність місцевих громад, одночасно інтегруючи їх у глобальні процеси сталого господарювання.

По-п’яте, синергетичне співіснування людини й природи потребує інтеграції філософських, соціальних, освітніх і технологічних стратегій. Тільки за умови гармонійної взаємодії цих чинників можливе створення такого суспільства, яке здатне забезпечити не лише технологічний розвиток, а й екологічну рівновагу, культурну спадкоємність і гуманістичні цінності.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В. Умови та напрями інноваційного розвитку освіти. *Вища освіта України*, 2009. № 3. С. 5–13.
2. Воронкова В., Кивлюк О. Людина у освітньому просторі smart-суспільства. *Interdisciplinary Studies of Complex Systems.* 2017. № 10–11. С. 88–95.
3. Карівець І. В., Кудлик З. В. Філософські особливості екологічної свідомості. *Філософські обрії*, 2012, (27) С. 80-90.
4. Кремень В. Г., Биков В. Ю., Ляшенко О. І., Литвинова С. Г., Луговий В. І., Мальований Ю. І., Топузов О. М. Науково-методичне забезпечення цифровізації освіти України: стан, проблеми, перспективи. *Вісник Національної академії педагогічних наук України.* 2022. Т. 4, № 2. С. 1–49.
5. Лєнь К. О., Воронкова В. Г. Концептуальні засади стратегій зеленого менеджменту SMART-МІСТА. In *The 29th International scientific and practical conference “Business culture in the conditions of socio-cultural transformation of society”(July 23–26, 2024) Lyon, France. International Science Group. 2024. 234 p.* (p. 131).
6. Тихомірова Ф. А. Соціальна екологія міста як проблемне поле соціальної філософії. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 2019, (25), С. 38-45.
7. Ahmed I., Basit A., Ahmad M. et al. Electric Mobility Challenges and Approaches for Sustainable Green Power Synergy in Smart Cities. *Arab J Sci Eng*, 2024, https://doi.org/10.1007/s13369-024-09838-1
8. Batty M. The emergence and evolution of urban AI. *AI & SOCIETY.* 2023. Vol. 38, № 3. P. 1045–1048.

9. Bibri S. E. The anatomy of the data-driven smart sustainable city: Instrumentation, datafication, computerization and related applications. *Journal of Big Data.* 2019. Vol. 6. P. 59. DOI: 10.1186/s40537-019-0221-4.
10. Bouabdeli, S. Philosophy of Technology and Why it Matters. *Glob. Philosophy*, 2024, **34**, 16. https://doi.org/10.1007/s10516-024-09722-5
11. Häusler E., Häusler J. The Assertion: City Brands are Created. In: How Cities Become Brands. Springer, 2024, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-658-43776-3_3
12. Raman R., Lathabai H. & Nedungadi P. Sustainable development goal 12 and its synergies with other SDGs: identification of key research contributions and policy insights. *Discov Sustain*, 2024, **5**, 150. https://doi.org/10.1007/s43621-024-00289-0
13. Terepyshchyi S., Kostenko A. Mapping the Landscapes of Cybersecurity Education during the War in Ukraine 2022. *Studia Warmińskie*, 2022, T. 59, pp. 125–135.
14. Veneziano R., Castanò F., Carlomagno M. The Human Being and Nature: A New Lexicon for Design Practices. In: Gambardella, C. (eds) For Nature/With Nature: New Sustainable Design Scenarios. Springer Series in Design and Innovation, 2024, vol 38. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-53122-4_5
15. Zaburaeva K.S. Ethnocultural heritage of the North-Eastern Caucasus as a factor of eco-tourism development. *J. Mt. Sci.*, 2024, 21, pp. 2810–2824. https://doi.org/10.1007/s11629-024-8638-4

PHILOSOPHY OF TECHNOLOGY AND ENVIRONMENTAL AWARENESS IN THE AGE OF DEVELOPMENT OF SMART SOCIETY

Yevgeniy Levchenkov
Drahomanov Ukrainian State University,
Institute of Philosophy and Educational Policy, Department of Social Philosophy,
Philosophy of Education and Educational Policy
Pirogova St., 9, 01601, Kyiv, Ukraine

The article provides a philosophical analysis of the relationship between technological development, environmental awareness and the concept of smart society in the context of global transformations. The problems of the impact of digitalization on the educational process, urban practices and socio-cultural ideas about a person in a technological environment are highlighted. The author emphasizes the need to rethink the role of the philosophy of technology as a tool for critical reflection and a source of normative guidelines in the process of creating and implementing innovations. It is noted that the formation of ecological consciousness is not only a reaction to the ecological crisis, but also a response to a deeper crisis of human identity as a part of nature. The role of social ecology in the formation of modern approaches to urban environment management and the importance of a green strategy for building a sustainable future are considered. Through the analysis of international research in the field of electromobility, smart infrastructure and artificial intelligence, the potential of technologies for achieving sustainable development goals is revealed, provided that moral and ethical dimensions are integrated. Particular attention is paid to education as a factor in the transformation of value orientations and the development of responsible consumption. The article emphasizes the importance of an interdisciplinary approach to understanding modern ecological and technological challenges and highlights new philosophical horizons for the formation of a synergistic model of coexistence of man, nature and the technological environment. The need for a balance between innovation, preservation of cultural heritage and a deep awareness of environmental responsibility in the age of smart technologies is emphasized.

Key words: philosophy of technology, environmental awareness, smart society, digitalization of education, social ecology, sustainable development, artificial intelligence, green management, urbanism, eco-ethics.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 137–145
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 137–145

УДК 165:111:001.89(092)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.15

ЧАРЛЬЗ САНДЕРС ПІРС І ПРОБЛЕМА НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ВІД ОНТОЛОГІЇ ДО НАУКОВОЇ МЕТОДОЛОГІЇ

Олександр Мартиненко, Ольга Рупташ
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
філологічний факультет, кафедра філософії та культурології,
вул. Коцюбинського, 2, 58012, м. Чернівці, Україна

У статті досліджується проблема невизначеності та її концептуалізація в онтології та методології науки Чарльза Сандерса Пірса. Запит дослідження опирається на необхідність переосмислення класичних філософських концепцій детермінізму й індетермінізму у світлі сучасних викликів, пов'язаних із зростанням складності наукових теорій, новими епістемологічними ідеями та непередбачуваністю розвитку знання. Важливість звернення до спадщини Ч. Пірса зумовлена його оригінальним підходом до подолання невизначеності через інтеграцію логіки та еволюційної метафізики.

Мета статті полягає в розкриті ролі невизначеності в онтології та науковому методі Ч. Пірса, а також у встановленні зв'язку його ідей із сучасними філософськими дискурсами. Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: проаналізувати онтологічні основи концепції невизначеності у працях Ч. Пірса; дослідити його підхід до наукового методу, зокрема абдукції, індукції та дедукції; встановити значення цих ідей для сучасної філософії та методології науки.

У статті аналізуються праці Ч. Пірса, а також сучасні наукові публікації, присвячені його ідеям і проблематиці невизначеності.

Методологія дослідження включає як загально-філософські методи, так і спеціальні підходи: герменевтичний аналіз, реконструкцію концепцій та системний підхід.

У підсумку дослідження було встановлено, що онтологія Ч. Пірса інтерпретує ідею невизначеності як фундаментальну характеристику буття, яка уможливлює еволюцію й розвиток. Абдукція, як центральний метод його філософії науки, розглядається не лише як спосіб формування гіпотез, але й як інструмент подолання епістемологічної невизначеності. Важливою рисою його філософії є принцип фалібілізму, який стверджує, що будь-яке знання є принципово попереднім і відкритим для перегляду. Встановлено, що методологія науки Ч. Пірса демонструє унікальне поєднання емпіризму, метафізики й інноваційної методології.

Ключові слова: прагматизм, космологія, онтологія, невизначеність, детермінізм, методологія, наука, знання, фалібілізм, філософія.

Постановка проблеми. Проблема невизначеності займає центральне місце у філософських дискусіях про природу реальності та способи її пізнання. Чи є Всесвіт детермінованим і передбачуваним, чи є у його основі випадковість і невизначеність? Ситуації вибору, прийняття рішень, формування переконань – усе це виявляє невизначеність як онтологічний феномен. У цих умовах перед людством постає питання: як подолати невпевненість, досягти впевненості й діяти ефективно?

Ч. Пірс – одна з найбільш впливових і водночас недостатньо вивчених фігур в українській філософії. Його багатогранна спадщина охоплює логіку, семіотику, метафізику, філософію та методологію науки. Важливе місце у філософії Пірса посідає проблема невизначеності, яка позначає не лише межі людського пізнання, а й слугує рушійною силою наукового прогресу. Пірс прагнув подолати обмеження класичних раціоналістичних підходів. Його вчення про логіку тріад, як і методологічна тріада дедукції, індукції та абдукції,

© Мартиненко О., Рупташ О., 2025

не лише відображають новаторський погляд на структуру мислення, а й формують фундамент сучасної наукової методології.

У цій статті досліджується філософське та методологічне значення проблеми невизначеності у творчості Ч. Пірса. Особлива увага приділяється його онтологічним і космологічним поглядам, зокрема концепціям ананкізму, тихізму та агапізму, які розглядаються у зв'язку з логікою тріад. Аналізується також прагнення філософа інтегрувати метафізику й науку в цілісну систему пізнання, що дозволяє розкрити зв'язок між абдукцією як творчою фазою мислення та фалібілізмом як принципом відкритості до корекції знання.

Дослідження висвітлює ключові аспекти філософії Ч. Пірса, пропонуючи новий погляд на його спадщину в контексті проблеми невизначеності, її онтологічних коренів та методологічних штудій.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Серед використаних в статті джерел присутні як фундаментальні праці Ч. Пірса, так і вибрані сучасні публікації, присвячені аналізу його ідей. Основними темами досліджень представлених наукових праць постають: проблема невизначеності, детермінізм, філософія та методологія науки.

До класичних праць, які закладають основи концепції абдукції та еволюційної логіки Ч. Пірса, належать «The Fixation of Belief» [15] та «Deduction, Induction, and Hypothesis» [16]. Сучасні дослідження, зокрема роботи І. Гудими [1] та О. Купальського [2], присвячені аналізу дихотомії «детермінізм/індетермінізм» у контексті науки. Внесок В. Ратнікова [4; 5] спрямований на вивчення метафізичних і космологічних аспектів у працях Ч. Пірса, підкреслюючи їхню актуальність для сучасної філософії.

Роботи закордонних дослідників, як-от Дж. Адама [7] та С. Ханссона [9; 10], розкривають зв'язок між епістемологічною невизначеністю та прийняттям рішень. Стаття зі «Stanford Encyclopedia of Philosophy» [8] є важливим довідковим ресурсом. У публікації також використано творчий доробок авторів цього дослідження [6; 3; 11].

Мета дослідження – розкрити сутність і значення проблеми невизначеності у філософії Ч. Пірса, простежуючи її онтологічні витоки, вияви у логіці тріад і роль у формуванні наукового методу, зокрема у зв'язку з дедукцією, індукцією, абдукцією та принципом фалібілізму. ***Завдання статті:*** а) проаналізувати онтологічний вимір невизначеності в сучасній науці в контексті співвідношення детермінізму й індетермінізму; б) дослідити онтологічні та космологічні концепції Ч. Пірса (ананкізм, тихізм, агапізм) і їхній зв'язок із проблемою невизначеності; в) розкрити роль абдукції, індукції та дедукції у науковому методі Ч. Пірса як інструментів подолання невизначеності та забезпечення систематичності пізнання; г) показати значення принципу фалібілізму у методології Ч. Пірса як засобу визнання невизначеності та стимулу для подальшого розвитку знання; д) визначити перспективи застосування філософії Ч. Пірса для осмислення проблем невизначеності в сучасній науці та філософії.

У ході дослідження використовуються спеціальні методи: історико-філософський (вивчення еволюції поглядів Ч. Пірса та їх історичного контексту), герменевтичний (інтерпретація текстів і термінів, розуміння їхнього значення в контексті часу); системний (розгляд філософії Ч. Пірса як цілісної системи, що поєднує онтологію, логіку та методологію), прогностичний (оцінка перспектив застосування ідей Ч. Пірса для вирішення сучасних проблем невизначеності в науці та філософії). Також в дослідженні застосовуються загальнонаукові методи: аналіз, синтез, порівняння, екстраполяція тощо.

Наукова новизна роботи полягає в систематизації ідей Ч. Пірса щодо подолання невизначеності та їх актуалізації в контексті сучасної філософії науки. Теоретичне й практичне значення полягає в можливості застосування цих підходів для вирішення проблем у галузях, що працюють зі складними й неоднозначними явищами та процесами.

Основна частина. ***Онтологічний вимір невизначеності в науці: детермінізм та індетермінізм.*** З погляду онтології, Всесвіт може бути описаний через різноманітні системи поглядів, серед яких детермінізм і індетермінізм посідають особливе місце. Сучасні дослідження припускають існування моделей, які поєднують ці підходи або виходять за їхні межі, зокрема в таких наукових дисциплінах, як квантова фізика або теорії складних систем.

Проте, незалежно від того, якій із цих систем ми надаємо перевагу, людина як особлива форма життя стикається з невизначеністю. Це може бути зумовлено як природою самого світу, так і обмеженнями нашої здатності пізнавати його. Невизначеність постає характерною рисою людського існування, зокрема в моменти вибору й ухвалення рішень, коли ми моделюємо різні варіанти дій, залежно від наявних і передбачуваних умов.

Телеологія науки у її зв'язку з проблемою причинності – питання боротьби з хаосом. О. Купальський доволі влучно характеризує цю її рису такими словами: «Найбільш поширеним і найменш суперечливим є сутнісне визначення науки як аналогії дійсного, точніше, як моделі реальності. В цілому не викликає заперечень і тлумачення механізму становлення наукових знань за принципом від реального до ще більш реального. Якщо ж мету науки визначити кількома словами, то, очевидно, доведеться зупинити вибір на словосполученні "зменшення невизначеності"» [2, с. 60].

І справді, наука часто сприймається як уособлення детерміністського дискурсу. Принаймні, саме таке уявлення було закладене в основу позитивістської концепції наукового методу. Проте, як показала практика самого позитивізму, цього виявилося недостатньо. Розпочавши з пошуків ідеальної мови, позитивна філософія згодом у своїх інверсіях дійшла до пропагування постулатів методологічного анархізму.

Шведський вчений С. Хансон в 1996 році, аналізуючи проблему невизначеності у статті «Decision making under great uncertainty» [9], виокремлює у «великій невизначеності» чотири типи: «невизначеність демаркації» (невідомо, чи всі варіанти ідентифіковані), «невизначеність наслідків» (невідомі наслідки щонайменше деяких варіантів), «невизначеність надійності» (невідомо, наскільки дані, інформація, знання та їхні джерела є надійними), «невизначеність цінностей» (невідомо, наскільки точно визначені цінності). Пізніше, у 2016 році, вчений у статті «Science and Non-Science» [10] поєднує проблематику невизначеності з проблемою демаркації в науці. З контексту попереднього дослідження стає зрозумілим, що наука постає в нього – детерміністським феноменом, а псевдонаука – індетерміністським. У той самий час, звертає увагу вчений, чисто наукового або псевдонаукового дискурсу немає. Принаймні визначити межі в цьому випадку надзвичайно складно. У підсумку, вчений наголошує, що наука може включати як традиційно-наукові, так і псевдонаукові моделі, і що вибір між ними залежить від конкретного дослідницького завдання й емпіричних даних, а не від чогось іншого.

Український вчений І. Гудима, аналізуючи проблему детермінізму й індетермінізму у статті «Дилема "детермінізм – індетермінізм" в сучасній філософії науки» [1], звертає увагу на складнощі в науковому обґрунтуванні названих концептів. Філософ підкреслює, що дискусії щодо цих понять часто мають гносеологічний характер і не обов'язково відображають онтологічну реальність. Неможливість точного передбачення майбутнього не свідчить про відсутність причинності, а прогалини в знаннях не можуть бути основою для остаточних висновків про буття.

У науці, на думку вченого, неможливо достеменно довести чи спростувати істинність ідей детермінізму через логічні обмеження, відсутність абсолютного знання про початкові умови системи та метафізичний характер поняття причинності: «Виникає

принципово не вирішувана в площині науки проблема – істинність ідей детермінізму не може бути остаточно доведена передовсім через головне питання індукції – а чи достатня кількість випадків взята для індуктивного узагальнення, з іншого боку, її (істинність) неможливо спростувати за необхідності дотримання вимоги тотожності та неможливості здобуття тотожно-істинного знання точних вихідних умов стану об'єкта» [1, с. 189]. Отже, причинність, зауважує І. Гудима, у науці виступає методологічною позицією, що допомагає структурувати знання, але не дає змоги повністю описати реальність.

Як бачимо, С. Хансон та І. Гудима акцентують увагу на тому, що філософсько-методологічні підходи до розуміння реальності, а з нею й невизначеності, у науці мають базуватися на ідеї загального взаємозв'язку, де хаос і порядок є нерозривними елементами. Це дозволяє інакше сприймати світ у вимірі проблеми співвідношення ймовірності та випадковості.

У своїх поглядах вчені не одинокі – позиція м'якого детермінізму, яка нині превалює у філософії науки, має непростий шлях. Її початок поклав Чарльз Сандерс Пірс – американський мислитель, засновник прагматичного напряму у філософії, людина, яку називають «американським Кантом».

Місце Ч. Пірса у філософії та методології науки. Стосовно місця Ч. Пірса у філософії та методології науки професор В. Ратніков зазначив: «Серед західних філософів XIX ст. є такий, творчість якого ще недостатньо вивчена … Йдеться про видатного американського логіка і філософа Чарльза Сандерса Пірса (1839-1914), якого Карл Поппер називав одним з найвидатніших філософів усіх часів … Творчість цього мислителя ще нечасто потрапляє на сторінки філософських публікацій, хоча його внесок у філософію та методологію науки, на наш погляд, є значним і гідним подальшого поглибленого освоєння» [5].

В. Ратніков звертає увагу на найцінніше, з його погляду, у спадщині Ч. Пірса: «Найчастіше при згадці Ч. Пірса мають на увазі його логіку, семіотику та прагматизм. У цьому повідомленні ми приділимо увагу принаймні двом моментам з його великої філософської спадщини: по-перше – еволюціонізму і тихізму; по-друге – фалібілізму та абдукції» [5]. Від себе додамо, що з необхідністю випливає ще й «по-третє», про що йтиметься далі.

Оцінка В. Ратнікова, на нашу думку, слушна. Спадщина Ч. Пірса в Україні справді недостатньо досліджена. І для цього є декілька підстав. З одного боку, і в світовому масштабі його ідеї досить довго мали фрагментарний виклад, оскільки праці філософа не були упорядковані та систематизовані. З іншого – складність самих ідей унеможливлює повноцінне їхнє осмислення, якщо користуватися лише формальнологічними підходами. Недарма Пірсові відкриття надихнули К.-О. Апеля та Ю. Габермаса на створення «комунікативної логіки», покладеної нині в основу «комунікативної філософії науки» [11].

Космологія та онтологія Ч. Пірса. Космологія Ч. Пірса охоплює онтологію і визначає його методологію. При цьому слід враховувати як те, що погляди філософа еволюціонували упродовж життя, так і тісний взаємозв'язок розвитку онтології Ч. Пірса із проблемою невизначеності.

Для роз'яснення позиції Ч. Пірса щодо невизначеності можна було би використати засоби комунікативної логіки або риторики [11]. Але зупинімося на тому підході, який застосовував сам Ч. Пірс, – логіці тріад[1]. При цьому зауважмо, що, незважаючи на кращий

[1] Логіка тріад – це концептуальний підхід, розроблений Чарльзом Пірсом, який базується на ідеї трьох фундаментальних категорій: першість (firstness) – якість або можливість, другість (secondness) – факт або відношення і третість (thirdness) – процес, закон або посередництво. Ці категорії відображають спосіб, у який ми сприймаємо й організовуємо реальність: від початкової можливості до конкретних фактів з подальшою їх інтеграцією в системи через посередницькі процеси. Логіка тріад використовується для пояснення складних взаємодій у світі, зокрема еволюції, і показує, як випадковість, необхідність і творчий розвиток утворюють єдину динамічну систему.

результат, ми все одно не досягнемо повної ясності, оскільки складність предмету перевищує не тільки межі можливостей формальних двочленних систем мислення, а й згаданих нами альтернатив[2].

Фундаментальна теза детермінізму – все у світі, як і він сам, має свою причину. В метафізичному узагальненні ця причина перетворюється на абсолютну величину. Залежно від відношення до неї, матимемо три онтологічних позиції в космології Ч. Пірса: ананкізм – детермінізм, агапізм – м'який детермінізм та тихізм – індетермінізм[3].

Концепція *ананкізму* найкраще розкрита Ч. Пірсом у статті «The Architecture of Theories» [13]. Термін «ананкізм» утворений від імені Ἀνάγκη – уособлення «неодмінності», «неминучості» в давньогрецькій міфології. У космології Ч. Пірса ананкізм позначає світовий онтологічний принцип необхідності, закону та детермінізму. Основні риси ананкізму: а) закон і регулярність. Принцип представляє ту частину реальності, яка підпорядковується строгим законам і передбачуваності. Це вияв світового порядку та структурованості; б) порядок і протилежність хаосу; в) розвиток через необхідність. У межах цього принципу, еволюція відбувається через постійний вплив природних законів і правил, які обмежують хаос та створюють порядок.

Ідеї тихізму добре висвітлені у статті Ч. Пірса: «The Doctrine of Necessity Examined» [14]. *Тихізм* (від грец. «τυχός» – випадок) – філософська концепція, розроблена Ч. Пірсом, яка стверджує, що випадковість (контингентність) є фундаментальним аспектом реальності. Тихізм виступає в опозиції до жорсткого детермінізму, який передбачає повну передбачуваність і причинну зумовленість усіх явищ. Основні ідеї тихізму: а) випадковість – джерело розвитку. Ч. Пірс вважав, що випадкові події сприяють еволюції природи та ідей, збагачуючи реальність новими можливостями; б) креативність – рушійна сила розвитку у Всесвіті. Тихізм культивує ідею, що світ прагне новизни, а розвиток систем не можна представляти як результат дії одних лише законів механіки; в) реальність – це процес взаємодії випадковості, необхідності і закономірності.

Тихізм у Ч. Пірса тісно пов'язаний із синехізмом (ідея універсального зв'язку і неперервності всесвіту) та агапізмом (еволюція через любов). Це дає змогу розглядати світ як відкриту еволюційну систему, в якій випадковість стає джерелом свободи та новаторства.

Наступною постає концепція *агапізму* (від грец. «ἀγάπη» – любов), в якій фундаментальною космічною силою, яка сприяє розвитку та зростанню всесвіту, визначається любов. Ця тема добре висвітлена Ч. Пірсом у знаменитій статті: «Evolutionary Love» [12]. У ній також представлені положення тихізму й ананкізму, тому аналізу однієї цієї статті достатньо, щоб отримати цілісне уявлення про космологію й онтологію американського мислителя.

Виокремимо основні положення концепції: а) любов – рушійна сила еволюції. Ч. Пірс стверджує, що саме через любов, через творче бажання поширення гармонії та єдності, відбувається розвиток і самоорганізація у світі; б) агапізм – контрконцепція щодо дарвіністського уявлення про розвиток. Агапізм протиставляється жорсткому дарвінізму, де основою еволюції є боротьба за існування та природний відбір. На думку Ч. Пірса, еволюція – це не тільки конфлікт чи випадковість, вона також включає любов, співпрацю та гармонію; в) агапізм – потужна метафізична сила, що сприяє розвитку знання. В цьому, як бачимо, думка вченого співпадає з позицією античних мислителів, які назвали вершину пошуку знань «філософією», тобто «любов'ю до мудрості».

---

[2] Власне через це ми пропускаємо в описі космології Ч. Пірса принцип «синехізму».
[3] Термінологія вжита у тому вигляді, як її використовував сам Ч. Пірс [12, с. 188].

Філософія та методологія науки Ч. Пірса. З ранніх праць філософа, наприклад, «The Fixation of Belief» [15], проглядається, що вчений віддавав перевагу науковому методу, який вважав найкращим засобом для досягнення знання як фундаменту для рішучості до дії[4], оскільки він підлягає постійному випробуванню та корекції. Публікації більш зрілого Ч. Пірса засвідчують, що він почав акцентувати увагу на неспроможності науки осягнути і сформувати цілісну картину світу. Так, наука й метафізика перестають бути протилежностями та постають єдиним інструментом пізнання. Також у пізнього Пірса, наука зміцнилася в позиції частки більш широкого процесу пізнання, який включає логіку, філософію, релігію тощо. Ґрунтовне уявлення про філософію та методологію науки Ч. Пірса можна отримати, ознайомившись, наприклад, з циклом його праць в розділі «Illustrations of The Logic of Science» у третьому томі зібрання його праць «Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition» [18] або збіркою есе «Essays in the Philosophy of Science» [17]. Центральна праця, що найбільш яскраво демонструє методологічну позицію американського мислителя, – «Deduction, Induction, and Hypothesis» [16]. У цій праці представлені основи його наукової методології: дедукція, індукція та абдукція.

Як ми зауважили, кожна онтологічна позиція у космології Ч. Пірса має свою методологічну проєкцію: ананкізму відповідає дедукція[5] (deduction, necessary reasoning, demonstrative reasoning), тихізму – індукція[6] (induction, fallibilism), а агапізму – абдукція[7] (hypothesis, hypothetic inference, retroduction, abduction).

Дедукція у Ч. Пірса – це процес, у якому висновок випливає із засновків з логічною необхідністю. Якщо засновки істинні, то висновок теж є істинним. Дедукція дає не нові знання, а систематизує те, що вже відоме. Вона виконує формальну перевірку і є математичною основою науки. Мета методу – застосовувати правила до встановлених раніше загальних правил і виявлених фактів. У дедукції правило є основою для переходу від засновків до висновків. Ч. Пірс підкреслював, що дедуктивні висновки мають необхідний характер: якщо правило і факт є істинними, то висновок теж буде істинним.

Отже, дедукція – це спосіб перевірки внутрішньої послідовності й несуперечності міркувань. Філософ вважав, що дедукція виконує роль гаранта логічної строгості, допомагаючи уникати помилок у мисленні.

Цілепокладання *індукції,* у Ч. Пірса, полягає у виведенні загальних законів з конкретних спостережень. Вона використовує емпіричні дані для формулювання узагальнень, забезпечує підтвердження або спростування гіпотез, перевіряючи їх через спостереження та експерименти.

---

[4] Докладніше про це у нашій спільній публікації «Наука як метод усунення епістемологічної та психологічної невизначеності» [6].

[5] Дедукція у філософії Ч. Пірса пов'язана з ананкізмом через принцип необхідності. Дедуктивний процес вимагає, щоб висновок обов'язково випливав із загальних правил, що відповідає ідеї ананкізму – необхідності і неминучості певних зв'язків у світі. У цьому контексті дедукція демонструє, як логічні закони можуть зумовлювати необхідні висновки на основі заданих умов.

[6] Індукція тісно пов'язана з тихізмом через процес виведення загальних принципів з конкретних спостережень. Індуктивний метод дозволяє робити висновки про загальні закономірності на основі емпіричних даних, що відповідає ідеї тихізму – вірі в прогресивний розвиток та відкриття нових істин через досвід. Отже, індукція і тихізм спільно формують шлях до накопичення знань і розвитку через спостереження та виведення нових ідей.

[7] Абдукція пов'язана з агапізмом через творчу природу висунення гіпотез. Абдукція передбачає інтуїтивне та новаторське формулювання можливих пояснень для спостережуваних явищ, що відображає принцип агапізму – ідеї еволюції через любов, творчість і співпрацю. Цей зв'язок підкреслює роль інтуїції та емпатії в науковому й філософському пізнанні.

Індукція в філософії американського мислителя тісно пов'язана з принципом фалібілізму[8] – саме тому його часто ототожнюють з нею. Ч. Пірс розглядав фалібілізм як основу для розвитку науки й пізнання, наголошуючи, що всі наші знання, твердження та теорії є принципово попередніми й можуть бути скориговані чи спростовані новими даними або аргументами. Акцентування уваги філософа на фалібілізмі[9] показує важливість цього принципу. Низка українських дослідників[10] звертають увагу на те, що саме цей принцип є визначальним у його філософії та методології науки.

Суть *абдукції* – формування гіпотези, яка найкраще пояснює спостережувані дослідником явища. Абдукція є творчою фазою наукового дослідження, де висуваються можливі найвірогідніші пояснення. Вона орієнтована на побудову нових смислів і пояснень, а не лише на аналіз існуючого. Підхід втілює ідею любові й гармонії як рушійної сили, що створює нові форми й об'єднує різноманітність.

Науковий метод Ч. Пірса. Дуже лаконічно й точно суть наукового методу засновника прагматизму передає Р. Барч: «Найважливіше, що Ч. Пірс зробив, спираючись на свої ранні погляди на дедукцію, індукцію та абдукцію, – це об'єднав ці три форми аргументації у своєму уявленні про систематичну процедуру пошуку істини, яку він назвав "науковим методом"» [8].

Так, дійсно, Ч. Пірс наголошує, що всі три підходи є частинами його наукового методу. Абдукція перша в черзі – вона ставить питання й висуває гіпотези. Услід за нею йде дедукція, яка перевіряє підстави, на які спираються припущення. Що стосується індукції, то вона емпірично перевіряє дедуктивні узагальнення через спостереження.

Окремо кожен із підходів виконує свою специфічну функцію, а, поєднавшись разом, вони забезпечують ефективність процесу пізнання. При цьому важливу роль відіграє принцип фалібілізму, який у філософії Ч. Пірса прямо пов'язаний із невизначеністю, адже він визнає принципову можливість помилок у будь-якому знанні. Філософ вважав, що істина завжди залишається відкритою для уточнення або перегляду, оскільки наші знання є неповними й обмеженими. Невизначеність, у такий спосіб, постає не недоліком, а провідною рушійною силою пізнання, що стимулює нові пошуки, перегляд гіпотез і загалом удосконалення наукового методу.

Висновки. Філософська концепція Чарльза Пірса демонструє унікальне поєднання емпіризму, метафізики та інноваційного погляду на наукову методологію. Його космологічні ідеї ананкізму, тихізму та агапізму тісно пов'язані з різними підходами до пізнання: дедукцією, індукцією та абдукцією, кожна з яких виконує окрему, але взаємодоповнювальну функцію в рамках пошуку істини.

Пірсова логіка тріад є однією з основ його філософії. Вона дозволяє зрозуміти як онтологічну структуру реальності, так і динаміку пізнавального процесу через взаємодію першості (якість), другості (відношення) та третьості (синтез і смислове узагальнення). Це бачення має значний методологічний потенціал для пояснення складних процесів, які важко охопити через формальні підходи.

Ч. Пірс заклав фундамент для сучасного розуміння наукового методу як комплексного процесу, що включає висунення гіпотез (абдукція), їх формальну перевірку (дедукція)

---

[8] Фалібілізм у Ч. Пірса є принципом, що пронизує не тільки індукцію, але й загалом його епістемологію та підхід до наукового методу: а) навіть найдостовірніші теорії можуть бути помилковими; б) знання завжди перебуває в процесі уточнення, і абсолютна істина є недосяжною, хоча до неї можна наближатися; в) сумнів і перевірка є ключовими етапами для прогресу науки та філософії.

[9] Фалібілізм яскраво виокремлюється у філософії Ч. Пірса. Це видно по термінології – фалібілізм є унікальним поняттям, виразних аналогів якому немає ні в контексті дедукції, ні абдукції, що дивує з огляду на вимоги логіки тріад.

[10] Наприклад, В. Ратніков [4, с. 62] та О. Купальський [2, с. 61].

та емпіричне підтвердження (індукція). Важливою рисою його філософії є принцип фалібілізму, який стверджує, що будь-яке знання є принципово попереднім і відкритим для перегляду. Невизначеність, у цьому контексті, виступає рушійною силою розвитку науки. В такий спосіб Ч. Пірсу вдалося змінити підхід до проблеми невизначеності, перетворивши її з перешкоди на рушійний чинник процесу пізнання.

Перспективи подальшого наукового пошуку. У подальших наукових розвідках варто проаналізувати актуальні приклади застосування логіки тріад у нинішніх умовах пізнання, етичний вимір фалібілізму та недоліки абдуктивного підходу в межах методології сучасної філософії науки. Розвиток цих напрямів дозволить глибше зрозуміти значущість спадщини Ч. Пірса, а також забезпечить інструменти для адаптації його ідей у контексті викликів XXI століття.

Список використаної літератури

1. Гудима І. Дилема «детермінізм – індетермінізм» в сучасній філософії науки. *Актуальні проблеми науки та освіти* : Збірник матеріалів XXV підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред. М.В. Трофименка. Київ : МДУ, 2023. С. 187-190.
2. Купальський О. Уточнення значущості принципу детермінізму у сучасній науковій теорії *Вісник ХНУ імені. В.Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські, перипетії»*. 2022. № 66. С. 59-67. DOI https://doi.org/10.26565/2226-0994-2022-66-7.
3. Мартиненко О. Риторичне тлумачення конвергентних форм раціональностей у філософському дискурсі К.-О. Апеля та Ю. Габермаса. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2024. № 53, с. 105-113. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2024.53.12.
4. Ратніков В. Космологічні паралелі у «науковій метафізиці» Ч. Пірса. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2023. №6. С. 59-72.
5. Ратніков В. Філософія та методологія Чарльза Сандерса Пірса: деякі паралелі із сучасністю. *Філософія в сучасному науковому та соціально-політичному дискурсах* : Матеріали доповідей та виступів всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (Вінниця, 18 листопада 2021 р.). Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю.В., 2021. С. 132-135
6. Рупташ О., Мартиненко О. Наука як метод усунення епістемологічної та психологічної невизначеності. *Знання. Освіта. Освіченість. Неминучість невизначеності* : збірник матеріалів VII Міжнародної науково-практичної конференції (11-12 жовтня 2024, м. Вінниця) Вінниця : ВНТУ, 2024. С. 62-67.
7. Adam J. C. Abduction, Skepticism, and Indirect Realism. Philosophical Studies. 2024. P. 1-18.
8. Burch R. «Charles Sanders Peirce», *Stanford Encyclopedia of Philosophy* : веб-сайт. URL: https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/peirce/ (дата звернення: 23.01.2025).
9. Hansson O. S. Decision making under great uncertainty. *Philosophy of the Social Sciences*. 1996. 26 (3). P. 369-386. DOI https://doi.org/10.1177/004839319602600304.
10. Hansson O. S. Science and Non-Science. *The Oxford Handbook of Philosophy of Science* / Edited by Paul Humphreys. Oxford : Oxford University Pres, 2016. P. 531-555. DOI https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199368815.013.27
11. Martynenko O., Manchul B. Communicative Philosophy of Science: Genesis and Contemporary Trends of Development. *Filosofija. Sociologija*. 2024. № 35 (3). p. 308-317. DOI: https://doi.org/10.6001/fil-soc.2024.35.3.8.
12. Peirce C. S. Evolutionary Love. *The Monist.* 1893 January. № 3 (2). P. 176-200. URL: https://www.jstor.org/stable/27897058 (дата звернення: 24.01.2025).

13. Peirce C. S. The Architecture of Theories. *The Monist*. 1891 January. № 1 (2) P. 161-176. URL: https://www.jstor.org/stable/27896847 (дата звернення: 24.01.2025).
14. Peirce C. S. The Doctrine of Necessity Examined. *The Monist.* 1892 April. № 2 (3). P. 321-337. URL: https://www.jstor.org/stable/27896963 (дата звернення: 24.01.2025).
15. Peirce C. S. The Fixation of Belief. *Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition* : *in 8 volumes* / Christian J. W. Kloesel (Ch. ed.). Bloomington : Indiana University Press 1982. Vol. 3: 1857-1866. P. 242-257.
16. Peirce C.S. Deduction, Induction, and Hypothesis. *Peirce C.S. Essays in the Philosophy of Science* / Edited by Tomas Vincent. Indianapolis : Bobbs-Merrill, 1957. P. 126-144.
17. Peirce C.S. Essays in the Philosophy of Science. Indianapolis : Bobbs-Merrill, 1957. XXII, 271 p.
18. Writings of Charles S. Peirce: A Chronological Edition : in 8 volumes. Bloomington : Indiana University Press 1982. Vol. 3: 1857-1866. XXXVII, 633 p.

CHARLES SANDERS PEIRCE AND THE ISSUE OF UNCERTAINTY: FROM ONTOLOGY TO SCIENTIFIC METHODOLOGY

Olexandr Martynenko, Olha Ruptash
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of Philology, Department of Philosophy and Cultural Studies,
Kotsiubynskoho St., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine

The article examines the problem of uncertainty and its conceptualization in the ontology and methodology of science of Charles Sanders Peirce. The research request is based on the need to rethink the classical philosophical concepts of determinism and indeterminism in the light of contemporary challenges associated with the growing complexity of scientific theories, new epistemological ideas and the unpredictability of knowledge development. The relevance of addressing the heritage of Ch. Peirce is caused by the specificity of his approach to overcoming uncertainty through the integration of logic and evolutionary metaphysics.

The purpose of the article is to reveal the role of uncertainty in Peirce's ontology and scientific method and to establish the connection of his ideas with contemporary philosophical discourses. To achieve this goal, the following tasks have been set: to analyze the ontological foundations of the concept of uncertainty in Ch.S. Peirce's works; to scrutinize his approach to the scientific method, in particular abduction, induction and deduction; to confirm the significance of these ideas for philosophy and methodology of science nowadays.

The article deals both with the works of Ch. Peirce, and with the academic publications devoted to his ideas and the problem of uncertainty.

The research methodology includes both general philosophical methods and special approaches: hermeneutic analysis, reconstruction of concepts and a systemic approach.

As a result of the research, it was manifested that the ontology of Ch. Peirce interprets the idea of uncertainty as a fundamental characteristic of being, which makes evolution and development possible. Abduction, as the central method of his philosophy of science, is considered not only as a way of forming hypotheses, but also as a tool for overcoming epistemological uncertainty. An important feature of Peirce's philosophy is the principle of fallibilism, which states that any knowledge is fundamentally preliminary and open to revision. It is revealed that the methodology of science of Ch. Peirce demonstrates a unique combination of empiricism, metaphysics and innovative methods.

Key words: pragmatism, cosmology, ontology, uncertainty, determinism, methodology, science, knowledge, fallibilism, philosophy.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 146–156
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 146–156

УДК 2:321.01(14)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.16

РЕЛІГІЯ І ВЛАДА У ФІЛОСОФІЇ М. ФУКО

Андрій Марченко, Олексій Марченко
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького,
кафедра філософії, соціальних та політичних наук
бульвар Шевченка, 81, 18031, м. Черкаси, Україна

У статті здійснено аналіз проблематики релігії та релігійної влади, взаємозв'язку релігії і влади в творчості відомого французького філософа Мішеля Фуко. Наголошується, що тема релігії, хоча й не є визначальною для мислителя, але виконує роль важливого дослідницького і концептуального інструментарію у його побудові генеалогії влади, виявленні засадничих ідей і практик, які вплинули й надалі впливають на принципи і механізми врядування як в релігійній, так і в позарелігійній сферах. Загалом релігія цікавить М. Фуко не стільки як віровчення, певна доктрина чи сукупність ідей, а, насамперед, як політична сила, як певна технологія впливу на поведінку особи та спільноти. Проаналізовано зміст концепту пастирської влади як джерела специфічного типу влади над людьми, моделі і матриці процедур для управління ними, досліджено її витоки та механізми реалізації, виявлено сутнісні риси діалектики взаємин пастуха (пастиря) та отари як одну із основ цього типу владовідносин, розглянуто шляхи поширення практик пастирської влади в світські сфери суспільного життя. Вказується на амбівалетність розуміння релігії французьким дослідником, коли релігія постає і як основа існуючої влади, і як осередок опору їй. Поняття політичної духовності стає для М. Фуко своєрідним вираженням і підтвердженням існуючого в рамках релігійного (у цьому випадку, ісламського) дискурсу і практики потенціалу емансипації, відкриттям духовного виміру в політиці. Відстоюється думка, що згідно з М. Фуко, в Іранській революції воля народу постає як єднання релігії і політики у формі політичної духовності, яка проявляється як об'єднавча релігійна духовність, спрямована не лише на зміну режиму правління, а зміну іранцями самих себе, своєї суб'єктивності на основі цінностей ісламу.

Ключові слова: М. Фуко, релігія, влада, пастирська влада, політична духовність, урядування.

Постановка проблеми. Одним з найвпливовіших західних мислителів останньої третини XX століття став відомий французький філософ і методолог Мішель Фуко, який вважав надзвичайно важливим завданням своєї творчості спонукати західне суспільство до відновлення пам'яті про те, що лежить в основі його становлення, що було витіснено на периферію соціального досвіду успіхами технологічних перетворень, знову нагадати, що означає володарювати, а що означає підкорюватись. Фуко значно оновив царину політичного аналізу влади, прагнучи досліджувати її в контексті соціокультурних трансформацій західноєвропейського суспільства. Французький мислитель обґрунтовує думку, що влада встановлюється в процесі розвитку людського суспільства, вагомим чинником поступу якого та вироблення засадничих духовних і ціннісних підвалин, на які воно спирається, є релігія. Тому важливою частиною філософського та історико-культурного прочитання світу М. Фуко, його генеалогії влади є питання взаємозв'язку релігії і влади, які потребують свого всебічного, ґрунтовного розгляду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Творчість французького філософа М. Фуко була і є предметом досліджень багатьох авторів, результати яких знайшли своє відображення в численних публікаціях. У контексті проблематики нашої статті варто, насамперед, звернути увагу на праці Дж. Каррета, Дж. Бернауера, Дж. Дж. Шульд,

© Марченко А., Марченко О., 2025

Н. Дж. Голланд, Е. Пінто, Й. Гоффа, М. Д. Джордана, Р. Кінга, М. Чралю, Ч. Горкана, Е. Хейньомьокі, Ч. Майєса, Л. МакГортер, С. Дж. Огдена, Л. Сіісьойнена, І. Стренскі, М. Оджакангаса, Дж. МакСвіні та ін., в яких здійснюється аналіз окремих аспектів фукіанського бачення взаємин релігії і влади в соціумі.

Метою статті є аналіз ролі та місця релігії і влади в політичній аналітиці М. Фуко, з'ясування сутнісних рис та особливостей маніфестації в релігійному і соціально-політичному просторі представлених в творчості французького мислителя концептів пастирської влади та політичної духовності.

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що Мішель Фуко часто звертався до сфер, які зазвичай не є предметом дослідження філософів знання та влади. Так, наприклад, він цікавився античною духовністю, історією раннього християнства, християнським аскетизмом, зв'язком між релігією та сексуальністю, питаннями відносин між владою та релігією, феноменом «політичної духовності» тощо. Протягом усього свого життя М. Фуко був стурбований християнством (не випадково, коли один із його дискутантів зауважив, що коментар філософа є «дуже християнським», Фуко відповів, що має «дуже сильне католицьке походження», і не соромиться цього [1, p. 371]), іншими духовними рухами та релігійними традиціями, а також «смертю Бога», і ці теми та матеріали представлені в багатьох його творах.

Слід зауважити, що праці М. Фуко про релігію – це не систематичний розгляд і виклад теми, а, скоріше, спроби «проблематизувати» релігію з точки зору дискурсивної історії, літератури, сексуальності, влади чи етики себе. Фуко, як зазначає Дж. Каррет, «зазвичай використовує термін "релігія" як свого роду загальний феноменологічний термін для позначення будь-якої інституціоналізованої релігійної традиції, хоча це переважно означає інституціоналізоване християнство» [2, p. 6]. Релігія для французького філософа завжди була частиною набору силових відносин і дискурсивних практик, які впорядковують людське життя. Таким чином, його роботи є прочитанням релігії поза теологічними традиціями віри – це розуміння, «яке позиціонує релігію не в якійсь окремій сфері, а всередині політичної боротьби знання-влада» [3, p. 32], де знання «зумовлене конкретно-історичними обставинами, його зміст і функціональне призначення визначається тією чи іншою "соціальною механікою"» [4, с. 153]. Релігія цікавить Фуко не як віровчення, набір певних ідей та уявлень, а як певна практика чи практики, як «політична сила» [3, p. 107]. На глибину інтересу Фуко «до практик, а не до теорій моралі та духовного життя» [3, p. XIII] вказував і Дж. Бернауер. Французький філософ розглядає релігію, поряд з ідеологіями, філософіями та системами метафізики, як частину механізму управління життєдіяльністю людини й контролю за нею. Це показує, що він зосереджує свою увагу не стільки на релігійних переконаннях, як на особливостях функціонування релігії, «його мало цікавить реальність віри, але він сприймає релігію серйозно в рамках аналізу політичної влади...» [1, p. 372].

Річард Кінг однією із заслуг М. Фуко вважає розгляд релігії у тісному взаємозв'язку з культурою. Він стверджує, що категорія релігії була ізольована від культурної динаміки і сприймалася лише як автономна сфера після Просвітництва [5]. Фуко ж у своїх роботах прямо ставить під сумнів розмежування релігії та культури, включивши релігію в свій «аналіз культурних фактів» і пізніше зруйнувавши межу між релігією та політикою в етиці себе. На переконання французького філософа, релігію відрізняє не якийсь жорсткий зв'язок із певною окремою сферою особливих сутностей, вона виникає в полях сил, невіддільних від решти людської історії та культури. Тому можна вважати, що творчість М. Фуко рухається в дискурсивному просторі релігії і культури, де одна взаємно інформує іншу. Як

демонструють його роботи, культура не може зрозуміти саму себе, не зрозумівши спочатку свого нерозривного зв'язку з конструктами релігійної віри і практики. Сучасна культура народжується з релігійних традицій і умови нашого знання, таким чином, вбудовані в релігійний дискурс. «Так званий світський простір сам по собі є гібридом релігійних традицій минулого і для розуміння сучасної культури необхідно визнати релігійний вплив на мислення та практику» [3, p. 33]. Творчість Фуко багатьма способами, якщо використати одну з його фраз, висловлену в іншому контексті, «крає кордони християнства» [6, p. 16]. Він є дослідником, який займається історико-політичними вимірами західної культури, важливим чинником формування якої є релігія. І в контексті розрізнення релігії як віри та релігії як культурної реальності французький філософ, на думку Дж. Каррета, робить вибір саме на користь другої: «Фуко цікавився останньою, а не першою, за винятком того, що перша формувала останню» [1, p. 371].

У роботах М. Фуко міститься різнобічна критика релігії. Так, у своїх ранніх працях він зосередив свою увагу на репресивній природі релігії і зайнявся дискурсом «смерті Бога». В роботах «Історія божевілля у класичну епоху», де уже було засвідчено занепокоєння владою церкви, і «Народження клініки» релігія постає як частина культури, яка впливає на розуміння божевілля та медицини на Заході. В роботі «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук» досліджується, як знання відтворюється в різні історичні періоди. Пізніше М. Фуко зайнявся дослідженням того, як формується дискурс. В книзі «Наглядати й карати: Народження в'язниці» [7] він розглядає взаємозв'язок влади і знання в складній мережі відносин, і показує, як різним моделям покарання притаманна відповідна релігійна основа. В «Історії сексуальності», зокрема в першому томі праці [8], М. Фуко відверто обговорює християнство, досліджуючи сповідь і етику самості та визнаючи фундаментальну роль цієї релігійної традиції у формуванні дискурсу сексуальності на Заході. На переконання філософа, сексуальність не дана, а історично сконструйована; ранні уявлення греко-римського світу про сексуальність були модифіковані християнством за допомогою його ідей про гріхопадіння, зло та кінечність людського життя. Фуко підкреслює, що «ніколи сексуальність не користувалася таким безпосереднім природним розумінням і ніколи не знаходила більшого "щастя вираження", ніж у християнському світі занепалих тіл і гріха» [3, p. 57]. Протягом XVIII-XIX ст. сексуальний дискурс значною мірою зумовлювався християнською практикою сповіді, а потім перейшов у світські практики цілительства і виховання, такі як медицина, психіатрія та педагогіка [9, p. 145-148].

Пізніше М. Фуко досліджував християнство в контексті особливої «технології самості», заснованої на аналітиці сповіді та спасіння. Перехід від християнських тем сексуальності до технологій самості відбувався через аналіз низки проблем урядування – на рівні як окремої особи, так і держави. Розгляд цих тем спонукав мислителя замислитися про управління душами і життями та про те, «як бути духовно керованим на цій землі, щоб досягти вічного спасіння» [10, p. 87-88]. Ці дослідження торкались питань пастирської влади і, врешті-решт, привели Фуко до аналізу проблематики «політичної духовності» у зв'язку з подіями в Ірані 1978-1979 рр. Далі філософ розширив свій аналіз врядування до розгляду «ширшого сенсу методів і процедур, призначених для спрямування поведінки людей», що передбачало новий розгляд «перевірки совісті» та сповіді в ранньохристиянській літературі [3, p. 2]. Теми ранньохристиянської літератури, ранньохристиянського містицизму та практик себе (звернення до праць Філона Александрійського, Гермеса, Юстина, Тертулліана, Іполита, Кипріана, Оригена, Ієроніма, Амвросія та ін.) захопили мислителя і цей інтерес зберігався до кінця його життя. Смерть не дала можливості завершити розпочате, а запланований четвертий том «Історії сексуальності» так і не побачив світ.

Серед численних питань, пов'язаних з різними аспектами та вимірами релігії в творчості М. Фуко, ми хотіли б зосередити свою увагу, насамперед, на змісті понять пастирської влади та політичної духовності, а також позначуваних ними феноменах.

Поняття пастирської влади у французького дослідника асоціювалось, перш за все, з іудео-християнською традицією. Він підкреслював, що «уявлення про те, що божество, цар і вождь – це пастух, за яким слідує отара овець, було невідомим грекам та римлянам...» І саме в християнстві було розвинуто технологію влади, яка визнає «переважну більшість людей отарою, керованою жменькою пастирів» [11, p. 300, 303]. І лише з християнства, на переконання М. Фуко, насправді починається в західному світі справжня історія пастирської влади як джерела специфічного типу влади над людьми, як моделі і матриці процедур для управління ними. В роботі «Що таке критика?» [12] він підкреслює, що християнська пастирська практика розвинула ідею про те, що кожний індивід повинен управлятись і повинен дозволяти управляти собою, будучи спрямованим до свого спасіння Богом, якому він зобов'язаний повністю підкорятися.

Тема пастирської влади у Фуко тісним чином пов'язана з проблематикою сексуальності. Розмірковуючи над внеском християнства в історію сексуальності, філософ приходить до висновку, що такі християнські моральні настанови щодо сексуальності, як правило моногамії; розгляд відтворення, дітонародження як виняткової і єдино прийнятної функції сексуальності; посутня загальна дискваліфікація сексуального задоволення, визнання його найменшої можливості лише для того, щоб мати дітей, у відповідних формах мали місце і в римському світі ще до появи християнства. «Весь спосіб життя, значною мірою стоїчного походження, підтримуваний соціальними та ідеологічними структурами Римської імперії, почався набагато раніше християнства, і мав на меті прищепити ці принципи жителям римського світу...» [3, p. 121]. Що ж стосується власне християнського внеску у цю справу, то М. Фуко вбачає його, насамперед, в нових техніках нав'язування цієї моралі, точніше кажучи, новому механізмі чи сукупності нових механізмів влади для впровадження цих нових моральних імперативів.

Ці нові механізми влади М. Фуко означує поняттям пастирської влади і пов'язує його з існуванням всередині суспільства категорії індивідів абсолютно специфічних і одиничних, які в християнському суспільстві виконують роль пастиря, пастуха по відношенню до інших, хто є їхніми вівцями чи отарою. «Запровадження такого типу влади, такого типу залежності й панування в римському суспільстві, у стародавньому суспільстві, я вважаю дуже важливим феноменом» [3, p. 121-122], – зазначав французький мислитель. Відмінністю пастирської влади від традиційної політичної влади є, на думку М. Фуко, насамперед, те, що вона, по суті, не поширюється на територію: пастух не панує над територією, він панує над багатьма особами, він панує над вівцями, над отарою.

Одну з основних функцій пастирської влади М. Фуко вбачає не в забезпеченні перемоги, не в завоюванні, а також кількості здобутих на війні рабів чи багатств. Вона зосереджується на внутрішньому, а не на зовнішньому, на любові, а не на насильстві, дбаючи про добробут отари. Пастирська влада є владою, яка забезпечує водночас існування окремих осіб і існування групи, на відміну від традиційної влади, яка проявляється переважно в тріумфі над своїми підданими. «Це не тріумфальна влада, це благотворна влада» [3, p. 123], організована навколо турботи про життя, основною силою та засобом якої є жертовна любов. Фуко вважає, що пастирська влада «повністю визначається своєю благодійністю; її єдиний raison d'être – робити добро» [13, p. 126]. Пастух, з моральної точки зору, є відданим отарі, і за необхідності готовий жертвувати собою заради своїх овець, заради життя і порятунку отари. У традиційній владі цей механізм зворотний: добрий громадянин тут

готовий (чи має бути готовим) пожертвувати собою заради громадського порядку або прийняти смерть «заради порятунку трону» [14, p. 214].

Найважливішу рису пастирської влади М. Фуко вбачає в тому, що вона є індивідуалістичною, або, можна навіть сказати, індивідуалізуючою владою. Тобто, якщо суттєвою функцією короля чи магістрату є захист цілісності держави, території, міста, громадян як єдиного тіла, добрий пастух, добрий пастир розглядається як той, хто наглядає за окремими особами, за кожним окремо. Адже, пастух повинен забезпечити не лише спасіння отари, а й спасіння кожної окремої людини. Отже, пастирська влада – це «жертовна та індивідуалістична влада» [3, p. 123]. До того ж, на думку Н. Дж. Голланд, християнська традиція індивідуалізує практику пастирської влади ще більше, ніж іудейська. «У єврейській традиції це народ, яким керує пастух; у християнській, кожна окрема людина повинна виявляти повну залежність і повну слухняність по відношенню до майстра» [15, p. 85].

Індивідуалістичний характер пастирської влади означає ще й те, що обов'язком кожної людини є пошук свого порятунку, і спасіння є справою індивідуальною. Але це не справа вільного вибору; влада пастиря полягає саме в тому, що він має право і авторитет вимагати від людей робити все необхідне для їхнього спасіння, обов'язкового спасіння. Причому, людина не в змозі відшукати цей порятунок сама, оскільки його перспектива відкривається лише, якщо визнаєш авторитет іншого. Прийняти владу іншого означає, що кожна з дій, яку одна людина буде здатна зробити, повинна бути відома пастирю, який має владу над окремою особою та над багатьма людьми, і хто, в результаті, зможе оцінити зроблене ними. Тобто до звичних юридичних структур, до певної кількості загальних законів, порушення яких караються державою, додається інша форма аналізу поведінки, інша форма провини, інший тип осуду, набагато тонший, набагато суворіший, і, на думку М. Фуко, набагато кращий. Цю нову форму забезпечує пастир, який може вимагати від людей зробити все необхідне для свого порятунку, і який в змозі слідкувати за ними й здійснювати по відношенню до них нагляд і постійний контроль. Мислитель також зазначає, що у християнському суспільстві пастир – це той, хто може вимагати від інших абсолютної слухняності. Відносини між пастухом і вівцями тут є відносинами індивідуальної та повної залежності. Воля пастиря виконується «не тому, що вона відповідає закону, і не настільки, наскільки це узгоджується з ним, а головним чином тому, що це його воля» [3, p. 142]. Пастир може нав'язувати свою волю окремим особам як функцію свого власного правління, адже важлива річ в християнстві полягає в тому, щоб не підкорятися заради досягнення певного результату. У християнстві абсолютна честь – це саме бути слухняним, бути слухняним по відношенню до пастиря. Слухняність є не тимчасовим станом досягнення мети, як у греків, а радше самоціллю [11, p. 309]. Це постійний стан; вівці повинні постійно підкорятися своїм пастирям. Залишатися слухняним є фундаментальною умовою всіх інших чеснот. І відоме християнське смирення є не чим іншим, як певною внутрішньою формою цього послуху. І не сила примусу є засобом його забезпечення. Сила пастирської влади, на думку М. Фуко, полягає саме у відмові від використання фізичного насильства для управління. Через благодійну силу пастор не вважає за потрібне вдаватися до насильства, щоб керувати людьми, скоріше «пастирська влада є настільки ефективною і всеохоплюючою в управлінні, що насильство не є обов'язковим і сама його вимога лише продемонструвала б слабкість пастиря» [16, p. 122].

Врешті, пастирська влада принесла із собою цілу низку технік і процедур, пов'язаних з істиною та її виробництвом. Християнський пастир вчить істини, вчить моралі, викладає заповіді Божі та церковні настанови. У цьому він майстер, але християнський пастир також є майстром істини в іншому сенсі: він, з одного боку, для того, щоб виконувати

свої обов'язки та нести відповідальність, як пастир, повинен знати все, що роблять його вівці, все, що зроблено отарою і кожним членом отари в кожну мить; але він також повинен знати, що відбувається всередині душі та серця кожного, знати найбільші таємниці особистості. Це знання внутрішнього світу індивіда є абсолютно необхідним для практики християнського душпастирства.

Знання внутрішнього світу індивідів означає, що пастир матиме у своєму розпорядженні засоби виявлення того, що сталося; але також і те, що християнин буде зобов'язаний розповісти своєму пастирю про все, що відбувається в глибинах його душі – зокрема, він буде зобов'язаний звернутися до специфічної для християнства практики вичерпної і постійної сповіді. Християнин повинен сповідуватись про все, що виникає всередині нього перед кимось, кому буде доручено керувати його сумлінням, і це вичерпне зізнання породить істину. «Істина, вироблення внутрішньої, суб'єктивної істини є фундаментальним елементом практики пастиря» [3, p. 125]. Але звітує не лише вівця, пастир також повинен дати звіт, звіт перед Богом – «не тільки за кожну вівцю, але за всі їхні вчинки, за усе добро чи зло, яке вони можуть зробити, за усе, що з ними відбувається» [3, p. 142].

Крім того, підкреслює М. Фуко, між кожною вівцею та її пастирем християнство створює комплекс обміну і обігу гріхів та заслуг. Гріх овець також приписується пастуху. Йому доведеться відповісти за це на Божому Суді. І навпаки, допомагаючи своїй отарі знайти порятунок, пастух знайде і свій; якщо він хоче врятуватися, він повинен ризикувати втратити себе заради інших. Таким чином, очевидною є сила і, водночас, складність моральних зв'язків, що пов'язують пастуха з кожним із членів його пастви, оскільки «таких зв'язків стосується не лише життя окремих осіб, а й подробиці їхніх дій» [3, p. 142].

Загалом, слід зауважити, що душпастирство започаткувало розвиток методів влади, орієнтованих на окремих осіб і спрямованих на постійне й безперервне керування ними. Воно встановлює форму влади, яка поширює послух і актуалізує його на кожного індивіда у своїй сфері, встановлює зв'язок між цілковитим послухом, знанням самого себе та сповідуванням перед кимось іншим. Тобто, як зауважує М. Фуко, «метою пастирської влади є поведінка людей» [13, p. 259].

Тому, на переконання французького філософа, цілком закономірно тема пастуха та отари зрештою була інституціоналізована у відносинах влади всередині церкви, адиморфізмі духовенства та мирян, священика і покутника, нав'язаних через детально розроблені й вичерпні зобов'язання поведінки та мови. У християнстві душпастирство породило мистецтво керування, управління та маніпулювання людьми, мистецтво спостерігати за ними та підштовхувати й вести їх крок за кроком, мистецтво брати на себе відповідальність за людей колективно та індивідуально протягом їхнього життя і в кожну мить їхнього існування. І саме метафора пастуха та отари «забезпечила ефективну модель управління, оскільки пропонувала чітке відчуття індивідуальної турботи та керівництва» [1, p. 174]. Слідом за М. Фуко, М. Оджакангас розглядає сучасні форми правління, звертаючись до християнської традиції Заходу, і припускає, що «походження біополітичної раціональності можна знайти в іудео-християнській традиції пастирської влади» [17, p. 19], влади, яка «була введена в західну практику управління християнською церквою» [16, p. 113].

Лише через християнство, стверджує Фуко, детальне, позитивне втручання в життя окремих людей стало справді політичною проблемою з посиленням і переходом пастирської влади, виробленої в церкві, до сучасного світського мистецтва врядування, з його інвестиціями в управління та оптимізацію здорового, безпечного населення шляхом наукової нормалізації поведінки, що реалізуються «за допомогою таких технологій влади, як демографія, охорона здоров'я, масова освіта, сексуальність тощо» [18, с. 86]. На думку

Дж. Каррета, «пастирська влада – це релігійна технологія влади, за допомогою якої конституюються сучасні форми правління» [1, p. 374]. Водночас, поширення практик пастирської влади в світські сфери суспільного життя, їх трансформація актуалізує тему не ведення людей до їхнього спасіння в потойбічному світі, а радше забезпечення його в цьому світі.

Отже, є підстави стверджувати, що, якщо християнство є релігією любові до себе та ближнього, воно також є релігією, яка поставила слухняність, нагляд, жертву та знання в основу цих відносин. У більш загальному плані любов тут є силою, яка посилює владні відносини, насичує життя спільноти, наближає суб'єктів один до одного, зміцнює прив'язаність і зобов'язання, примножує можливості для втручання в дії інших, і, отже, веде до зменшення простору, в рамках якого можна маневрувати чи чинити опір. Поширення християнської любові, з цього погляду, йде рука об руку з поширенням форм моралі, управління, покори, нагляду тощо.

Слід зазначити, що М. Фуко цікавиться релігіями, і насамперед християнством, через їхню помітність у генеалогії сучасних форм влади. У цьому зв'язку філософ вказує на амбівалентність релігії – її постання, з одного боку, в режимі владних відносин, а з іншого – як осередку опору їм. Позитив релігії М. Фуко вбачає в тому, що вона здатна сприяти критиці та оскарженню державної влади і контролю. Зокрема в роботі «Що таке критика?» він розмірковує над тим, «як не бути керованим» або «не приймати щось за правду, коли авторитет говорить вам, що це правда» [12, p. 46]. У цьому випадку критика може бути засобом для практикування індивідом автономії. Фуко парадоксальним чином віднаходить всередині релігійного дискурсу потенціал для емансипації – коли християнство стає мовою пригноблених в боротьбі проти інших форм влади і примусу. Так, протестантська Реформація для нього – це важливий крок на шляху мистецтва не бути керованим, тому що вона представляє собою відмову від церковного дискурсу і практики. Протестантська революція розглядається дослідником як активізація різноманітних рухів, які заперечували зміни в практиці врядування, у способах поведінки окремих осіб і населення. Одним із ключових місць як посилення, так і заперечення цих трансформацій були релігійні інституції, які були ключовими для розуміння Фуко владних відносин і їх поширення та інтенсифікації на початку Нового часу. Адже, як відомо, сумнів у авторитеті Римсько-католицької церкви з боку діячів Реформації врешті-решт призвів до сумніву стосовно всіх форм влади.

М. Фуко зауважує, що повстання в сфері поведінки відрізняються від політичних чи економічних повстань, але часто тісно з ними пов'язані. Бунти поведінки відрізняє те, що їхньою метою є сама поведінка, і їх питання завжди стосується того, як хтось хоче, щоб ним керували. Іншими словами, вони ніколи не ставлять під сумнів, чи варто бути керованими; скоріше, вони ставлять під сумнів те, чому і як потрібно це робити. Це «рухи, метою яких є інша форма поведінки, тобто бажання, щоб вами керували інші лідери (провідники) та інші пастирі, які б вели до інших цілей і форм спасіння, а також за допомогою інших процедур і методів. Це рухи, які також прагнуть, можливо, уникнути вказівок інших і визначити спосіб поведінки кожного» [13, p. 259].

Здійснюваний М. Фуко аналіз поведінки та контр-поведінки забезпечив необхідний контекст для його праць про Іранську революцію. Інтерес філософа до Ірану «полягає в різних способах, якими ці повстання намагалися кинути виклик авторитарному режиму шаха, водночас виявляючи певну спадкоємність із середньовічними та ранньомодерними європейськими повстаннями» [19, p. 47-48]. Іранська революція захопила Фуко, насамперед, своїм релігійним підґрунтям, як революція ісламська, яка об'єднала людей «абсолютно колективною волею» [20, p. 90], коли релігійне натхнення

стало причиною політичних змін, а «влада “повстання” виникла із звернення до трансцендентного порядку» [1, p. 381]. М. Фуко наголошує на тому, що релігія для іранського народу «була своєрідною обіцянкою та гарантією знайти щось, що радикально змінило б їх суб’єктивність» [21, p. 218]. Для філософа, в Ірані був бунт суб’єктивності, бунт, який не можна пояснити виключно економічними термінами. «Душа повстання» полягала в усвідомленні революційно налаштованими шиїтами того, що вони повинні змінитися, саме іслам дав можливість радикальної трансформації ставлення до себе, держави, світу та Бога. Таким чином, М. Фуко «передбачав важливий виклик, який кинула політична сила ісламу звичним сучасним стилям політичного аналізу, а також сучасним режимам правління» [22, p. 12].

Розгляд подій в Ірані приводить М. Фуко до розробки концепції «політичної духовності» (термін, який він використав для опису способу опору шаху). На його думку, «іслам є як джерелом іранської державної влади, так і засобом протистояння цій державній владі» [19, p. 39], що вписується у відстоювану М. Фуко позицію, що сила й опір супроводжують одне одного, і Іран, безперечно, не є винятком. Релігійний опір владі можна було знайти серед радикалізованого шиїтського духовенства: те, що почалося як організований рух проти шаха, стало повномасштабною революцією проти шаха та геополітичних обставин, які дозволяли йому продовжувати триматися при владі. Цей організований опір захопив Фуко, оскільки він мав певну схожість з європейськими рухами опору, але в окремих ключових аспектах був настільки чужим для цих рухів, що французький мислитель почав розглядати його в термінах поведінки та протидії (контр-поведінки). Священнослужителі сформували політичну волю, яку Фуко розумів «як єднання релігії та політики у формі політичної духовності, яка втілювала політичну спонтанність з боку населення і не могла бути продиктованою згори» [19, p. 40]. І саме ісламська політична духовність, на переконання М. Фуко, відіграла значну роль в об’єднанні людей, постала власне як об’єднавча релігійна духовність. На відміну від конкретних форм правління, які розвиваються з пастирської влади, філософ віднаходить в Ірані політичну волю як прояв протидії шахському режиму, яка є водночас політичною та релігійною і відкриває духовний вимір у політиці, тоді як на Заході він бачить специфічні практики врядування, що виникають із релігійних.

Політична духовність, на думку Л. МакГортер, «політична тому, що це вправа в урядуванні, духовна тому, що це вправа в самоперетворенні» [23, p. 8]. У Фуко, політична духовність є формою революційної дії, відкритої для індивідуального досвіду. Що ж стосується духовності загалом, він розумів її як сукупність практик, які створюють не просто свідомість суб’єкта, а саме буття суб’єкта і його шляхи розуміння. Така духовність веде не до ізоляції від світу, а до критичного занурення в нього і подальшого перетворення.

Розглядаючи сутнісні риси політичної духовності М. Фуко наголошує на важливості того, що під час революції люди мають змогу змінити режим, але ще більше «змінити себе», свій спосіб існування через глибоку духовність. Тут суб’єктивність є не просто продуктом влади, а головним місцем опору їй. Це спосіб суб’єктивності, який робить революцію можливою, але не є джерелом революції як такої. Це йде від звичайних людей, від їхніх безупинних закликів критикувати уряд, засуджувати несправедливість, повставати проти неприйнятних рішень. Безсумнівно, зауважує М. Фуко, спонукання сформовані релігією, але в складному перетині релігії з ширшими культурними та політичними традиціями, зі спадком історичного досвіду, і тому не зводяться до неї.

Фуко зазначає, що політична духовність – це рух до ісламського правління та цінностей, який включає духовний вимір у політичне життя і в якому ісламські політичні

програми та цілі не будуть перешкодою для індивіда як добровільного суб'єкта, а релігійні структури використовуватимуться «не лише як центри опору, а й як джерела політичного творення» [24, p. 207]. Таким чином, Фуко знаходить у цій політичній духовності форму революційної дії, яка є водночас індивідуальною та спільною – такою, що пов'язана з унікальністю ісламу як релігії, але яка цінує особистість [20, p. 89]. Як зазначає Л. МакГортер, «"політична духовність" – це практика, якою кожен повинен займатися для себе…», але також «політична духовність Фуко – це набір практик, спрямованих на послаблення влади режимів істини, які говорять нам, хто ми є, і на критику цих режимів як практик знання – тобто практик, що встановлюють поділ між істинним і хибним – і таким чином послаблення влади нав'язаних нам ідентичностей...» [23, p. 10].

Висновок. Аналіз праць М. Фуко дає підстави стверджувати, що французький мислитель мав досить сталий інтерес до питань релігії для розуміння сьогодення, прагнув дослідити витоки і сутнісні характеристики релігійної влади й те, як вона продовжує впливати на сучасний світ. Він не маргіналізує й не привілеює релігію, але визнає, що західне суспільство значною мірою спирається на релігійні, насамперед, християнські, ідеї і практики, на вироблені в рамках християнської традиції ціннісні орієнтири та настанови.

М. Фуко відкриває нові горизонти на межі сексуальності, релігії та політики, розширюючи платформу релігійного дискурсу через розгляд релігії в історичному контексті, шляхом дислокації релігійного суб'єкта та об'єкта через аналіз істини, влади, любові, послуху, опору тощо. Зокрема, генеалогію пастирської влади Фуко можна розглядати як відстеження історичних подій, за допомогою яких слухняність, покора та вимога істини були впроваджені в апарат релігії любові, а згодом прищеплені всьому світському соціальному тілу. Мислитель фокусує свою увагу на релігійному авторитеті і показує, як християнська «пастирська модальність влади» приводить до практик в сучасному суспільстві, які прагнуть управляти всіма аспектами життя. Мова йде про практики сповідання та духовного керівництва, а також про їхні вимоги нагляду, послуху та втручання, які розширювалися й посилювалися в напрямку постійного управління людьми. Це підтверджувало думку М. Фуко, що релігія завжди є частиною політичної технології, яка керує особою та спільнотою, є політичною силою.

Аналіз феномену пастирської влади М. Фуко є важливим для розуміння його концепції політичної духовності, яка сформувалась в процесі осмислення французьким філософом революційних подій в Ірані 1978-1979 рр. Ісламська політична духовність, на відміну від конкретних форм правління, які розвиваються з пастирської влади, постає у Фуко як об'єднуюча релігійна духовність, як втілення політичної волі протидії шахському режиму, як рух до ісламських цінностей та правління. Це влада, яка є водночас політичною та релігійною, і з якою пов'язане ствердження духовного виміру у політиці, можливість під час революції змінити не лише режим, а самих себе через глибоку духовність, коли людська суб'єктивність стає головним осередком опору владі.

Сподіваємось, що розглянуті в статті окремі аспекти розуміння М. Фуко релігії та її зв'язку з владою як в релігійній, так і в соціокультурній та соціально-політичних сферах, стануть підґрунтям для подальшої розробки актуальних тем, представлених в творчості французького мислителя.

Список використаної літератури

1. Carrette J. Foucault, Religion and Pastoral Power. A Companion to Foucault. T. O'Leary, Ch. Falzon & J. Sawicki (eds.). New York: Blackwell, 2013. P. 368-383.

2. Carrette J. Foucault and Religion: Spiritual Corporality and Political Spirituality. London: Routledge, 2000. 232 p.
3. Foucault M. Religion and Culture. Manchester: Routledge, 1999. 240 p.
4. Марченко А. Концепт «влада – знання» в політичній філософії Мішеля Фуко. Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2016»: матеріали доповідей та виступів. Ч. 1. К.: Київський університет, 2016. С. 151-153.
5. King R. Orientalism and Religion: Post-colonial Theory, India and the 'Mystic East'. London: Routledge, 1999. 296 p.
6. Foucault / Blanchot: Maurice Blanchot: The Thought from Outside / by M. Foulcaut. Michel Foucault as I Imagine Him / by M. Blanchot. New York: Zone Books, 1987. 109 p.
7. Фуко М. Наглядати й карати. К.: Основи, 1998. 392 с.
8. Фуко М. Історія сексуальності. Т. 1: Жага пізнання. Х.: ОКО, 1997. 235 с.
9. Schuld J. J. Foucault and Augustine: Reconsidering Power and Love. Notre Dame, Ind.: University of Notre Dame Press, 2003. 312 p.
10. The Foucault Effect: Studies in Governmentability. G. Burchell, C. Gordon and P. Miller (eds.). Chicago: The University of Chicago Press, 1991. 307 p.
11. Foucault M. Power. Essential works of Foucault. 1954-1984. J. D. Faubion (ed.). New York: The New Press, 2000. 484 p.
12. Foucault M. What is Critique? Foucault M. The Politics of Truth. S. Lotringer & L. Hochroth (eds.). New York: Semiotext(e), 1997. P. 41-81.
13. Foucault M. Security, Territory, Population: Lectures at the Collège De France, 1977-78. M. Senellar (ed.). London: Palgrave Macmillan, 2007. 417 p.
14. Foucault M. The Subject and Power. Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics. H. Dreyfus and P. Rabinow (eds.). Chicago: University of Chicago Press, 1983. P. 208-226.
15. Holland N. J. Truth as Force: Michel Foucault on Religion, State Power, and the Law. The Journal of Law and Religion. 2002. Vol. XVIII, No. 1. P. 79-97.
16. Mayes Ch. The violence of care: an analysis of Foucault's pastor. Journal of Cultural and Religion Theory, 2010. Vol. 11, No. 1. P. 111-126.
17. Ojakangas M. Impossible Dialogue on Bio-power: Agamben and Foucault. *Foucault Studies*, 2005, No. 2. P. 5-28.
18. Марченко А. О. Біополітика як технологія реалізації влади на макрорівні у філософському дискурсі М. Фуко. *Гілея: науковий вісник*, 2019, Вип. 146 (№7) Ч. 2. С. 86-89.
19. McCall C. Ambivalent Modernities: Foucault's Iranian Writings Reconsidered. Foucault Studies, 2013, No. 15. P. 27-51.
20. McSweeney J. Religion in the Web of Immanence: Foucault and Thinking Otherwise after the Death of God. Foucault Studies, 2013, No. 15. P. 72-94.
21. Foucault M. Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977-1984. New York and London: Routledge, 1988. 330 p.
22. Bernauer J., Carrette J. Michel Foucault and Theology: The Politics of Religious Experience. London: Routledge, 2004. 304 p.
23. McWhorter L. Foucault's Political Spirituality. *Philosophy Faculty Publications*, 2003, 33. P. 39-44.
24. Foucault M. What are the Iranians Dreaming About? Afary J., Anderson K. B. Foucault and the Iranian Revolution: Gender and the Seductions of Islamism. Chicago and London: University of Chicago Press, 2005. P. 203-209.

RELIGION AND POWER IN THE PHILOSOPHY OF M. FOUCAULT

Andrii Marchenko, Oleksii Marchenko
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Department of Philosophy, Social and Political Sciences
Shevchenko Boulevard, 81, 18031, Cherkasy, Ukraine

The article analyzes the issues of religion and religious power, the relationship between religion and power in the work of Michel Foucault. It is emphasized that the issue of religion plays the role of an important research and conceptual tool in his construction of the genealogy of power, in identifying the fundamental ideas and practices that have influenced and continue to influence the principles and mechanisms of governmentality in both religious and non-religious spheres. In general, M. Foucault is interested in religion not so much as a creed or a certain doctrine, but, first of all, as a political force, as a certain technology of influencing the behavior of an individual and a community. The content of the concept of pastoral power as a source of a specific type of power over people, its origins and mechanisms of implementation are analyzed; the essential features of the dialectic of the relationship between the shepherd and the flock are revealed as one of the foundations of this type of power relationship, and the ways of spreading the practices of pastoral power into secular spheres of public life are considered in the article. The ambivalence of the French researcher's understanding of religion is pointed out, when religion appears both as the basis of existing power and as a center of resistance to it. The concept of political spirituality becomes for M. Foucault a kind of expression and confirmation of the potential for emancipation existing within the framework of religious (in this case, Islamic) discourse and practice. The idea is defended that, according to M. Foucault, in the Iranian Revolution, the will of the people appears as a union of religion and politics in the form of political spirituality, which aimed not only at changing the regime, but also at changing the Iranians themselves, their subjectivity based on the values of Islam.

Key words: M. Foucault, religion, power, pastoral power, political spirituality, governmentality.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 157–163
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 157–163

УДК 1: 316.4
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.17

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО АКСІОПРОСТОРУ

Вікторія Мельничук
Поліський національний університет,
факультет права, публічного управління та національної безпеки,
кафедра суспільних наук
бульвар Старий, 7, 10008, м. Житомир, Україна

У статті здійснено дослідження толерантності як складової європейської системи цінностей. Розглянуто історичний контекст формування толерантності у Європі, зокрема філософські погляди Дж. Локка, який тлумачив її як філософсько-правове поняття і вважав моральним підґрунтям для існування суспільства та держави. Незважаючи на різноманітність сучасних підходів щодо вивчення толерантності, одним з домінуючих є аксіологічний. Обґрунтовано, що толерантність є особистісною та соціальною цінністю, яка відіграє важливу роль для гармонізації як індивідуальних, так і соціальних взаємовідносин. Вона є необхідною умовою існування демократії та громадянського суспільства. Актуалізується проблема щодо межі толерантності, яка обумовлюється нетерпимістю до будь-яких проявів насильства. Окреслено поняття «інтолерантність» та «гіпертолерантність», які можуть виникати через неправильне розуміння та інтерпретацію меж толерантності. Акцентовано увагу на активній толерантності, що передбачає не лише прийняття існування іншого, але й прагнення до налагодження взаємодії. Констатовано, що толерантність не повинна бути пасивною, вона може об'єднувати з метою протистояння насильству.

Важливим завданням є не лише осмислення ціннісної сутності толерантності, але й її практична реалізація. Цей аспект є особливо значущим для євроінтеграції, у якій аксіологічна складова відіграє вагому роль. У цьому контексті здійснено аналіз Хартії Європейського Союзу про основоположні права, Рамкової конвенції про захист національних меншин, Декларації принципів толерантності, які доводять важливість окресленої проблематики для формування європейського аксіопростору і утверджують нетерпимість до будь-якої дискримінації. Толерантність є необхідною умовою інтеграційних процесів не лише на міжособистісному рівні, але й на міждержавному. Врахування цього аспекту є важливим для України в умовах інтенсифікації євроінтеграційних процесів задля вироблення спільної системи цінностей.

Ключові слова: толерантність, цінність, активна толерантність, Європейський Союз, євроінтеграційні процеси.

У XXI столітті особливо гостро постають проблеми, які стосуються існування людини та суспільства в умовах посилення інтеграційних процесів на міждержавному рівні. Виникає потреба вироблення нових форм та засобів налагодження комунікації у всіх сферах життєдіяльності людини та формування відповідної системи цінностей. Зокрема в умовах євроінтеграційних процесів важливим та актуальним є утвердження толерантності, що значною мірою відбувається через принцип «єдність у різноманітті».

В усі історичні періоди розвитку людства одним із домінуючих засобів гармонізації соціальних взаємовідносин поставала толерантність, її значущість зростала в умовах необхідності досягнення взаєморозуміння у суспільстві в перехідні періоди. Формування толерантності пов'язано із усвідомленням ролі Іншого для існування власного Я, творення якого відбувається шляхом визнання самобутності Іншого [11, с. 254].

© Мельничук В., 2025

Метою дослідження є аналіз сутності та особливостей утвердження толерантності у контексті формування європейських цінностей.

Проблема толерантності є об'єктом дослідження багатьох вчених. Розуміння толерантності в історичній ретроспективі в Європі висвітлено у праці Л. Глинської, Р. Склярова, зокрема її становлення як філософсько-правової категорії розглянуто Л. Радіоновою, О. Стоговою. Осмислення сутності цього поняття в сучасних реаліях здійснено Л. Афанасьєвою, Л. Ільчук, М. Семікіним, М. Пірен. Толерантність як складову національної безпеки аналізують І. Вегеш, М. Колодій. Проблему інтолерантності та гіпертолерантності розкривають Т. Гарасимів та П. Лепісевич. Толерантність у контексті формування європейської системи цінностей досліджено такими науковцями як В. Воронкова, А. Череп, В. Череп, М. Пендюра, О. Лапка. Важливим джерелом вивчення даної проблематики є документи ЄС, зокрема Хартія Європейського Союзу про основоположні права (2000 р.) та Рамкова конвенція про захист національних меншин (1995 р.), а також Декларація принципів толерантності (1995 р.), яка була затверджена резолюцією Генеральної конференції ЮНЕСКО.

Формування поняття «толерантність» тривало довгий час, але сучасні умови існування людини та суспільства вимагають її переосмислення на нових засадах. Толерантність – це характеристика взаємовідносин між людьми, що притаманна демократичному суспільству і обумовлюється його традиційними цінностями, пропагуванням свободи вибору та відповідальності за нього. Розуміння толерантності змінювалося залежно від суспільно-історичних умов. Її утвердження в Європі відбулося в епоху Нового часу під час формування ліберального суспільства. Вона мала значення чесноти, примирення, виражалася у принципах віротерпимості та свободи совісті, зокрема в епоху Просвітництва розглядалася у філософсько-правовому контексті [5, с. 46]. У контексті осмислення толерантності як філософсько-правової категорії важливим є її дослідження в лібералізмі.

Значний внесок у становлення категорії «толерантність» здійснив Дж. Локк. У його розумінні цього поняття варто звернути увагу на такі ідеї: основою для існування суспільства та держави є моральний консенсус, який можна досягнути не взаємовизнанням значущості відмінностей, а розумінням їх неістотності; відтак політичним суб'єктом може бути також той, хто не входить у відповідну спільноту, засновану на певних моральних принципах, проте є лояльним до держави, яка створена на їх основі [9, с. 57–58]. Таке розуміння толерантності викликало дискусії, проте саме політична практика визначає і розширює межі того, ставлення до чого має бути толерантним.

Водночас Дж. Локк вважав, що не може бути толерантності до того, що приносить суспільству більше шкоди, ніж користі, і несе загрозу миру в державі, заборони мають діяти стосовно всіх категорій громадян без винятку [9, с. 56]. Тобто толерантність не може бути вибірковою. Не зважаючи на тлумачення толерантності у політичній площині, все ж моральний аспект залишається значущим.

Розглядаючи історичну ретроспективу формування поняття толерантності у європейському просторі (М. Монтень, Дж. Локк, Вольтер), варто зазначити, що вона розумілася як терпимість, що є важливою умовою існування гармонійного суспільства [6, с. 7–8]. І. Вегеш, проаналізувавши особливості формування поняття «толерантність» від найдавніших часів до Дж. Локка та від Дж. Локка до Ю. Габермаса, виокремив такі періоди цього процесу: розуміння толерантності як терпимості, що передбачає пасивне відношення до проявів іншого; толерантність як нейтральне ставлення до іншого, але відмова від будь-чого спільного; активна толерантність для налагодження взаємодії з іншим [2, с. 24]. Саме активна толерантність стала підґрунтям для Декларації принципів толерантності (1995 р.), яка утверджувала розуміння розмаїття та повагу до нього. Згідно з положеннями якої,

толерантність є цінністю і соціальною нормою громадянського суспільства, що виявляється у праві людей бути різними, забезпечувати гармонію між конфесійними, політичними, етнічними соціальними групами, виявляти готовність до розуміння та співпраці з іншими людьми, що мають певні відмінності [14].

В сучасній науці щодо трактування толерантності переважає релятивістський підхід, згідно з яким принципи віри, культури та поведінки є суб'єктивними, відтак єдиною пануючою та істинною не може бути єдина культура чи релігія. Це поняття стосується всіх сфер буття людини, тому є важливим фактором її існування. Подальше осмислення толерантності передбачає розуміння людини як самодостатньої особистості, суб'єкта, який через активне сприйняття іншого, здатен протистояти насильству [5, с. 46].

На нинішньому етапі розвитку суспільства особистісна толерантність, яка впливає на формування відповідальності особистості, є більш динамічною, ніж у попередні епохи. Це відбувається також завдяки впливу на людину толерантного середовища, яке засноване на суб'єкт-суб'єктному підході, гуманістичних принципах та взаєморозумінні, що сприяє соціальному прогресу [8, с. 53]. Незважаючи на існування багатьох різноманітних підходів до вивчення поняття «толерантність», у сучасних умовах домінуючим є аксіологічний, відповідно до якого підґрунтям для її формування є ціннісно-смислові утворення [4, с. 54]. Толерантність є складовою ціннісної сфери і потребує осмислення із врахуванням сучасних тенденцій існування людини та суспільства. Для України актуальним є дана проблематика в контексті євроінтеграційних процесів, які вимагають ціннісних трансформацій як на соціальному, так і на індивідуальному рівнях.

Філософське розуміння толерантності передбачає ідею позитивного сприйняття проявів іншого. В контексті аксіологічного осмислення цього поняття, толерантність варто розглядати як універсальну цінність, що ґрунтується на принципі рівності [7, с. 277]. Саме ідея рівності є однією з домінуючих у європейській системі цінностей.

Важливим є питання щодо меж толерантності, встановити які непросто, оскільки для їх визначення необхідним є врахування суспільно-історичних обставин, моральних норм та ціннісних орієнтацій. Можна констатувати, що межі толерантності співпадають із межами свободи, яка також не може бути безмежною. Таким чином необхідно розглядати цю проблему крізь призму етичних категорій, зокрема відповідальності [1, с. 38].

Толерантність – це прийняття та повага до різних культур, способів самовираження; визнання прав людини на основі свободи; чеснота, що сприяє утвердженню культурі миру на противагу війні. Проте толерантність не повинна використовуватися для виправдання утиску фундаментальних цінностей. Толерантність має бути спрямованою на протидію впливам, які призводять до страху та відчуження [13, с. 169].

Толерантність – це цінність, основою якої є визнання різноманітності, рівності, поваги щодо інших та відмова від насильства. Варто зауважити, що толерантність є важливою умовою існування демократичної держави, проте вона має межі – обмеження щодо шкоди та насильства відносно інших. Якщо такої межі не окреслити, то це може зумовити появу інтолерантності та гіпертолерантності. Інтолерантість передбачає відстоювання лише своїх інтересів, нетерпимість та боротьбу з іншими поглядами насильницькими методами. Гіпертолерантність виникає в інформаційному суспільстві та передбачає терпимість до всього загалом, що також може мати негативні наслідки [4, с. 56]. Необхідно детальніше проаналізувати сутність цих понять з метою запобігання їх поширенню.

Протилежним за змістом поняттям щодо толерантності є інтолерантність, у процесі переходу між якими можна розподілити на певні види: протекціоністська толерантність, ціннісна толерантність, прихована толерантність (упереджене ставлення до інших

соціальних груп), вербальна інтолерантність (публічні висловлювання щодо представників певних соціальних груп), агресивна поведінкова інтолерантність (вчинення дій щодо обмеження діяльності представників певних соціальних груп або навіть насильство щодо них) [8, с. 52–53].

Ця проблема набуває особливої актуальності в умовах війни, коли толерантність, як поняття протилежне насиллю, розуміється як слабка позиція. Проте толерантність можна розглядати як консолідуючий чинник для протидії насиллю, адже саме вона актуалізує демократичні цінності, навколо яких потрібне об'єднання для протистоянню будь-яким його проявам. Повага до іншого може трансформуватися у взаємодію з іншим, що спонукає до співпраці задля спільних інтересів. Таким чином, толерантність можна навіть розглядати як чинник національної безпеки, що здатний консолідувати прояви іншого з метою боротьби з агресією. За таких умов толерантність протистоїть інтолерантності, зокрема це протистояння відбувається і на ціннісному рівні [3, с. 145]. Відтак варто наголосити, що толерантність не є тотожною пасивності та байдужості щодо дискримінації, а передбачає активну терпимість щодо проявів іншого, але не до насильства.

Утвердження толерантності здійснюється через її функції. Звернемо увагу на такі як гуманітарна, що полягає у формуванні світоглядних орієнтацій особистості; ідентифікації, завдяки які відбувається ототожнення себе з певною групою та її інтересами; соціально-адаптивна, з її допомогою гармонізуються взаємовідносини з іншими [1, с. 37]. Толерантність є моральною категорією, яка формується в процесі історичного розвитку шляхом відбору норм та правил взаємодії, що переходить на рівень світосприймання і включає в себе раціональний, емоційний та діяльнісний аспекти соціальної поведінки. Проте існує проблема щодо неспіввимірності декларування толерантності і її практичної реалізації [11, с. 254]. Тому передусім має бути усвідомлення її сутності всіма членами суспільства, її утвердження цінності на соціальному рівні.

У сучасному демократичному суспільстві, однією з ознак якого є плюралістичність у всіх його сферах, важливим завданням є вміння перетворити зростаючу взаємозалежність держав в усвідомлену солідарність. Реалізація цього на практиці можлива не лише за допомогою відповідної політики, але й участі громадян у міжкультурній, міжетнічній та міжконфесійній комунікації [4, с. 53]. Це питання є актуальним зокрема у контексті євроінтеграційних процесів, адже лише за таких умов можливою є побудова гармонійних взаємовідносин між різними суспільствами, що перебувають у безпосередній взаємодії.

Толерантність є основоположною цінністю громадянського суспільства, адже вона разом з критичним мисленням, свободою і відповідальністю є основою демократичного прогресивного розвитку суспільства [8, с. 53]. М. Пірен виокремлює такі основні критерії толерантності як терпимість, емпатійність, комунікабельність; соціальна активність; рівноправність взаємовідносин; соціальна відповідальність; подолання негативних стереотипів, упереджень, агресії тощо [8, с. 54]. Вищезазначене набуває особливого значення в умовах інтенсифікації євроінтеграційних процесів, адже ці категорії є засадами формування взаємовідносин між державами.

Варто зазначити, що толерантність є соціально значущим поняттям, тому доцільним є його аналіз в контексті міжособистісної взаємодії та символічного інтеракціонізму. Одним із важливих завдань є визначення змісту терміну «толерантність», яку можна розглядати як особистісне ставлення до певного явища. Важливу роль у цьому контексті може відіграти освіта, що сприятиме утвердженню гідності, відкритості до сприйняття інших культур та вирішенню конфліктів ненасильницькими методами [13, с. 165]. Водночас необхідно з'ясувати сутність поняття «соціальна толерантність», яка характеризується як

соціальна взаємодія, що передбачає здатність встановлювати єдність між людьми за умови наявності соціальної нерівності. Вона обумовлюється соціокультурними умовами, у яких формується як соціальна норма та цінність [6, с. 7]. Толерантність може мати різні форми вияву: гендерна, вікова, освітня, релігійна, міжнаціональна тощо. Принципи соціальної толерантності є основою існування свободи та демократичного суспільства загалом. Адже завдяки їй відбувається утвердження політичного плюралізму та протидія утвердженню тоталітаризму [6, с. 8].

В умовах дефіциту соціальної рівності особливої актуальності набуває соціальна толерантність, що передбачає налагодження комунікації між різними соціальними групами, які мають відмінності, шляхом діалогу та реалізації гуманістичних стратегій. Важливою у цьому контексті є не лише відсутність ворожого ставлення до проявів іншого, але й намагання його зрозуміти та прийняти [6, с. 10]. Варто акцентувати увагу на вищезазначеному в умовах європейського вибору українців, що передбачає утвердження європейських цінностей. Адже соціальні перетворення потребують активних дій від усіх громадян, активного суспільства, об'єднаного демократичними цінностями, що сприяє утвердженню єдності [3, с. 146].

Цінності є одним з головних чинників інтеграції суспільства, або навіть суспільств, зокрема це стосується євроінтеграційних процесів, що визначають соціокультурну ідентичність. Саме європейські цінності є підґрунтям для ліберально-демократичних інститутів Європейського Союзу. Основою європейських цінностей виступають фундаментальні права та свободи людини, демократичні принципи побудови суспільства та сталий розвиток правової соціальної держави [7, с. 276].

Толерантність можна розглядати як необхідний принцип для функціонування демократії, плюралізму, громадянського суспільства, утвердження яких у Європі розпочалося ще в епоху Просвітництва, в умовах протистояння толерантності та нетерпимості [13, с. 160]. Толерантність є необхідною умовою соціалізації, інтеграції в систему суспільних відносин, що забезпечуватиме гармонію із самим собою та із зовнішнім світом [13, с. 162]. Вона відіграє важливу роль у всіх сферах суспільного життя, зокрема, як зазначають А. Череп, В. Воронкова, О. Череп, і у європейському бізнесі, де пропагується те, що провідні менеджери мають бути проявляти толерантність та бути прикладом, орієнтуватися на відповідний тип управління культурне розмаїття розглядається як частина корпоративної культури [13, с. 166]. Толерантність постає не лише як соціально, але й професійно значуща якість та цінність.

У процесі співпраці необхідно розуміти, що існують відмінності у світоглядах та культурах, проявом яких є: універсалізм/партикуляризм; індивідуалізм/колективізм; нейтральність/афективність тощо. Ці виміри дають можливість зрозуміти особливості різних культур, що сприятиме налагодженню спілкування та продуктивності, подоланню стереотипів та упереджень [13, с. 168].

Вищезазначені принципи міжособистісної та соціальної взаємодії знайшли свій вияв у створенні Європейської комісії проти расизму і нетерпимості (1993 р.), Європейської ради толерантності та взаємоповаги (2008 р.) та прийняття низки документів спрямованих проти будь-яких проявів дискримінації. Толерантне ставлення до іншого утверджується у Хартії основних прав Європейського Союзу, зокрема це відображено у статті 21 про недопущення дискримінації за будь-якою ознакою, у статті 22 утверджується культурне, релігійне та мовне розмаїття [12]. У статті 7 Рамкової конвенції про захист національних меншин зазначено, що заохочується атмосфера терпимості, міжкультурного діалогу, поваги, взаєморозуміння та співробітництва не залежно від етнічних, культурних,

мовних особливостей у галузях освіти, культури та ЗМІ [10]. Водночас зауважується, що не можуть вчинятися дії, які суперечать міжнародному праву, принципам рівності, територіальної цілісності та політичної незалежності держав (стаття 21). Жодне з положень Конвенції не може розумітися як таке, що обмежує чи порушує основні свободи людини (стаття 22) [10].

Отже, Європейський Союз є об'єднанням, що засноване не лише на політичних та економічних засадах, але й має аксіологічне підґрунтя. Система цінностей, яка домінує в ЄС є важливою частиною євроінтеграційних процесів. Однією зі складових, що є необхідною умовою для побудови гармонійних взаємовідносин на індивідуальному та соціальному рівнях, є толерантність як особистісна та соціальна цінність, сутність якої полягає в утвердженні неупередженого, терпимого ставлення до іншого, крім будь-яких проявів насильства. За допомогою формування активної толерантності та із врахуванням її меж можливим є налагодження комунікації та взаємодії. Саме завдяки їй втілюється на практиці європейський принцип «єдність у різноманітті», політика рівних можливостей.

Список використаної літератури

1. Афанасьєва Л., Семікін М. Толерантність як соціальний маркер повсякденного буття людини. Соціологічні студії. 2019. № 2. С. 35–41.
2. Вегеш І. Еволюція концепту толерантності у світовій науковій думці. Толерантність на кордонах Європи: вимір для України. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції; [Упоряд.: І. Вегеш, М.Колодій; Відп. за вип.: М. Вегеш]: Ужгород, ФОП Наумченко Н.В., 2019. С.21–24.
3. Вегеш І. М., Колодій М. М. Концепт толерантності в контексті національної безпеки. Україна і Центральна Європа: історія, політика, культура: матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції «Формат розвитку відносин України та країн Центральної Європи у контексті впливу гібридної війни, виборчих процесів, прав національних меншин та пандемії Covid–19» / оргкомітет: Ю. Остапець, І. Савченко, В. Гиря та ін.; відп. за випуск: В. І. Гиря., М. М. Вегеш. Ужгород: ТОВ "РІК-У", 2021. С. 145–147.
4. Гарасимів Т., Лепісевич П. Правові імперативи толерантизації суспільних відносин. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». 2023. Том 10. № 1 (37). С. 52–58.
5. Глинська Л., Скляров Р. Феномен толерантності в соціально-філософських інтерпретаціях. Соціологічні студії. 2019. № 2 (15). С. 42–47.
6. Ільчук Л. І. Соціальне призначення толерантності в українському суспільстві (соціальна толерантність). Толерантність як цивілізаційна ознака сучасного демократичного суспільства: матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2019. С. 6–10.
7. Пендюра М. М., Лапка О. Я. Толерантність і європейські правові цінності. Альманах права. Актуальні проблеми правового розвитку в умовах війни та післявоєнної відбудови держави. Випуск 13. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 276–281.
8. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2015. № 2. С. 51–56.
9. Радіонова Л. О. Толерантність як філософсько-політична категорія. Актуальні проблеми філософії та соціології. 2021. № 30. С.55–59.
10. Рамкова конвенція про захист національних меншин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text

11. Стогова О. В. Толерантність як базова цінність правової культури. Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». 2013. № 4 (18). С. 252–254.
12. Хартія Європейського Союзу про основоположні права. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/
13. Cherep A., Voronkova V., Cherep O. Tolerance in the discurse practices of european society and business. Humanities studies: Collection of Scientific Papers / Ed. V. Voronkova. Zaporozhzhia: Publishing house «Helvetica», 2022. 12 (89). P. 160–173.
14. Declaration of Principles of Tolerance. URL: https://www.ohchr.org/en/resources/educators/human-rights-education-training/13-declaration-principles-tolerance-1995

TOLERANCE AS A COMPONENT OF THE EUROPEAN AXIOSPACE

Viktoriia Melnychuk
Polissia National University,
Faculty of Law, Public Management and National Security,
Department of Social Sciences
Boulevard Staryi, 7, 10008, Zhytomyr, Ukraine

The article studies tolerance as a component of the European system of values. The historical context of the formation of tolerance in Europe is considered, in particular the philosophical views of J. Locke, who interpreted it as a philosophical and legal concept and considered it a moral basis for the existence of society and the state. Despite the diversity of modern approaches to the study of tolerance, one of the dominant ones is the axiological one. It is substantiated that tolerance is a personal and social value that plays an important role in the harmonization of both individual and social relationships. It is a necessary condition for the existence of democracy and civil society. The problem of the limit of tolerance, which is determined by intolerance to any manifestations of violence, is highlighted. The concepts of «intolerance» and «hypertolerance», which can arise due to a misunderstanding and interpretation of the limits of tolerance, are outlined. Attention is focused on active tolerance, which involves not only accepting the existence of another, but also striving to establish interaction. It has been stated that tolerance should not be passive, it can unite in order to confront violence.

An important task is not only to understand the value essence of tolerance, but also its practical implementation. This aspect is especially significant for European integration, in which the axiological component plays a significant role. In this context, an analysis of the Charter of Fundamental Rights of the European Union, the Framework Convention for the Protection of National Minorities, and the Declaration of Principles of Tolerance was carried out, which prove the importance of the outlined issues for the formation of the European axiological space and affirm intolerance to any discrimination. Tolerance is a necessary condition for integration processes not only at the interpersonal level, but also at the interstate level. Taking into account this aspect is important for Ukraine in the context of the intensification of European integration processes in order to develop a common system of values.

Key words: tolerance, value, active tolerance, European Union, European integration processes.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 164–175
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 164–175

УДК [101:355.01(470+571:477)]:316.356.4
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.18

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ ЯК «ВІЙНА ЗА ІДЕНТИЧНІСТЬ»

Олена Мішалова
Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
просп. Університетський, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Україна

Ольга Гордійчук
Державний університет «Житомирська політехніка»,
кафедра філософсько-історичних студій та масових комунікацій,
вул. Чуднівська, 103, 10005, м. Житомир, Україна

Стаття присвячена аналізу російсько-української війни як «війни за ідентичність», війни якісно нового типу в контексті масштабних процесів перебудови усталеної системи світопорядку першої чверті XXI ст. Автори стверджують та обґрунтовують, що війна Росії в Україні є «війною за ідентичність», тобто такою, що ведеться, насамперед, за привласнення української культурної традиції та історичної спадщини, і пропонують розглянути війну Росії в Україні крізь призму концепції політики ідентичності у розумінні Френсіса Фукуями та на основі цивілізаційного підходу Самуеля Гантінгтона.

Однією з визначальних передумов цієї війни є та обставина, що Росії не достатньо власної історії та культури, російські очільники хочуть керувати країною з величною тисячолітньою історією й багатою культурною традицією, оскільки саме на цій основі Росія вибудовує та обґрунтовує свої імперські історичні наративи й загарбницькі імперські амбіції. Саме в цьому сенсі існування незалежної української держави є екзистенційним викликом, проте не для існування сучасної Російської Федерації, а для існування російських імперських наративів, якими росіяни виправдовують та легалізують свою агресивну зовнішню політику.

Незважаючи на певні успіхи російської пропаганди у маніпулюванні питанням ідентичності у внутрішній та зовнішній політиці, російське керівництво не усвідомлює, що привласнення («загарбання») чужої культурної традиції не допоможе їм вирішити хронічну проблему з власною російською культурною ідентичністю. Українська культурна традиція була і залишається чужою для росіян.

Продуктивною парадигмою для розгляду та аналізу російської війни в Україні також є цивілізаційна концепція нового світового порядку Гантінгтона, у якій найбільш поширеними і небезпечними науковець прогнозував конфлікти між народами, що належать до різних цивілізацій (та культур).

Ключові слова: війна за ідентичність; культурна спадщина; культурна ідентичність, цивілізація, імперські наративи.

Постановка проблеми. Три роки тому 24 лютого 2022 року Російська Федерація (далі РФ) здійснила повномасштабне військове вторгнення в Україну всупереч будь-якій логіці та здоровому глузду. У такий спосіб Росія продовжила почату ще в 2014 році брутальну компанію, спрямовану на розділення і поглинання по частинах незалежну сусідню державу, порушуючи міжнародно визнані кордони та не зважаючи на міжнародне право. Повномасштабне вторгнення в Україну було названо російським керівництвом «спеціальною військовою операцією», яка, однак, триває вже більше трьох років, налічує

© Мішалова О., Гордійчук О., 2025

безпрецедентно велику кількість військ та задіяного озброєння, має загальну лінію фронту більше 1300 кілометрів. За вживання слова «війна» і мирні протести російська влада переслідує своїх громадян та садить їх за грати[1].

Вже сам факт розв'язання війни в Європі у XXI ст. є варварством, але найбільше вражає жорстокість, з якою російська армія ставиться до місцевого населення на тимчасово захоплених українських територіях, відкидаючи усі закони та звичаї ведення війни. Масові вбивства, викрадення дітей, згвалтування, тортури – над чоловіками, жінками, дітьми, людьми похилого віку, масове мародерство, свідоме руйнування цивільної інфраструктури, цілеспрямоване нищення культурної спадщини – історичних та художніх музеїв, бібліотек, театрів, церков, монастирів, пам'ятників й меморіальних комплексів, котрі жодним чином не пов'язані з воєнними об'єктами[2]. Російське керівництво, називаючи росіян і українців «одиним народом», тим не менш знищує українців (громадян України, у тому числі і російського походження) фізично та планомірно намагається знищити українську культуру, яка є унікальним простором поєднання різних політичних, релігійних та етнічних культурних традиції, чим українська держава суттєво відрізняється від сучасної Росії.

Окремо слід наголосити на мужності та стійкості українського народу (як військових, так і цивільних) у боротьбі з окупантами, яка вражає весь світ, включно з російським військово-політичним керівництвом, котре не розраховувало на такий затятий опір окупації. Наведемо лише один приклад: жителі переважно російськомовного Херсону (єдиного обласного центру, який вдалося захопити росіянам на початку повномасштабного вторгнення) більше трьох місяців систематично виходили на мітинги, скандуючи російською мовою заклик до російських військових «йти геть» та «Херсон – це Україна!» поки окупаційна влада не почала жорстокі розстріли мирних демонстрацій[3].

Два останні десятиліття нинішнє керівництво РФ потужною брехливою пропагандою запевняло себе, свій народ та увесь світ, що Україна є неспроможною державою, що українців не існує (ніби це просто «зіпсовані» росіяни), наголошуючи, що колективний Захід на чолі з США намагається зробити з України «анти-Росію», що становить загрозу для цілісності РФ. Формально саме це декларується як головна підстава для початку «спеціальної військової операції» проти незалежної сусідньої країни. Тобто, згідно з логікою російського керівництва, Україна з населенням близько 42 мільйонів та площею 603,700 км^2 становить екзистенційну загрозу для держави з населенням 146,5 мільйонів і площею 17125191 км^2 (територіально найбільшої країни сучасного світу)[4].

---

[1] Див.: Mary Ilyshina. Putin declares «war» - aloud - forsaking his special euphemistic operation. The Washington Post. December 22, 2022, https://www.washingtonpost.com/world/2022/12/22/putin-war-ukraine-special-operation/ ; Russia Criminalizes Independent War Reporting, Anti-War Protests. Human Right Watch. March 7, 2022, https://www.hrw.org/news/2022/03/07/russia-criminalizes-independent-war-reporting-anti-war-protests .

[2] Див.: Dzvenyslava Shcherba. The War on Culture: How Russia is Destroying Ukraine's Cultural Heritage. UkraineWorld. February 1, 2023, https://ukraineworld.org/articles/analysis/war-culture ; Також див.: Дмитро Лубінець. Музеї, театри, церкви… Що окупантам зробили об'єкти культури? LB.ua. 17 серпня 2023, https://lb.ua/blog/dmytro_lubinets/570434_muzei_teatri_tserkvi_shcho_okupantam.html .

[3] Див.: Ендрю Гардінг. Як живе розлючений і нескорений Херсон. BBC NEWS УКРАЇНА. 17 березня 2022, https://www.bbc.com/ukrainian/features-60777420. Також див.: Олеся Герасименко, Анастасія Сорока. «Ось таке дине життя в окупації». Як живе Херсон, зайнятий російськими військовими. BBC NEWS УКРАЇНА. 22 березня 2022, https://www.bbc.com/ukrainian/features-60834436.

[4] Див.: Andriy Avramenko. «Anti-Russia»: how Kremlin Labels its Neighbors to Justify Aggression. UkraineWorld. February 17, 2023, https://ukraineworld.org/articles/infowatch/anti-russia ; див. також: Contextualizing Putin's «On the Historical Unity of Russian and Ukrainians». HURI. August 2, 2021, https://huri.harvard.edu/news/putin-historical-unity .

На перший погляд, таке твердження викликає подив, тому що справді важко повірити, що в десятки разів більша за територією, ресурсами та економічними спроможностями країна може всерйоз вбачати для себе небезпеку від невеликого сусіда, котрий декларує своє бажання приєднатися до Європейського Союзу і не висував до Росії жодних територіальних претензій до 2014 року. Також викликає подив і повне нерозуміння ситуація, коли в епоху безпрецедентного розвитку інформаційних технологій, штучного інтелекту, космічного туризму і планів колонізації сусідніх планет Сонячної системи РФ витрачає значні економічні ресурси, зазнає санкцій і перебудовує свою економіку на військові рейки з єдиною метою – поневолювати сусідні країни, відбудовуючи «велич», яку вона нібито втратила після розпаду Радянського Союзу[5] та Російської імперії за сто років до цього[6]. Фантасмагоричні уявлення про минуле російських керманичів не візьметься коментувати жоден професійний історик, оскільки вони у своїй переважній більшості позбавлені раціонального підґрунтя і є нікчемними з наукової точки зору. Однак, як це не дивно, саме через звернення до минулого (яким вони його собі уявляють) російське керівництво намагається легітимізувати та виправдовувати усі свої дії стосовно України, а також інших країн Східної Європи та Балтійського регіону.

Чому РФ на початку XXI ст. у своїй зовнішній політиці керується ідеями імперської величі середини XX або ж навіть XVIII-XIX ст.? Чому її керівництво так відчайдушно намагається заперечити існування незалежної української держави, українського народу та української культури? *На нашу думку, сучасну війну Росії проти України слід розглядати крізь призму концепції політики ідентичності у розумінні Френсіса Фукуями на основі культурно-цивілізаційного підходу Самуеля Гантінгтона з його ідеєю «зіткнення цивілізацій» як провідної тенденції в розвитку сучасної світової політики і неминучих воєнних конфліктів по лініям цивілізаційних розломів.*

---

[5] Для нинішнього президента Росії розпад Радянського Союзу є найбільшою геополітичною катастрофою XX ст., Володимир Путін проголосив про це у щорічному зверненні до російського народу ще у 2005 році. Див: Putin: Soviet collapse a «genuine tragedy». NEWS. April 25, 2005, https://www.nbcnews.com/id/wbna7632057. Тобто, не дві світові війни, котрі забрали життя десятки мільйонів людей по всьому світу, Холокост, Голодомор, який багатьма країнами світу на сьогодні визнаний геноцидом українського народу та багато інших страшних сторінок історії XX ст., а саме розпад тоталітарного радянського режиму. Це надало історичну можливість багатьом країнам Східної Європи – Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Україні, Білорусії та державам Балтійського регіону – Латвій, Литві, Естонії, Фінляндії відновити свою незалежність і збудувати демократично-ліберальні політичні системи.

У грудні 2021 року на передодні повномасштабного вторгнення Росії в Україну очільник Кремля повторив цю тезу у дещо видозміненому вигляді, назвавши розпад Радянського Союзу загибеллю «історичної Росії». Див.: Andrew Osborn and Andrew Osrtroukh. Putin rues Soviet collapse as demise «historical Russia». REUTERS. December 12, 2021, https://www.reuters.com/world/europe/putin-rues-soviet-collapse-demise-historical-russia-2021-12-12/.

[6] Сучасна Російська Федерація свідомо проводить лінію прямого правонаступництва між собою та Радянським Союзом, а також між СРСР та Російською імперією. Про це свідчить той факт, що на економічному форумі 2023 році у Санкт-Петербурзі були демонстративно вивішені прапори Російської імперії, Радянського Союзу та Російської Федерації. Див.: Геннадій Лубинець. Так виглядає шизофренія: у Петербурзі одночасно вивісили імперський, російський та радянський прапори. TELEGRAF. 17 червня 2023, https://surl.li/lguocj Див. також: https://www.imago-images.de/st/0260436262; https://twitter.com/Biz_Ukraine_Mag/status/1670355734565986304.

Це є відвертою історичною маніпуляцією, оскільки Росія була лише однією з 15 радянських республік у складі СРСР, котрий тримався разом лише завдяки силовому тиску і як тільки тоталітарний військово-політичний режим достатньо послабився, він розпався природнім чином без зовнішніх втручань. Ще більш одіозно виглядає лінія спорідненості між комуністичним Радянським Союзом з диктатурою пролетаріату і Російською імперією, на уламках якої він виник як заперечення останньої з розстрілом імператорської родини, масовим вигнанням і винищенням правлячої дворянської еліти. Не випадково СРСР мав назву радянського, а не російського, що за задумом його творців мало символізувати повне відсторонення від імперської спадщини.

Виклад основного матеріалу. *Сучасна війна Росії в Україні є війною якісно нового типу – «війною за ідентичність» у розумінні політики ідентичності Френсіса Фукуями і в контексті культурно-цивілізаційної концепції Самуеля Гантінгтона.* Ми стверджуємо, що ця війна є війною, насамперед, за культурну ідентичність та історичну спадщину, а не за політичні чи економічні ресурси. Її мета – привласнення культурної традиції та історії України (зокрема, культурної спадщини часів Середньовіччя – Київської Русі, а також Нового часу), що мають фундаментальне значення для Москви, оскільки саме на цій основі Росія вибудовує та обґрунтовує свої імперські наративи і загарбницькі амбіції, які в свою чергу сприяють зміцненню культу сили й авторитаризму в межах сучасної РФ, утриманню влади в руках пануючої верхівки, консолідації суспільства спільною метою «перемогти ворога» з метою відвернути увагу від внутрішньополітичних проблем.

У своїй книзі «*Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості»* Фукуяма звертає увагу на той факт, що в другому десятилітті XXI ст. у багатьох регіонах світу на перший план виходять питання ідентичності. Потреба людини у визнанні її ідентичності, на його думку, становить основну ідею, що об'єднує низку процесів сучасної світової політики. В основу концепції ідентичності Фукуяма закладає поняття гідності людини та невід'ємне прагнення у визнанні цієї гідності оточенням, що в однаковій мірі стосується як окремої людини, так і спільнот. Він зазначає, що часто те, що сприймають як економічні мотиви у діях людей, насправді виростає з потреби у визнанні, де: «внутрішнє відчуття власної гідності прагне зовнішнього визнання. Мені не достатньо самому усвідомлювати власну цінність, якщо інші не визнають її публічно або навіть гірше – ганьблять мене чи не визнають мого існування. Самоповага постає з поваги інших. Оскільки люди за своєю природою прагнуть визнання, із сучасного розуміння ідентичності швидко розвивається політика ідентичності, у межах якої індивіди вимагають публічного визнання їхньої цінності» [4, с. 15, 20, 23].

Фукуяма критикує економічну модель поведінки людини, відповідно до якої люди розглядаються як раціональні індивіди, які хочуть максимізувати «корисність» (тобто свій матеріальний добробут), а політика – це лише продовження цієї поведінки. Він не заперечує тезу, що люди здатні на раціональну поведінку і керуються власними інтересами, прагнучи отримати більше багатства й ресурсів, однак наголошує, що хоча економічна нерівність, яка виникла за останні приблизно п'ятдесят років глобалізації, – це основний фактор, що пояснює сучасну політику, невдоволення матеріальним становищем стає набагато гострішим, коли до нього додається відчуття ображеної гідності та приниженості. Більш того, те, що ми вважаємо економічною мотивацією, в дійсності часто відображає не просто прагнення багатства й ресурсів, а уявлення про гроші як маркер статусу і переконання, що за них можна купити повагу. З іншого боку, економічна теорія не надає задовільного пояснення ані мотивам військового, що затуляє собою гранату, ані вчинку терориста-смертника, ані безлічі інших випадків, коли людиною керує не матеріальна вигода, а щось інше. Все це спонукає шукати пояснення в інших теоріях людської поведінки і скеровує думку Фукуями до питань ідентичності [4, с. 23–24, 27].

Поняття «ідентичність» і «політика ідентичності» виникли відносно нещодавно. Введення до наукового обігу першого пов'язують з іменем психолога Еріка Еріксона у 1950-х рр., а друге з'явилося у культурній політиці лише в 1980-1990-х рр. Сьогодні термін «ідентичність» використовують для позначення багатьох явищ: від соціальних категорій чи ролей до основної інформації про людину. Якщо вживати це слово в такому сенсі, то ідентичності існували завжди [4, с. 22]. Сініша Малешевич у праці *Ідентичність як ідеологія. Розуміння етнічності та націоналізму* зазначає, що ідентичність не є чимось

відчутним чи видимим: її не можна помацати, понюхати, спробувати на смак чи побачити. Проте її присутність сьогодні настільки поширена, що майже все стало питанням ідентичності. Таке надмірне використання терміну створює какофонічну плутанину з багатьма взаємно конкуруючими розумінням ідентичності [12, с. 13, 16]. Роджерс Брубейкер вирізняє декілька основних підходів у використанні терміну «ідентичність» в гуманітарних науках, зазначаючи при цьому, що як для аналітичного інструменту, він є «безнадійно неоднозначним»[7]. Поза тим, він наголошує, що «термін «ідентичність» покликаний виконати велику роботу [5, с. 35].

Ми будемо виходити з визначення ідентичності Самюеля Гантінгтона, відповідно до якого ідентичність – це індивідуальне або групове самоусвідомлення, продукт самоідентифікації, що передбачає, що «ви» або «я» володіємо особливими якостями, які відрізняють «мене» від «вас» та «нас» від «них». Наприклад, дитина від народження має певні елементи ідентичності (ім'я, стать, походження, громадянство), проте, вони залишатимуться латентними допоки дитина не усвідмить їх і не стане визначати себе відповідно до них. Ідентичність є надзвичайно важливою, оскільки вона визначає поведінку людини [10, с. 21]. Отже, ідентичність є внутрішнім усвідомленням приналежності до певної соціокультурної спільноти на основі усвідомлення подібності з її представниками та одночасно відмінності від представників інших соціокультурних спільнот. Вона включає сукупність уявлень людини про себе, своє становище в суспільстві, ототожнення з певними групами, культурними моделями, соціальні обов'язки, а також ціннісно-емоційне ставлення до цих зв'язків та обов'язків.

На думку Малешевича, надзвичайна популярність терміну «ідентичність» пояснюється тим, що він замінив собою три традиційні концепти в осмисленні суспільних процесів – «расу», «національний характер» та «суспільну свідомість», перетворившись на великий узагальнюючий термін [a grand umbrella term], що функціонує як легітимний політичний інструмент в академічному і популярному дискурсах. Тим не менш, поняття ідентичності залишається складним, має велику кількість критиків, які вважають його невдалим поняттям [ill-suited concept] для цілей пояснення серйозних суспільних змін [12, с. 21, 31, 36].

Повертаючись до ідей Фукуями, слід наголосити, що явище ідентичності саме по собі є складним, невпевненість у власній ідентичності є особливістю життя в сучасному світі. Модернізація і глобалізація світу характеризуються динамічними змінами й порушеннями звичного порядку, а також появою альтернативи там, де її раніше не було. Така неусталеність ідентичності, на думку Фукуями, загалом є позитивним явищем, тому що впродовж багатьох поколінь мільйони людей тікали з сіл і традиційних суспільств, де не було вибору, туди, де цей вибір був. Проте свобода й можливості вибору, що існують в сучасних ліберальних суспільствах, також можуть змушувати людей почуватися нещасними та

[7] Брубейкер пропонує вирізняти п'ять основних підходів у застосуванні терміну ідентичність: (1) ідентичність протиставляється поняттю «інтерес» з метою висвітлення і концептуалізації певних неінструментальних способів суспільної та політичної поведінки; (2) ідентичність як специфічно колективне явище «однаковості» між членами певної групи, що має проявлятися у солідарності, спільних схильностях або переконаннях чи колективних діях; (3) розуміння ідентичності як основи для індивідуального чи колективного самоусвідомлення («самості»); (4) ідентичність як процесуальний, інтерактивний розвиток колективного саморозуміння, солідарності чи «груповості», які можуть спричинити подальші колективні дії; (5) ідентичність як швидкоплинний продукт численних і конкуруючих дискурсів, що підкреслює нестабільну, множинну, мінливу і фрагментовану природу сучасного «Я». Крім того, Брубейкер стверджує, що концепції ідентичності в межах цих п'яти підходів варіюються у діапазоні від «сильного» до «слабкого» розуміння концепту. Більш детально див.: Rodgers Brubaker. Ethnicity without Groups. Cambridge: Harvard University Press, 2006. p. 33-35, 37-38.

ізольованими одне від одного. Вони починають ностальгувати за спільнотою і впорядкованим життям, яке вони, як вони вважають, втратили, або яким начебто жили їхні предки. Справжня іденичність, яку вони шукають, – це те, що пов'язує їх з іншими людьми. В цьому причина того, чому людей легко можуть привабити лідери, котрі говорять, що нинішня влада зраджує чи не поважає їх, чи що вони належать до важливої спільноти, чия велич знову має бути визнаною. Тож Фукуяма робить висновок, що від ідентичності і політики ідентичності в сучасному світі нікуди не подітися [4, с. 154–155].

Фукуяма говорить про дві версії політики ідентичності: перша спрямована на визнання гідності особи, друга – гідності спільноти, хоча вони обидві внутрішньо є дуже тісно взаємопов'язані між собою. Більшість людей не мають глибокої, властивої лише їм індивідуальності. Те, що вони вважають своєю сутністю, насправді складається з їхніх стосунків з іншими людьми, норм і очікувань цих інших людей як певного середовища. Люди є глибоко соціальними істотами, схильними хотіти відповідати тим суспільним нормам, серед яких вони живуть. Коли зникає усталений, спільний для всіх моральний обрій і на зміну йому приходить какофонія альтернативних систем цінностей, то більшість людей не радіє такій свободі вибору. Навпаки, вони гостро відчувають невпевненість та відчуження, переживають кризу ідентичності, що веде в протилежному напрямку від експресивного індивідуалізму – до пошуку спільної ідентичності, яка знову пов'яже індивіда із соціальною групою [4, с. 57, 62–63].

Важливою є теза Фукуями, що у багатьох випадках люди можуть не знати своє справжнє внутрішнє «Я» і лише невиразно відчувати, що вони змушені жити ніби не своїм життям, що, в свою чергу, може призвести до одержимості запитанням: «Хто ми є насправді?». Часто пошуки відповіді на це питання викликають подчуття відчуженості й тривоги, чим можуть вдало користуватися різні політичні сили, практикуючи «політику скривдженості». У таких випадках політичний лідер, як правило, мобілізує своїх прихильників твердженням, що гідність їхньої групи або спільноти образили, принизили чи зневажили. Це відчуття скривдженості, підкреслює Фукуяма, породжує у групи потребу в тому, щоб її гідність було публічно визнано. Принижена група, яка прагне повернути втрачену гідність, має значно більший емоційний вплив і потенціал до дії, аніж люди, які просто керуються економічною вигодою. Фукуяма наводить приклади сучасних РФ та Угорщини, а також США часів першого президентсва Дональда Трампа. Наприклад, коли Володимир Путін говорить про «трагедію» розпаду СРСР і про те, як Європа й США «скористалися» слабкістю РФ в 1990-ті роки, щоб приблизити НАТО до її кордонів, і що він хоче, щоб до Росії ставилися як до великої держави, а не як до слабкого регіонального гравця, – все це є практикуванням політики скривдженості та маніпулювання політикою ідентичності [4, с. 20–21]. Проте ситуація з маніпуляціями навколо національної ідентичності в сучасній Російській Федерації є набагато складнішою.

Річард Дженкінс пропонує подивитися на питання ідентичності спільнот крізь призму мови. Він підкреслює, що ідентичність – це людська здатність, вкорінена в мові, знати «хто є хто» (і, відповідно, «що є що»). Вона включає в себе знання того, хто ми є, хто такі інші, вони знають, хто ми є, ми знаємо, ким вони нас вважають, і так далі: багатовимірна класифікація або мапування людського світу і нашого місця в ньому, як індивідів і як членів спільнот. Ідентифікація – це процес, а не «річ». Це не те, що хтось може мати або не мати, це те, що людина робить. Інший важливий момент, на який звертає увагу Дженкинс: ідентифікація повинна мати значення через силу символів і ритуального досвіду [11, с. 5–6].

Малешевич йде далі і наголошує, що етнічні групи та нації не є «більярдними кулями», вони не існують і ніколи не могли б існувати самі по собі. Вони з'являються як

специфічні групові ярлики в певний момент часу і з певних соціальних та політичних причин. В обох випадках вони ідеологічно чіпляються за поняття культури – чи то в антропологічному її розумінні (як особливий спосіб колективного існування), чи то в соціально-політичному розумінні високої культури (культура як цивілізаційна витонченість), важливої для націєтворення [12, с. 27].

Ентоні Сміт стверджує, що національна ідентичність безпосередньо ґрунтується на культурній спадщині [heritage], пов'язуючи національну ідентичність зі збереженням та безперервним відтворенням зразків [patterns of] цінностей, символів, спогадів, міфів і традицій, які складають культурну спадщину націй, а також ототожнення людей із цією конкретною спадщиною та цінностями, символами, спогадами, міфами, традиціями [14, с. 30]. У праці «*Культурні основи націй: ієрархія, заповіт і республіка»* він пропонує розглядати націю як культурний ресурс: «важливим аспектом нації як форми спільноти, для якої характерна культурна і/або політична ідентичність, була її роль як моделі соціально-культурної організації. Якщо на концептуальному рівні націю слід вважати за аналітичну категорію, на конкретно-історичному рівні її можна не менш плідно вважати соціально-культурним ресурсом, або, точніше, сукупністю ресурсів і моделлю, яку можна використати у різний спосіб й за різних обставин. Династія Хань у Китаї та Аккадська імперія в Месопотамії правили за моделі та культурні ресурси для пізніших спроб будувати імперії в цих та інших місцевостях, і так само й царства Ізраїлю та Юдеї, і такі античні міста-держави, як Афіни, Спарта, республіканський Рим, були моделями й дороговказами для подальших спільнот. Це не означає наперед відповісти на запитання, чи можна і якою мірою самі ці суспільства охарактеризувати як *національні* спільноти, ми тільки стверджуємо, що пізніші нації розглядали ті приклади як моделі національного існування і черпали з них певні ресурси: ідеали, погляди, вподобання; а також як моделі соціально-культурної організації» [15, с. 22].

Марек Водка в своїй нещодавній статті, присвяченій аналізу культурної концепції нації Сміта, наголошує, що вона є суголосною з ідеями таких представників польської школи гуманістичної соціології, як Ян Туровський, Станіслав Фел, Флоріан Знанецький, Януш Маріянський, котрі представляють польську школу гуманістичної соціології. Відповідно до цього підходу, нація розуміється, перш за все, як спільнота культури, що формується протягом тривалого часу і створює свою самобутню культуру, яка включає спільну мову, звичаї, мистецтво, науку, бізнесову активність, традиції та інші форми діяльності. Важливу роль у цьому відіграють ідеали або цілі, які переслідує ця національна спільнота [17, с. 141–142]. Водка підсумовує, що «саме культура, її тип, форма та рівень розвитку в суспільстві, суттєво впливає на якість соціального, політичного та економічного життя. На цьому етапі видається доцільним зробити те, що зробив Сміт у своєму визначенні нації, коли усунув поняття «спільної економіки» на користь надання більшого значення культурі як ключовій детермінанті розвитку нації» [17, с. 142].

Ми стверджуємо, що проблема з культурною ідентичністю сучасної РФ полягає саме в цьому: Росії не достатньо власної історії та культури останніх трьохсот років (з часу заснування Російської імперії 1721–1917 рр, Радянського Союзу з центром в Москві) або пятиста років (якщо враховувати період формування Московського князівства у XV ст. ще в межах Золотої Орди та Московського царства в XVI–XVII ст.), яку вони називають «великою російською культурою». Вони прагнуть привласнення української культурної спадщини та історичної традиції, оскільки саме на основі них російське керівництво вибудовує імперські історичні наративи сучасної РФ. Російські очільники хочуть керувати країною з тисячолітною історією та культурною традицією, що веде свій початок з раннього Середньовіччя, і у XXI ст. ведуть проти України війну на фізичне знищення, захоплюючи

українські території, привласнюючи у такий спосіб українську тисячолітню культуру та історію (зокрема, історію середньовічної української держави – Київської Русі)[8]. Фактично, Росія досить успішно це зробила раніше[9], поступово «порціями» приєднуючи до складу своєї держави українські землі протягом XVII–XIX ст. (Москва мала повний контроль над всією територією України лише у XX ст. і досить короткий період часу: з 1939 по 1991 рік у складі СРСР) і вибудовуючи на цьому свої імперські псевдоісторичні наративи «великої тисячолітньої Росії» (або «руського міра» в сучасній інтерпретації), які й далі нав'язує власному населенню та всьому світу засобами пропаганди й через освітні інституції. *Саме тому існування незалежної української держави справді є екзистенційним викликом, але не для існування сучасної РФ, а для існування російських імперських наративів, якими вони виправдовують та легалізують свою агресивну зовнішню політику*. В цьому основна причина відкритої зневаги і ненависті до незалежної української держави з боку нинішнього президента РФ та його найближчого оточення.

Ще однією не менш важливою проблемою, на нашу думку, є той факт, що російське керівництво не усвідомлює, що привласнення чужої культурної традиції не допоможе вирішити хронічну проблему з власною російською ідентичністю. Відповідно до культурологічної концепції нації Сміта, культурна спадщина являє собою потужний культурний ресурс для розвитку нації, котрій вона безпосередньо належить або, принаймні, для якої ця культурна спадщина є близькою. Українська культурна традиція є чужою для росіян: з часів раннього Середньовіччя і до сьогодні Україна (як би вона в різні часи не називалася і до складу яких державних утворень тимчасово не входила) завжди мала напрочуд

[8] Згідно з цією хибною логікою, США, наприклад, мали б вважати історію Великобританії своєю історичною традицією і вимагати, щоб складові частини королівства, як окремі штати, увійшли до складу США лише на тій основі, що американці та британці розмовляють однією мовою - англійською, багато американських колоністів були британського походження та представниками протестантської церкви та й взагалі США є територіально більшою країною, мають ядерну зброю, а їхнє керівництво хоче увійти в історію як «збирачі англомовного світу». Відповідно ті самі претензії можна було б висунути сучасним Канаді, Австралії та Новій Зеландії. Або, відповідно до цієї ж логіки розмірковувань, самі британці мали б шукати «історичну Англію» десь на березі Гангу в Стародавній Індії чи Нілу у Стародавньому Єгипті лише тому, що якусь порівняно невелику частину своєї багатотисячолітньої історії ці країни перебували під колоніальним управлянням Великобританії. Навіть гіпотетично такий підхід до питань історичної й культурної спадковості є неможливим в сучасному цивілізованому світі. Проте російське керівництво вважає це навіть не просто нормальним, а «історично справедливим»: знищувати українську націю політично й фізично, оскільки сам факт її існування з власною історією і культурою суперечить їхнім імперським історичним наративам.

[9] Важливо підкреслити, що сучасний російський імперський історичний наратив був сформований лише в першій половині XIX ст. після остаточного поглинання Гетьманщини (української козацької держави XVII-XVIII ст.) та зруйнування Запорізької Січі у 1775 р. (самоврядної козацької інституції XVI-XVIII ст. на південних територіях сучасної української держави). Тільки після цього в офіційній історіографії Російської імперії починає проводитися прямий зв'язок між історією Київської Русі та Московського князівства і Російської імперії. Наприклад, багатотомні праці Миколи Карамзіна «Історія держави Російської» (опубліковано: 1812-1829 рр.) та Сергія Соловйова «Історія Росії з найдавніших часів» (опубліковано: 1851-1879 рр.). З метою злагодження невідповідності у назвах «Русь» і «Московська держава» Соловйов запропонував розподіл на «Київську Русь» та «Московську Русь», закріплюючи і легітимізуючи у такий спосіб тезу про політичну і культурну «спадковість» між українською середньовічною державою Русь та Російською імперією. На початку XX ст. український історик Михайло Грушевський у праці «Історія України-Руси» спростовує зазначені російські наративи і зазіхання росіян на українську історію, описуючи політичну історію українських земель та показуючи процес формування сучасної української нації з часів Русі в контексті європейської історії через інкорпорцію з Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою і без значного впливу зі сторони Росії майже до кінця XVIII ст., коли після остаточного розділення Речі Посполитої більша частина сучасної України опинилася під владою Росії.

Більше про російські імперські наративи див.: Serhii Plokhy. Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation. New York : Basic Books, 2017.

широкий поліетнічний склад населення і вирізнялася релігійним різноманіттям (з найдавніших часів були предсталені християнство, іудаїзм, іслам, пізніше додаються греко-католицизм й різні напрями протестантизму). Це позитивно вплинуло на формування української політичної культури, її демократичних традицій у місцевому самоврядуванні, вмінні громадян успішно вибудовувати горизонтальні соціальні зв'язки та швидко самоорганізовуватися [3, с. 196–199; 2, с. 42]. Наприклад, за часів Середньовіччя київський князь був лише першим серед рівних і часто не найвпливовішим, що було характерним для феодальної системи управління Середньовічної Європи[10]. Це повністю суперечить московській політичній традиції, для якої характерна модель централізованого авторитарного управління – самодержавства, що найкраще відображено в політичному слогані Російської імперії – «Самодержавіє. Православіє. Народність» (тобто єдина горизонталь управління, одна релігія, один народ).

Дослідження російської ідентичності та причин її кризи на сьогодні й в історичній ретроспективі не є безпосереднім предметом вивчення даної статі, однак нам видається важливим коротко зазначити засадничі обставини, які спричиняють постійні дилеми у формуванні національної російської ідентичності: по-перше, відсутність повноцінних достовірних досліджень власної історії та культури. Російська історична наука більше схожа на ідеологічний проєкт, створений в інтересах державної пропаганди, аніж на систему знань з незалежним співтовариством істориків у розумінні Томаса Куна; по-друге, несприйняття й витіснення культурних традицій колонізованих народів (фактично, заборона їхніх мов, вірувань, історії). Натомість, на державному рівні проводиться послідовна політика безпідставного возвеличення російського народу над іншими, культ величі якого базується на пафосних ідеях «богообраності», «імперськості», «особливої місії», що виправдовують загарбницькі війни Росії та відволікають увагу від внутрішньополітичних проблем (низький рівень соціально-економічного розвитку більшої частини територій РФ, корупція тощо); по-третє, авторитарна заідеологізована система управління з відсутністю свободи слова, розвиненого критичного мислення, культури діалогу і компромісу. Все це призводить до вимушеної еміграції найбільш активних і свідомих громадяни РФ, носіїв ліберальних демократичних цінностей, котрі не підтримують дії влади. Як наслідок, російське суспільство та еліти як свідомо, так і невідомо, продовжують «втікати від свободи» (та відповідальності) в авторитаризм, руйнування та конформізм, як це було описано у концепції авторитарного суспільства Еріха Фромма [6, с. 163, 202, 208], і тому не здатні створити демократичний суспільний проєкт та сформувати власну культурну ідентичність.

Московське князівство, як квазідержавне утворення, формується у XV ст. в межах Золотої Орди в умовах потужного впливу середньовічної азійської цивілізації на основі отримання ханського ярлика на княжіння. Цей ярлик надавав право Москві збирати данину на користь золотоординського хана, в чому московські кназі виявилися більш вигадливими та жорстокими у порівнянні з тверськими, рязанськими чи ростовськими князями, оскільки змогли закріпити це право за собою. Тобто, в основі московської моделі державності покладено механізм збирання данини і пограбування як свого населення, так і населеня сусідніх князівств. На нашу думку, ця модель «збирання данини» й надалі в основі функціонування російської держави. Наприклад, Москва видобуває сировину в Сибіру та на Далекому

[10] Цікаві паралелі між українською історією та історіями європейських країн з часів середньовіччя до наших днів проводить Ярослав Грицак. Більш детально див.: Volodymyr Yermolenko. Understanding Ukrainian history: interview with Yaroslav Hrytsak. UkraineWorld. March 15, 2019, https://ukraineworld.org/articles/ukraine-explained/history-hrytsak .

Сході[11], продає її та вкладає кошти в озброєння, пропаганду, приватні військові компанії з метою розширення територій і зон впливу по всьому світу. Сучасне російське керівництво на чолі з президентом («колективний Путін») вбачають саме в цьому розвиток своєї країни, а не в економічному, інфраструктурному і культурному розвитку громад та регіонів в середині Росії (за межами двох адміністративних центрів – Москви й Санкт-Петербургу).

Існування Росії, формування її культу «могутньої імперії» протягом століть відбувалося шляхом агресивної експансії, переписування власної та привласнення чужої історії, фізичного винищення інтелігенції, придушення опозиції, інформаційного «промивання мізків» власного суспільства. У той час, коли західні країни разом з усім цивілізованим світом інвестують ресурси в розвиток науки і техніки, освіти, культури, туризму, Росія нарощує військове озброєння, продовжує загарбницькі війни, погрожує використанням ядерної зброї [7, с. 9]. Росія відкидає європейські цінності і співпрацю із Заходом, оскаржуючи порядок, що склався після Холодної війни, і прагне встановити новий набір правил, заснований на її неоімперській політиці [16, с. 175].

Після Холодної війни світова політика вперше в історії стала багатополярною і багатоцивілізаційною. Найважливіші відмінності між людьми наразі є в культурній сфері, а не в ідеологічній, політичній чи економічній, як це було раніше. Культурна ідентичність – це те, що має найбільше значення для більшості людей [9, с. 20–21]. Продовжуючи досліджувати проблематику культурної ідентичності, Самуель Гантінгтон розробив цікаву концепцію нового міжнародного світопорядку, в основі якої ідея протистояння цивілізацій, де найбільш поширеними, важливими і небезпечними будуть конфлікти між народами, що належать до різних культур. У своїй знаковій статті «*Зіткнення цивілізацій?»* він пише: «Моє припущення полягає в тому, що основне джерело конфлікту в цьому новому світі не буде насамперед ідеологічним чи насамперед економічним. Великі розбіжності між людством і домінуюче джерело конфліктів спричинять речі культурного характеру. Національні держави залишатимуться найпотужнішими гравцями у світових справах, натомість головні конфлікти світової політики відбуватимуться між націями та групами різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій буде домінувати у світовій політиці. Лінії розлому між цивілізаціями стануть лініями битв майбутнього» [8, с. 22].

Гантінгтон також звертає увагу на ще один важливий момент, а саме: сучасні вдосконалення комунікації та транспортного сполучення призвели до нової якості інтенсивності, симетричності та інклюзивності взаємодій між представниками різних цивілізацій. У результаті різні цивілізаційні ідентичності стають дедалі помітнішими. Ситуація ускладнюється тим, що кожна людина має кілька ідентичностей, які можуть конкурувати або підсилювати одна одну: родинні, освітні, професійні, територіальні, інституційні, культурні, ідеологічні, партійні та інші. Ідентифікації в одному вимірі можуть вступати в конфлікт

[11] Януш Бугайський наводить показові факти щодо величезних відмінностей між регіонами Росії в рівні добробуту, інвестицій, доходу на душу населення, освіти та професійних можливостей. Так, якщо Сахалінська область має валовий регіональний продукт на рівні з Сінгапуром, то Республіка Інгушетія ближча до Гондурасу. Під час тривалих економічних труднощів багаті на ресурси регіони дедалі більше страждають від московського режиму збору податків. Тюменська область, наприклад, має адміністративну юрисдикцію над двома автономними округами (Ханти-Мансійським і Ямало-Ненецьким), які видобувають 48 відсотків російської нафти і близько 80 відсотків її природного газу. У 2020 році ці два округа забезпечили понад 17 відсотків податкових надходжень федерального бюджету і були змушені передати більшу частину своїх податкових надходжень до федерального центру, отримуючи натомість лише маленьку частину. Федеральний бюджет Росії залишає в регіональних руках надходження від податку на доходи фізичних осіб і частину надходжень від податку на прибуток підприємств, але збирає всі податкові надходження від видобутку корисних копалин. Більш детально див.: Бугайський Я. «Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії». Київ: АРК.ЮЕЙ, 2022. С. 137.

з ідентифікаціями в іншому вимірі. У сучасному світі культурна ідентифікація різко зростає у своїй важливості порівняно з іншими вимірами ідентичності [9, с. 129].

Безпека світу вимагає прийняття глобальної мультикультурності. У сучасному багатоцивілізаційному світі, підкреслює Гантінгтон, ми повинні відмовитися від універсалізму, прийняти різноманітність і шукати спільні риси. Замість того, щоб просувати нібито універсальні риси однієї цивілізації, умови культурного співіснування вимагають пошуку того, що є спільним для більшості цивілізацій [9, с. 316–320]. Політика сучасної РФ є цілком протилежною від вказаних рекомендацій.

Януш Бугайській називає сучасну РФ «неспроможною державою», визначаючи наступні критерії її державної неспроможності: незавершеність Росії як національної держави, явно брехливі історичні наративи, постійні суперечки щодо ідентичності, ідеологічне безладдя, політика цькування, демографічні нестачі, економічний спад, загрози для довкілля, соціальний тиск, регінальні виклики та міжнародні поразки [1, с. 43, 54]. Він теж наголошує, що левова частина української історії та ідентичності була викривлена або привласнена Москвою. Війна Росії проти України стала відчайдушною спробою врятувати власну крихку історію та розгублену мультиетнічну та імперську ідентичність. На його думку, цей відкритий акт російськрї агресії також підкреслив необхідність деколонізації, щоби повернути минуле поколінням корінних народів, які продовжують зазнавати державного гноблення та русифікаціцї у складі РФ [1, с. 25–26].

Висновки. Отже, Війна Росії в Україні є війною нового типу – «війною за ідентичність», яку слід розглядати крізь призму концепції політики ідентичності у розумінні Френсіса Фукуями і на основі культурно-цивілізаційного підходу Самуеля Гантінгтона. Сучасна російська війна в Україні є прямим наслідком двох тісно взаємопов'язаних між собою факторів: з одного боку, РФ не задовольняє власна культурна традиція, вона прагне привласнити українсько–русинську (не російську) культурну ідентичність та історичну спадщину з метою відновлення «втраченої імперії», з іншого боку, Росія історично є державою, яка знаходиться на лінії цивілізаційного розламу між країнами західної та східних цивілізацій, є «розірваною» в плані культурної ідентичності, століттями зберігає свою цілісність лише завдяки авторитарному політичному режиму, тому постійно продукує численні конфлікти як в середині, так і навколо себе.

Список використаної літератури

1. Бугайський Я. Неспроможна держава. Інструкція з розшматування Росії. Київ: АРК. ЮЕЙ, 2022. 480 с.
2. Гордійчук О., Кондратюк Ю. Магдебурзьке право як чинник формування демократичних засад в українській політичній традиції. *Society and Security*. 2024. № 5 (5), С. 38–43.
3. Мішалова О. Національна ідея, національна ідентичність та історичний наратив культурної конвергенції. *Актуальні проблеми духовності.* 2021. Вип. 22. С. 195–214.
4. Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості. Київ: Наш Формат, 2020. 192 с.
5. Brubaker R. Ethnicity without Groups. Cambridge: Harvard University Press, 2006. 296 p.
6. Fromm E. Escape from Freedom. New York: Avon Books, 1969. 333 p.
7. Hordiichuk O. The Ideological and Ontological Causes of Russia's War on Ukraine. West versus East; Tyranny versus Democracy. *ETHICS IN PROGRESS.* 2023. № 14 (1). P. 4–23.
8. Huntington S.P. The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*. 1993. Vol. 72. № 3. P. 22–49.
9. Huntington S.P. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon and Schuster, 1996. 367 p.

10. Huntington S.P. Who Are We?: The Challenges to America's National Identity. New York, London, Toronto, Sydney: Simon and Schuster, 2004. 428 p.
11. Jenkins R. Social Identity. London and New York: Routledge. Taylor and Francis Group, 2008. 257 p.
12. Malesevic S. Identity as Ideology: Understanding Ethnicity and Nationalism. New York: Palgrave Macmillan, 2006. 263 p.
13. Plokhy S. Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation. New York: Basic Books, 2017. 432 p.
14. Smith A.D. Interpretations of National Identity // Modern Roots: Studies of National Identity / edited by Alain Dieckhoff and Nativadad Gutierrez. London and New York: Routledge. Taylor and Francis Group, 2001. P. 21–42.
15. Smith A.D. The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic. Oxford: Blackwell Publishing, 2008. 262 p.
16. Stepniewski T. Russia-Ukraine War: Remembrance, Identity and Legacies of the Imperial Past. *Yearbook of Polish European Studies.* 2017. Vol. 20. P. 169–178.
17. Wodka M. Anthony D. Smith's Idea of the Nation. Controversy around Definitions. *Journal of Humanities and Social Sciences*. 2019. № 4 (13). P. 131–144.

RUSSIA'S WAR IN UKRAINE AS A «WAR FOR IDENTITY»

Olena Mishalova
Kryvyi Rih State Pedagogical University,
Philosophy Department
University Avenue, 54, 50086, Kryvyi Rih, Ukraine

Olha Hordiichuk
Zhytomyr Polytechnic State University,
Department of Philosophical and Historical Studies and Mass Communications,
Chudnivska St., 103, 10005, Zhytomyr, Ukraine

The article analyzes the Russian-Ukrainian war as a «war for identity», a war of a fundamentally new type in the context of large-scale processes of transformation of the existing world order in the first quarter of the twenty-first century. The authors argue and substantiate that Russia's war in Ukraine is a «war for identity», i.e., one that is waged primarily for the appropriation of Ukrainian cultural tradition and historical heritage, and propose to consider Russia's war in Ukraine through the lens of the concept of identity politics as conceptualized by Francis Fukuyama and based on the civilization approach of Samuel Huntington.

One of the defining preconditions of this war is the fact that Russia's own history and culture are not satisfactory to Russians, its leaders want to rule a country with a great thousand-year history and rich cultural tradition, because it is on this basis that Russia constructs and justifies its imperial historical narratives and aggressive imperial ambitions. In this sense, the existence of an independent Ukrainian state is an existential challenge, however, not for the existence of the modern Russian Federation, but for the existence of Russian imperial narratives, which justify and legalize their aggressive foreign policy.

Despite certain successes of Russian propaganda in manipulating the issue of identity in domestic and foreign policy, the Russian leadership does not realize that appropriating («capturing») another's cultural tradition will not help them solve the chronic problem with their own Russian cultural identity. The Ukrainian cultural tradition has been and remains alien to Russians.

A productive paradigm for considering and analyzing the Russian war in Ukraine is also Huntington's civilizational concept of the new world order, in which he considers conflicts between peoples belonging to different civilizations (and cultures) to be the most widespread and dangerous.

Key words: «war for identity»; cultural heritage; cultural identity, civilization, imperial narratives.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 176–182
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 176–182

УДК 378.015.311 “311”
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.19

НЕПЕРЕРВНА ОСВІТА ЯК УМОВА РОЗВИТКУ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ В ЧАСИ ВІЙНИ

Наталія Петрук, Наталія Семенюк
Хмельницький національний університет,
факультет міжнародних відносин і права, кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук
вул. Інститутська, 11, 29016, м. Хмельницький, Україна

Стаття присвячена розгляду неперервної освіти як інституту, що забезпечує формування і розвиток творчого потенціалу особистості в реаліях війни, розв’язаної російським агресором проти України. Неперервна освіта характеризується як важливий засіб розвитку людини, її особистісних якостей. Значущість неперервної освіти проявляється в тому, що вона надає можливість удосконалювати людські здібності та знання, зміцнювати творчий потенціал особистості, саморозвиватися і самореалізовуватися протягом життя. Неперервна освіта орієнтує людину на постійну самоактуалізацію, посилення відповідальності за свої дії, постійне вдосконалення професійних компетентностей. Значний соціальний потенціал неперервної освіти пов’язаний з процесами виховання особистості, її громадянської позиції й суспільної активності, що є надзвичайно актуальним в умовах, коли Україна веде боротьбу за свою незалежність. Творчий потенціал особистості характеризується як інтегративна якість особистості, що включає в себе знання, здібності, вміння, мотивацію, обдарованість людини. Завдяки цьому відбувається самореалізація та саморозвиток особистості. Інститут неперервної освіти формує також своєрідний простір для розвитку нового, нових ідей, творчого, неординарного мислення, оригінальних поглядів. Здатність особистості мислити і діяти творчо в різних ситуаціях, у тому числі в умовах війни, є передумовою її самоствердження в житті. Обґрунтовано, що в змісті сучасної освіти не повинно бути ціннісно-нейтрального знання, оскільки йдеться про всебічний розвиток людини й реалізацію її найкращих творчих якостей. Зроблено висновок, що маючи на меті актуалізацію творчого потенціалу особистості, розвиток творчих здібностей людини, неперервна освіта в Україні проявляє свої очевидні переваги, коли йдеться про вільний і незалежний розвиток особистості в часи війни.

Ключові слова: неперервна освіта, творча діяльність, особистість, творчий потенціал особистості, саморозвиток, самореалізація.

Українська освіта сьогодні – це інститут, одним із найважливіших завдань якого є збереження цивілізаційних досягнень людства в умовах жорстокої війни з ворогом з московського Сходу. В часи війни, коли реальними стають загрози людині та людському існуванню, особливого значення набуває потреба творення умов для всебічного розвитку особистості й виховання громадянина своєї країни, для формування тих людських якостей, які визначають культуру. Спричинена російською агресією війна є найбільшою загрозою для української людини та її життєвого світу. Це війна за наше спільне з цивілізованим світом існування, за свою країну і нашу культуру.

Досить загостреним є також особливе відчуття людиною себе в глобальному й технократичному світі. В такому світі панує прагматизм та економічна доцільність, але очевидним є дефіцит найкращих людських якостей – доброти, любові, взаємодопомоги, співпереживання. Небезпечним для людини є зростання агресивності та жорстокості в суспільстві. Тотальний прагматизм і технократизм нашого життя породжує низку проблем, які погіршують стан освіти в Україні, спричиняють глибоку кризу гуманітарного

© Петрук Н., Семенюк Н., 2025

мислення. Наслідком цього стає нівелювання духовного світу людини, тих її якостей, які складають творчий потенціал особистості.

Важливим засобом розвитку людини, її інтелектуальних, духовних потреб та цінностей виступає неперервна освіта. Її значущість у сучасних умовах полягає в тому, щоб забезпечити людині постійний розвиток, удосконалення її здібностей, творче оновлення протягом всього життя. Суттєвим виявом реалізації потенційних можливостей неперервної освіти є розвиток і зміцнення творчого потенціалу особистості, що є засадою розвитку суспільства в часи нестабільності, невизначеності, військових конфліктів та протистоянь. Війна, в якій сьогодні перебуває українське суспільство, випробовує особистість, виявляє її здатність удосконалюватися, співпрацювати, спрямовувати свої зусилля на розвиток і збереження своєї високої сутності.

Фундаментальні принципи неперервної освіти неминуче включають у себе постулат гуманізації людського життя й необхідність розвитку творчого потенціалу особистості. В сучасних умовах українська освіта не може перебувати в стані «закритості» від суспільних та національних проблем. Вона повинна орієнтувати особистість на нове, на постійну самоактуалізацію, на підвищення вимог до себе, на розвиток професійних компетентностей. Неперервна освіта залишається інститутом збереження та подальшого розвитку особистості, її здібностей, вмінь, творчого потенціалу.

Актуальність звернення до проблеми осмислення ролі неперервної освіти в розвитку особистості визначається, з одного боку, потребами самої особистості, збереженням та зміцненням її творчих потенцій, духовного світу в часи жорстокої війни, а з іншого, спробами розуміння соціального потенціалу неперервної освіти, що пов'язано з необхідністю виховання особистості з активною громадянською позицією.

Аналіз праць, присвячених досліджуваній проблемі, свідчить про значний інтерес до неї філософів, психологів, педагогів. Суттєвий внесок у дослідження неперервної освіти в Україні та світі зроблений українськими науковцями – В. Андрущенком, М. Бойченком, В. Кременем, Л. Горбуновою, С. Пролеєвим, Н. Семенюк та ін. Неперервна освіта розглядається ними як соціальний інститут й чинник формування особистості в суспільстві. В полі уваги багатьох вчених перебувають також проблеми, пов'язані з вивченням різних аспектів творчого потенціалу особистості (В. Моляко, Н. Семенюк, О. Гопко, Б. Новиков, Р. Богачев, Т. Бубон). Однак питання, пов'язані зі з'ясуванням ролі неперервної освіти у формуванні творчого потенціалу особистості в часи війни, потребують додаткового вивчення.

Метою статті є аналіз основних стратегій розвитку неперервної освіти в Україні в часи війни, осмислення її ролі та значущості в розвитку творчого потенціалу особистості. Методологія дослідження ґрунтується на використанні тих принципів і методів наукового пізнання, філософських підходів, евристичний потенціал яких дає можливість комплексно і всебічно дослідити сформульовану в статті проблему. Теоретичне осмислення впливів неперервної освіти на всебічний розвиток особистості здійснюється з урахуванням контексту розвитку української освіти. Завдяки системному підходу неперервна освіта постає як цілісний феномен, як єдність різних сторін і аспектів, що визначили її можливості у розвитку та самореалізації особистості.

Дослідницькі потреби вивчення неперервної освіти та різних аспектів функціонування її як соціального інституту обумовлена значною мірою тим, що в часи війни суттєві трансформації торкаються самої освіти, реалізації її соціальних можливостей і перспектив у сучасному світі. Не меншою прерогативою неперервної освіти є формування духовного світу особистості, її різнобічних потреб, вплив на розвиток творчих якостей і творчого потенціалу особистості. Освіта і неперервна освіта як її невід'ємна частина, створюють

необхідний для існування людини простір human security, де людина була й є найвищою цінністю, а культура постає єдністю різних смислів людського буття (соціальних, духовних, логічних, моральних, естетичних тощо) в певному історичному та національному контекстах [13, с. 55].

Через освіту (а також виховання) здійснюється формування особистості та її важливих якостей (громадянських, психічних, творчих, фізичних, емоційних), реалізуються способи розвитку в суспільстві. Це складний і багатогранний процес людської діяльності, який визначає оптимальні умови для фізичного, психічного та соціального розвитку особистості [12, с. 86].

Неперервна вища освіта в Україні репрезентована єдиною системою різних навчальних закладів, за допомогою яких особистість здобуває освіту на кожному етапі свого життя. Важливими ланками одержання індивідом ґрунтовних знань в системі вищої освіти є університети, інститути, академії тощо. Модернізація їх діяльності відповідно до вимог сучасного життя є стратегічною лінією розвитку освіти в XXI столітті. Сьогодні людство об'єктивно приходить до розуміння того, що найбільша загроза для нього полягає у недостатній здатності адаптації до змін у сучасному житті, до прискорених темпів розвитку всіх сторін людського життя. Просте накопичення знань є недостатнім, якщо мислити перспективи людини в складному і невизначеному світі. Людина має вдосконалювати свої знання та вміння і водночас оновлювати їх настільки, щоб мати змогу швидко й кардинально змінювати структуру діяльності.

Неперервна освіта виступає як інноваційний організаційний принцип, що спирається на психолого-педагогічну ідею формування особистості й зумовлений створенням відповідних систем освіти та виховання, які мають стати відкритими для людей будь-якого віку і статусу, супроводжувати людину впродовж усього життя, сприяти її постійному розвитку, залучати до неперервного процесу оволодіння знаннями, а при необхідності – надавати можливості нової підготовки в умовах зміни умов життєдіяльності, стимулювати самоосвіту [11, с.8]. Навчання протягом життя передбачає доступ людей будь-якого віку до якісного навчання, включаючи цифрову грамотність, поліпшення навичок та компетентності.

Організація неперервної освіти сприяє формуванню нового ставлення до неї як до людської діяльності, що відбувається впродовж усього життя людини. Це найбільш ефективна допомога в пристосуванні до змін у соціальному, економічному, фізичному, духовному житті людини. Розвиток неперервної освіти супроводжується процесами самоактуалізації особистості, яка розвиває свої здібності, інтереси, життєві орієнтації, реалізує себе в цілісності всіх своїх сторін та характеристик. При цьому особистість постає як частина соціальних взаємодій в межах певної спільноти і проявляє себе як сутність, що здатна до спілкування, дружнього дискурсу з іншими людьми. Таким шляхом особистість реалізує себе і проявляє свої творчі нахили та здібності.

Простір неперервної освіти забезпечує особистості можливості для вибору механізмів і способів самореалізації в процесі навчання і виховання. Завдяки різноманітним формам навчання, що пропонує неперервна освіта, відповідно до можливостей, потреб, інтересів особистості, створюються умови для розвитку творчого потенціалу кожної особистості. Отже, зміст неперервної освіти передбачає реалізацію стратегій розвитку особистості, її самовираження й самоактуалізації в конкретних умовах і в конкретному середовищі. Творча природа особистості постає як енергія розвитку, внутрішнього самовдосконалення впродовж всього життя. Розвиток творчого потенціалу особистості є частиною процесу її самореалізації в складних обставинах життя й діяльності, коли потрібно самостійно

вирішувати різні проблеми й рухатися до зрозумілих життєвих цілей. В результаті людина переходить на новий рівень особистісного розвитку, що дозволяє їй знаходити нові смисли в своїй діяльності, навчанні, освіті в цілому. Освіта й освітній процес у такому контексті виступає способом утвердження людської унікальності й неповторності, тобто того, що є невід'ємною характеристикою особистості [8].

Творчий потенціал особистості в процесі неперервної освіти формується також завдяки неординарному, нестандартному мисленню, відходу від загальновизнаних схем та стереотипів. Це передбачає перехід від традиційних процесів накопичення знань до випереджувальної інтелектуальної та духовної реакції на запити суспільства, до вміння саморегулювати рівень своїх знань відповідно до вимог сьогодення й тих умов, що спричинені війною.

Творчий потенціал особистості, включає в себе здібності, знання, вміння, мотивацію, обдарованість, ініціативу людини. Загалом це є сукупність вроджених та набутих характеристик, за допомогою яких відбувається самореалізація та саморозвиток особистості. Суттєву роль (якщо не вирішальну) в розвитку творчого потенціалу особистості відіграє формування творчих розумових здібностей що є умовою розвитку творчого мислення [16]. Неперервна освіта повинна стати простором для розвитку нових ідей, нової, оригінальної, незвичайної інформації, яку отримує й використовує особистість на основі поширення знань, умінь, цінностей. Загалом творчий потенціал особистості можна розглядати як інтегративну особистісну властивість, що виражається у ставленні (позиції, настанові, спрямованості) людини до творчості. Крім того, завдяки розвитку свого творчого потенціалу особистість може пристосовуватися до мінливих умов діяльності, нестандартно діяти в різних ситуаціях і отримувати оригінальні результати. Здатність особистості нетрадиційно вирішувати протиріччя, які виникають у реальному житті, є передумовою її самоствердження в сучасному світі. Від того, як людина проявляє себе в складних та екстремальних для життя ситуаціях, як вона захищає свою людськість, залежить доля всієї цивілізації.

Процес формування творчого потенціалу особистості нерозривно пов'язаний зі зміцненням людського духу, проявом чого є любов, добро, милосердя, братерство, солідарність. Необхідним елементом цього процесу є також орієнтація на загальнолюдські, національні, сімейні, громадянські цінності. Велике значення в непрості періоди історичного розвитку набуває виховання громадянських цінностей, що проявляється в усвідомленні значущості власної гідності, внутрішньої свободи, дисципліни, поваги до інших, патріотизму та незалежності.

Творчий потенціал особистості є інтегративною її якістю, що виражає можливість ставити і вирішувати нові завдання, по-новому реагувати на нові виклики, модернізувати свою активність у певній сфері діяльності. Неперервна освіта здатна визначати те поле можливостей, де може реалізуватися творчий потенціал особистості. При цьому може змінюватися й сама особистісна структура суб'єкта творчості, що з необхідністю призводить до самовдосконалення та самореалізації особистості.

Потреби всебічного розвитку творчого потенціалу особистості надзвичайно актуалізуються в світі, де переважають технократична свідомість та прагматичні цінності й складається простір «споживацької культури» [3]. Це об'єктивно відбивається й на змісті освіти. Зокрема, в школах, колегіумах, університетах скорочується обсяг вивчення гуманітарних дисциплін і на перший план виходять науки, вивчення яких приносить корисний економічний та практичний ефект. Натомість гуманітарні науки, втрачають свій статус і своє місце в навчальних програмах. Завдяки прогресивним інформаційним технологіям

поширюється й зміцнюється «суспільство знань» і наслідки цього неминуче відчуваються на духовному світі особистості. На думку Л. Горбунової, це є суттєвим викликом для індивіда та суспільства в освітній сфері, оскільки формується досить небезпечний для життя людини стан тотальної невизначеності й цілої низки криз у суспільстві від екологічної до кризи демократії [6, с.57]. Крім того, за таких умов менша увага звертається на процес виховання особистості, часто не залишається місця універсальному і духовному. Домінування економічних пріоритетів в освіті, споживацькі інтереси, орієнтація на потреби одержання максимального прибутку містять у собі загрози для особистості та реалізації її творчого потенціалу.

Призначення неперервної освіти полягає в тому, щоб готувати молоду людину до життя в різноманітному світі, де особистість робить свій вибір, який може радикально змінювати її життя. Неперервна освіта покликана формувати у молоді здатність до критичного мислення, вільного і незалежного від авторитетів міркування, що є необхідним для культурного та політичного розвитку особистості. При цьому повинно відбуватися усвідомлення належності особистості до певної культурної традиції, до системи національних цінностей. В просторі неперервної освіти повинна творитися атмосфера відповідальності за свої дії та за свій вибір. Всебічний розвиток творчого потенціалу особистості повинен супроводжуватися формуванням людини культури, а не війни.

Отже, неперервна освіта як частина української освіти покликана забезпечувати підтримку основних пріоритетів розвитку сучасного суспільства й тим самим сприяти формуванню творчих якостей і творчого потенціалу молодої людини, яка включається в освітній процес. Ні війна, ні виклики сучасного глобального, технократичного світу не повинні спричиняти духовну деградацію людини й не давати можливості для втрати людиною своєї людськості. Одномірне уявлення про освіту як на процес одержання ціннісно-нейтрального знання сьогодні «не спрацьовує». Необхідно розуміти, що глибокі знання або ж розробка фундаментальних проєктів без зміни особистості, без самореалізації та самовдосконалення особистості, без розвитку її творчого потенціалу просто неможливі. Значущість всебічного формування особистості й розвитку її найкращих творчих якостей в освітньому процесі стає все очевиднішою, оскільки йдеться про людину та цінності людського світу.

Спрямованість неперервної освіти на розвиток творчого потенціалу особистої повинно доповнюватися усвідомленням необхідності процесу виховання громадянина своєї країни. Йдеться про активну участь особистості в громадських справах, у житті суспільства, в управлінні державою. Підготовка молодих людей до суспільного життя є надзвичайно важливим завданням української освіти загалом і неперервної освіти, зокрема.

Головні стратегії розвитку неперервної освіти в Україні з необхідністю передбачають формування творчого потенціалу особистості, що є суттєвим соціальним капіталом у сучасному світі. Безперечною є потреба поваги до неповторного життєвого світу іншої людини, до її свобод і прав, виховання громадянської свідомості й культури порозуміння. Такі стратегії відрізняються від того, на чому ґрунтувалася стара система освіти. Неперервна освіта перетворюється в успішний інструмент розвитку особистості, вона забезпечує зв'язок особистості зі світом й зосереджує в собі досить ефективні механізми формування її творчого потенціалу. В нелюдських умовах війни проявляється необхідність розвитку тих інститутів та механізмів освіти, які своїм функціонуванням забезпечують вільний і незалежний розвиток особистості. Від того, як українська людина проявляє себе сьогодні, як вона захищає свою людськість, залежить доля європейської цивілізації.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П., Бондар В.І. Модернізація педагогічної освіти в контексті викликів XXI століття. *Європейські педагогічні студії*. 2015. Вип.5-6. С.54-63.
2. Андрущенко В., Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти. 2-ге вид. Київ: Леся, 2012. 567 с.
3. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / пер. О. Буценка. Київ: Дух і літера, 2014. 280 с.
4. Бойченко М. І. Між «напівосвітою» і «напівдією»: у пошуках щляху до дієвої освіти. *Філософія освіти. Philosophy of Education.* 2017. №2. С.219-239.
5. Гопка О.М. Творчий потенціал особистості як наукова категорія. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова.* 2016. Сер.16. Вип.27. С.11-14.
6. Горбунова Л. Ключові компетенції у транснаціональному освітньому просторі. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2016. Вип. 19 (2). С.97-117.
7. Йосипенко С. Освіта і ситуація множинності цінностей. *Філософія освіти. Philosophy of Education.* 2020. Вип.26 (1). С.68-84.
8. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. Філософія людини і освіта. 3-тє вид. Київ: Леся, 2012. 523 с.
9. Кремень В. Г., Луговий В.І., Саух П.Ю. Освіта і наука – основа інноваційного людського розвитку. *Вісник національної академії педагогічних наук України*. 2020. Вип. 2(2). С.1-5.
10. Култаєва М. Homo digitalis, дигітальна культура і дигітальна освіта: філософсько-антропологічні і філософсько-освітні розвідки. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2020. Вип.26 (1). С.8-37.
11. Луговий В.І. Становлення безперервної освіти в країнах організації економічного співробітництва в розвитку (досвід для України). *Вища освіта України Теоретичний та науково-методичний часопис*. 2008, №4. С. 7-9.
12. Новиков Б., Богачев Р., Бубон Т. Творча діяльність як засіб реалізації особистості у суспільстві. *Освітній дискурс. Збірник наукових праць.* 2022. Т.39. Вип.1-3. С.84-99.
13. Петрук Н.К. Стратегії розвитку гуманітарної освіти в добу технократизму та глобалізації. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2020. Вип.26 (1). С.54-68.
14. Пролеєв С., Шамрай В. Компетентнісний підхід у філософії освіти: можливості і проблеми. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2017. Вип. 20(1). С.196-212.
15. Семенюк Н.В. Філософія безперервної освіти. Київ: Знання України, 2014. 347 с.
16. Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності / за ред. В. Моляко. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2024. 204 с.

CONTINUOUS EDUCATION AS A CONDITION FOR THE DEVELOPMENT OF THE CREATIVE POTENTIAL OF A PERSON IN TIMES OF WAR

Nataliia Petruk, Nataliia Semeniuk
Khmelnytsky National University,
Faculty of International Relations, Department of Philosophy and Social and Humanitarian Sciences
Instytutska str., 11, 29016, Khmelnytskyi, Ukraine

The article is devoted to the consideration of continuing education as an institution that ensures the formation and development of the creative potential of the individual in the realities of the war unleashed by the Russian aggressor against Ukraine. Continuing education is characterized as an important means of human development, his personal qualities. The significance of continuing education is manifested in the fact that it provides an opportunity to improve human abilities and knowledge, strengthen the creative

potential of the individual, self-development and self-realization throughout life. Continuing education orients a person to constant self-actualization, increased responsibility for his actions, constant improvement of professional competencies. The significant social potential of continuing education is associated with the processes of educating the individual, his civic position and social activity, which is extremely relevant in the conditions when Ukraine is fighting for its independence. The creative potential of a person is characterized as an integrative quality of a person, which includes knowledge, abilities, skills, motivation, and giftedness of a person. Thanks to this, self-realization and self-development of the person occurs. The Institute of Continuing Education also forms a kind of space for the development of new, new ideas, creative, extraordinary thinking, and original views. The ability of a person to think and act creatively in various situations, including in war conditions, is a prerequisite for his self-affirmation in life. It is substantiated that the content of modern education should not contain value-neutral knowledge, since it is about the comprehensive development of a person and the realization of his best creative qualities. It is concluded that, aiming at the actualization of the creative potential of the individual, the development of human creative abilities, continuing education in Ukraine shows its obvious advantages when it comes to the free and independent development of the individual in times of war.

Key words: continuing education, creative activity, personality, creative potential of the individual, self-development, self-realization.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 183–189
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 183–189

УДК 141(091)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.20

ТИСЯЧОЛІТНЯ СТІЙКІСТЬ І НАСНАГА ПРАКТИК СТОЇЦИЗМУ

Ганна Савонова, Ярослав Блоха
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»,
факультет філології, психології та педагогіки,
кафедра українознавства, культури та документознавства,
просп. Віталія Грицаєнка, 24, 36011, м. Полтава, Україна

У статті розкривається специфіка привабливості філософії стоїцизму для сучасного світу. Для дослідження суті привабливості стоїцизму ставляться такі питання: «Чому актуальність стоїцизму збільшується у періоди кризи?», «Які філософські міркування стоїцизму залишаються актуальними?», «Чи може стоїцизм стати популярною філософською школу майбутнього?». У статті робиться висновок, що філософія стоїцизму є філософією-реагентом на кризові ситуації, коли суспільно-визначені моральні норми не допомагають людині впоратися з незвичним і нестандартним у великій кількості. Фактично, в античні часи стоїцизм міг виконувати психотерапевтичну роботу, а сама філософія була націлена на визначення тих цінностей, які не підлягали руйнації при руйнуванні духовної сфери суспільства. Відповідно філософія-реагент стає актуальною в кризові періоди, особливо під час руйнації усіх соціальних нашарування застарілої цивілізації. У статті також звертається увага на головного опонента стоїцизму – християнство, яке також виникає у період руйнації Римської цивілізації і містить у собі риси релігійного вчення-реагента на навколишні події. Ставиться питання про те «Чому релігія не може повністю замінити стоїцизм у кризові періоди?» і досліджується мета, суть і спрямованість філософії та стоїцизму. Робиться висновок, що практики стоїцизму мають у своїй основі проактивність, на відмінну від реактивної реакції християнства, що дозволяє стоїцизму знаходити собі нішу та прихильників в усі часи. Крім того у статті розкриваються головні філософські мудрості стоїцизму, які вплинули на розвиток психології та психіатрії, порівнюється філософські міркування античних стоїків із сучасними. Передусім звертається увага на визначення негативних емоцій людини, які впливають на духовний стан і здійснення вибору, особливо на страх перед смертю. Зазначається, що негативні емоції часто породжені невмінням людей розрізняти ситуації від тих, на які можна вплинути і тих, на які вплинути неможливо, а також прагнення людини все контролювати, що пов'язано з самовпевненістю та відривом від власної природи.

Ключові слова: негативні емоції, смерть, цінності, християнство, проактивність і реактивність, ситуації.

Стоїцизм разом з епікуреїзмом були найвпливовішими філософськими вченнями доби Античності. Про діяльність їхніх представників ширилися найрізноманітніші чутки. Стоїцизму часто закидають беземоційність, а епікуреїзму – гонитву за насолодою та розбещеність. Обидві філософські школи змогли знайти чимало своїх прихильників серед сучасних філософів, а деякі з них, навіть, відверто позиціонують себе, як тих, хто продовжує ці традиції.

У статті обмежимося дослідженням філософських ідей та практик стоїцизму, а також спробуємо дати відповіді на наступні питання: «Чому актуальність стоїцизму збільшується у періоди кризи?», «Які філософські міркування стоїцизму залишаються актуальними?», «Чи може стоїцизм стати популярною філософською школу майбутнього?».

Метою статті є специфіка привабливості філософських практик стоїцизму в умовах кризи.

© Савонова Г., Блоха Я., 2025

Стоїцизм можна назвати філософським вченням-реагентом на кризу в певний історичний період. Стоїцизм виникає в Давній Греції на початку доби еллінізму, тобто саме у той період, коли настає криза звичного існування грецьких держав-полісів, і коли перед людьми виникає питання, як прийняти та адаптуватися до таких змін. Столітні традиції руйнуються, а це означає, що у людей просто не існує стандартних реакцій на нестандартні ситуації. Да і психологів і коучів теж немає, тож філософські школи перетворюються на своєрідний прихисток для здорового глузду.

Надалі стоїцизм поширюється Римською імперією, крокуючи з Греції до Риму, і стає доволі популярним саме тоді, коли імперія скочується у політико-економічну, соціальну та духовну кризи. Активне поширення ідей стоїцизму співпадає з поширенням християнства на східних окраїнах імперії. Звісно, що між стоїками та християнами складаються напружені відносини, що не заважає християнам таки поглинути та переробити деякі ідеї стоїцизму, а деякі довести до крайнощів (наприклад поміркованість перетворити на аскетизм кліриків). Утім, стоїцизм, не дивлячись на те, що набував популярності передусім серед освічених людей імперії, а християнство на перших етапах свого розвитку ширилося серед рабів і простого люду починає поступово згасати після смерті Марка Аврелія, уходити, так би мовити в тінь.

Причини цього явища знаходяться в середині самого вчення. По-перше, стоїцизм – філософське, а не релігійне вчення, тобто орієнтоване на потреби інтелектуалів з філософським світоглядом, яких у I–II століттях не так вже і багато. Християнство натомість знаходить своїх прихильників серед людей з релігійним світоглядом, яких значно більше. По-друге, якщо уважно проаналізувати суть обох вчень, то можна побачити суттєву різницю в проактивності та реактивності.

Стоїцизм звертається до вільної людини, готової брати на себе відповідальність за свою реакцію та дії (і це легко увійде у психіатрію XXI століття), християнство (якщо не брати до уваги саме вчення Ісуса Христа) звертається до підневільної людини, яка ще не готова брати на себе відповідальність і просто реагує на ситуації (і якщо на початку нашої ери це було цілком виправданий підхід, то починаючи з доби Відродження дотримання цих традицій стане основою для суворої критики християнства).

По-третє, стоїки, на відмінну від християнських лідерів не прагнуть вести за собою людей, тобто керувати ними, а тому вони не воліють влади та не ведуть боротьбу за посади й багатство. Натомість християнство починає приваблювати і таких людей, які бачать у ньому можливість здобути владу над іншими, тобто при реактивності вірян очолюють їх таки ті, хто прагне активних дій собі на користь. Стоїки же вважають, що їхні дії повинні бути націлені на користь суспільству і тоді, коли суспільство це потребуватиме, тобто вони не вважають за потрібне нав'язувати свою волю. І нарешті, для стоїків релігійні переконання прибічників не мають жодного значення, а для християн правильна віра в правильного Бога стає основою для ідентифікування та згуртованості. Християнство залишається активним і тоді, коли кризи минають і тоді, коли кризи знов з'являються.

Отже, розібрав причини того, що стоїцизм є вченням-реагентом можемо поставити питання: «Чому ж тоді релігія не може повністю замінити стоїцизм у кризові періоди?». І думаємо, що відповідь на це питання знаходиться вже в середині самої релігії.

Релігія, яка дотримується традицій неспроможна задовільнити допитливість певних категорій населення, а у період кризи ця допитливість зростає. До того ж релігія з плином часу стала відчувати себе впевнено у періоди спокою, коли нема потреби пояснювати вимоги щодо дотримання певних традицій, а от у періоди кризи вона почуває себе вже не такою впевненою. Тут можна пригадати і тих осіб, які очолили церкву, і те, що особливості їхнього характеру теж стали певною вимогою для керівних посад. Священникам досить

важко пояснити, чому всеблагий Бог попускає війни та пандемії, і чому молитви за порятунок лише несуть неспокій, але не захищаються від ситуацій. Навіть у XXI столітті віра священників у власні можливості впливу на Бога доходить до абсурду (інакше як пояснити проведення молебну біля палаючої нафтобази).

Натомість стоїцизм, який теж не дає відповіді на питання «Чому?» пропонує дієві практики, щоб впоратися з різними кризовими ситуаціями. Тобто вони будуть діяти як пожежники – спробують усі методи для того, щоб загасити пожежу, а якщо не спрацює, то дозволять догоріти тому, що вже не врятувати. Отже, перед тим, як давати відповіді на поставлені нами питання розберемося зі змістом цих практик.

Як зазначає О. Стебельська: «Засновник стоїцизму Зенон Кітійський сприймав філософію як практичну систему, як "культуру самих себе", яка полягає не в сухому теоретизуванні, а в безпосередньому застосуванні набутого знання, усвідомленому та зрілому ставленні людини до самої себе й до Інших» [6, с. 38]. Вагома цінність стоїцизму і полягає в практичності, тому той же Сенека пише листи Луцілію, де не просто розмірковує над якимись питаннями, а дає поради щодо зміни поведінки чи поглядів на різні ситуації. Марк Аврелій як і сучасний стоїк Ален де Боттон розмірковує над тими ситуаціями, а головне над власними реакціями на них під час мандрівок.

Стоїки пропонують чітко розрізняти ситуації як такі: 1) на які людина може та повинна вплинути; 2) на які людина може вплинути, якщо докладе достатню кількість зусиль; 3) на які людина не може вплинути, тож повинна їх прийняти. Відповідно стоїки поділяли філософію на логіку, фізику та етику. «Сучасний популяризатор стоїцизму як життєвої філософії Массімо Пільюччі презентував це у вигляді своєрідної діаграми, що демонструє систему трьох стоїчних дисциплін (дисципліну бажань, дисципліну дії та дисципліну згоди), що включає зв'язок із трьома сферами стоїчного навчання та чотирма чеснотами. Дисципліна бажання вказує на те, що ми повинні прагнути, а що ні. Вона корелює із фізикою, себто розумінням того, як влаштований світ. Ця сфера пов'язана із двома чеснотами – доблесть (вміння приймати факти і діяти відповідно до них) і поміркованість (вміння обмежувати свої бажання та співмірювати їх з тим, що можемо досягнути). Дисципліна дії має зв'язок з етикою і стосується регулювання наших дій. Чеснота, що лежить в її основі, – це справедливість. Дисципліна згоди стосується того, як ми маємо реагувати на ті чи інші ситуації: чи ми погоджуємося з нашими враженнями щодо ситуації, чи відкидаємо їх. Ця дисципліна має тісний зв'язок із логікою, оскільки стосується того, як слід чи не слід мислити. Чеснота, що з нею пов'язана – мудрість» [7, с. 56].

Якщо, наприклад, ми візьмемо війну, як явище, то варто по-перше, прийняти, що війна є частиною людського світу, тобто це не зміна константа (а тому марно битися головою об стіну та нарікати на Бога), по-друге, війна як конкретне явище може змінюватися під тиском умов (наприклад, впевненість ворога у тому, що ви сильніше вплине на його рішення уникнути військового конфлікту), і, по-третє, війна сама у собі несе протиріччя (закон діалектики) у вигляді миру (скільки би війна не тривала, учасники прагнуть миру, а це означає, що в середині явища є ситуації на які можна вплинути). Отже, на війну як на константу людської екзистенції ми не впливаємо, але ми можемо змінити своє ставлення до війни та розглядати її ширше, а не лише через призму зла, а також, докладаючи достатньо зусиль ми можемо або відтягнути війну або вплинути на її результат, який є не менш важливим, ніж сам процес і тривалість. Урешті-решт мирний договір, підписаний по завершенню війни є основою для майбутньої війни.

Найбільше заважає людині мудро сприймати та розрізняти різні види ситуацій страх та інші негативні емоції. Сенека радив уникати трьох речей: ненависті, заздрості та зневаги

[4], тобто саме того, що сучасні психологи визначають, як негативні соціальні емоції. Але також філософ попереджав про небезпеку очікування поганого та радив «…не будь нещасним передчасно: біди, що їх жахаєшся, начебто вони ось-ось мали навалитися на тебе, можливо ніколи й не прийдуть – наразі таки напевно ще не прийшли. Дещо мучить нас більше, ніж повинно б мучити, дещо – скоріше, ніж повинно, а дещо мучить, хоча взагалі не повинно мучити. Або збільшуємо біль, або надумуємо його, або випереджаємо» [4]. І далі Сенека просить задуматися: «Навіть якщо вона таки прийде, та біда, то що ж то за дивна приємність – смакувати її наперед?» [4]. Так він демонструє, що безрозсудливо горювати наперед і втрачати дорогоцінний час на фантазії та емоції, які заважають тверезо оцінити ситуацію.

Найбільше страждання людині приносить смакування страху смерті. Страх смерті повинен допомогти людині правильно зреагувати на загрозу та обрати такі дії, які допоможуть уникнути смерті, але, постійне міркування про смерть погіршує ситуацію. Людина втрачає можливість мислити раціонально, і часто чинить так, що лише наближує смерть. Деякі люди можуть настільки боятися смерті, що як наслідок коять самогубство, бо вже не витримують сам страх, знаючи, що смерть явище неминуче. Або сучасне явище в Україні, коли чоловіки намагаються перепливти річку, чи подолати Карпати, щоб втекти за кордон і не бути мобілізованими на війну. При цьому вони навіть не зважають на те, що шансів потонути у них більше, ніж загинути під час виконання бойових завдань. Сенека так відзивається про суїцидників і тих, хто боїться смерті: «Хіба не доводилось бачити багатьох, що накладають на себе руки? – Звісно бачив. Але, як на мене, куди більшої уваги, чи то пак поваги, заслуговують ті, що йдуть до смерті, не обтяжені ненавистю до життя, не хапаються за неї, а приймають» [4].

Марк Аврелій вважає дитинством боятися смерті, адже смерть явище природне, а природа не може нести нічого злого. Смерть обов'язкова вимога життя, без якої життя просто б не зароджувалося. Вони є єством природи, зануреним у неї механізмом руху, – прибери один і інший теж зникне. Людині треба думати не про смерть, а про гідне життя. Марк Аврелій радить: «Люби те маленьке ремесло, якого навчився, і в ньому шукай супокою; а решту свого життя проживи так, щоб, доручивши богам нагляд за всім, що твоє, не стати ні рабом, ні тираном для жодної людини» [1, с. 46].

Сенека нагадує, що смерть супроводжує нас все життя. Людина постійно помирає для дитинства, для юності, для якихось справ, і тільки остання смерть є остаточною. «Смерть для всіх – рівна й нездолана необхідність. Чи може хтось нарікати на свою долю, якщо вона є спільною для всіх? А хіба рівність – це не початок справедливості?» [4]. Жодна людина не уникне смерті, і це справедливо для підкорених і піднесених, для тиранів і рабів, багатих і бідних. Страх смерті лише отруює життя. До того ж страх смерті є марним, бо жодна людина не знає де чатує на неї її кінцева смерть. Звісно, що це не означає, що треба покірно чекати смерті, тоді, коли її можна уникнути, але варто визнати її, коли уникнути не має можливості.

У самій смерті люди переважно бояться страждань під час помирання та невідомості. На думку стоїків, людину не повинно хвилювати не те, і не інше. Біль, якою б сильною вона не була також підвладна смерті та закінчується з настанням смерті, а отже людина повинна тішитися, що смерть забирає не лише життя, але й біль від людини. Щодо невідомості після смерті, то і тут немає сенсу непокоїтися заздалегідь. Непокій перед тим, що буде після смерті пов'язаний з пихою та егоїзмом людини – з ненайкращими рисами. Як зазначила О. Стебельська: «Людина часто поводить себе як істота самовпевнена, уважаючи, що вона здатна повною мірою впливати на хід подій і контролювати їх. Мабуть,

велика кількість психічних проблем, страхів, фобій і розчарувань сучасної людини спровоковані саме надмірним бажання людини все тримати під контролем. Проте стоїки чітко зрозуміли той факт, що людна є істотою невсесильною, об'єктивна реальність не підпадає під її вплив. … Прагнення людини контролювати та впливати на те, що їй непідвладне, не лише робить її нещасливою та розчарованою, а й указує на її недалекоглядність. … Ми не можемо змінити деяких речей, проте від нас залежить, як їх сприймати, розуміти й оцінювати. Це і є територія свободи людини» [6, с. 39].

Наша самовпевненість і бажання все тримати під контролем доходить до абсурду. Ален де Боттон висміює цю людську особливість, яка проявляє себе і тоді, коли жодних загроз немає, коли сидиш у шезлонгу на березі океану, милуєшся гарним видом, а мозок тим часом міркує не про ситуацію, де перебуває безпосередньо тіло, а про те, чи входять напої у вартість путівки, чи не залізли крадії у квартиру, і взагалі, що там у світі робиться. «У мене склалося таке відчуття, що колись давно з тими представниками людського роду, котрі постійно жили в стані тривоги за своє майбутнє, сталася якась мутація. Цілком можливо, що саме ці наші предки не змогли належним чином відчути всі задоволення життя і сповна насолодитися ними, але вони принаймні вижили й сформували характер і спосіб думки своїх нащадків. Тим часом їх менш стурбовані власним виживанням родичі, які жили на задоволення сьогодні та насолоджувалися тим, де і як вони існують, у ході природного відбору зустріли свій кінець на рогах якогось непередбаченого, невідомо звідки бізона» [2]. У такі моменти контроль бере не людина над ситуацією, а емоції над людиною.

Емоції та пристрасті є окремою темою для стоїків. Страх – це емоція, а страх чогось невідомого перетворюється на емоційний тригер, який людина носить у собі, як вибухівку з самозапускним таймером. Що може зробити людина, щоб цей таймер не включився, так це спочатку визнати його наявність, а далі долучити раціональне мислення, що буде контролювати рубильник. «Страхи найчастіше концентруються навколо категорії байдужого. Отже, коли людина зможе усвідомити, що вона боїться речей, які від неї не залежать, вона перестане боятися» [5, с. 109]. Це раціональне мислення, з точки зору стоїків, є мудрістю – головна людська чеснота, який протистоїть суперечність між розумом та емоціями. «Нестримність афектів, що вийшли з-під контролю і розгнузданість пристрастей – це, на думку Сенеки, доля шинкарів і погоничів ослів і джерело пороків і злочинців. Мудрець же зобов'язаний володіти своїми пристрастями, підкоряти їх розуму, проявляти терпимість і поблажливість до навколишніх. Йому це не важко, оскільки його душа загартована заняттями філософією, читанням і роздумами» [3, с. 119].

Саме вивчати філософію та читати книги радить Сенека Луцілію. І знов-таки стоїки приділяють увагу якості розваг: читати ті книги, які повчають і надихають, не витрачати час на читання розважальної літератури, яка не приносить користі, займатися фізичними заняттями, гуляти, але не відвідувати гладіаторські бої, тобто не дивитися на сцени насильства, кохати, але не долучатися до оргій, не ставати розбещеним. Сьогодні до цих застережень можна ще додати обмеження щодо перегляду фільмів (особливо тих, які мають сцени насильства та/чи еротики), контролювати час, який людина проводить в Інтернеті, і взагалі, перед тим, як щось шукати у світовій павутині, ставити собі питання щодо цінності інформації, а під час читання її якості. Що до того, щоб зводити до мінімуму спілкування у соціальних мережах, так це ще перегукується з порадами давньоримських стоїків менше перебувати у натовпі та знижувати коло спілкування до тих осіб, спілкування з якими приносить моральну та емоційну користь. Як зазначив Марк Аврелій: «–Маєш розум? – Маю. – То, чому його не вживаєш? А якщо він таки робить своє діло – то чого ж іще хочеш?» [1, с. 43].

Для стоїків час був цінним надбанням людини, він подарований богами, тож цим подарунком не можна було розпоряджатися аби як. Така чеснота, як передбачливість пов'язана з умінням людини раціонально використовувати час. Час – не є тим надбанням, яке можна віддавати іншим у борг, бо жодна людина, яка витратила твій час не вважає себе боржником, а та ж людина, що цінує час неодноразово погодить з тобою корисність його використання для вас обох. Сьогодні вихованість людини вимірюється не лише гідною поведінкою, мовою та тактовністю, а її повагою вашого часу. І на жаль, велика кількість людей по цьому критерію не демонструють свою вихованість, адже вміння управляти часом потребує такого ж розвитку, як і вміння правильно спілкуватися.

Отже, повертаючись до питань, поставлених на початку дослідження можна констатувати, що стоїцизм стає актуальним у період кризи, коли люди відчувають не просто стрес, а те, що психологи визначають як хронічний стрес і починають шукати практичні поради послабити його без звернень до спеціалістів та використання антидепресантів. Деякі ідеї стоїцизму увійшли в практику психотерапії, але тут варто погодитися з Д. Шевчуком щодо того, що: «…не слід зводити філософію стоїцизму до терапії. Психотерапія досить часто спрямована на те, щоб вирішити конкретну психологічну проблему. Стоїцизм як світоглядна система, у свою чергу, спрямована на формування а утвердження світоглядних основ, системи цінностей та моральних цінностей. Стоїцизм навчає того, як зберігати спокій у кожній ситуації» [7, с. 58]. Але у період криз далеко не всі люди можуть звернутися до психіатра чи психолога, тож шукають вихід у життєвих мудростях, філософії та релігії. До того ж спрацьовує і колективний фактор, адже економічна криза, пандемія, війна, природні чи техногенні катастрофи затяжного чи масштабного характеру займають значні географічні площини, а значить охоплюють велику кількість людей, і якщо до психотерапевта натовпом не прийнято ходити, то долучатися до світоглядних систем, які можуть частково виконувати психотерапевтичну роботу цілком можливо.

Ураховуючи те, що сучасна людина часто перебуває в стресі, а усвідомлення необхідності контролю над емоціями, розвитку емоційного інтелекту практики стоїцизму і далі будуть приваблювати людей. Цьому є підтвердження і те, що стоїцизм постійно знаходив своїх поціновувачів в інтелектуальному середовищі. Поради Сенеки, Епіктета, Марка Аврелія знаходили відклик у інших філософів, таких як: Б. Спіноза, Т. Гоббс, І. Кант, Г. Гегель, Д. Делеза, Ж. Батая та цілої плеяди філософів-екзистенціалістів. Життєві практики стоїцизму увійшли в сучасну психологію та самоменеджмент, а це означає, що стоїцизм досліджують не лише філософи, але й фахівці інших професій.

Підсумовуючи наші міркування варто зазначити, що популярність стоїцизму є хвилеподібною, тобто наростає в тяжкі для людей часи, а у період спокою спадає. Тож сумнівним було б передрікання шаленої популярності стоїцизму в майбутньому. Для цього потрібні певні фактори, які наразі не спостерігаються.

По-перше, стоїцизм розрахований на освічених людей, як в принципі усі філософські течії, а це означає, що при зниженні рівня освіти кількість прихильників стоїцизму не буде збільшуватися. До того ж у системі вищої освіти стоїцизму не надають великого значення, закріпивши за ним статус філософської течії періоду розпаду Римської імперії, тож кількість людей, знайомих з світоглядом стоїків вкрай мала.

По-друге, стоїцизм потребує такого замкненого середовища, де б його життєві практики могли б стати нормою життя. Простіше кажучи, для прищеплення ідей стоїцизму існує потреба у створенні закладу освіти зачиненого типу.

І все-таки не варто відмовляти стоїцизму у значному впливі на суспільно-філософську думку людства, адже найкращі ідеї та практики стоїцизму продовжують існувати в сучасній філософії.

Список використаної літератури

1. Аврелій Марк. Наодинці з собою. Львів : Апріорі, 2020. 184 с.
2. Боттон де А. Мистецтво подорожі / пер. з англ. Р. Гардашука. Львів: Видавництво Старого Лева, 2018. 208 с.
3. Ковнєрова І. О. Філософія стоїцизму та римська «кримінологія». *Мультиверсум. Філософський альманах.* 2009. Вип. 5–6. С. 116–126.
4. Сенека Л. А. Моральні листи до Луцілія. URL: https://www.ukrlib.com.ua/world/printitzip.php?tid=9115#google_vignette (дата звернення: 04.06.2024).
5. Скляр А. В. Феномен причетності як складова стану евдемонії у філософії стоїцизму. *Актуальні проблеми філософії та соціології.* 2021. Вип. 32. С. 107–113.
6. Стебельська О. Практики стоїцизму й духовні орієнтири людини в сучасному світі. *Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки.* 2020. Вип. 25–26. С. 37–46.
7. Шевчук Д. Стоїцизм як філософія екзистенційної стійкості. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Філософія.* 2023. Вип. 24. С. 55–60.

MILLENNIAL ENDURANCE AND INSPIRATION OF STOICISM PRACTICES

Hanna Savonova, Yaroslav Blokha
National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic»,
Faculty of Philogy, Psychology and Pedsgogy,
Department of the Ukrainian Studies, Culture and Documentation
Vitaliya Hrytsaenko Avenue, 24, 36011, Poltava, Ukraine

The article reveals the specifics of Stoic philosophy apeal for the modern world. To study the essence of the Stoicism apeal, the next questions are arise: “Why does the relevance of Stoicism increase in times of crisis?”, ‘What philosophical considerations of Stoicism remain relevant?’, “Can Stoicism become a popular philosophical school of the future?”. The article concludes that the philosophy of Stoicism is a philosophy-reagent that responds to crisis situations when socially defined moral norms do not help a person to cope with the unusual and non-standard in large quantities. In fact, in ancient times, Stoicism could do some psychotherapeutic work, and the philosophy itself was aimed at identifying those values that could not be destroyed when the spiritual sphere of society was destroyed. Accordingly, the philosophy-reagent becomes relevant in crisis periods, especially during the destruction of all social layers of an outdated civilization. The article also draws attention to the main opponent of Stoicism, Christianity, which also emerged during the destruction of Roman civilization and contains features of a religious doctrine that reacts to the events around it. The article answers to a question: “Why can't religion completely replace Stoicism in times of crisis?” and studies goal, essence and orientation of philosophy and Stoicism. It is concluded that the practices of stoicism are based on proactivity, unlike the reactive reaction of Christianity, which allows stoicism to find a niche and supporters at all times. In addition, the article reveals the main philosophical wisdom of Stoicism that influenced the development of psychology and psychiatry, compares the philosophical reasoning of the ancient Stoics with the modern ones. First of all, it drawns attention to the definition of negative human emotions that affect the spiritual state and the exercise of choice, especially the fear of death. It is noted that negative emotions are often caused by people's inability to distinguish between situations that can be influenced and those that cannot be influenced, as well as by a person's desire to control everything, which is associated with self-confidence and separation from their own nature.

Key words: negative emotions, death, values, Christianity, proactivity and reactivity, situations.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 190–196
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 190–196

УДК 1(091):167.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.21

ДОСЛІДНА ФІЛОСОФІЯ ПОВСЯКДЕННОЇ МОВИ ЯК СУЧАСНИЙ НАПРЯМ РОЗВИТКУ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

Павло Соболєвський
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Володимирська, 64/13, 01601, м. Київ, Україна

Дослідна філософія повсякденної мови, розроблена Джоном Куком на основі методології Френка Еберсоля, є малодослідженим, але перспективним напрямом сучасної аналітичної філософії. У статті британських дослідників Д. Хардмана та Ф. Хатчінсона, опублікованій у 2022 році, розглядається цей метод у контексті реабілітації філософії повсякденної мови, що зазнала значного занепаду після свого розквіту в середині XX століття. Дж. Кук виокремлює три основні напрями: стандартний, метафізичний і дослідний, підкреслюючи, що лише останній має реальний науковий потенціал.

Стандартна філософія повсякденної мови передбачає критику філософських концепцій, що суперечать повсякденному мовленню. Вона зосереджується на демонстрації некоректності певних понять або термінів, які не відповідають звичному вжитку слів у реальному спілкуванні. Метафізична філософія повсякденної мови, навпаки, прагне інтегрувати традиційні філософські конструкції у межах звичайної мови, пропонуючи нові способи розуміння усталених термінів. Натомість дослідна філософія повсякденної мови пропонує альтернативний підхід – аналіз філософських проблем через детальне дослідження людських ситуацій, що передбачає емпіричний підхід, відкритість до різних контекстів і уникнення догматизму.

Особливість дослідної філософії повсякденної мови полягає у відмові від будь-яких попередніх теоретичних припущень та концентрації на безпосередньому аналізі конкретних ситуацій, у яких вживаються мовні вирази. Такий підхід дає змогу виявляти неочевидні аспекти значення слів та понять, що, у свою чергу, може змінювати традиційні філософські уявлення. Попри маргіналізацію філософії повсякденної мови, яка довгий час перебувала у тіні альтернативних філософських проєктів дослідження, зазначені роботи свідчать про повернення інтересу до цієї методології філософського дослідження.

Ключові слова: філософія повсякденної мови, дослідна філософії повсякденної мови, аналітична філософії, англо-американська філософія XX ст.

Вступ. Пара британських дослідників Д.Хардман (Doug Hardman) та Ф.Хатчінсон (Phil Hutchinson), які представляють університети Борнмута та Манчестера відповідно, у 2022 році опублікували статтю «Дослідна філософія повсякденної мови» (Investigative Ordinary Language Philosophy). Ця робота є важливим прикладом сучасних наукових розвідок, які складають корпус проєкту з реабілітації філософії повсякденної мови, яка довгий час залишалася поза увагою як філософів, так і істориків філософії. Хоча сам проєкт реабілітації є багаторівневим та складається з багатьох напрямів аргументації в підтримку одного з провідних напрямів філософування, що активно розвивався у другій половині XX ст. в університетах Великої Британії, зокрема в Оксфордському університеті, дослідна філософія повсякденної мови ґрунтується на роботах Дж.Кука та філософському методі Ф.Еберсоля. Д.Хардман та Ф.Хатчінсон в анотації до своєї статті зазначали: «У цій статті ми пояснюємо метод дослідницької філософії повсякденної мови. Термін був введений Джоном Куком для опису унікального філософського підходу Френка Еберсола» [6, p. 453].

© Соболєвський П., 2025

У дослідженнях Дж.Кука виокремлюються три різновиди філософії повсякденної мови: стандартну, метафізичну та дослідницьку. В роботі «Л.Вітгенштайн, емпіризм та мова» (Wittgenstein, empiricism, and language), що вийшла друком у видавництві Оксфордського університету у 2000 році, Дж.Кук зазначав: «Що мають на увазі філософи, коли говорять такі речі про Л.Вітгенштайна? Стало звичним говорити про філософію повсякденної мови так, ніби цю школу філософування легко ідентифікувати, але це свідчить про нездатність помітити фундаментальні відмінності між філософами, об'єднаними під цією назвою, деякі з яких мають, а інші не мають спорідненості [з працями] Дж.Мура. Насправді існують три дуже різні підходи до філософських проблем, які можна розглядати як філософію повсякденної мови. Ці три філософські методи можна назвати «стандартним», «метафізичним» і «дослідним» [1, p.106].

Стандартну філософію повсякденної мови спрямовано на порушення питань, метафізичну – на необґрунтовану інтеграцію повсякденної мови в упереджені філософські теорії, що залишає дослідну філософію повсякденної мови актуальним напрямом дослідження. Незважаючи на те, що філософія повсякденної мови загалом розглядається як маргінальний напрям, її дослідний вид залишається майже непоміченим. Серед його представників Дж.Кук згадує лише одного визначного теоретика – Ф.Еберсоля, а також декілька менш відомих послідовників. Д.Леві, один із них, розвиваючи ідеї Дж.Кука, зазначає, що діяльність Ф.Еберсола орієнтована не стільки на повсякденну мову, скільки на людські ситуації.

У 2004 році Д.Леві опублікував статтю «Філософське полювання за скарбами Еберсола» у одному з найбільш престижних журналів «Філософія», що виходить друком у видавництві Кембріджського університету. Філософ зокрема зазначає: «Хоча в творах Ф.Еберсола багато скарбів, їх нелегко розкопати. Деякі з його робіт були опубліковані у видатних журналах, але більшість з них вперше з'явилися в збірниках його есеїв, видавці яких не були такими видатними. І за чверть століття, відколи вони були опубліковані, мало що сталося для того, щоб зробити його працю більш відомою. Тепер, коли його книги перевидано1, з'являється можливість зробити його досягнення більш відомими, пояснюючи, що є відмінним у його роботі, і чому є багато важливого в тому, що він має сказати, і як він це говорить» [7, p. 299].

Актуальність дослідження. Спираючись на інтерпретацію Д.Леві, у даному дослідженні висувається припущення, що дослідна філософія повсякденної мови є недостатньо вивченою, але вона є цінним філософським методом, заснованим на повсякденному досвіді та актуальних проблемах. Аналізуються основні характеристики підходу Ф.Еберсоля, що отримав підтримку з боку Дж.Кука, і визначається його приналежність до дослідної філософії повсякденної мови. Уточнено можливість застосування дослідної філософії повсякденної мови з класичними та сучасними прикладами.

Виклад основного матеріалу. Розвиваючи своє оригінальне трактування Л.Вітгенштайна, представлене у працях «Вітгенштайнова метафізика» (Wittgenstein's Metaphysics) та «Вітгенштайн, емпіризм та мова» (Wittgenstein, Empiricism, and Language), Дж.Куком було висунуто тезу про те, що Л.Вітгенштайн, передусім, виступав як радикальний емпірик. Зокрема філософ зазначив: «Вітгенштейн був по суті емпіриком, і різниця між його ранніми поглядами (викладеними в «Трактаті») і пізнішими поглядами (викладеними у «Філософських дослідженнях») полягає головним чином у тому факті, що після 1930 року він замінив свою ранню версію редукціонізму більш витонченою версією. Тож він закінчив там, де почав, як емпірик, озброєний теорією значення» [2, p. 1].

Однак ця інтерпретація не набула загального визнання. Разом із тим, у процесі критичного аналізу, спрямованого на виявлення помилкових тлумачень Л.Вітгенштайна,

Дж.Куком було застосовано три методи філософії повсякденної мови: стандартний, метафізичний і дослідний.

Стандартна філософія повсякденної мови розглядається як метод, який Дж.Кук пов'язує з «критикою Малькома парадоксу Дж.Мура». Відповідно до його визначення, стандартна філософія повсякденної мови ґрунтується на припущенні, що філософські твердження, які суперечать повсякденній мові, є хибними. Таким чином, будь-яка філософська позиція, що сприймається як така, що порушує норми повсякденного мовлення, може бути відхилена без необхідності подальшої аргументації.

У практичному застосуванні стандартна філософія повсякденної мови зводиться до оцінки того, чи звучить висловлене філософом твердження «дивно» або чи має воно «відтінок хибності» у порівнянні зі звичайним мовним вжитком. Наприклад, твердження про неможливість фізичного контакту з каменем або про неможливість у певних обставинах знати, що інша людина має певні думки чи почуття, вважаються підозрілими навіть за відсутності чітких аргументів проти них.

Д.Хардман та Ф.Хатчінсон уточнюють: «Дж.Куком запропонована критика стандартної філософії повсякденної мови, яка полягає в тому, що відкидання філософських тверджень лише на підставі їхньої невідповідності повсякденній мові не враховує питання істинності самих поглядів, представлених у цій мові. Унаслідок цього стандартна філософія повсякденної мови оцінюється як методологічно неспроможний підхід до філософського дослідження» [6, p. 455].

Метафізична філософія повсякденної мови розглядається як найстаріший із трьох різновидів, визначених Дж.Куком. При аналізі метафізичної філософія повсякденної мови акцентується увага на тому, що філософи часто визнавали суперечність своїх теорій із тим, як люди використовують мову у повсякденному спілкуванні. Якщо в межах стандартної філософії повсякденної мови такий конфлікт розглядається як свідчення помилковості філософського підходу, то метафізична філософія повсякденної мови застосовує іншу стратегію. При зіткненні філософської теорії з повсякденним мовленням передбачається, що, хоча теорія й суперечить буквальному значенню слів, вона не вступає в конфлікт із їхнім «істинним значенням», визначеним практичним вжитком.

На цій підставі Дж.Куком виокремлюються два ключові елементи метафізичної філософії повсякденної мови: (i) узгодження філософських теорій із повсякденним мовленням навіть за наявності очевидних суперечностей; (ii) припущення, що конфлікт між теорією та мовою зумовлений неправильним тлумаченням мовних форм. «Наприклад, коли теорія причинно-наслідкових зв'язків Берклі суперечить загальноприйнятому опису причинності, зокрема твердженням про те, що вогонь зігріває руки або хвилі роблять ноги мокрими, аргументація будується на припущенні, що люди звикли використовувати певні мовні конструкції, попри їхню буквальну хибність» [6, p. 455].

Стандартна та метафізична філософія повсякденної мови піддаються критиці, оскільки, за твердженням Дж.Кука, ця методологія може бути використана для обґрунтування будь-якої філософської позиції. Застосовуючи метафізичну філософію повсякденної мови, філософи часто починають із заздалегідь сформованої теорії, а при виявленні суперечностей із повсякденною мовою пояснюють їх особливостями самої мови, яку вважають оманливою. Як наслідок, розбіжності ніколи не можуть бути остаточно вирішені, оскільки мовні аспекти починають розглядатися лише на пізньому етапі аргументації.

Дж.Куком висловлюється думка, що критика стандартної і метафізичної філософії повсякденної мови сприяла формуванню сучасного скептичного ставлення до філософії повсякденної мови. Хоча питання про її цінність залишається предметом тривалих

дискусій, це виходить за межі даного дослідження. Подальший аналіз зосереджується на третьому підході – дослідній філософії повсякденної мови, яка, на думку Дж.Кука, позбавлена недоліків стандартної та метафізичної методології.

Відповідно до тверджень Дж.Кука, дослідна філософія повсякденної мови може бути єдиним філософським методом, здатним дати «життєздатні результати» [2, p.150]. Висловлюється також припущення, що її тривала маргіналізація зумовлена відсутністю чіткого розмежування між різними підходами у межах філософії повсякденної мови.

Попри те, що ці твердження є доволі амбітними, їх оцінка не є предметом даного дослідження. Водночас не викликає сумнівів той факт, що метод дослідної філософії повсякденної мови застосовувався вкрай рідко. Фактично, цей підхід є відображенням унікальної методології Ф. Еберсоля.

Сам Ф.Еберсол ніколи не використовував термін дослідна філосфія повсякденної мови для характеристики власного філософського методу. Однак він визнавав його унікальність, що відображено в методологічному постскриптумі до двох томів його есе з філософії мови. У цьому тексті зазначається, що подібний підхід до філософії є безпрецедентним, оскільки відсутні праці інших філософів, із якими можна було б здійснити змістовне порівняння. Ф.Еберсоль зокрема зазначив: «Важко сказати про це, не здаючись претензійним. Але мені здається, що такий підхід до філософії безпрецедентний. Я не можу згадати працю жодного відомого філософа, з якою я міг би зробити корисні порівняння та контрасти. Я можу вас запевнити, що мої есе не схожі на роботу звичайного чи звичайного філософа «звичайної» мови» [5, p. 326].

Основні характеристики підходу, який Дж.Кук визначає як дослідну філософію повсякденної мови, можуть бути представлені чотирма ключовими принципами:

(i) дослідження ініціюється питаннями, що виникають природним чином у процесі мислення;

(ii) проблематика повинна мати персоналізований характер;

(iii) аналіз здійснюється через побудову та розгляд детальних і переконливих прикладів;

(iv) необхідно уникати поблажливості та полемічного характеру дослідження [6, p. 457].

Відмінність цих характеристик від тих, що властиві стандартній і метафізичній філософії повсякденної мови, є очевидною. На відміну від критичного характеру стандартної або оборонної позиції метафізичної філософії повсякденної мови, підхід дослідної філософії повсякденної мови має конструктивний характер. Дослідження не розпочинається з аналізу позицій інших філософів з метою їхньої критики або демонстрації суперечності зі повсякденною мовою. Також не передбачається формулювання заздалегідь визначеної філософської системи, яку необхідно зберегти. Натомість дослідження розпочинається з усвідомлення конкретної проблеми, яку належить вивчити з відкритою позицією. Ф.Моседале (Fred Mosedale) у роботі «Слова», що вийшла друком в журналі «Філософські есе» у 2000 році запропонував застосовувати методологію дослідної філософії повсякденної мови для аналізу слів за аналогією з підприємцем, який сам має користуватися своїм товаром. Зокрема Ф.Моседале зазначав: «Я роблю це тому, що мені цікаво, чи може одна з її власних головних проблем, слова, витримати випробування – чи може дослідницька філософія повсякденної мови бути провалом?» [9, p. 28]

Наприклад, у розгляді проблеми відчуття болю Ф.Еберсоль не розпочинає аналіз із критики існуючих концепцій, а натомість пропонує таку можливу лінію міркування: якщо біль відчувається, то має існувати щось, що відчувається. Таким чином,

біль сприймається як об'єкт переживання. Це може пояснювати, чому біль часто розглядається як сутність або окремий феномен. Така інтерпретація ґрунтується на певному уявленні про почуття: вони мисляться як ментальні феномени, які опосередковуються тілесним досвідом.

Ф.Еберсоль пояснював це таким чином: «Ми можемо подумати щось подібне. Якщо я відчуваю біль, то є що відчувати. Біль є те, що потрібно відчути. Тож, можливо, одна з причин, чому ми думаємо про біль як про сутності, об'єкти чи істоти, полягає в тому, що ми думаємо, що вони належать до речей, які ми відчуваємо. Те, що ми відчуваємо, є речами. Ми думаємо так, тому що маємо певну картину почуттів. Ми думаємо про почуття як про ментальне досягнення через тіло» [3, p. 125].

У межах підходу, спрямованого на дослідження питань, що виникають природним чином у процесі мислення, основним завданням є якнайшвидше виокремлення проблеми для філософського аналізу, незалежно від історичного контексту чи доктринальних рамок, що склалися у філософії. Особливу роль у цьому процесі відіграє її персоналізація, що передбачає використання власних мовних засобів замість усталеної філософської термінології. Водночас такий підхід не заперечує можливості аналізу зв'язку між предметом дослідження та існуючими концепціями, але передбачає, що вони не повинні визначати або формувати хід дослідження.

Основним методологічним інструментом такого підходу є побудова та аналіз конкретних прикладів, які являють собою фрагменти оповідей, що містять сцени або ситуації, в яких певне висловлювання чи думка виглядають природними та обґрунтованими.

Підхід, розроблений Ф.Еберсолом, розглядається як один із варіантів філософії повсякденної мови, оскільки необхідні для аналізу приклади ґрунтуються на звичних життєвих ситуаціях, знайомих людям подіях, діях і проблемах. Водночас Ф.Мозедейл визначає цей аспект як «контекст мовлення» [9, p. 39], тоді як Д. Леві припускає, що орієнтація Ф.Еберсола на приклади віддаляє його від традиційного розуміння філософії повсякденної мови більше, ніж передбачає концепція мовного контексту. Філософ зокрема зазначає: «Підхід [Еберсола] вимагає, щоб він побудував достатньо докладні приклади, щоб було зрозуміло, яка різниця між тим, що відбувається, коли ми щось робимо, і тим, що ми робимо, тому в цьому сенсі він вірний не звичайній мові, а фактам про людські ситуації, як це видно з того, що люди говорять і мають на увазі в цих ситуаціях» [7, p. 311].

Як зазначає Д.Леві, застосування цього підходу вимагає створення детальних прикладів, що дають змогу розрізняти процес виконання дії та саму дію як таку. У зв'язку з цим акцент робиться не стільки на повсякденній мові, скільки на фактах про людські ситуації, які виявляються через висловлювання та їхній контекст. Таким чином, підхід Ф.Еберсола не залишає місця для полемічності чи захисних стратегій, характерних для стандартної і метафізичної філософії повсякденної мови. Натомість дослідна філософія повсякденної мови розглядається як відкритий метод, який за своєю інтенцією, якщо не за практичним застосуванням, ближчий до досліджень лінгвістичної практики, ніж до традиційної філософії повсякденної мови.

Сам Ф.Еберсол підкреслює, що його підхід спрямований на усунення типового філософського прагнення послідовно розглядати позиції попередників, спростовувати їх і зрештою проголошувати власну інтерпретацію єдино правильною.

Ф.Еберсол стверджує, що не бажав створювати враження, ніби у нього є чітко визначений список правил, яких він дотримується чи прагне дотримуватися. Однак навіть незважаючи на свою обережність щодо правил, Ф.Еберсол визнає, що те, що він описує як

«більш-менш-правила» або «певного роду посібники», частково відповідає за успіх його філософських досліджень. Таким чином, на основі таких загальних орієнтирів Ф.Еберсола можна окреслити метод дослідної філософії повсякденної мови, розклавши його на чотири етапи:

(i) Визначити питання, яке буде інформувати процес дослідження.

(ii) Побудувати детальні й переконливі приклади повсякденних ситуацій, у яких може виникнути досліджувана проблема.

(iii) Прокоментувати приклади з огляду на досліджуване питання, інші приклади, що обговорюються, та існуючі філософські твердження.

(iv) З'єднати приклади та коментарі в логічно структуровану розповідь [6, p. 460].

Метою цього процесу є не тільки створення прикладів як засобу, а й розвиток розуміння досліджуваного питання. Розробка, уточнення, зважування, перегляд, відкидання та розвиток прикладів є частиною методу і аргументації.

Висновок. Дослідна філософія повсякденної мови є відносно маловивченим, але перспективним напрямом, що базується на ідеях Френка Еберсоля та Джона Кука. У своїй статті Д.Хардман і Ф.Хатчінсон аналізують цей метод, який відрізняється від стандартного та метафізичного підходів у філософії повсякденної мови. Стандартний метод полягає в критиці тверджень, що суперечать буденній мові, тоді як метафізичний намагається узгодити теоретичні концепції з мовним вжитком. Обидва підходи мають недоліки, які, за твердженням Дж.Кука, зумовили загальну скептичність щодо філософії повсякденної мови. Натомість дослідний метод ґрунтується на персоналізованому аналізі мовних ситуацій, прагненні до точності та створенні переконливих прикладів без полемічної спрямованості. Ф.Еберсоль, хоча й не використовував цей термін, підкреслював унікальність свого підходу, що не має аналогів у філософській традиції. Дослідна філософія повсякденної мови відкриває можливості для альтернативного аналізу проблем, оскільки виходить із реальних мовних практик, а не з наперед заданих теоретичних конструкцій.

Список використаної літератури

1. Cook, J. W. Wittgenstein, Empiricism, and Language. Oxford University Press. 1999. P. 290.
2. Cook, J. W. Wittgenstein's Metaphysics. New York, NY, USA: Cambridge University Press. 1994. P. 345.
3. Ebersole, F. Feeling eggs and pains. In Things We Know: Fifteen Essays on Problems of Knowledge. 2001. 2nd ed. Pp. 125–149.
4. Ebersole, F. Postscript. In Language and perception. 2002. 2nd ed. Pp. 324-331.
5. Ebersole, F. Meaning and use. In Meaning and Saying: Essays in the Philosophy of Language. 2002. 2nd ed. Pp. 1–100.
6. Hardman D. Hutchinson P. Investigative Ordinary Language Philosophy. Philosophical Investigations. 2022. №45 (4). Pp. 454-470.
7. Levi, D. S. Ebersole's Philosophical Treasure Hunt. Philosophy. 2004. №79 (2). Pp. 299–318.
8. Malcolm, N. Philosophy for Philosophers. The Philosophical Review. 1951. №60 (3). P. 329.
9. Mosedale F. On Words. Essays in Philosophy. 2000. №1(2). Pp. 28–40.
10. Mosedale F. Wittgenstein and Ebersole. Philosophical Investigations. 2010. №33 (2). Pp. 126–141.

INVESTIGATIVE ORDINARY LANGUAGE PHILOSOPHY AS A MODERN DEVELOPMENT OF LINGUISTIC PHILOSOPHY

Pavlo Sobolievskyi
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of History of Philosophy
Volodymyrska str., 64/13, 01601, Kyiv, Ukraine

The Investigative Ordinary Language Philosophy, developed by John Cooke based on Frank Ebersol's methodology, represents a niche yet promising field within modern analytical philosophy. A 2022 study by British researchers D. Hardman and F. Hutchinson examines this approach in the broader context of revitalizing the Ordinary Language Philosophy, which has experienced a significant decline since its peak in the mid-20th century. Cooke identifies three key strands within this domain: standard, metaphysical, and investigative, asserting that only the latter holds substantial academic and practical potential.

The standard approach to the Ordinary Language Philosophy critiques philosophical concepts that diverge from common speech patterns, highlighting inconsistencies between theoretical constructs and real-world language usage. In contrast, the metaphysical approach seeks to reconcile traditional philosophical frameworks with ordinary language, offering reinterpretations of established terms. The investigative approach, however, takes a fundamentally different route – analyzing philosophical issues through in-depth examination of real-life human interactions. This method emphasizes an empirical perspective, adaptability to diverse contexts, and a commitment to avoiding rigid theoretical dogmas.

A defining characteristic of the investigative ordinary language philosophy is its rejection of preconceived theoretical assumptions in favor of direct, situation-based linguistic analysis. This approach uncovers subtle, often overlooked dimensions of meaning in words and concepts, potentially challenging established philosophical paradigms. While this field has long been overshadowed by alternative philosophical movements, recent researches suggests a renewed academic interest in its methodologies, highlighting its relevance for contemporary philosophical and interdisciplinary research.

Key words: Ordinary Language Philosophy, Investigative Ordinary Language Philosophy, analytical philosophy, 20th-century Anglo-American philosophy.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 197–203
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 197–203

УДК 165.194.3(324)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.22

УЧАСТЬ НЕУСВІДОМЛЕНИХ КОМПОНЕНТІВ В ІНТУЇТИВНОМУ ВІДКРИТТІ НОВИХ ЗНАНЬ

Галина Старікова
Харківський національний університет радіоелектроніки,
кафедра філософії
просп. Науки, 14, 61166, м. Харків, Україна

Статтю присвячено аналізу ролі неусвідомлених компонентів на останньому етапі наукового дослідження – етапі відкриття нового знання в результаті інсайту. Дослідники процесу наукової творчості давно прийшли до висновку, що на цьому етапі пізнавально-пошукова активність переміщується у підсвідоме. Однак, окрім констатації цього факту, майже не було розглянуто питання про те, які саме процеси відбуваються у підсвідомому, які неявні когнітивні елементи в цьому задіяні тощо. Тому метою нашої роботи став аналіз особливостей функціонування неусвідомленого на етапі формування інсайту, а також участь в цьому процесі окремих неусвідомлених чинників, зокрема, неявних знань. Етап інсайту наочно демонструє недоліки та обмеженості понятійного, абстрактно-логічного пізнання, яке може працювати лише із формалізованою, вербально-понятійною інформацією. Підсвідоме ж не має таких жорстких обмежень та інформаційних заборон, що дає можливість пізнанню вийти «за межі» відомого та відкрити нове знання. Дослідження показали, що одним з необхідних для знайдення принципово нового рішення етапів є створення принципово нової системної когнітивної цілісності, яка повинна замінити конструкцію, що базувалася на раціональній основі. Для відкриття нового знання необхідно докорінно переглянути базові, фундаментальні уявлення, які теж далеко не завжди усвідомлюються суб'єктом пізнання. У створенні й подальшому функціонуванні такої цілісності важливу роль відіграють, зокрема, неявні знання, наприклад, такі їх різновиди, як антипарадигмальне, контекстне, редуковане та асоціативне. Базові принципи такої цілісної концепції не усвідомлюються й не можуть бути усвідомленими до кінця інтуїтивного пошуку. Висновки з проведеного дослідження можна використати при роботі над деякими цілями сталого розвитку, особливо над питанням підвищення якості вищої освіти для підготовки нового покоління науковців, а також при будь-яких наукових дослідженнях в межах інших цілей – при розробках екологічних та кліматичних проблем, розвитку промисловості та інновацій тощо.

Ключові слова: наукове пізнання, неусвідомлені когнітивні процеси, неусвідомлена когнітивна цілісність, інтуїція, інсайт, неявне знання.

Вступ. Наукове пізнання – складний багаторівневий процес, у здійсненні якого приймають участь різні елементи когнітивної системи людини. Ми звикли, що основним «діячем» наукового пізнання є абстрактно-логічне мислення, але епістемологічні та психологічні дослідження давно довели, що навіть теоретичне пізнання неможливе, наприклад, без участі чуттєвої сфери отримання інформації. Також невід'ємною складовою будь-якого пізнання, і наукового також, є численні неусвідомлені чинники та неявні компоненти когнітивної сфери. Вони приймають участь в науково-пізнавальній творчості на всіх її етапах, залишаючись майже непоміченими ані для самого вченого, ані для дослідників його творчості. Але деякі неявні компоненти все ж таки стали об'єктом уваги науковців, що надало змогу хоча б позначити ці компоненти та виявити етапи, на яких вони приймають участь у пізнанні. Всі дослідники, втім, згодні, що найбільш суттєву роль неусвідомлені компоненти відіграють на останньому етапі інтуїтивного пошуку та в моменті інсайту. Втім, роль

© Старікова Г., 2025

неявних елементів скоріш визнається, ніж детально реалізується. Тому подальші більш глибокі й змістовні дослідження участі неусвідомлених компонентів у процесі наукового пізнання залишається актуальною і для сучасної науки, і, зокрема, для епістемології.

Аналіз публікацій. Сучасні дослідження процесу наукової творчості здійснюються у різних напрямках і різними науками. Так, цим питанням активно займається епістемологія, яка перш за все цікавиться філософськими аспектами науково-пізнавального процесу або особливостями його методології [1;2;3]. Однак в такому аналізі майже не залишається місця для розгляду специфічної ролі неусвідомлених компонентів у науковій творчості. Аналіз базується на абстрактно-логічному, раціональному підході, при якому всі поняття повинні бути чітко й однозначно сформульованими, а висновки точно обґрунтованими. Неусвідомлені ж компоненти пізнання зазвичай складно формалізуються, і ще складніше знайти раціональне обґрунтування тих чи інших припущень щодо їх ролі та особливостей функціонування. Тому подібні елементи майже не знаходять собі місця в епістемологічних розробках.

З іншого боку, в останні десятиліття дуже активно розвивається психологія творчості, яка, зокрема, розглядає і творчість наукову, суто пізнавальну. Але й у психологічному підході є свої суттєві недоліки, якщо нас цікавить роль неусвідомленого в пізнавальній творчості. Перш за все, привертає увагу, що сучасні дослідники в сфері психології творчості зосереджуються більше на педагогічних аспектах творчості, тобто скоріше на питаннях розвитку творчих здібностей у дітей, школярів тощо, а не на детальному аналізі специфіки самого процесу. Зокрема, неусвідомлені компоненти цього процесу, з одного боку, привертають увагу психологів, але, з іншого, ця увага залишається на рівні констатації значної чи важливої ролі підсвідомого у творчому процесі, наприклад, на етапі інтуїтивного осяяння, інсайту, який ми намагаємось розглянути в цій роботі. В окремих роботах можна побачити, що сучасним дослідникам психофізіологія творчого процесу начебто відома, але неусвідомлені компоненти все одно залишаються поза увагою дослідників, оскільки ніхто, ані сам піддослідний вчений, ані психолог-дослідник, не знають, коли саме і в яких масштабах «включаються неявні компоненти» і, отже, як саме вони проявляють себе на нейрофізіологічному рівні [3, с. 137]. Фактично непроаналізованою залишається структура таких неусвідомлених чинників, не говорячи вже про роль у цьому процесі окремих складових неявної когнітивності. Наведені міркування дозволили сформулювати **мету** нашої роботи: проаналізувати особливості функціонування неусвідомленого на етапі формування інсайту, а також розглянути участь в цьому процесі окремих неусвідомлених чинників, зокрема, неявних знань.

Основна частина. Етап інсайту наочно демонструє недоліки та обмеженості понятійного, абстрактно-логічного пізнання. Для раціонального пізнання існує лише те знання, яке має вербальну, понятійну форму або формалізовано в інших, математичних, фізичних, хімічних тощо символах. Якщо знання не формалізовано, воно для понятійного рівня не існує, воно відсутнє в семантичному полі, в лексичному складі мови, природньої чи суто наукової. Тому й неможливо відкрити щось принципово нове в межах, встановлених раціональним пізнанням, і саме тому на останньому етапі наукового дослідження відбувається, вимушений перехід, переміщення «епіцентру» пізнавального процесу на неусвідомлений рівень. Підсвідоме не має таких жорстких обмежень та інформаційних заборон, що дає можливість пізнанню вийти за межі відомого.

В наших попередніх роботах ми вже аналізували участь і роль неявної когнітивності на різних етапах наукового дослідження [4; 5]. Очевидно, що участь неусвідомлених компонентів в пізнанні не завершується їх функціонуванням на початковому етапі, коли

вони забезпечують хід усвідомленого раціонального процесу, наприклад, вибір початкових гіпотези дослідження, аналіз та інтерпретація емпіричних даних або й навіть неусвідомлена зміна пізнавальної домінанти на етапі творчого пошуку. Виконавши певні функції в «обслуговуванні» раціональної складової, неявна когнітивність продовжує обробку інформації на своєму, підсвідомому рівні. При цьому слід підкреслити, що, на відміну від аналогічного усвідомленого аналізу інформації, який суворо обмежений прийнятими свідомістю принципами, правилами науки тощо, на неявному рівні таких обмежень не існує, інформація може співставлятися з будь-якими іншими інформаційними фрагментами, які присутні у підсвідомому. А таких фрагментів нескінченна безліч, на порядки більше, ніж інформації у семантичному полі, на яке спирається раціонально мислення. На наш погляд, саме ці необмежені можливості пошуку і довільного співставлення будь-якої інформації з будь-якою і надає можливість неусвідомленому поєднати різні фрагменти в новий пізнавальний концепт, який поки що залишається неявним. Саме в межах цього нового концепту врешті решт і знаходиться відповідь на питання, рішення проблеми, тобто досягнення мети наукового пошуку. Ці міркування пояснюють, чому людина не здатна в бажаній мірі керувати процесом евристичного пошуку відповіді і, зокрема, ініціювати виникнення інсайту. Основною на цьому етапі є діяльність неявної когнітивності, яка не підвладна бажанням, правилам та вимогам свідомості. Відповідь знаходиться тоді, коли завершується неусвідомлена обробка інформації, вплинути на цей процес людина поки що не здатна.

Таким чином, однією з необхідних для знайдення принципово нового рішення, нового знання є вихід за межі звичної, сталої, сформованої системної цілісності в розумінні досліджуваної проблеми. Є загальноприйнятна точка зору, теорія чи концепція, з якої вчений зазвичай і починає свою роботу. Але, щоб відкрити щось нове, частіш за все необхідно докорінно переглянути базові, фундаментальні уявлення та всю цілісну конструкцію в її єдності й, відповідно, сформувати нове, альтернативне бачення і принципово нову цілісність. Саме це і відбувається на завершальних етапах наукового дослідження. Відомо, що багато дослідників пізнавального процесу особливо підкреслювали важливість формування в процесі творчості нового цілісного уявлення про реальність, на противагу фрагментарно-аналітичному, вербально-понятійному розуміння реальності як певного типу «суми» окремих смислових елементів та їх поєднання. Дослідники виявили, що до моменту інсайту зростає загальний «показник цілісності» процесу, сам кульмінаційний момент народження інновації можна охарактеризувати як цілісний, тобто неподільний на окремі смисли, його неможливо уявити у вигляді множини таких смислів, а тому їх неможливо усвідомити і, відповідно, піддати рефлексивному опису. Ця інноваційна цілісність відрізняється тим, що вона спирається на переосмислення усіх раціональних змістів, яке неможливо описати за допомогою аналізу змісту цих смислів та відношень між ними. Можна сказати, що відбувається створення нової цілісності шляхом перестуктурування звичних змістів та їх співвідношень.

Первинність цієї нової цілісної структури, її важливість та навіть необхідність підтверджується, так чи інакше, багатьма сучасними дослідженнями психології творчості. Вони наводять результати самоспостереження, самозвіти піддослідних осіб, спогади видатних вчених про їх власний творчий процес. Так, відповідно до теорії гештальтпсихології, «до складу структурованих гештальтів (які не зводяться до суми компонентів) «ціле» може входити раніше, ніж окремі його «частини»; завдяки цьому цілісна проблемна структура начебто самостійно спрямовує процес мислення у певному … руслі…; реструктурування, переорієнтація знання мають для відкриття більш важливе значення, ніж просте збільшення фактичного знання» [6, с. 56]. Відомий американський дослідник Г. Раудсепп

також підкреслював суттєву залежність творчого процесу від формування «інтуїтивного відчуття цілого». Необхідно підкреслити, що ця цілісність як необхідний елемент інсайту безпосередньо пов'язана з феноменом неявного знання. Вони, в силу своєї неусвідомленості, з одного боку, й відносної наближеності до свідомого рівня (оскільки певна частина неявних знань може бути усвідомлена при певних умовах), з іншого, можуть забезпечити тісний зв'язок дискретного і континуального, єдності та множинності, фрагментарності та цілісності в процесі наукового відкриття. Ми вже бачили, що в момент, який передує інсайту, одночасно з припиненням логіко-понятійного пошуку вичерпуються можливості дискретних складових пізнання, і центр творчого процесу переміщується в неусвідомлену сферу. Відповідно неявні знання як важливий елемент неусвідомленої когнітивності починають функціонувати за правилами нової цілісності. На цьому етапі активними стають ті різновиди неявних знань, які зазвичай не усвідомлюються, оскільки не співпадають з базовими концептами, зафіксованими у свідомості, більш того, деякі з них, наприклад, антипарадигмальні, можуть навіть суперечити базовим установкам свідомості. До таких неявних знань можна віднести також контекстні, системні, асоціативні та підсвідомі типи. Але саме завдяки цій неусвідомленості зникають обмеження для використання неприйнятних з точки зору свідомості знань, що і надає можливість знайти сутнісно нове рішення, відкрити принципово нове знання.

Існування рішення в рамках більш широкого контексту не є випадковим, воно відіграє важливу роль у подальших процесах, які будуть відбуватися безпосередньо після наступу інсайту. Зокрема, саме наявність цього контексту робить можливою подальшу вербалізацію знайденого рішення, оскільки забезпечує досить великий вибір необхідних формулювань. З іншого боку, той самий контекст приймає участь у реалізації механізму пам'яті на неусвідомленому рівні. Зрозуміло, що цінність нового знайденого рішення полягає не тільки власне у відповіді на конкретне запитання, але також і у можливості використання цього рішення у подальшому, при зустрічі з аналогічними чи схожими пізнавальними задачами. Саме існування більш широкого контексту і забезпечує такий переніс нових знань і методів дії в інші ситуації. В значній мірі сприяє процесу такого переносу і позитивне емоційне підкріплення , яке виникає в разі успішного рішення поставленої задачі. Іншими словами, нова неявна цілісність закріплюється як на змістовному, так і на емоційно-чуттєвому рівні.

Саме в межах цієї нової цілісності і відбувається пошук нового рішення. Можна вважати ймовірним, що результатом такого пошуку стає не одна, бажана відповідь, а відразу кілька варіантів рішення. Ці варіанти можуть бути як подібними одне до одного, так і суттєво відрізнятися; крім того, спостереження самих вчених доводять, що далеко не всі ці варіанти є плідними й отримують згодом доступ у свідомість для подальшого аналізу. Ось що писав з цього приводу Пуанкаре: «Безплідні комбінації навіть не приходять на думку винахіднику. У межах його свідомості з'являються комбінації тільки дійсно корисні, а також, поряд з цим, декілька інших, які він відкине згодом, але які мають, у певному розумінні, характер корисних комбінацій» [7, с. 10].

Окрім того, можливі випадки, коли деякі із знайдених інтуїтивних рішень відзначаються досить сильним негативним особистісним відношенням. Ця особистісна неприйнятність рішення може виявитися сильнішою за його суб'єктивну пізнавальну цінність. В результаті даний варіант буде відкинуто ще на неусвідомленому рівні незалежно від того, наскільки він виявився близьким до відповіді або рішення, яке шукав дослідник. Значимість особистісного відношення може переважити і напруження пізнавальної установки, і навіть тиск «застійної» когнітивної домінанти. Особливо зростає роль особистісного

фактору, який вже не стримується свідомо-логічними обмеженнями, на етапі інтуїтивного пошуку, а також на стадії вербалізації знайденого рішення. Можна навіть сказати, що у певний момент особистісна пристрасність стає єдиним критерієм відбору серед різних варіантів рішення. Однак раніше чи пізніше відбір на підсвідомому рівні здійснюється. «Прийняття» такого вибору суб'єктивна переживається дослідником як найвища точка інтуїтивно-творчого процесу – моменту осяяння.

Аналізуючи процес творчого пошуку, Пуанкаре також приходить до висновку, що «неусвідомлене вирішує не тільки складну задачу створення різних ідей, але й суттєву і делікатну задачу вибору поєднань, які задовольняють проблемі, яка вирішується» [7, с.34]. Стан раптового осяяння, за його думкою, є результатом довготривалої неусвідомленої роботи, і роль цієї неусвідомленої роботи в науковій і, зокрема, математичній творчості дуже значна. З іншого боку, Адамар, спираючись на спостереження за власним процесом творчості, дійшов до аналогічного висновку про те, що окремі міркування та їх комплекси «очікують, так би мовити, у вітальні свідомості, в краєвій свідомості, щоб бути введеним лише на початку завершальної стадії пізнавального процесу» [8, с.77]. При цьому Пуанкаре відмічає не тільки факт неусвідомленого міркування, яке приводить до певного висновку, але й те, що це неусвідомлене міркування є безумовним і важливим джерелом впевненості вченого в змісті та складі майбутнього результату [7, с. 121].

Нарешті рішення знайдено, але цього недостатньо, оскільки знаходиться воно поки що у межах неусвідомленої сфери. Як підкреслює Пуанкаре, безсвідоме ніколи не надає нам результат у повному й завершеному вигляді. Необхідно зробити його доступним для свідомості, для логічної перевірки, обґрунтування й подальшого використання в раціональному процесі. Інакше кажучи, нове знання потребує знаково-символічного оформлення. Це і є початком наступного етапу пізнавально-творчого процесу – етапу вербалізації й формалізації знайденого рішення. Суб'єктивно цей момент відчувається як стан «передзнання», «передрозуміння». Дослідники вважають, що усвідомлення факту рішення відбувається при цьому абсолютно раптово, неочікувано, воно виникає завдяки тому, що виявляється задоволеною потреба, яка досягла в даний момент найвищої напруги. При цьому на початку усвідомлюється не сам результат як такий, а усвідомлюється факт задоволення потреби, і тільки потім – факт вирішення задачі. Слід також відмітити, що пошукове напруження в даній ситуації не зникає, а, навпаки, може навіть зрости, а його фокус зміщується в бік пошуку конкретних засобів вираження й формалізації знайденого рішення.

Проблема полягає в тому, що знайдена відповідь не тільки відноситься, вона є невід'ємною частиною цілісної, неподільної єдності. Тому необхідно здійснити зворотній процес розділу цієї цілісності на фрагменти. Таке подрібнення починається у той момент, коли у суб'єкта виникає потреба у знаковому оформленні знайденого рішення. Починається активний пошук засобів вираження, який різко стимулює структуризацію й поділ нової цілісності на складові фрагменти. Таким чином, ще на рівні неусвідомленого виокремлюється необхідний фрагмент, який включає до себе власне рішення як таке, і подальші операції здійснюються вже безпосередньо з його змістом.

Висновки. Ми бачимо, що у когнітивній системі людини знання про будь-який об'єкт реальності є невід'ємною частиною більш загальної цілісної концепції про той фрагмент реальності, до якого належить досліджуваний об'єкт. Таке узагальнене цілісне уявлення формується ще на першому етапі наукового пізнання, під час пошуку й формулювання гіпотези дослідження. На подальших етапах саме ця базова концепція стає основою вибору методології, проведення емпіричних досліджень, їх опису та інтерпретації. Необхідно підкреслити, що в структурі такої пізнавальної цілісності присутні як

явні, усвідомлені елементи (знання, наукові концепції й принципи тощо), так і неявні, неусвідомлені, зокрема, і неявні знання. Одним з важливих результатів функціонування цієї цілісності є також формування таких переважно неусвідомлених компонентів, як пізнавальна домінанта та когнітивна установка. Навіть на початку емпіричного етапу пошуку нового знання ця когнітивна єдність залишається основою пізнавального процесу.

Але з переходом до етапу інтуїтивного пошуку, коли пізнавальна активність переміщується у підсвідоме, виникає необхідність переглянути і трансформувати стару концепцію, яка суттєво обмежує евристичні можливості на цьому етапі та робить неможливим знайдення принципово нового рішення. Тому на несвідомому рівні формується і стає домінуючою нова когнітивна цілісність, базові принципи якої не усвідомлюються й не можуть бути усвідомленими до кінця інтуїтивного пошуку. Лише на останньому етапі, в процесі понятійного оформлення і доведення інтуїтивно відкритого знання з'являється можливість і необхідність поступового усвідомлення, вербалізації й формалізації принципів цієї нової когнітивної цілісності. У певних випадках формулювання цих нових принципів стає не менш значущим для науки і займає таке ж важливе місце в науковому знанні, що й власне формулювання нового закону, нового конкретного знання тощо.

Таким чином, проведений аналіз ще раз довів важливу роль неусвідомленої когнітивності в науково-пізнавальній творчості. Особливе значення підсвідоме отримує на останньому етапі інтуїтивного осяяння та інсайту. Необхідно підкреслити, що неусвідомлені компоненти функціонують не окремо, кожний по собі, а в рамках нової когнітивної цілісності, яка починає формуватися на евристичному етапі й досягає своєї найвищої активності в момент інсайту. Висновок про виникнення у творчому процесі нової неусвідомленої когнітивної системи має велике значення для аналізу процесу науково-творчого пошуку, оскільки така цілісність може стати джерелом нових гіпотез у наступних наукових дослідженнях або навіть започаткувати новий науковий напрямок.

Результати проведеного дослідження можуть бути використані для роботи над деякими цілями сталого розвитку, в першу чергу, над проблемою розвитку вищої освіти, підвищення рівня та якості підготовки майбутніх науковців. Крім того, вони можуть стати у нагоді при наукових розробках в сфері промисловості та інновацій, наукових дослідженнях кліматичних змін, екологічних проблем та специфіки морського й водного середовища та інших наукових розробках, необхідних для досягнення цих цілей.

Список використаної літератури

1. Муратова І. А. Філософські проблеми наукового пізнання. Київ: НТУУ «КПІ», 2011. 140 с.
2. Карамишева Н. В. Логіка. Пізнання. Евристика. Львів, 2002. 352 с.
3. Клименко В. В. Психологія наукової творчості. К.: Аверс, 2017. 319 с.
4. Старікова Г.Г., Тіхонова Л.А. «Розуміння як етап наукового пізнання та роль неявних знань на цьому етапі». «Актуальні проблеми філософії та соціології». № 49/2024. С. 138-143.
5. Штанько В.І., Старікова Г.Г. «Роль неявного знання на евристичному етапі наукового дослідження». Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політичні студії», 2024, № 56. С. 171-176.
6. Яланська С.П. Психологія творчості. Полтава: ПНПУ ім. В.Г. Короленка, 2014. 180с.
7. Poincare H. Science et Method. Paris Ernest Flammarion, Edteur 26, rue Racine. 1920. 196 p.
8. Hadamard J. An Essay on the Psychology of Invention in the Mathematical Field. Hadamard Press. 2008. 164 p.

THE PARTICIPATION OF UNCONSCIOUS COMPONENTS IN THE INTUITIVE DISCOVERY OF NEW KNOWLEDGE

Halyna Starikova
Kharkiv National university of Radio Electronics,
Philosophy Department,
Nauky Ave, 14, 61166, Kharkiv, Ukraine

The article is devoted to the analysis of the role of unconscious components at the last stage of scientific research – the stage of discovery of new knowledge as a result of insight. Researchers of the process of scientific creativity have long concluded that at the stage cognitive and search activity moves into the subconscious. However, apart from stating this fact, almost no consideration has been given to the question of what processes occur in the subconscious, what implicit cognitive elements are involved in this, etc. Therefore, the purpose of our work was to analyze the features of the functioning of the unconscious at the stage of insight formation, as well as the participation of individual unconscious factors in this process, in particular, implicit knowledge. The insight stage clearly demonstrates the shortcomings and limitations of conceptual, abstract-logical cognition, which can only work with formalized, verbal-conceptual information. The subconscious does not have such strict restrictions and informational prohibitions, which allows cognition to go "beyond" the known and discover new knowledge. Research has shown that one of the stages necessary for finding a basically new solution is the creation of a fundamentally new systemic cognitive integrity, which should replace the construction based on a rational basis. To discover new knowledge, it is necessary to radically revise the basic, fundamental ideas, which are also not always realized by the subject of knowledge. In the creation and further functioning of such integrity, an important role is played, in particular, by implicit knowledge, for example, such varieties as anti-paradigmatic, contextual, reduced and associative. The basic principles of such a holistic concept are not realized and cannot be realized until the end of the intuitive search. The conclusion from the study can be used when working on some sustainable development goals, especially on the issue of improving the quality of higher education to train a new generation of scientists, as well as in any scientific research within the framework of other goals – in the development of environmental and climate problems, the development of industry and innovation.

*Key words***:** scientific cognition, unconscious cognitive processes, unconscious cognitive integrity, intuition, insight, implicit knowledge.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 204–210
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 204–210

УДК 130.2:004.9:17
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.23

ЦИФРОВИЙ ПРОЄКТ ЯК «НАРАТИВНИЙ АКТ»

Анатолій Трахановський
Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Інститут філософії та освітньої політики, кафедра соціальної філософії,
філософії освіти та освітньої політики
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна

У статті досліджено феномен «цифрового проєкту» крізь призму його потенціалу бути «наративним актом», у якому втілюються різноманітні соціальні, моральні та культурні сенси. Виходячи з герменевтичних засад, розглянуто, як програмне забезпечення та інші цифрові технології (зокрема, інструменти архітектурного моделювання чи робототехнічні розробки) можуть функціонувати не лише як суто технічні системи, а й як складні тексти або історії. Автори, що розглядаються, показують, яким чином цифровий код, попри свою уявну «абстрактність», містить цілий спектр прихованих значень, відображених у механіці проєктування та взаємодії між учасниками розробки. Перш за все, зосереджено увагу на концепції «цифрового рефлексивного судження», яка репрезентує осмислення коду як процесу, пов'язаного з рефлексією, уявою та підкреслено дизайнерським підходом до розв'язання технічних викликів. У такий спосіб унаочнюється «герменевтична структура» програмного забезпечення: подібно до літературного тексту, воно потребує інтерпретації, втілює передумови культури та «наративно» формує досвід користувача чи спільноти розробників. Це сприяє переосмисленню технології з перспективи гуманітаристики, де в центрі опиняється не лише ефективність, а й широкий спектр моральних, естетичних та соціальних чинників. Далі розглянуто, як підхід «моральної герменевтики» розкриває внутрішні конфлікти та дилеми, що виникають між різними рівнями відповідальності у командах розробників. З'ясовано, що сам процес вироблення спільного бачення проєкту відбувається не тільки через технічні обговорення, а й через зіставлення цінностей, пошук компромісів або, навпаки, відмову від компромісів на користь новаторських рішень. Така «наративна логіка» командного діалогу допомагає зрозуміти, як технологічні продукти врешті-решт уособлюють певну історію пошуку інновацій, зміни суспільного контексту та застосування розробленого коду чи архітектурних форм.

Ключові слова: цифровий проєкт, герменевтика, програмне забезпечення, наративний акт, моральна відповідальність, цифрова матеріальність, надмір у технологіях, рефлексивне судження.

Вступ. Сучасні цифрові проєкти – від програмного забезпечення до архітектурних моделей – вже давно вийшли за межі суто технічних завдань. Дедалі частіше вони постають не лише інструментами для оптимізації чи ефективності, а й справжніми «наративними актами», що відображають культурні коди, цінності та естетичні уявлення суспільства. Таке розуміння випливає, зокрема, з підходу, запропонованого Лукою М. Поссаті, який тлумачить програмне забезпечення у термінах кантіанського рефлексивного судження, та поглядів сучасних авторів на матеріальність і творчість у контексті цифрової епохи.

Ідея «цифрового рефлексивного судження» Л. Поссатті свідчить, що під час створення програмного коду чи архітектурної форми відбувається акт інтерпретації й одночасного формування сенсів, подібний до того, який Кант описував як рефлексивне судження в естетиці. Водночас, розробник чи архітектор може переживати цей процес як своєрідну «моральну подорож», що відображає пошук «блага» або синтез різних обов'язків і цінностей, про які говорить Інноченті у своїй роботі про моральну герменевтику R&D-команд.

© Трахановський А., 2025

Усе це вказує на необхідність глибшого осмислення того, як дизайн і код стають «розповіддю» про світ і людину, втілюючи різноманітні культурні та етичні наративи.

Якщо розглядати дизайн як наративний акт, що демонструє суспільні цінності й водночас активно їх конструює, ми стикаємося із питанням про трансцендентальні підвалини цього процесу. Адже саме у ході проєктування – від першого рядка коду до складної 3D-моделі – виявляється «розрив» між тим, що існує як технічна основа, та тим, що здобуває культурне й моральне значення. Тому дослідження взаємодії кантіанського рефлексивного судження, герменевтики коду й естетичного виміру дизайну дає змогу простежити, як цифрові рішення стають середовищем для нового типу соціальної й моральної уяви.

Мета статті: показати, яким чином цифрові проєкти стають «наративними актами» крізь призму кантіанського рефлексивного судження, моральної герменевтики й матеріальної взаємодії, водночас формуючи та відображаючи суспільні цінності.

Виклад основного матеріалу. У філософській традиції від Аристотеля [2] до сучасних дослідників людської діяльності й культури існує постійний наголос на тому, що будь-який творчий або пізнавальний акт є більше, ніж суто технічна операція. Ця думка резонує з ідеями Л. М. Поссаті, який наголошує, що програмне забезпечення може розглядатися як герменевтичний текст, а процес його проєктування – як рефлексивне судження в кантіанському сенсі [8]. Звертаючись до освітнього виміру, В. П. Андрущенко підкреслює важливість нового типу мислення для майбутнього Європи, що, зокрема, передбачає формування здатності бачити за технічними аспектами глибший культурний та гуманістичний зміст [1]. Усе це створює підґрунтя для розгляду цифрових проєктів не лише як інструментів, а й як «наративних актів», у яких конструюються та транслюються цінності суспільства.

Поняття «наративний акт» у цифровому дизайні тісно пов'язане з тим, як у цифровій добі змінюється наше бачення взаємодії між індивідом і технологією. К. С. Поулсгаард і Л. Малафуріс, досліджуючи «цифрову матеріальність» у сучасній архітектурній практиці, наголошують, що програми та код визначають культурні й когнітивні рамки, всередині яких діє архітектор [9]. Ця «матеріальність» коду й математичних структур стає для дизайнера тим, чим для античного майстра була глина чи камінь, однак віддзеркалює не лише фізичні властивості, а й соціокультурні наративи. Водночас ідеї «моральної герменевтики» М. Інноченті вказують на потребу усвідомлено вплітати в цифрову розробку ціннісні аспекти, що виникають під час реалізації інноваційних проєктів у R&D середовищах [7].

У контексті постіндустріального суспільства, яке описував Д. Белл [3], зростає роль інформаційних технологій та їх здатності формувати суспільну свідомість. В. Ю. Биков звертає увагу на проблеми інформатизації освіти, які відображають ширший процес взаємодії людини з цифровим середовищем [5]. Відповідне злиття людських мов і мов програмування, описане І. Уховим [6], засвідчує, що «наратив» у програмному середовищі може ставати основою для нових форм творчості. Проте такий синтез має враховувати ризик надмірного технократизму, про що застерігають В. П. Бех та І. В. Малик, оскільки перенесення виключно інструментального ставлення на вищу школу й наукові колективи може збіднити їхній гуманітарний потенціал [4].

У свою чергу, Б. Слокум і М. Яблоніна показують, що навіть у царині робототехніки, здавалося б, цілком утилітарній, можна виявити «надлишкові» рухи, не завжди пов'язані з ефективністю [10]. Цей «надмір» розкриває простір для вільної інтерпретації й народження нових смислів, що перегукується з кантіанським принципом рефлексивного судження, коли об'єкт чи процес спершу не має чіткого поняття, але викликає уявну гру наших когнітивних здібностей [8]. У такому ключі цифровий дизайн постає як «наративний акт» – це творення історій і світоглядних орієнтирів, у яких поєднуються технічні,

естетичні та моральні сенси, а їхнє узгодження або конфлікти відображають стан суспільства і стимулюють його самопізнання.

Заглиблюючись в тему відзначимо, що книга Л. М. Поссаті «Software as Hermeneutics: A Philosophical and Historical Study» [8] цікава тим, що вона підкреслює герменевтичний характер програмного забезпечення. Автор обстоює тезу, що, подібно до тексту, код вимагає інтерпретації і водночас задає культурні й соціальні рамки взаємодії користувача з цифровим середовищем. Цей підхід поглиблює традиційне розуміння коду як суто технічної реалії, спонукаючи переосмислити його в категоріях людського досвіду, «прихованого» за алгоритмами. Якщо, за словами Поссаті, ми не бачимо самого коду, але він формує наш досвід, то наративний вимір усього цифрового дизайну стає очевидним: він може розглядатися як простір для творення нових «історій» і сенсів.

Важливим мотивом у книзі Поссаті є те, що програмне забезпечення постає не лише технічним або математичним феноменом, а й таким, що передбачає «матеріальну герменевтику». Автор спирається на положення про те, що писемність сама по собі – це «жива матерія», яка формує нові можливості для пізнання і творчості. Цей висновок суголосний з іншими дослідниками цифрової культури, які наголошують на «товарності» (або «агентності») навіть абстрактних знакових систем [9]. Однак Поссаті йде далі, указуючи, що в софтвері, попри його інтелектуалізовану й часто математично вивірену природу, криється багаторівневий процес інтерпретації, аналогічний тому, що Поль Рікер приписував художнім текстам. Ця думка напрочуд близька до нашої мети: простежити, яким чином цифрові проєкти стають «наративними актами».

У п'ятому розділі книги, де Поссаті впроваджує кантіанську перспективу, він називає програмне забезпечення «цифровим рефлексивним судженням» [8]. На мою думку, це справді оригінальний підхід, проте тут виникає ідейна напруга. Поссаті вважає, що код може бути розглянутий як те, що посередковує між фізичними реалізаціями (наприклад, конкретними комп'ютерними архітектурами) та математичними структурами. При цьому автор наголошує на унікальній ролі уяви в «дизайні» і на тому, що врешті-решт є глибинним принципом можливості будь-якого програмного продукту. Утім, якщо погодитися з такою моделлю, то вийде, що основна увага спрямована на момент «дизайну» як способу примирити «живий» досвід користувача й абстрактну природу коду. З такою тезою в цілому можна погодитись, проте постає питання: чи не ризикуємо ми недооцінити вплив владних та економічних чинників, які часто задають напрям проєктам і тим самим обмежують «трансцендентальний простір» для рефлексивних суджень?

Згадана «влада» економічного й суспільного вимірів проєктування особливо важлива, коли ми говоримо про мету нашої статті, а саме – розуміння цифрового дизайну як «наративного акту». Адже, як демонструють різні науковці, включно з М. Інноченті [7], розробка програмного забезпечення не відбувається в чисто теоретичному просторі, а визначається культурними, фінансовими й інституційними межами. З огляду на це, слушно критикувати занадто «чисте» або «надто універсальне» бачення коду, де код, подібно до літературного тексту, нібито цілком відкритий для вільної гри інтерпретацій. У реальних умовах існує безліч протиріч між творчим пошуком і задавленими зверху технічними чи комерційними вимогами.

Водночас заслуга Поссаті полягає в тому, що він пропонує оригінальну філософську схему, здатну пояснити, чому код не можна звести лише до послідовності інструкцій. Він відкриває можливість говорити про «програмні рішення» як про естетичні та моральні феномени, що стали можливі завдяки рефлексивному судженню. Тим самим його розуміння софтверу як «цифрового рефлексивного судження» слушно вказує на творчий,

«дизайнерський» характер програмних продуктів. У межах нашої мети (розглянути, як цифровий проєкт стає «наративним актом» і залучає ціннісно-смислові аспекти) такий підхід надзвичайно плідний. Проте розширювати його треба з урахуванням потужних зовнішніх чинників (соціальних, економічних, політичних), щоб справді зрозуміти, як код перетворюється на історію про нас і наше суспільство.

У розвідці М. Інноченті [7] акцент зроблено на герменевтиці моральних обов'язків, які виникають у процесі інноваційних розробок у стартапах і R&D-командах. Автор описує, як представники різних ролей та компетентностей усвідомлюють власні моральні зобов'язання і намагаються збалансувати їх між собою. Це стосується не лише конфлікту між технічними та екологічними вимогами, а й різноманітних соціальних, етичних та особистісних чинників, що можуть містити суперечливі вимоги. Важливо, що Інноченті пропонує свого роду «моральну герменевтику», за допомогою якої команда розглядає нову технологію як результат постійного «перетлумачення» власної місії та цінностей.

Коли йдеться про нашу тему – «цифровий проєкт як наративний акт», – виявляється, що такі моральні конфлікти (наприклад, між екологічною відповідальністю та жорсткою орієнтацією на швидкий прибуток) впливають на формування «сюжету» проєкту. Адже, як наголошує Інноченті [7], кожен учасник команди має не лише технічний ракурс, а й певне ціннісне бачення, яке відображається у процесі прийняття рішень. Це зближується з тезою Л. М. Поссаті [8] про те, що код (і загалом цифровий продукт) є актом рефлексії й дизайну, де моральні, соціальні та культурні фактори грають не меншу роль, ніж алгоритмічні. У результаті сам процес розробки перетворюється на «наративну подорож», де команда співтворить «історію» майбутньої технології.

На думку Інноченті, ключем до конструктивного вирішення моральних конфліктів стає «неконциліантне» (тобто не завжди згладжене) сприйняття протиріч, що може стати поштовхом до пошуку нових технічних рішень, здатних врахувати всі залучені цінності [7]. Такий підхід передбачає, що відповідь не завжди полягає у компромісі «зменшення шкоди» чи «жертовності» однієї цінності заради іншої; натомість варто шукати інновації, які дозволять інтегрувати різні моральні обов'язки. Якщо повернутися до тези Поссаті про «дизайнерський вимір» коду [8], помічаємо, що в подібних ситуаціях дизайн розуміється не лише як творчий процес, а й як майданчик для комбінування й актуалізації різних норм і прагнень.

Герменевтика, запропонована Інноченті, дає змогу побачити, як цифрова розробка стає «простором морального пошуку» чи «наративним полем», де кожен член команди вносить свій голос. Це відбувається через те, що відповідальність за проєкт нерозривно пов'язана з внутрішньою мотивацією людей, їхнім переконанням у «благу», а також із конкретними практиками розробки. В такому разі, з погляду нашої мети, особливо цікаво простежити, як це «плетиво» моральних обов'язків переводиться в конкретний «сюжет» – тобто як технологічні рішення, котрі починають як ідеї, здатні стати завершеним продуктом із закладеним набором цінностей.

Показовим є й те, що в дослідженні Інноченті [7] наголошено: герменевтичний підхід дає змогу команді критично озиратися на власні цінності й одразу вбудовувати їх у дизайн. Отже, «наратив» з'являється ще на етапі рефлексії: що саме ми хочемо створити, які наші моральні пріоритети і як їх можна втілити технічно? Порівнюючи з концепцією цифрового рефлексивного судження Поссаті [8], бачимо логічний збіг: ідеться про те, що технологічний продукт є одночасно функціональним об'єктом та «історією про світ і наші цінності». Таким чином, підхід Інноченті підтверджує: мета розробників полягає не лише у створенні «робочого» технологічного рішення, а й у переданні через це рішення певного

«морального смислу», формування якого потребує синхронної роботи зі смислами та алгоритмами.

Дослідження Б. Слокум і М. Яблоніної [10] вводить у поле філософського аналізу ще один вагомий вимір – «надмір» (excess) у робототехніці. Автори стверджують, що в історії винайдення та використання роботів накопичилися наративи, які надають перевагу утилітарним і «ефективним» рухам машин, у той час як «зайві» рухи сприймаються як другорядні чи навіть шкідливі. Цей підхід цікавий з погляду нашої мети, адже показує, що будь-яка технологія (у тому числі цифрові рішення в архітектурі чи R&D-проєктах) формується не лише технічним раціоналізмом, а й певним «наративом про ефективність», який може ігнорувати «відхилення» чи «надмірні» аспекти. Водночас саме в цьому надмірі може ховатися потенціал відкриттів або нетривіальних інтерпретацій, тобто «оповідна складова» технології, що впливає на її розвиток і сприйняття.

У площині архітектурного моделювання подібний мотив розгортається у статті К. С. Поулсгаард і Л. Малафуріс [9], де вони представляють концепцію «цифрової матеріальності». Якщо Слокум і Яблоніна [10] наголошують на багатошаровому характері робототехніки, в якій деякі аспекти (рухи, історії винайдення) можуть бути маргіналізовані, то Поулсгаард і Малафуріс акцентують на тому, що архітектурний дизайн через цифрові інструменти передбачає «занурення» у математичні структури, інтерфейси, а також соціокультурні практики. Ця «цифрова матеріальність» виявляється особливим середовищем, у якому творче мислення «вписане» в послідовність обчислень, але водночас здатне її видозмінювати. З позицій нашої статті це підкреслює, що архітектор чи інженер, створюючи цифрові моделі, опиняється в ситуації постійного «перетлумачення» технології – подібно до того, як у дослідженні М. Інноченті [7] члени R&D-команди надають різні смисли й моральні оцінки одному й тому ж продукту.

Зіставлення «надмірних» рухів роботів [10] та «творчих» маніпуляцій із цифровими моделями [9] дозволяє краще зрозуміти, як у процесі інноваційного проєкту наративна складова переплітається з технічною. Слокум і Яблоніна показують, що те, що здавалося «зайвим» чи «позаефективним», може відкривати нові шляхи тлумачення й розкривати приховані смисли технології, вказуючи на історичні та політичні контексти її впровадження. Аналогічно в «цифровій матеріальності» Поулсгаард і Малафуріс існують рівні змісту, які не вичерпуються формальним описом алгоритму чи математичної формули, натомість залежать від культурних припущень, індивідуального досвіду дизайнера та його ціннісних установок. Якщо розуміти «надмір» як певну свободу або відхилення від суто інструментального вектора, тоді постає можливість поставити питання не лише «як» щось робити, а й «навіщо» й «для кого», чим посилюється наративний (а часто й моральний) вимір будь-якого проєкту.

У такий спосіб «надмірність» (excess) у роботах про робототехніку та «цифрова матеріальність» у дослідженнях архітектурного середовища стають двома важливими аспектами того, як технологія «розповідає» історію про себе і про суспільство, у якому вона функціонує. Адже в межах нашої цілі – показати, що цифрові проєкти можуть виступати «наративними актами» – особливий інтерес викликає не лише «корисний» бік технології (її продуктивність, точність), а й ті додаткові шари смислу, які автори можуть або свідомо формувати, або нехтувати. Відповідно, герменевтична увага до «непомітних» чи «надмірних» аспектів дає змогу виявити моральні, культурні та політичні наслідки створення нових рішень. Поулсгаард і Малафуріс [9] підсумовують це ідеєю, що «цифрова матеріальність» є не статичним продуктом, а процесом, у якому зливаються технічний, соціальний і креативний виміри, формуючи новий досвід і нові наративи.

Висновки. По-перше, цифровий дизайн у сучасних умовах дедалі очевидніше виявляється не лише інженерною практикою, а й простором формування смислів. У процесі проєктування коду, архітектурних моделей чи робототехнічних систем люди не тільки створюють технологічний продукт, а й водночас «розповідають» історію про власне бачення світу, про бажані чи небажані соціальні та моральні сценарії. Саме тому цифрові проєкти можна розглядати як «наративні акти».

По-друге, герменевтичний аналіз дає змогу виявити складні пласти смислу в технічних рішеннях. Такі аспекти, як «надмір» у русі машин, специфіка «цифрової матеріальності» або внутрішні моральні конфлікти у команді, дозволяють побачити, як унаочнюється особливий взаємозв'язок між технічним і культурним. Це відкриває нові горизонти для відповідального використання технологій, враховуючи моральні, екологічні та соціальні перспективи.

По-третє, «цифрове рефлексивне судження» підкреслює творчу і водночас критичну природу програмування та проєктування. Технологія, незважаючи на свою очевидну «практичність», часто містить виразний естетичний і моральний вимір. У цьому сенсі дизайн стає місцем для перегляду стереотипів, упереджень і формальних вимог, дозволяючи командам знаходити нові шляхи узгодження різних цінностей.

По-четверте, важливим є розуміння того, що процес розробки проєкту не завершується на технічному втіленні. Він триває під час експлуатації, обговорення й реакцій користувачів, формуючи багатошарову «історію» технології. Така історія може або активізувати інноваційний пошук і збагачувати культуру, або ж закріплювати приховані конфлікти та упередження.

Нарешті, перспективи подальших досліджень полягають у глибшому вивченні того, як саме «розповідається» історія про технології на різних етапах їхнього життєвого циклу та як можна посилити позитивний наративний потенціал. Варто також розширити емпіричні дослідження, залучивши нові сфери, щоб простежити динаміку зміни моральних пріоритетів та цінностей у різних суспільних контекстах. Чи можливо, що у спробах оптимізації та «очищення» від будь-якого «надмірного» чи «позавиробничого» коду ми втрачаємо найважливіше – здатність технологій виражати наше прагнення до високих людських ідеалів?

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П. *Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття*. К.: Знання України, 2011. 1099 с.
2. Арістотель. *Нікомахова етика*; Пер. з давньогрецької В. Ставнюк. К.: «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
3. Белл Д. *Прихід постіндустріального суспільства*. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. К., 1996. С. 194–251.
4. Бех В. П., Малик І. В. *Технократизм у дискурсі проблем вищої школи*. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 263 с.
5. Биков В. Ю. Проблеми і цілі інформатизації освіти України. *Освіта в інформаційному суспільстві*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. 2010. С. 13–19. URL: https://lib.iitta.gov.ua/1166/
6. Ухов І. Людські мови та мови програмування. *Філософія та гуманізм*. 2018. № 2. С. 73–80.
7. Innocenti M. Moral Hermeneutics in R&D Teams: Making Sense of Conflicting Responsibilities in Technological Innovation. *Philos. Technol*. 2025, 38, 23 DOI: 10.1007/s13347-025-00848-x

8. Possati L. M. *Software as Hermeneutics: A Philosophical and Historical Study*. Dordrecht: Springer, 2022, 193 p. DOI: 10.1007/978-3-030-63610-4
9. Poulsgaard K.S., Malafouris L. Understanding the hermeneutics of digital materiality in contemporary architectural modelling: a material engagement perspective. *AI & Soc,* 2023, 38, pp. 2217–2227. DOI: 10.1007/s00146-020-01044-5
10. Slocum B., Yablonina M. Robot excess: machine histories and a hermeneutics of movement. *Constr Robot*, 2024, 8, 18, DOI:10.1007/s41693-024-00129-7

DIGITAL PROJECT AS A "NARRATIVE ACT"

Anatoly Trakhanovsky
Dragomanov Ukrainian State University,
Institute of Philosophy and Educational Policy, Department of Social Philosophy,
Philosophy of Education, and Educational Policy
Pirogova St., 9, 01601, Kyiv, Ukraine

The article examines the phenomenon of the "digital project" through the prism of its potential to be a "narrative act" that embodies various social, moral, and cultural meanings. Based on hermeneutic principles, it examines how software and other digital technologies (in particular, architectural modeling tools or robotics developments) can function not only as purely technical systems, but also as complex texts or stories. The authors under consideration show how digital code, despite its apparent "abstractness", contains a whole range of hidden meanings reflected in the mechanics of design and interaction between development participants. First of all, attention is focused on the concept of "digital reflexive judgment", which represents the understanding of code as a process associated with reflection, imagination and an emphasized design approach to solving technical challenges. In this way, the "hermeneutic structure" of software is visualized: like a literary text, it requires interpretation, embodies the prerequisites of culture and "narratively" shapes the experience of the user or developer community. This contributes to a rethinking of technology from a humanistic perspective, where not only efficiency is at the center, but also a wide range of moral, aesthetic and social factors. Next, we consider how the "moral hermeneutics" approach reveals internal conflicts and dilemmas that arise between different levels of responsibility in development teams. It has been found that the process of developing a shared vision for a project occurs not only through technical discussions, but also through the comparison of values, the search for compromises or, conversely, the rejection of compromises in favor of innovative solutions. Such a "narrative logic" of team dialogue helps to understand how technological products ultimately embody a certain history of the search for innovation, changes in the social context and the application of developed code or architectural forms.

Key words: digital project, hermeneutics, software, narrative act, moral responsibility, digital materiality, excess in technology, reflective judgment.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 211–218
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 211–218

УДК 170.44 + 304.2
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.24

ВОЛОДИМИР ВЕРНАДСЬКИЙ ПРО ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ВЧЕНОГО В СУЧАСНОМУ СВІТІ

Оксана Чурсінова
Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра філософії,
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна

Світлана Повторева
Прикарпатський інститут імені Михайла Грушевського Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»,
кафедра соціально-гуманітарних наук,
вул. Івасюка, 21, 82200, Львівська обл., м. Трускавець, Україна

В статті розглядаються ідеї Володимира Вернадського стосовно відповідальності вчених за долю людства і біосфери Землі, яким нині загрожує тотальне знищення. Автори аналізують зміст праць низки українських вчених, які тією чи іншою мірою звертали увагу в своїх дослідженнях спадщини Володимира Вернадського на його занепокоєність через тенденції розділяти в науці природничий і гуманітарний аспекти. Однак, зазначається у статті, проблемі відповідальності вченого, яка доволі відчутно проводиться Володимиром Вернадським у багатьох його працях, не надавали достатньої уваги в українському гуманітарному дискурсі.

Автори статті наголошують, що в науковій спадщині Володимира Вернадського, зокрема в його теорії ноосфери (стадії розвитку біосфери), акцентується те, що не тільки природа впливає на людину, а й навпаки людство через свою наукову діяльність та організовані структури активно трансформує біосферу. Звідси випливає необхідність передбачати наслідки відкриттів і їх впровадження у практичну діяльність людей. Тому етична складова, відповідальність сучасного вченого повинні стати його внутрішньою моральною установкою.

В статті демонструється, що Володимир Вернадський завжди пам'ятав про відповідальність людей за наслідки їх втручання в природу. Він один з перших в світовій інтелектуальній спільності зрозумів і аргументував у своїх працях тезу про необхідність розглядати природу і суспільство як єдину систему, що стрімко розвивається і що активним фактором цієї динаміки є наукова думка. Ідеї, які стали революційним поворотом у поглядах на розвиток системи «природа-суспільство» він, будучи відповідальним вченим, зумів повідомити європейській науковій спільноті. Видатні представники цієї спільноти, його учні (Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден, їх послідовники) змогли здійснити екологічне переорієнтування наукової свідомості і подальшої діяльності людей. Теорія ноосфери, на думку авторів даної статті, і нині істотно сприяє розвитку міждисциплінарних підходів в науці, ефективних інструментів вирішення глобальних проблем сучасності, стимулює впровадження інноваційних технологій з урахуванням екологічного і людського факторів.

Ключові слова: відповідальність, наука, природа, вчений, ноосфера, глобальні проблеми.

Постановка проблеми. У сучасному світі, коли кліматичні зміни, стрімкий технологічний прогрес, екологічні катастрофи набувають особливої гостроти, наукове знання стає визначальним чинником розвитку. Однак справжня цінність науки полягає не лише у відкриттях та інноваціях, а й у здатності дослідників усвідомлювати моральні наслідки власних здобутків. Спадщина Володимира Вернадського яскраво свідчить про це: розвиваючи

© Чурсінова О., Повторева С., 2025

ідею ноосфери, він наголошував на нерозривному зв'язку між природою та відповідальністю науковців за майбутнє нашої планети.

Володимир Вернадський глибоко переосмислює роль людини в біосфері, його ідеї слугують важливим орієнтиром для сучасних учених. Його спадщина актуальна і сьогодні, оскільки допомагає нам визначити наше справжнє місце у світі та усвідомити, що гармонійне співіснування людини і природи є запорукою подальшого розвитку планети. Концепція ноосфери сприяє розвитку міждисциплінарних підходів для вирішення глобальних проблем, стимулює впровадження інноваційних технологій з урахуванням екологічних факторів.

Коли долі мільйонів людей залежать від виважених рішень, науковці мають виходити за межі лабораторій і долучатися до формування суспільного дискурсу. Етичний вимір науки надзвичайно актуалізувався на тлі пандемій, загострення екологічних викликів, стрімкого розвитку штучного інтелекту та війн в Україні й інших регіонах нашої планети. Науковці, політики, всі небайдужі люди повинні замислитися над справжніми цінностями й пріоритетністю спільних зусиль для збереження складних і високорозвинених форм життя на Землі.

Суспільство чекає від науковців професіоналізму, прозорості й здатності брати на себе відповідальність за наслідки своїх розробок. Переосмислення ролі науки, засноване на глибоких філософських засадах, дозволить вченим і впливовим лідерам сучасного світу прокладати шлях до гармонії між технічними інноваціями та збереженням довкілля. Такий підхід створює умови мирного співіснування, перетворює науковий пошук на рушійну силу позитивних соціальних змін. Сучасні концепції глобальної взаємодії і спільної відповідальності дозволяють інтегрувати наукові досягнення в реальні рішення, зберігати рівновагу між суспільством і природою.

Сьогодні, коли українці мужньо боронять свою країну, спадщина Володимира Вернадського набуває великого значення. Його ідеї сприяють впровадженню етичного підходу до інновацій і стимулюють міждисциплінарний діалог у пошуках шляхів для гармонійного розвитку суспільства і природи. Використання спадщини великого вченого допомагає будувати стратегії, що враховують як технологічний прогрес, так і соціальні потреби, що є особливо актуальне в сучасних умовах глобальних криз і військових конфліктів.

Метою статті є переосмислення спадщини Володимира Вернадського в умовах сучасних глобальних викликів, що кардинально змінюють світовий порядок. Особлива увага приділяється глибокому аналізу концепції ноосфери, в основі якої є усвідомлення людства як функції біосфери, ролі людської свідомості, зокрема вчених як активного планетарного фактору майбутнього поступу. В статті наголошується на необхідності впровадження етичних принципів у наукову діяльність задля забезпечення гармонійного співіснування суспільства і природи та формування стратегій сталого розвитку.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Низка авторів у своїх дослідженнях спираються на багату спадщину В.І. Вернадського. Так, Шевчук С.Ф. зазначає, що сучасність характеризується зростанням ролі позараціональних факторів. Авторка розглядає тенденцію, яка набрала особливої актуальності в науці XX століття і яку виявив В.І. Вернадський, стверджуючи, що «наукова творча думка виходить за межі логіки». Він підкреслював, що великі наукові досягнення часто базуються на інтуїції та натхненні – явищах, які логічний аналіз не здатен повністю охопити. Видатний український вчений закликав приділяти більше уваги позанауковим і позараціональним аспектам, зокрема, звертався до традицій філософії Індії, які можуть стати одним із джерел нового досвіду в науковій творчості [1, с. 121].

Цей підхід знаходить своє відлуння в творах інших авторів, що нині досліджують спадщину В. Вернадського, де йдеться про моральну відповідальність вченого в умовах постмодерністських викликів. Ясечкова Г., Конвіт М. та Вартяк Л. приділяють особливу увагу концепції ноосфери, розробленій Вернадським протягом майже двадцяти років на початку XX століття. Ця концепція набуває особливої актуальності в сучасному науковому та етичному дискурсі. Автори підкреслюють, що ноосферу не слід сприймати як утопічну ідею, а радше як сценарій можливого розвитку, який передбачає послідовну еволюцію від геосфери через біосферу до ноосфери. Такий підхід відкриває перспективи для надання концепції ноосфери космічного виміру, дозволяє розглядати її як стратегічно важливу для майбутніх досліджень у галузях екології, космічних технологій та етики [2]. Ґрунтовний аналіз теорії ноосфери, здійснений авторами, є внеском в осмислення моральної відповідальності вченого в сучасному світі. Ідеї В. Вернадського, незважаючи на віддалення від сучасності, містять величезний потенціал для вироблення ефективної стратегії в контексті подолання сучасних глобальних загроз. Це дозволяє не лише оцінити концептуальну глибину теорії ноосфери, а й виявити її роль у формуванні моральних засад суспільства, орієнтованого на сталий розвиток.

Воробйова Л. В. ґрунтує своє дослідження на позиції В.І. Вернадського про нерозривний зв'язок між людиною та природою, що визначає не лише фізичне існування, але й спосіб мислення людей, адже біосфера впливає на всі аспекти людського буття [3].

Розгляд етичного аспекту ідей В.Вернадського міститься у працях Чурсінової О.Ю. [4; 5], в яких підкреслювалося, що великий мислитель формуючи революційну позицію про те, що людство з певного періоду своєї історії стало функцією біосфери, неодноразово наголошував і аргументовано доводив, що саме наука і вчені несуть відповідальність за подальшу долю і людської спільноти, і всієї планети.

Академік В.І. Вернадський невтомно шукав відповідей на питання впливу науки на формування особистості вченого та його етичних позицій. Як зазначає український філософ Мелещенко Л.П. у статті «Моральний образ вченого в творчості В.І. Вернадського», «наука поглиблює людську сутність» [6, с. 78], стимулюючи дослідників до духовного зростання, роботи на благо суспільства та готовності ризикувати заради поширення знань. Завдяки здатності допомагати долати життєві труднощі наука сприяє формуванню позитивного етичного іміджу вченого.

Віддаючи належне внеску зазначених авторів у вивчення спадщини В.І. Вернадського, зокрема його етичних позицій, які свідчать про занепокоєність вченого майбутнім людства, слід відзначити, що проблема відповідальності вченого і науки як форми суспільної свідомості за наслідки втручання у природу у творчості видатного науковця не була предметом спеціального дослідження в українському гуманітарному дискурсі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вернадський В.І. у збірці «Geochemistry & The Biosphere» наголошує, що сучасний науковець повинен бачити свою діяльність не лише як пошук нових відкриттів, але й як відповідальність перед усім живим на Землі. Він вважав, що наука, зокрема геохімія та біогеохімія, є не лише засобом розкриття таємниць природи, але й моральним орієнтиром, що підкреслює необхідність гармонійного співіснування людини з планетою. За його словами, кожне дослідження має супроводжуватися усвідомленням впливу на екосистеми, клімат і здоров'я майбутніх поколінь, адже знання про природу стають ключем до прийняття рішень, що формують майбутнє Землі [7].

Вернадський В.І. закликав сучасного вченого бути активним учасником суспільного діалогу, спрямованого на пошук балансу між технологічним прогресом та збереженням природних ресурсів. Формуючи бачення світу, де наукове знання є фундаментом для

створення умов сталого розвитку, він пропонував переосмислити традиційне ставлення до природи як невичерпного джерела [7]. Цей підхід набуває особливої актуальності в умовах глобальних екологічних викликів, адже кожен науковець несе моральну відповідальність за наслідки своєї діяльності.

Ідеї Вернадського В.І. надихають сучасних дослідників діяти не лише в ім'я наукового пошуку, а й з усвідомленням екологічних та етичних наслідків своєї роботи. Вчений демонструє, що знання можуть і повинні служити інструментом збереження біосфери, забезпечують гармонійне співіснування людства з природою. Сучасний вчений, керуючись цими принципами, має стати моральним лідером, чиї дослідження сприятимуть не лише розвитку науки, але й сталому та відповідальному використанню природних ресурсів [7].

У своїй праці «Біосфера» Вернадський В.І. зазначає, що «хімічний стан зовнішньої кори нашої планети – біосфери – цілком перебуває під впливом життя, тобто визначається живими організмами. Безперечно, енергія, що надає біосфері її звичайного вигляду, має космічне походження, …» [8, с.42]., безпрецедентних масштабів. Дослідники мають бути активними учасниками суспільного діалогу, спрямованого на розробку стратегії сталого розвитку, яка поєднує технічний прогрес із охороною навколишнього середовища. Праця В. Вернадського «The Biosphere» є закликом до такого ставлення до науки, де кожен дослідник несе відповідальність за майбутнє нашої планети [8].

В сучасному суспільстві моральна відповідальність науковців набуває особливої актуальності на фоні стрімкого розвитку технологій і наукових досягнень, які породжують нові етичні та соціальні виклики. Вернадський В.І. стверджував, що «в наш час межі окремої науки, на які розпадається наукове знання, не можуть точно визначити сферу наукової думки дослідника, точно охарактеризувати його наукову роботу. Проблеми, якими він займається, все частіше не вкладаються в межі окремої, визначеної, сформованої науки. Ми спеціалізуємося не за науками, а за проблемами» [9, с. 55]. Ця думка цілком стосується стану наукових пошуків і тенденцій нашого часу. Сучасний дослідник не обмежується вузькими рамками окремої дисципліни, орієнтується на вирішення комплексних, багатовимірних проблем. Такий підхід відкриває нові можливості для інновацій, але водночас виникають етичні питання, проблема відповідальності за наслідки досліджень, адже кожне відкриття може змінити економічний, соціальний та екологічний ландшафт.

Наука сьогодні є суспільною справою, де кожне дослідження має потенціал впливати на життя мільйонів людей. Тому науковці повинні враховувати не лише власні інтереси, але й суспільний добробут. Етична складова наукового пошуку виявляється у прозорості, відкритості до публічної дискусії та критичному аналізі можливих наслідків нових технологій. З огляду на глобальний характер сучасних проблем, таких як зміна клімату, безпека інформаційних технологій, біоетика та пандемії, вчені повинні активно брати участь у формуванні державної політики й громадських ініціатив, спрямованих на збереження планети та сталий розвиток цивілізації.

Таким чином, відповідальність сучасного дослідника є внутрішньою етичною позицією, свідченням усвідомлення впливу науки на майбутнє людства. Це створює основу для синергії між знаннями й етикою, коли наукові досягнення стають каталізатором позитивних змін світу.

У листі до Докучаєва В.В. Вернадський В.І. зазначає, що наука – це точка, яку можна віднайти в житті. Він підкреслює, що поле наукової діяльності насичене нескінченним початком, який пронизує його всюди і відволікає душу від буденності. Саме таким чином наука сприяє формуванню «гігієни думки», тобто здатності очищатися від негативного

досвіду та дрібних особистих проблем, що можуть затьмарити бачення великих ідей. За його переконанням, саме очищення розуму є найважливішим шляхом до гармонії, адже через нього людина здатна відчути гармонію і сприймати красу та широту навколишнього світу, що сприяє формуванню її особистості [10, с. 77–95.].

В сучасному світі, де особисті амбіції й матеріальні інтереси часто витісняють високі ідеали, думка Володимира Вернадського набуває особливої ваги. Він наголошує, що вчений сьогодні несе моральну відповідальність не лише за накопичення знань, а й за виховання духовності суспільства. Таким чином, наука перетворюється на міст між матеріальним і духовним, відкриває простір для гармонійного існування людини і світу. Справжня наука завжди повинна бути спрямована на великі ідеали, здатні надихати на пошук істинної краси та гармонії, а не обмежуватися прагненням до особистого успіху [10].

У науковій спадщині Володимира Вернадського однією з центральних є концепція ноосфери – стадії розвитку біосфери, на якій визначну роль у формуванні природних процесів відіграє наукове мислення. «Ноосфера – це біосфера, перероблена науковим мисленням», – зазначав вчений, підкреслюючи, що людина не є самодостатньою живою істотою, а частиною природи, нерозривно пов'язаною з її елементами [3, с. 26.].

Цей погляд на природу як складну й інтегровану систему взаємодії підтверджується геохімічними дослідженнями Вернадського В.І., згідно з якими біосфера не лише впорядковує екологічне середовище, а й активно коригує людське мислення. Однак не тільки природа впливає на людину. Існує і зворотний процес: людство, через свою наукову діяльність та організовані структури, активно трансформує біосферу. Заселяючи різні частини планети і спираючись на наукове мислення, людина створює нові біогенні сили, здатні підтримувати процвітання життя на Землі. З позиції ноосферного підходу сучасні проблеми цивілізації набувають нових акцентів. В. Вернадський, як і сучасні дослідники, наголошують на важливості мислення та дій у глобальному біосферному контексті, на тому, що поведінка людини повинна відповідати потребам планети, її екологічних систем [3, с.24]. Варварське ставлення до природи, загроза екологічних катастроф, створення засобів масового знищення ставлять під сумнів подальше існування земної біосфери. Тому сучасні підходи до вирішення глобальних проблем вимагають повернення до розуміння основ життєвих процесів, взаємодії людства з навколишнім світом, урахування ноосферного аспекту, відповідальних рішень і дій людей у напрямі гармонії природи і суспільства. Ці ідеї Володимира Вернадського набувають особливого значення в сучасному світі, де моральна відповідальність вченого включає не лише здобуття знань, але й сприяння гармонійному розвитку цивілізації у рамках біосферно-планетарного мислення та еколого-економічної рівноваги.

Наукова спадщина Володимира Вернадського завжди відзначалася інтеграцією науки з етикою та глибоким усвідомленням взаємозв'язку людини і природи. За його ноосферною теорією, біосфера перетворюється завдяки науковому мисленню на систему, в якій людина виступає її функцією, динамічним фактором. «Однією з ключових ідей, яка перебуває в основі теорії Вернадського про ноосферу, є те, що людина не є самодостатньою живою істотою, людина є частиною природи й існує в ній» [3, с. 25 – 26]. Тобто людина є частиною природи, знаходиться у постійному діалозі з навколишнім середовищем. Такий підхід дозволяє розглядати людство як наслідок еволюції природи. Взаємодія з навколишнім середовищем породжує нову біогенну силу, що стимулює розвиток і подальше заселення Землі. Сучасні виклики цивілізації – варварське ставлення до природи, загроза екологічної катастрофи та виробництво засобів масового знищення – свідчать

про необхідність кардинального повороту до розуміння витоків життя та принципів організованості біосфери. Ноосферний підхід передбачає, що ці проблеми мають перехідне значення, основним же завданням є формування нового способу мислення, орієнтованого на біосферно-планетарні цінності.

Володимир Вернадський, аналізуючи масштаби та вплив діяльності людства на біосферу Землі, стверджує, що людина як невід'ємна складова живої матерії, як носій свідомості несе відповідальність за розвиток біосфери та суспільства. Вчений наголошує, що об'єднане людство перетворюється на потужну геологічну силу, здатну завдяки своїм ідеям і діям змінювати біосферу для створення суспільства вільних і відповідальних індивідів. Саме цей новий стан, до якого ми поступово наближаємося, В. Вернадський називає ноосферою [8].

Слід підкреслити, що нинішній разючий прогрес наукового знання, відкриття на межі фантастики і реальності, їх практичне застосування стають все масштабнішими, що багаторазово збільшує порівняно з минулим відповідальність науки і вченого.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Відповідальність сучасного вченого полягає не лише у здобутті нових знань, але й у розумінні нерозривного взаємозв'язку людства і довкілля, прагненні у своїй науковій діяльності сприяти прогресивному розвитку системи «суспільство-природа». Усвідомлення цієї єдності може забезпечити збереження світової цивілізації та створити умови для духовного і матеріального прогресу.

Ідеї Володимира Вернадського про вплив науки на стан і розвиток системи «природа-людство» (ноосфери) дають можливість не тільки передбачити, але й забезпечити майбутнє людства. Його теорія є ґрунтом для синергії між знаннями й етикою, створенням умов, коли наукові досягнення постануть каталізатором позитивних змін світу.

Настанови і поради мислителя слугують важливим орієнтиром для сучасних учених, їх відповідального ставлення до своєї праці. Уважне вивчення спадщини Володимира Вернадського, яка є не лише фактом історії науки, але й скарбницею ідей, ще недостатньо оцінених сучасниками, допомагає нам визначити наше справжнє місце у світі та усвідомити, що гармонійне співіснування людини і природи є запорукою подальшого розвитку земної цивілізації.

Тема відповідальності науки і вченого перед людьми і природою, нашим спільним домом, за наслідки своїх відкриттів є перспективним напрямом гуманітарних досліджень, адже вплив ідей українського вченого світового рівня Володимира Вернадського на суспільну свідомість постає важливим фактором формування ноосферного мислення.

Список використаної літератури

1. Шевчук С. Ф. Проблема моральної відповідальності вченого у світлі постмодернізму. *Наукові читання – 2014: наук.-теорет. зб. ЖНАЕУ*. Житомир: ЖНАЕУ, 2014. Т. 3. С. 119–124.
2. Ясечкова Г., Конвіт М., Вартяк Л. Концепція ноосфери Вернадського та її відображення в етичних і моральних цінностях суспільства. *Історія науки і техніки.* 2022. Т. 12, вип. 2. С. 231–248.
3. Воробйова Л. В. Володимир Вернадський і фізична економія: монографія. Київ: КНЕУ, 2019. 173 с.
4. Чурсінова О. Наука і техніка у структурі та динаміці ноосфери. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Філософські науки.* 2007. № 578. С. 51–58.

5. Чурсінова О. Ю. Осмислення феномену техніки в історії української філософії в контексті європейської філософії техніки: автореф. дис. … канд. філос. наук : 09.00.05. Львів, 2014. 20 с.
6. Мелещенко Л. П. Моральний образ вченого в творчості В. І. Вернадського. *Наука та наукознавство*. 2008. № 2. С. 78–81.
7. Vernadsky V. I. Geochemistry & The Biosphere. Santa Fe, NM: Synergetic Press, 2007. 327 p.
8. Vernadsky V. I. The Biosphere / translated by David B. Langmuir. New York: Copernicus, 1998. 195 p.
9. Вернадський Володимир Іванович і Україна / НАН України, Комісія з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т історії України. Київ, 2011. Кн. 1: Науково-організаційна діяльність (1918–1921). 698 с. (Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського; т. 1).
10. Вернадський В. І. Листування з українськими вченими / НАН України, Комісія з наук. спадщини акад. В. І. Вернадського, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т історії України [та ін.]; ред. рада: Б. Є. Патон (голова) [та ін.]. У Вибрані наукові праці академіка В. І. Вернадського. Київ, 2011. Т. 2, кн. 2, ч. 1. С. 77–95.

VOLODYMYR VERDADSKIY ON THE RESPONSIBILITY OF THE SCIENTIST IN THE MODERN WORLD

Oksana Chursinova
Lviv Polytechnic National University,
Department of Philosophy,
Bandery St., 12, 79013, Lviv, Ukraine

Svitlana Povtereva
Prykarpattia Institute named after Mykhailo Hrushevsky Private Joint Stock Company «Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management»,
Department of Social and Humanitarian sciences,
St. Ivasyuka, 21, 82200, Lviv region, Truskavets, Ukraine

The article examines Volodymyr Vernadsky's ideas regarding the responsibility of scientists for the fate of humanity and Earth's biosphere, which is now threatened with total destruction. The authors analyze the content of the works of several Ukrainian scientists who, in one way or another, paid attention in their studies of Vernadsky's legacy to his concern over the tendency to separate the natural and humanitarian aspects in science. However, the article notes that the issue of a scientist's responsibility – which is quite prominent in many of Vernadsky's works–has not received sufficient attention in the Ukrainian humanitarian discourse.

The authors emphasize that in Volodymyr Vernadsky's scientific legacy, particularly in his theory of the noosphere (the stage of the biosphere's development), it is stressed that not only does nature influence humanity, but that humanity, through its scientific activity and organized structures, actively transforms the biosphere. Hence, it becomes necessary to anticipate the consequences of discoveries and their implementation into practical human activity. Therefore, the ethical component, the responsibility of the modern scientist, should become his or her internal moral stance.

The article demonstrates that Volodymyr Vernadsky always remembered the responsibility of people for the consequences of their interventions in nature. He was one of the first in the global intellectual community to understand and argue in his works for the necessity of considering nature and society as

a single, rapidly developing system, with scientific thought as an active factor in this dynamic. The ideas that became a revolutionary turning point in views on the development of the "nature-society" system were communicated by him, as a responsible scientist, to the European scientific community. Prominent representatives of this community, his students (E. Leroy, P. Teilhard de Chardin, and their followers), managed to achieve an ecological reorientation of scientific consciousness and subsequent human activity. According to the authors of the article, Vernadsky's theory of the noosphere still significantly contributes to the development of interdisciplinary approaches in science, the effective solving of global contemporary problems, and the promotion of innovative technologies that take into account environmental and human factors.

Key words: responsibility, science, nature, scientist, noosphere, global problems.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 219–225
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 219–225

УДК (091)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.25

ЛІБЕРАЛІЗМ – СОЛІДАРИЗМ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ ПОГЛЯДІВ ОТЦЯ МИКОЛИ КОНРАДА

Оксана Шеремета
Інститут філософії імені Г. С. Сковороди Національної академії наук України,
відділ історії філософії України,
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна

Стаття присвячена з'ясуванню історико-філософського контексту поглядів отця доктора Миколи Конрада (1876-1941) на протиставлення ідеологій лібералізму та солідаризму. Ще з кінця XIX ст. багато католицьких філософів своє завдання бачили у пошуках розв'язань складних питань сучасності, які з'являлися у наслідок впровадження згаданих ідеологій. Свої ідеї мислителі розвивали у межах соціального католицизму, а у навчальних закладах – католицької соціології. Власне викладання останньої допомагало М. Конраду формувати власні погляди у цьому напрямку. На це вказує зміст та бібліографія виданої отцем праці «Основні напрямки новітньої соціольогії. Перша часть. Лібералізм» (Львів: Видання «Богословії», Ч. 21, 1936). Вже із тексту видання помітно, що М. Конрад ґрунтовно працював над тим, яку ідеологію запропонувати натомість.

У результаті проведеного дослідження прослідковується зацікавлення М. Конрадом працями представників соціального католицизму та солідаризму, які на засадах неотомізму розвивали згадані напрямки. Серед них: А.. Шиманський, А. Рошковський, Л. Каро, Х. Романовський, Х. Пеш та інші. Використані українським філософом праці католицьких мислителів підтверджують вибір мислителя на користь солідаризму, а відтак можна ствердити, що М. Конрад формував власні погляди на нього у контексті розвитку європейської католицької релігійно-філософської думки, розбудованої на засадах неотомізму.

Ключові слова: історія філософії, лібералізм, солідаризм, неотомізм, М. Конрад.

Постановка проблеми. Ще з кінця XIX ст. й протягом міжвоєнного періоду багато католицьких філософів своє завдання бачили у пошуках розв'язань складних питань сучасності, які з'являлися у наслідок впровадження ідеологій лібералізму та соціалізму. Свої ідеї мислителі розвивали у межах соціального католицизму, а у навчальних закладах – католицької соціології. Власне викладання останньої допомагало отцю доктору Миколі Конраду (1876-1941) формувати власні погляди у цьому напрямку [Детальніше про біографію отця М. Конрада та історіографію вивчення його спадщини можна прочитати у: 15]. На це виразно вказує зміст та бібліографія виданої отцем праці «Основні напрямки новітньої соціольогії. Перша часть. Лібералізм» (Львів: Видання «Богословії», Ч. 21, 1936). Вже із тексту видання помітно, що М. Конрад ґрунтовно обдумував та паралельно працював над відповіддю на питання – яку ідеологію запропонувати натомість?

Питання було надзвичайно актуальним. До пошуків альтернативних ідеологій долучалися як духовні так і світські католицькі філософи, богослови етики, соціологи, економісти, вихідці з різних країн Європи. Велися вони серед науковців польських та українських кіл міжвоєнної Галичини. Праці багатьох з них були добре відомі отцю Конраду і він враховував їх дослідження у своїй праці із соціології. Особливої популярності серед католицьких мислителів набула ідеологія солідаризму. Її формуванню та розвитку варто приділити особливу увагу.

© Шеремета О., 2025

Виклад основного матеріалу. Однією з найбільших проблем кінця XIX ст. було так зване соціальне питання. Польський дослідник З. Валащук доводить, що поняття «квестії соціальної» ще перед відомою енциклікою Лева XIII «Rerum Novarum» (1891) сформулював у 1848 році представник німецького соціального католицизму, єпископ Майнца Еммануїл Вільгельм фон Кеттелер (1811-1877) [19, с. 156.]. Отримавши висвітлення у «Rerum Novarum», тема становища робітників, а разом з нею критика капіталізму та лібералізму, у тому числі в економічних питаннях, набуває поширення у творах багатьох католицьких мислителів, зокрема посланні митрополита А. Шептицького «О квестії соціяльній» (1904). З соціального питання свою працю «Основіні напрямки новітньої соціольогії. Перша часть. Лібералізм» розпочав і отець М.Конрад [5, с. 3]. Оскільки робітничі питання все ще залишалися досить гострими та потребували вирішення, то український філософ намагався знайти відповідь на них враховуючи досвід відомих неотомістів, представників соціального католицизму.

Дослідник П. Фіктус зазначає, що французька політично-правова думка посприяла популярності солідаризму в Польщі вже у XIX ст. Солідаризм як суспільно-політична доктрина найперше набула популярності у Франції. Термін «солідаризм» у 1839 році вжив П. Леру (P. Leroux). Пізніше відомою стала завдяки К. Жіду (1847-1932, Charles Gide) у його праці «*L'école nouvelle*» (1889) та Л. Буржуа (L. Bourgeois) у праці «*La solidarite* » (1897). До польських солідаристів Фіктус зараховує Я. Майку, Ч. Стрешевського, Я. Піваварчика, Є. Матулєвича, І. Чуму, А. Вуйцєцкого, а також відомих Конраду А. Шиманського (1881-1942), А. Рошковського (1894-1939), Л. Каро (1864-1939), Х. Романовського (1889-1960) [3, с. 239]. Перелічені мислителі та їх праці демонструють спроби розвитку солідаризму на різних підвалинах, зокрема християнських з яких поступово вибудовується й солідаризм католицький.

Польські католицькі мислителі А. Шиманський та А. Рошковський розвивали аспекти солідаризму у своїх соціологічних дослідженнях. Аналіз посилань отця Конрада у першій частині соціології вказує на те, що філософ часто опирається на праці польських неотомістів, особливо в питанні історії та ґенези лібералізму. Шеманський та Рошковський зазначали, що соціальний католицизм, одночасно виникає у кількох країнах. Цей напрямок гостро протиставлявся індивідуалістично-ліберальним принципам, зокрема у питанні невтручання держави у забезпечення справедливих умов праці. Його характеризують твердження про те, що: професійні організації є корисні та мають своє завдання, економічне життя повинно бути моральним, монархія є вищою від республіки [18, с. 449-450].

Засновником соціального католицизму Рошковський вважав католицького мислителя Еммануїла Вільгельма фон Кеттелера, який шукав вирішення соціального питання на ґрунті католицьких принципів. Спочатку бачив у ньому тільки релігійно-моральну сторону, а пізніше доходить висновку, що має воно також і економічний характер. Виступав з проектом створення робітничих кооперативів. Висував постулат перебудови суспільно-економічного устрою, очікував від держави інтервенції у галузі праці. Джерелом зла у суспільстві вважав розуміння приватної власності за римським правом, пропаговане лібералами, яке дозволяє капіталістам використовувати для заспокоєння своїх ненаситних прагнень те, що Бог призначив для поживи та матеріального забезпечення всіх. На противагу йому використовував поняття католицької приватної власності, розбудувавши його на підґрунті томістичної доктрини. Мали погляди Кеттлера і практичне застосування, стали основою для католицького руху в Німеччині, а також для програми партії Центру, однієї з найвпливовіших у німецькому парламенті у період Німецької імперії, діяльність якої сприяла пом'якшенню лібералізму [14, с. 9-11]. Томізм став основою

його творчості та дозволив створити оригінальну концепцію соціально-економічного розвитку суспільства.

Представники цього напрямку з'явилися у Франції, Німеччині, Швейцарії та інших європейських країнах. Серед представників німецького соціального католицизму Рошковський згадує В. Катрайна (1845-1931) та Хейнріха Пеша (1854-1926), австрійського – Й. Бідерляка (1845-1930) [Детальніше про використання праць згаданих мислителів Конрадом у: 16; 17]. У Польщі до них Рошковський крім себе також зараховує, зокрема, Шиманського та Каро. Цитуючи Х. Романовського, Рошковський погоджується з його думкою про те, що Кеттлер був для соціально-християнської економіки тим, ким був для лібералізму А. Сміт. Від нього датується поворот до християнських традицій у поглядах на організацію суспільної економіки. Цей поворот був санкціонований енциклікою Лева XIII «Rerum Novarum» (1891) [14, с.9].

На думку Шиманського «Rerum Novarum» є систематичним викладом католицької соціальної науки, опертої на соціальній філософії та етиці, пристосованої до умов капіталістичної економіки. Наголос на суспільно економічному, а не політичному її аспекті був характерним для католицьких мислителів досліджуваного періоду.

Під впливом «Rerum Novarum», як зазначав Рошковський, для ґрунтовного вивчення соціально-економічних питань у світлі католицької моралі під проводом католицького філософа, представника неотомізму, бельгійського кардинала Дезіре Фелісьяна Франсуа Жозефа Мерсье (1851-1926) було створено «Міжнародний союз соціальних студій» (1920). У його межах вчені філософи, соціологи, теологи, економісти представляли свої дослідження з різних галузей суспільно-економічного життя з метою його покращення. Розвиток соціального католицизму здійснювався як поодинокими мислителями так і міжнародними організаціями [14, с.15].

На думку Шиманського, енцикліка мала неабияке значення для виникнення науково-практичного руху під назвою християнська демократія у Франції, Італії, Бельгії. Для нього було характерним поєднання релігійної, політичної та суспільної діяльності. З політичного погляду він був республікансько-демократичним. У Франції рух християнської демократії, про яку згадує і Конрад, був створений для погодження католиків з республіканською формою правління. Натомість в Італії цей рух поборював певні труднощі, зокрема узгодження релігійної, суспільної та республікансько-політичної діяльності, свободи та залежності від єпископів. З цього приводу Апостольський Престол підкреслював в своїх посланнях, що християнська демократія є діяльністю релігійною і суспільною, але не політичною, якою католики можуть займатися в інших організаціях [18, с. 455-456]. Можливо ситуація з християнським демократичним рухом стала однією з причин акценту на соціально-економічному аспекті суспільних досліджень католицьких мислителів. Отже, можна припустити, що Конраду була добре відома історія соціального католицизму та його головні представники, зокрема Кеттелер.

Свої дослідження солідаризму присвятили Л. Каро та Х. Романовський. На праці цих мислителів посилається Конрад у першій частині соціології. Л. Каро відомий польський економіст, католицький мислитель який мав праці присвячені як солідаризму так і соціології. Вважав, що солідаризм не є в першу чергу питанням співчуття чи любові до ближнього, а передусім результатом об'єктивних соціологічних роздумів, які збігаються з більшістю рекомендацій релігії та філософських систем і найперше католицизму [1, с. 6]. З ним у цьому твердження погоджується Х. Романовський, польський професор, економіст, який також мав ґрунтовне напрацювання присвячене соціальному католицизму. На його працю, з християнської соціальної економіки [12], посилається Конрад та Рошковський.

Він є автором брошури присвяченої солідаризму. Власне у ній здійснює критику матеріалістичного, еволюціоністичного та атеїстичного солідаризму. Вважав прийнятними принципи солідаризму у християнській економіці. Також піддавав критиці бачення солідаризму Єжи Курнатовського [11], але на працю останнього у Конрада немає посилань.

Ще один прихильник солідаризму на якого посилається український неотоміст К. Жід, автор праці «La Solidarite», французький економіст, теоретик кооперації. Проте, Конрад не використовує згадану книгу. Одним з популяризаторів праць Жіда у Польщі був вже згаданий його послідовник Єжи Курнатовський (1874-1934), польський юрист та економіст, який з 1904 до 1908 навчався у Парижі і, ймовірно, тоді захопився поглядами французького мислителя. Він опрацював та переклав лекції К. Жіда і видав їх у 1908 році [4]. Очевидно саме це видання і використовував Конрад (важко сказати точно, оскільки не вказує перекладача і рік вибитий не чітко). Однак, в першій частині соціології Конрад посилається на працю Жіда тільки один раз, коли критикує еволюціонізм.

Натомість неодноразово Конрад звертається до напрацювань Х. Пеша. На думку Р. Е. Мулкахі (Richard E. Mulcahy, S.J.), дослідника поглядів німецького неотоміста [7; 8], католицький солідаризм, заснований на католицьких філософських принципах був сформований завдяки ідеям Х. Пеша. Е. О'Боєл (Edward O'Boyle), зазначає, що його «Підручник національної економіки» (Lehrbuch der Nationalökonomie) вважається коментарем до «Rerum Novarum» (1891) і джерелом для «Quadragesimo Anno» (1931) [9]. Цю думку підтверджує і Руперт Дж. Едерер (Rupert J. Ederer), почесний професор економіки в коледжі штату Державного Університету Буффало у Нью-Йорку, перекладач підручника Пеша англійською мовою [2]. Така популярність Пеша серед економістів має свої підстави й одні з них економічна освіта та ґрунтовність неотоміста. Пізніше солідаризм був розвинений учнями Пеша Густавом Гундлахом (1892-1963) та Освальдом фон Нел-Бреунінгом (1890-1991) [6; 19, с. 188]. Економічні та соціальні принципи, розроблені німецьким неотомістом, як вказують Едерер та О'Боєл ,а також зазначають видавці його праць, простежуються в енцикліках Пап від Пія XI до Івана-Павла II.

Як католицький мислитель Пеш розвиває власні ідеї у руслі соціального католицизму. Своїм завданням Пеш вважав створити альтернативну ідеологію як до лібералізму так і до соціалізму, які чи з позицій ідеалізму чи з позицій колективізму не могли ефективно розв'язати робітниче питання. Частини книги «Лібералізм, соціалізм і християнський соціальний порядок» [10] Пеш пише, видає і перевидає, як зазначають Рошковський та Валещук, між 1893 та 1907 [13, с. 135-137; 19, с. 158], що вказує на велику популярність досліджень. Його праця викликає зацікавлення і сьогодні, про що свідчать її неодноразове перевидання. Для популяризації поглядів Пеша неабияке значення мав англомовний переклад, здійснений Едерером. Едерер зазначав, що свою двотомну працю «Liberalismus, Sozialismus und Christliche Gesellschaftso» Пеш написав, коли став духівником у семінарії єпархії Мейнца, де проживав за щасливим збігом обставин у тому ж будинку, що і засновник соціального католицизму єпископ фон Кеттелер [2]. З. Валещук підкреслює подібність назви книги Пеша до відомої промови Кеттелера під заголовком «Лібералізм, соціалізм та християнство», виголошеної у 1871 році [19, с. 156, 163]. Подібність назв може вказувати на вплив поглядів Кеттелера на Пеша.

Дослідник поглядів німецького філософа отець З. Валещук зазначає, що під гаслом соціального християнського порядку Пеш розумів перші начерки нового економічного та соціального ладу, метою якого є заспокоєння потреби соціальної справедливості, забезпечення кожному у міру безпечного соціального існування. Для цього потрібно повернутися до порядку соціального та правового, подібного до середньовічних структур. Проте у книзі

«Лібералізм, соціалізм та соціальний християнський порядок» Пеш висновує, що повернення суспільства XIX ст. до середньовічних порядків неможливе. Тому здійснив певну корекцію своєї соціально-моральної моделі зв'язку одиниць. У межах аналізу християнського соціального порядку поставив тезу про відповідальність щодо природного права та головних інституцій держави, завдання і компетенції яких визначив як реалізацію постулату справедливості у промисловому суспільстві. Поглибив також своє переосмислення про суспільство як організм [19, с. 158].

Пеш, за Валещуком, бачив перед собою завдання рефлексії над можливостями нового порядку, а також реалізації ідеї поваги до кожної особи, що уможливлює поняття соціальної солідарності. Звідси розуміння солідаризму як фундаменту соціального порядку. Далі Валещук зазначає, що під кінець XIX століття романтична традиція німецького соціального католицизму починає занепадати. Сприяло тому розуміння невпинності промислового прогресу. У той період Пеш дистанціюється від попередніх поглядів під впливом економічних студій у Берліні, які допомогли краще зрозуміти динаміку економічних процесів. Близько 1890 р. у його мисленні з'являються нові акценти. Він відмовляється від тотального осудження капіталізму та лібералізму. Починає розділяти розвиток промисловості та капіталізм й критикувати негативні явища тільки у ньому й намагатися його реформувати, як і лібералізм [19, с. 170-171].

У межах берлінських економічних студій формує ставлення до етичного питання, яке характерне для історично-етичної школи економіки. Ця школа аналізували економічні процеси у контексті їх корисності для цілого суспільства і розташовує людину у самий центр, шукаючи поєднання економіки з етикою. Валещук зауважує, що згадана школа поділяється на старшу історичну та молодшу етичну, до представників якої, зокрема, належали Густав Шмоллер та Густав Шонберг. На праці з політичної економіки цих мислителів також посилається Конрад, що свідчить про спільність джерел у формуванні поглядів українського та німецького філософів [19, с. 172].

Отже, у результаті проведеного дослідження виразно прослідковується зацікавлення отцем доктором Миколою Конрадом працями представників соціального католицизму та солідаризму, які на засадах неотомізму розвивали згадані напрямки. Серед них: А. Шиманський, А. Рошковський, Л. Каро, Х. Романовський, Х. Пеш та інші. Вже у вступі до своєї праці «Основні напрямки новітньої соціольогії. Перша часть. Лібералізм» М. Конрад вказує на те, що альтернативою лібералізму вважає солідаризм. Використані українським філософом праці католицьких мислителів підтверджують цей факт. Відтак можна стверджувати, що М.Конрад добре знав історію розвитку соціального католицизму, що вплинуло на вибір саме ідеології солідаризму та дозволило мислителю розвивати власні погляди на нього у контексті розвитку європейської католицької релігійно-філософської думки, розбудованої на засадах неотомізму. Подальша реконструкція поглядів на солідаризм М. Конрада допоможе з'ясувати якою він бачив згадану противагу лібералізму.

Список використаної літератури

1. Caro L. Solidaryzm, jego zasady, dzieje i zastosowania. Lwów, 1931, 423 s.
2. Ederer J. R. Heinrich Pesch & the Economics of Solidarism. *New Oxford Rewiew* November 1986. URL: https://www.newoxfordreview.org/documents/heinrich-pesch-the-economics-of-solidarism/
3. Fiktus P. Doktryna faszyzmu w ujęciu polskiego solidaryzmu według myśli prawnej Leopolda Caro, ACTA UNIVERSITATIS WRATISLAVIENSIS No 3365. Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi XXXIII. Wrocław, 2011. S. 239-250. URL: https://repozytorium.

uni.wroc.pl/Content/108329/PDF/14_Fiktus_P_Doktryna_faszyzmu_w_ujeciu_polskiego_solidaryzmu_wedlug_mysli_prawnej_Leopolda_Caro.pdf
4. Gide K. Solidaryzm. Według wykładów Prof. Karola Gide'a. Opracował Jerzy Kurnatowski. Lwów, 1908. 305 s.
5. Конрад М. Др. Основні напрямки новітньої соціольогії. Перша часть. Лібералізм. Львів, 1936. 78 с.
6. Koslowski, P. (2000). Solidarism, Capitalism, and Economic Ethics in Heinrich Pesch. In: Koslowski, P. (eds) *The Theory of Capitalism in the German Economic Tradition. Studies in Economic Ethics and Philosophy. Springe*r, Berlin, Heidelberg. URL:https://doi.org/10.1007/978-3-662-04084-3_10
7. Mulcahy R. E., S.J. The Economics of Heinrich Pesch, New York: Henry Holt and Company, 1952. 228 p.
8. Mulcahy, R. E., S.J. The Peschian Value Paradox: A Key to the Function of Vocational Groups. *Review of Social Economy*. 1952. №1. pp. 32-41
9. O'Boyle E. Heinrich Pesch, S.J.: Grandpere of Solidarist Economics. URL: https://www.researchgate.net/publication/340950046_Heinrich_Pesch_SJ_Grandpere_of_Solidarist_Economics
10. Pesch Heinrich. S.J. Liberalismus, Sozialismus und Christliche Gesellschaftsordnung, Freiburg im Breisgau, 1899. 395 s.
11. Romanowski H.. Solidaryzm : Nowa teorja etyczna i społeczno-ekonomiczna: Szkic krytyczny. Warszawa, 1909. 32 s.
12. Romanowski H. Wstęp do ekonomii społeczney chrześcijańskiej. Warszawa, 1910. 240s.
13. Roszkowski A. Ks. Katolicyzm społeczny: zarys rozwoju poglądów społeczno-katolickich. Poznań, 1932. 206 s
14. Roszkowski A. Ks. Korporacjonizm katolicki. Poznań, 1932. 303 s.
15. Sheremeta O. Ідеї політичної філософії Миколи Конрада у релігійно-філософському контексті кінця XIX – першої половини XX ст.: лібералізм, націоналізм, соціалізм. *Galicji. Studia i materiały (1772-1918), Tom 8 (2022), «Filozofia w Galicji III»*. S. 138-168. URL: https://journals.ur.edu.pl/galisim/article/view/8144
16. Sheremeta O. Kontekst socjologiczny historyczno-filozoficznych badań ideologii liberalizmu Mykoły Konrada. *Studia z historii filozofii. Kwartalnik*. 2021. № 4. S. 83-100.
17. Шеремета О. Трансформація поглядів на лібералізм європейських католицьких мислителів та її рецепція у дослідженні М. Конрада. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2021. № 28. С. 39-51.
18. Szymański A. X. Zagadnienie społeczne. 3-e wyd., przerob. Lublin, 1939. 497 s.
19. Waleszczuk Z. ks. System Solidaryzmu Heinricha Pescha. *Perspektiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*. 2007. №1.S. 156-191.

LIBERALISM – SOLIDARISM: HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL CONTEXT OF FATHER MYKOLA KONRAD'S VIEWS

Oksana Sheremeta
H. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of history of philosophy of Ukraine,
Tryohsvyatytelska St., 4, 01001, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to clarifying the historical and philosophical context of the views of Father Doctor Mykola Konrad (1876-1941) on the opposition of the ideologies of liberalism and solidarism. Since the end of the 19th century, many Catholic philosophers have seen their task in finding solutions to

the complex issues of modernity that arose as a result of the introduction of the aforementioned ideologies. Thinkers developed their ideas within the framework of social Catholicism, and in educational institutions – Catholic sociology. The teaching of the latter actually helped M. Konrad to form his own views in this direction. This is indicated by the content and bibliography of the work published by father «Main Directions of Contemporary Sociology. Part 1. Liberalism» (Lviv: Ed. «Bohosloviia», Part 21, 1936). It is already noticeable from the text of the publication that M. Konrad worked thoroughly on what ideology to offer instead.

As a result of the research, M. Konrad's interest in the works of representatives of social Catholicism and solidarism, who developed the aforementioned directions on the principles of neo-Thomism, is traced. Among them are: A. Shymansky, A. Roshkovsky, L. Caro, H. Romanovsky, H. Pesch and others. The works of Catholic thinkers used by the Ukrainian philosopher confirm the thinker's choice in favor of solidarism, and therefore it can be stated that M. Konrad formed his own views on it in the context of the development of European Catholic religious and philosophical thought, built on the principles of neo-Thomism.

Key words: history of philosophy, liberalism, solidarism, neo-Thomism, M. Konrad.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 226–234
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 226–234

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.8:316.77
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.26

ІНФОРМАЦІЙНА АГРЕСІЯ РФ: ПІДХОДИ ТА МЕТОДИ МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ НА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В УКРАЇНІ[1]

Антон Бадер
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
Навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук
вул. Івана Банка, 3, 36003, м. Полтава, Україна

У статті наголошено, що з 2014 р. Україна стала ареною збройного протистояння, що розгорталося на нашій території. Підкреслено, що попри намагання супротивника подати початковий етап цього конфлікту як громадянську війну, фактично він був збройною агресією нового типу. Вказано, що ключову роль у підготовці та реалізації такого виду збройного насилля відіграє інформаційний компонент. Зауважено, що розвиток сучасних комунікаційних технологій, широкі можливості доступу до Інтернету та зростання популярності соціальних мереж сприяли поширенню маніпулятивного впливу на громадянське суспільство. Констатовано, що на початкових етапах наша держава не мала ефективних механізмів протидії цьому явищу. Зазначене призвело до формування певного сегменту в громадянському суспільстві України, що сприяв дестабілізації внутрішньополітичної ситуації та зростанню недовіри до державних інституцій. Акцентовано увагу на тому, що в умовах повномасштабного вторгнення рф особливо актуальним постає науковий аналіз підходів та методів інформаційного впливу на український медіапростір з метою розробки ефективних механізмів захисту громадянського суспільства від маніпулятивного впливу з боку росії.

У статті вказано, що інформаційна агресія російської федерації проти України почала реалізовуватись задовго до безпосереднього збройного протистояння в 2014 р. Наголошено, що для реалізації маніпуляцій російське керівництво обрало агресивний підхід, що спрямований на знищення або підкорення супротивника шляхом використання інформаційно-технічних та інформаційно-психологічних засобів боротьби. Зазначено, що до основних методів, застосованих рф проти України слід віднести дезінформацію, деморалізацію та дифамацію. Зроблено висновок, що інформаційна агресія росії спрямована як на дестабілізацію державних інституцій, так і на підрив самоідентичності українців, а її кінцевою метою є повне підкорення української політичної системи, знищення громадянського суспільства та ліквідація нашої незалежності загалом.

Ключові слова: інформаційна агресія, громадянське суспільство, підходи та методи маніпулятивного впливу рф.

З 2014 р. Україна стала ареною збройного протистояння, що розгорталося на нашій території. Попри намагання супротивника подати початковий етап цього конфлікту як громадянську війну, фактично він був збройною агресією нового типу. Ключову роль у підготовці та реалізації такого виду збройного насилля відіграє інформаційний компонент. Розвиток сучасних комунікаційних технологій, широке поширення доступу до Інтернету та зростання популярності соціальних мереж сприяли маніпулятивному впливу на

[1] Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021.

© Бадер А., 2025

громадянське суспільство. Слід констатувати, що на початкових етапах наша держава не мала ефективних механізмів протидії цьому явищу. Зазначене призвело до формування певного сегменту в громадянському суспільстві України, що сприяв дестабілізації внутрішньополітичної ситуації та зростання недовіри до державних інституцій. Відтак, в умовах повномасштабного вторгнення рф особливо актуальним постає науковий аналіз підходів та методів інформаційного впливу на український медіапростір з метою розробки ефективних механізмів захисту громадянського суспільства від маніпулятивного впливу з боку росії.

Науковий аналіз проблем, пов'язаних із феноменом «інформаційна агресія», активізувався у другій половині XX ст., коли технічні засоби впливу на масову аудиторію значно розширили можливості вибору підходів і методів маніпулювання. Вказаному напрямку присвятили свої розвідки такі західні науковці, як Дж. Лакофф [1], В. Лефевр [2], І. Валлерстайн [3]. Вітчизняні дослідники також зробили вагомий внесок у розробку цієї проблеми, зокрема О. Дубас [4], Н. Гуріна [5], С. Шпилик [6], Т. Бєльська [7], О. Сальнікова, І. Сівоха та А. Іващенко [8], В. Гурковський [9], Г. Почепцов [10], В. Тарасюк [11] та Н. Вітюк [12]. Водночас останні події у світі, зокрема повномасштабне вторгнення рф в Україну, зумовлюють необхідність зосередження уваги академічної спільноти на аналізі підходів та методів, що вже застосовувались в межах інформаційної агресії проти нашої держави.

Спираючись на сутнісні основи інформаційної війни, а також засоби й методи її реалізації, можна стверджувати, що інформаційна агресія російської федерації проти України почала діяти задовго до безпосереднього збройного конфлікту. Використані форми, методи, технології та засоби інформаційного впливу не є новими – вони давно розроблені та описані в науковій літературі [1, с. 57; 3, с. 451; 10, с. 22-25]. Зважаючи на значно менші ресурси й інформаційні можливості України порівняно з супротивником, слід визнати, що забезпечення повноцінного захисту національного інформаційного простору залишається вкрай складним завданням.

На нашу думку, до перших проявів інформаційної агресії та підготовчого етапу збройного вторгнення в Україну можна віднести низку фактів. Одним із них є так звана «Сирна війна» між Україною та росією, що розпочалася в лютому 2012 року із заборони Росспоживнагляду на ввезення українських сирів на територію російської федерації. Через засоби масової інформації російському населенню було подано відомості про нібито наявність пальмової олії у продукції українських виробників. Перевірка не виявила слідів використання рослинних жирів, проте, не отримавши підтвердження підозр, Росспоживнагляд висунув нові претензії, цього разу щодо технології виробництва сирів. У квітні всі звинувачення були зняті, а в травні поставки відновилися, проте запроваджена заборона завдала значної шкоди українським підприємствам. Зокрема, за даними Національної асоціації молочників «Укрмолпром», у 2012 році виробництво жирних сирів скоротилося на 7,6 %. Наслідком цієї інформаційної атаки стало звільнення близько 6000 українців, а державний бюджет зазнав втрат у розмірі 15 млн грн [9; 13, с. 302].

Ще одним проявом інформаційної агресії проти України слід уважати так звану «цукеркову війну», яка розпочалася із заборони російською санітарною службою постачання до росії продукції компанії «Roshen» – одного з найбільших українських виробників кондитерських виробів. Формальним приводом для заборони стало нібито виявлення бензопірену в молочному шоколаді цієї компанії. Однак, очевидно, що конфлікт мав суто політичне підґрунтя. Сьогодні вже зрозуміло, що проблема полягала не в безпеці продукції, оскільки цукерки «Roshen» постачаються до європейських країн, де стандарти якості є не менш жорсткими. Реальною ж причиною заборони стало оприлюднення проєкту угоди про

асоціацію України з ЄС, що викликало негативну реакцію з боку росії. У такий спосіб вона намагалася чинити тиск і перешкодити підписанню угоди. Наслідком цієї інформаційної атаки стало скорочення виробництва на чотирьох кондитерських фабриках «Roshen» – у Києві, Вінниці, Маріуполі та Кременчуці, що призвело до звільнення сотень працівників [9; 13, с. 302].

Особливої уваги заслуговують українсько-російські «газові війни», які також слід віднести до інформаційних. До 2014 р. газовий фактор залишався одним із ключових засобів маніпулятивного впливу росії на Україну. Політичне керівництво російської федерації неодноразово застосовувало газовий шантаж, використовуючи зміну цін на паливо як інструмент тиску на український уряд та громадянське суспільство. Крім того, через засоби масової інформації поширювалися чутки про можливий економічний крах України через скорочення поставок газу, а також наративи, спрямовані на дискредитацію нашої держави як надійного транзитера енергоресурсів.

Сьогодні російські спецслужби систематично використовують тарифну проблематику для тиску на громадянське суспільство України, посилюючи проблему методичною руйнацією енергетичної інфраструктури нашої країни. Варто додати, що жодна з україно-російських газових угод не була виконана повністю, а між країнами, які до 2014 р. мали підписаний договір про дружбу, відбулося кілька інформаційних «газових воєн». Наразі ж їхнє протистояння перейшло у фазу повномасштабного вторгнення російських військ на територію України. Зрозуміло, що зазначене суттєво вплинуло на внутрішню та зовнішню політику обох держав та домінуючий сегмент українського громадянського суспільства [13, с. 302, 303].

У вказаному контексті досить показово констатує В. Тарасюк, що до: «2012 р. Кремль практикував гнучкий ідеологічний підхід, проникаючи всередину громадських рухів і соціальних груп, щоб маніпулювати ними зсередини. За потреби він зловживав риторикою груп, в які хотів внести сум'яття, доводячи їх до абсурду через пародіювання. Як зазначають Голова правління Центру ліберальних стратегій у Софії Іван Крастєв та професор юридичного факультету Нью-Йоркського університету Стивен Голмс, безліч росіян чудово розуміють, що їм показують фальшиві новини. Але сила кремлівської влади не в тому, що вона намагається переконати людей в істинності своїх слів, а в тому, що вона дає зрозуміти, що має право диктувати умови «істини», а відтак зміцнювати свою силу і вплив. Інформаційні технології, зокрема телебачення, відіграють ключову роль у цьому суспільстві чистого спектаклю, яке називають по-різному: від «ТБ-кратії» до «постмодерної диктатури» [11, с. 164].

Отже, на жаль, наш власний досвід підтверджує, що інформаційна агресія, як правило, передує реальним (фізичним) війнам та воєнним конфліктам. Наприклад, інформаційне протистояння, яке передувало російсько-грузинській війні, розпочалося задовго до збройного конфлікту в Південній Осетії і мало виразне політичне підґрунтя. Аналогічний сценарій спостерігається і в контексті прихованої агресії росії в 2014 р. та повномасштабного вторгнення 2022 р., коли інформаційні маніпуляції передували безпосереднім бойовим діям, формуючи відповідне сприйняття ситуації як усередині країни, так і на міжнародній арені.

Дослідники проблеми інформаційних війн виділяють два основні підходи до визначення їхньої сутності та змісту. Перший – американський – розглядає інформаційну війну як комплекс заходів, спрямованих на досягнення інформаційної переваги над супротивником. Це відбувається шляхом упливу на його інформаційні системи, комп'ютерні мережі, суспільну й індивідуальну свідомість, а також на підсвідомість населення, військового

контингенту та державного керівництва. Важливою особливістю цього підходу є те, що інформаційна перевага випливає із загального рівня цивілізаційного розвитку країни, яка веде таку війну. Водночас це створює своєрідну можливість для супротивника адаптуватися до цієї моделі, орієнтуючись на її рівень життя та вектор розвитку [2; 4, с. 70].

Абсолютно протилежною до зазначеного вище підходу є модель інформаційного впливу, застосована росією проти України. Вона розглядає інформаційну війну в агресивному ключі, трактуючи її як засіб знищення або підкорення супротивника шляхом використання інформаційно-технічних та інформаційно-психологічних методів боротьби. Крім того, постійне застосування таких жорстких засобів пропаганди як усередині країни, так і за її межами, стало невід'ємною складовою існуючого державно-політичного режиму російської федерації. Одним із підтверджень цього є той факт, що рішення про розгортання інформаційної агресії ухвалюються на найвищому політичному рівні цієї держави [14]. Так, Ґ. Павловський, який певний час був наближений до вищих ешелонів влади у російській федерації наводить досить цікаву думку. «Є велика різниця між радянською пропаґандою та її новітньою російською версією. У радянські часи була важлива ідея правди. Навіть брешучи, радянські пропаґандисти намагалися довести, що кажуть «правду». Нині ж ніхто навіть не прагне підтвердити «правду». Можна казати що завгодно. Створювати нову дійсність» [15, с. 94].

Відповідно до розуміння суті та змісту інформаційної війни, політичне керівництво російської федерації обрало низку ключових прийомів для ведення інформаційних операцій. Варто зазначити, що в росії ці методи добре розроблені та багаторазово апробовані, а також підкріплюються висококваліфікованими кадровим потенціалом та масштабними технічними ресурсами. Також слід мати на увазі й фінансовий аспект. Так, кошти, залучені росією для ведення інформаційної війни, обчислюються десятками мільярдів доларів США. Важливо підкреслити, що специфіка політичного режиму рф дозволила активно використовувати так звані «цивільні» засоби масової інформації як інструмент інформаційного протистояння. При цьому зона впливу російських ЗМІ охоплює як зовнішню аудиторію так і внутрішнього споживача, який також є безпосереднім об'єктом інформаційних маніпуляцій [5; 13, с. 303].

На нашу думку, слід наголосити, що антиукраїнська пропаганда, яку веде росія, є невід'ємним елементом сучасних форм збройного насилля. Важливим є й ідеологічний аспект цієї інформаційної війни. Аналіз її змісту свідчить про те, що росія не лише веде боротьбу зі Збройними силами України, її державно-політичним керівництвом чи громадянським суспільством, а протистоїть Україні як самостійному явищу, заперечуючи її державність і суверенітет. Фактично, інформаційна агресія спрямована не лише на дестабілізацію державних інституцій, а й на підрив самої ідентичності українців як національно-політичного суб'єкта. Відповідно, кінцевою метою цієї війни є повне підкорення української політичної системи, знищення громадянського суспільства та ліквідація нашої незалежності загалом.

Так, В. Тарасюк на основі ґрунтовного аналізу називає наступні маніпулятивні технології, що застосовувала рф у інформаційній агресії проти України:

- кінофільми – формують образи героїв, популяризують акторів, створюють ціннісні орієнтири та впливають на сприйняття тих чи тих історичних подій;
- телесеріали – «мильні опери», щоб утримати глядача перед екраном телевізора режисери наповнюють емоційним змістом, який, аналогічно кінофільмам, покликаний формувати світоглядні наративи протягом більш тривалого часу, ніж кінофільми; саме кіносеріальна продукція покликана підтримувати вогник ностальгії за «щасливим життям» у СРСР;

– передачі та новинні сюжети на ТБ – розбавлення хронік подій «джинсою» створює ілюзію об'єктивності телевізійних новин та передач, особливо серед глядачів, що виховувалися на радянських принципах пропаганди, де телебачення позиціонувалося як голос влади;

– пости у Facebook та в каналах Telegram, відеоматеріали на YouTube та Instagram – аудіо-візуальна інформація найбільш приваблива й легко сприймається для широкого кола користувачів соцмереж, а авторитет лідерів думок, відсутність цензури та величезний неконтрольований потік інформації значно краще сприяють поширенню фейків, ніж, наприклад, засобами традиційних ЗМІ;

– політична реклама (на ТБ, в Інтернеті, зовнішня) – створення штучного переконання у популярності того чи того суб'єкта реклами; чим більше якогось обличчя /ТМ/ слогана ми бачимо, тим більш упізнаваними вони стають;

– вірусні повідомлення у Інтернет-месенжерах Viber/WhatsApp/Telegram/ Messenger – один з найефективніших способів поширення паніки з огляду на те, що більшість користувачів сприймає месенжери як персональний інструмент комунікації, особистий інформаційний простір, незалежний від уряду чи ЗМІ;

– ефірні та Інтернет-радіопередачі – завдяки особливостям людської поведінки короткочасні новинні та рекламні повідомлення у проміжках між розважальним контентом краще закарбовуються у пам'яті слухача;

– вірусні SMS – аналогічно повідомленням у популярних месенжерах вони розраховані на старшу вікову категорію, людей, які не користуються засобами Інтернет комунікації;

– анекдоти, чутки – належать до так званого «голосу народу», розповсюджуються вербально, не мають авторства й сприймаються як загальновизнані суспільні переконання та міркування;

– листівки, публікації у безкоштовних газетах та журналах – спрямовані на старшу аудиторію, тих, хто не тільки дивиться, а й читає, особливо безкоштовну пресу;

– масові розсилки на адреси е-пошти – маркетинговий прийом поширення реклами застосовується й для розповсюдження «сенсаційної» інформації/дезінформації/ фейкових повідомлень; зазвичай такі листи містять посилання на відео або інші джерела інформації; даний інструмент часто використовується для зараження комп'ютерної техніки різноманітними вірусами та шпигунськими програмами;

– розклеєні оголошення, розміщення плакатів та гасел на шляхопроводах/пересувних стендах/автомобілях – зазвичай застосовуються з метою психологічного тиску на об'єкт повідомлень ніж інформування оточуючих; такі повідомлення є короткими, гострими й образливими;

– заклики й гасла під час футбольних матчів та концертів – так звані ультрас/ футбольні фанати здатні популяризувати ті чи інші промови, особливо з огляду на онлайн трансляцію подій, під час яких застосовуються вказані методи інформаційного впливу;

– створення й поширення карикатур – на зміну раніше відомому виданню «Перець» з'являються авторські карикатури, що розповсюджуються у соцмережах; даний вид «народного мистецтва» досить влучно в сатиричній формі відображає відомі вади тих чи інших публічних діячів;

– проведення тематичних публічних заходів (виставки, флешмоби, театральні мініатюри й постановки тощо) – своєрідна активність культурної інтелігенції, покликана приваблювати увагу ЗМІ, має певний суспільно-виховний характер;

– прес-конференції, мітинги/пікети, заяви та звернення до правоохоронних органів, діяльність громадських організації/політичних партій, депутатські звернення та

запити – мають суспільно-політичне спрямування, націлені на створення інформаційних приводів і привернення уваги органів державної влади;

– інші дії, спрямовані на створення інформаційних приводів та їх висвітлення у ЗМІ/соціальних медіа з метою формування суспільних наративів, реакцій, переконань тощо [11, с. 158–160].

Узагальнивши поданий вище матеріал, маємо можливість стверджувати, що російська федерація здійснює інформаційний уплив на Україну через три основні методи: дезінформацію, деморалізацію та дифамацію. Дезінформація спрямована на нав'язування громадянському суспільству викривлених або відверто неправдивих уявлень про реальну ситуацію в Україні, компрометацію державної політики та маніпулювання масовою свідомістю. У цьому контексті варто відзначити, що російські фахівці до 2014 р. реалізували досить просту, але ефективну технологію. Вони використали один із найбільших страхів, що існує в громадській свідомості пострадянського суспільства, та прив'язали його до України й усього українського. Конкретним проявом цього є поширення стереотипних штампів, таких як «фашистський» Майдан, київська «хунта», «жидобандерівці», «нацистська» Національна гвардія. Ці терміни плавно переходять із одного інформаційного потоку в інший, формуючи заздалегідь сплановане негативне сприйняття України, що є ключовим елементом інформаційної агресії [6, с. 183, 184].

Так, у колективній монографії «Масова свідомість в зоні воєнного конфлікту на Донбасі» поданий ґрунтовний аналіз контенту соціальних мереж, що використовувався з метою реалізації інформаційної агресії проти України. Зокрема вказане дослідження виявило, що такий мем як «фашизм» застосовувався у наступних конфігураціях: фашистський хунта; фашизм України; український фашист; фашистський режим; фашистський держава; фашистський германію; український фашизм; Україна фашизм; перемога фашизм; боротьба фашизм; фашизм пройти; фашизм нацизм; фашистський України; звичайний фашизм; боротися фашизм; відродження фашизм; фашистський ідеологія; зробити фашизм; пропагувати фашизм; фашизм місце; фашизм країна; фашист бути; фашистський концтабір; нацизм фашизм; співпрацювати фашист [16, с. 191, 192].

У вказаному контексті Н. Вітюк зазначає, що: «під час висвітлення подій російсько-українського збройного протистояння на Сході України російською пропагандою щодо українських військовослужбовців постійно застосовуються вислови «фашисти», «бандерівські карателі», «українські націоналісти», «укри», «укропи», «правосеки», «київська хунта», які мають очевидні негативні конотації, містять семантичне забарвлення демонізації, сприяють дегуманізації образу бійця. В україномовній журналістській і політичній риториці на позначення бійців супротивника виникли вислови «проросійські бойовики», «найманці», «сепаратисти», «бандити», які теж мають негативне емоційно-смислове навантаження. Натомість позитивне експресивне значення й семантичне забарвлення героїзації в українській риториці мають вислови «захисники», «герої», «кіборги», а в проросійській – «ополченці», «легендарний бойовик» і «польовий командир, відомий сміливістю і зухвалістю» (про Арсенія Павлова – «Моторолу»), «республіки ЛНР і ДНР» (про окуповані території України)» [12, с. 33, 34].

Деморалізація українського суспільства здійснюється шляхом нав'язування деструктивних наративів, спрямованих на моральне виснаження, підрив дисципліни та погіршення морально-психологічного стану як особового складу Збройних сил, так і громадянського суспільства загалом. Інформаційні повідомлення, спрямовані на деморалізацію, акцентують увагу на військових невдачах української сторони, перебільшують або спотворюють інформацію про політичні й військові прорахунки керівництва, незадовільний рівень

матеріального забезпечення армії, фізичну та психологічну втому військовослужбовців унаслідок бойових дій і обстрілів. Крім того, особливий наголос робиться на начебто негативному ставленні населення на окупованих територіях до української влади, що має на меті створення враження про її слабкість і неспроможність ефективно реагувати на виклики [17, с. 114, 115].

У межах російської інформаційної агресії проти України широко застосовується дифамація – цілеспрямоване використання інформаційних каналів, зокрема офіційних державних ресурсів, для поширення спотворених версій подій, необґрунтованих припущень, чуток і відвертої брехні з метою дискредитації окремих осіб, державних інституцій та країни загалом [8, с. 137].

Російські засоби масової інформації та підконтрольні соціальні мережі наповнені великою кількістю матеріалів, що є яскравими прикладами дифамації. У таких сюжетах пропагується образ «кровожерливих» майданівців, поширюються вигадки про злочини «Правого сектору», демонізується діяльність «карателів» з Національної гвардії, а українських військових намагаються зобразити як бездушних виконавців злочинних наказів. Крім того, українську сторону неодноразово безпідставно звинувачували у знищенні малайзійського пасажирського лайнера, попри результати міжнародних розслідувань, а також у нібито навмисних обстрілах мирних поселень «касетними снарядами». Усі ці наративи спрямовані на формування викривленого уявлення про Україну як агресора та створення сприятливого підґрунтя для виправдання власних дій з боку російської федерації [18, с. 136-138].

Так, В. Тарасюк наводить досить цікаві данні, щодо вказаної проблеми. «Дослідження Українського кризового медіа-центру (УКМЦ) щодо української риторики трьох топових російських телеканалів («Россия 1», «Первый канал» та НТВ) з 1 липня 2014-го по 31 грудня 2017 року свідчать: третина всіх новин цих каналів присвячена Україні понад 90 % згадок про Україну – негативні, а головними об'єктами уваги російських ЗМІ є українські державні інституції, які російська пропаганда намагається дискредитувати та делегітимізувати. Дослідники УКМЦ розшифрували тексти головних випусків новин і токшоу на каналах «Россия 1», «Первый канал» та НТВ, а потім шляхом пошуку за ключовими словами виділили звідти висловлювання про Україну. Частка цих трьох телеканалів у росії становить майже 40 % ринку, і всі вони підпорядковуються Кремлю: «Россия 1» знаходиться в прямій власності держави (холдинг ВДТРК), у «Первого канала» держава – мажоритарний акціонер, а НТВ належить холдингу «Газпром-медіа», у структурі власності якого через «Газпром» теж присутня держава. 33 % проаналізованих повідомлень в ефірі цих телеканалів стосувалися України. Причому в другому півріччі 2017 р. з 10 новин лише одна була позитивна» [11, с. 168, 169].

Загалом, інспірація фактів та інсценування новин виступають базовими методами російської пропаганди, головна мета якої – спричинити в Україні громадський рух, спрямований на дискредитацію та повалення чинного державного ладу. Остаточним результатом цих дій має стати розчленування країни та ліквідація національної державності. Путінська теза про Україну як «державу, що не відбулася» зайвий раз підтверджує вказану логіку [7, с. 55].

Досить показовою є й теза Н. Вітюк. «Від самого початку активної стадії збройного протистояння на Сході України кремлівські пропагандисти намагалися всіма способами дискредитувати дії української влади та Збройних Сил України. З 2014 року російська пропагандистська машина розробила чимало антиукраїнських міфів, які інтенсивно «прокручувалися» у російських ЗМІ та в закордонних мас-медіа, які контролюються спецслужбами рф. Зокрема, Євромайдан трактувався як «зборище геїв, наркоманів, фашистів,

радикальних націоналістів та бандерівців», «фашистський переворот», внаслідок якого до влади прийшли сили «ультра-націоналістичного і фашистського характеру»; «революційні» засідання Верховної ради в 20-х числах лютого інтерпретувалися російськими ЗМІ як військовий переворот. Анексія Криму російськими пропагандистами дотепер розглядається не як захоплення частини території держави Україна, а як «повернення» «исконно русских земель в родную гавань» (чого варта тільки назва акції загарбання автономної республіки – «Крымнаш»!); активно нав'язуються міфологізовані символи Другої світової війни під лозунгами на кшталт «деды воевали» [12, с. 34].

Таким чином, інформаційна агресії російської федерації проти України почала реалізовуватись задовго до безпосереднього збройного протистояння в 2014 р. Для реалізації маніпулятивного впливу російське керівництво обрало агресивний підхід, що спрямований на знищення або підкорення супротивника шляхом використання інформаційно-технічних та інформаційно-психологічних засобів боротьби. До основних методів застосованих російською федерацією проти України слід віднести дезінформацію, деморалізацію та дифамацію. Варто наголосити, що інформаційна агресія росії спрямована як на дестабілізацію державних інституцій, так і на підрив самоідентичності українців, а її кінцевою метою є повне підкорення української політичної системи, знищення громадянського суспільства та ліквідація нашої незалежності загалом. На нашу думку, варто продовжити розкриття заявленої теми та сконцентруватись у майбутньому на аналізі інструментів, застосованих у інформаційній агресії рф проти України.

Список використаної літератури

1. Lakoff G. Don't Think Of An Elephant! Know Your Values and Frame the Debate: The Essential Guide for Progressives. : White River Junction, 2004. 200 p.
2. Lefebvre V. Algebra of Conscience: A Comparative Analysis of Western and Soviet Ethical Systems. Dordrecht, Holland, D.: Reidel Publishing, 1982, 220 p.
3. Wallerstein I. The Essential Wallerstein. New York : The New Press, 2000. 471 p.
4. Дубас О. Інформаційна війна : нові можливості політичного протиборства. *Освіта регіону*. 2010. № 1. С. 69-72.
5. Гуріна Н. Інформаційне протиборство – один з головних напрямків політики сучасних міжнародних відносин. URL: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=13657. (дата звернення: 12.08.2024).
6. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні... *Галицький економічний вісник*. 2014. № 4. С. 178-188.
7. Бєльська Т. В. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство та державну політику держави. *Вісник Національного університету цивільного захисту України*. 2014. Вип. 1. С. 49-56.
8. Сальнікова О., Сівоха І., Іващенко А. Стратегічні комунікації в сучасних війнах гібридного типу. *Social development & Security.* 2019. Val 9. № 5. С. 133-142.
9. Гурковський В. І. Особливості застосування інформаційної зброї в умовах глобального інформаційного суспільства. *Державне управління : удосконалення та розвиток. 2010. №4.* URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=123. (дата звернення: 04.03.2025).
10. Почепцов Г. Г. Смислові та інформаційні війні. *Інформаційне суспільство.* 2013. Вип. 18. С. 21-27.
11. Тарасюк В. М. Політико-правові засади застосування інформаційних технологій в умовах гібридної війни : дис... к. пол. наук: 23.00.02. Київ. 2018. 261 с.
12. Вітюк Н. Особливості дискурсу політичної пропаганди в умовах інформаційно-психологічної війни. *Збірник наукових праць: психологія,* 2019. № 24. С. 29-38.

13. Бадер А. В. Вплив інформаційної складової збройного насилля на політичний процес в Україні. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць.* 2017. Вип. 116. С. 301-305.
14. Інформаційне повідомлення. *Радник Путіна запропонував вдарити по українській армії, поки вона не зміцніла* URL: https://www.unian.ua/politics/926970-radnik-putina-zaproponuvav-vdariti-po-ukrajinskiy-armiji-schob-ne-dati-jiy-zmitsniti.html (дата звернення: 04.03.2025).
15. Moloney K. Rethinking public relations: PR propaganda and democracy. London: Routledge, 2006. 248 p.
16. Масова свідомість у зоні воєнного конфлікту на Донбасі : монографія / за ред. І. Ф. Кононова. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2018. 230 с.
17. Бадер А. В., Вовк С. О. Інформаційна агресія: стратегії та техніки маніпулювання. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Чис. 31. 2024, С. 110-115.
18. Бадер А. В., Вовк С. О. Маніпулятивний вплив друкованих та електронних джерел у реалізації інформаційної складової сучасного збройного насилля. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис.* Чис. 29. 2023, С. 133-141.

INFORMATION AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION: APPROACHES AND METHODS OF MANIPULATIVE INFLUENCE ON CIVIL SOCIETY IN UKRAINE

Anton Bader
SU «Lugansk Taras Shevchenko National University»,
Educational and Scientific Institute of Social Sciences and Humanities
Ivan Bank St., 3, 36003, Poltava, Ukraine

The article emphasizes that since 2014, Ukraine has become an arena of armed confrontation that has unfolded on our territory. It is emphasized that despite the enemy's attempts to present the initial stage of this conflict as a civil war, in fact it was an armed aggression of a new type. It is indicated that the information component plays a key role in the preparation and implementation of this type of armed violence. It is noted that the development of modern communication technologies, the widespread access to the Internet and the growth of the popularity of social networks contributed to the spread of manipulative influence on civil society. It is stated that at the initial stages, our state did not have effective mechanisms to counteract this phenomenon. This led to the formation of a certain segment in the civil society of Ukraine, which contributed to the destabilization of the domestic political situation and the growth of distrust in state institutions. The article emphasizes that in the conditions of a full-scale invasion by the russian federation, a scientific analysis of approaches and methods of information influence on the Ukrainian media space is particularly relevant in order to develop effective mechanisms for protecting civil society from manipulative influence from the russian federation.

The article indicates that the information aggression of the russian federation against Ukraine began to be implemented long before the direct armed confrontation in 2014. It is emphasized that to implement the manipulative influence, the russian leadership chose an aggressive approach aimed at destroying or subjugating the enemy through the use of information-technical and information-psychological means of struggle. It is noted that the main methods used by the russian federation against Ukraine include disinformation, demoralization and defamation. It is concluded that russia's information aggression is aimed both at destabilizing state institutions and undermining the self-identity of Ukrainians, and its ultimate goal is the complete subjugation of the Ukrainian political system, the destruction of civil society and the elimination of our independence in general.

Key words: information aggression, civil society, approaches and methods of manipulative influence of the russian federation.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 235–242
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 235–242

УДК 321
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.27

КОНЦЕПТ АГОНІСТИЧНОЇ ДЕМОКРАТІЇ: ТЕОРЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ТА ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ УЧАСТІ ІНДИВІДІВ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

Оксана Баштанник
Національний технічний університет Дніпровська політехніка,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра історії та політичної теорії,
просп. Дмитра Яворницького, 19, 49005, м. Дніпро, Україна

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що ефективність взаємодії між суб'єктами політичного процесу, зокрема – управлінським інституціями, у сучасному світі визначається як важливий фактор впливу на прийняття управлінських рішень, врегулювання кризових ситуацій та підтримання політичної стабільності на макросистемному рівні. У світоглядно-теоретичній площині така взаємодія на сьогодні може досліджуватися і базуватися на комплексі різноманітних підходів, теорій, серед яких є підстави виділяти теорію агоністичної демократії. Автором обґрунтовується теза про те, що на сьогодні слід більше уваги спрямувати на прикладні аспекти здійснення політичної влади згідно положень теорії агоністичної демократії, при необхідності реалізуючи міждисциплінарні дослідження у предметному полі політичної науки, державного управління, правознавства та ін. Метою аналізу є дослідження змістовної сутності концепту агоністичної демократії в контексті того, яким чином в її рамках формулюються теоретико-філософські засади та конкретизуються прикладні аспекти участі особи у політичних процесах.

В результаті проведеного дослідження було встановлено, що окремі складові теорії агоністичної демократії можуть бути покладені в основу дослідження особливостей інституціоналізованої взаємодії в системі публічної влади щодо забезпечення можливостей участі у реалізації державної влади в умовах реформи децентралізації. Також, положення теорії агоністичної демократії можуть виступати як нормативно-філософське підґрунтя концептуалізації феномену муніципалізму, в рамках якого виокремлюються муніципальні права людини і громадянина в системі політичних прав. Реалізація вказаного типу прав у макромасштабі політичного процесу відкриває можливості подолання такого кризового явища як дефіцит демократії в наднаціональній системі управління, що може бути об'єктом подальших наукових досліджень у даному напрямі. Розглянута проблематика представляє особливу актуальність для України у зв'язку із закріпленням у Конституції незворотності її європейського та євроатлантичного курсу та положень щодо забезпечення реалізації курсу на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО вищими інституціями державної влади.

Ключові слова: агоністична демократія, агоністичний лібералізм, політична філософія, муніципальні права, муніципальна реформа

Постановка проблеми. Ефективність взаємодії між суб'єктами політичного процесу, зокрема управлінським інституціями у сучасному світі визначається як важливий фактор впливу на прийняття управлінських рішень, врегулювання кризових ситуацій та підтримання політичної стабільності на макросистемному рівні. У світоглядно-теоретичній площині така взаємодія на сьогодні може досліджуватися і базуватися на комплексі різноманітних підходів, теорій, серед яких є підстави виділяти теорію агоністичної демократії. Принцип агонізму (змагальності) з певної точки зору вказує на одну з найбільш

© Баштанник О., 2025

значущих ознак втілення демократії у прикладному вимірі, тому можливості і механізми його дотримання потребують поглибленого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському дослідницькому середовищі теорія агоністичної демократії, феномен агоністичності (зокрема, агоністичний лібералізм) вивчається переважно в ідейно-філософському контексті. В дослідженнях Є. Батракіної, М. Леськів, Д. Шевчука, М. Баймуратова та ін. знаходить своє відображення як критичний аналіз безпосередньо теорії агоністичної демократії (зі всіма суперечностями, що властиві науковому знанню), так і дослідження на її основі місця і ролі людини в політичних процесах в широкому сенсі розуміння сутності політики. Також, важливою є вивчення практичної спрямованості положень як теорії агоністичної демократії, так і агоністичного лібералізму, що розкривається через дослідження проблем розвитку громадянського суспільства, зокрема в Україні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. На нашу думку, слід більше уваги спрямувати на прикладні аспекти здійснення політичної влади згідно положень теорії агоністичної демократії, при необхідності реалізуючи міждисциплінарні дослідження у предметному полі політичної науки, державного управління, правознавства та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження змістовної сутності концепту агоністичної демократії в контексті того, яким чином в її рамках формулюються теоретико-філософські засади та конкретизуються прикладні аспекти участі особи у політичних процесах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розгляд досліджуваної проблематики вважаємо за необхідне почати із аналізу фундаментальних, філософських основ концептуалізації явища агонізму у політичній сфері буття суспільства. Агоністичний вимір політичних процесів може розглядатися як складова частина метаструктури політичної сфери функціонування суспільства, що обґрунтовується у працях Д. Шевчука (зокрема монографії «Смисл і межі політичного»). У своєму дослідженні філософських основ політичної теорії вчений зауважує наступне: «представити політичне можна у трьох його вимірах, що складає його своєрідну типологію. По-перше, політичне постає як антагоністичне. Згідно зі К. Шмітом, виражається воно через протиставлення друг-ворог. … По-друге, політичне можна визначити як агоністичне. … Політичний світ, наповнений агонізмом, перетворюється на спільний символічний простір, контекст, який дозволяє існувати різним поглядам на те, як цей простір організовувати. По-третє, політичне може бути окреслене як уявлене і символічне. Політичний світ у даному випадку розуміється як простір, що конституюється на основі соціальної уяви та символічних обмінів» [1, с. 185-186]. Д. Шевчук виокремлює ключові теорії, що репрезентують дослідження агоністичного виміру політики (теорію агоністичної демократії Ш. Муфф і теорію агоністичного лібералізму Дж. Грея), спираючись на основні положення яких ми будемо розглядати особливості відповідного формату взаємодії у ситуації політичної участі.

Дж. Грей формулює визначення змісту поняття агоністичного лібералізму, яке, на нашу думку, скоріше ставить нові завдання перед вченими і політиками, ніж надає чіткі відповіді на загальні питання. «Агоністичний лібералізм – це застосування в політичній філософії моральної теорії ціннісного плюралізму – теорії, згідно з якою існує незмінна різноманітність кінцевих цінностей (благ, переваг, варіантів, причин для дії тощо), і коли ці цінності вступають у конфлікт або конкуренцію один з одним, немає всеосяжного стандарту чи принципу, немає загальної валюти чи міри, за допомогою яких такі конфлікти можна розглядати або вирішувати» [2, p. 116]. Можливо зауважити, що такий підхід спонукає до напрацювання політичних рішень у відповідності із особливостями конкретної

управлінської проблеми, а не відтворення схематичних норм політичної дії, що властиво автократичним практикам реалізації влади.

Досліджуючи сутність феномену громадянського суспільства з позицій політичної філософії, Д. Шевчук зауважує, що положення теорії агоністичного лібералізму можуть бути покладені в основу стратегії трансформації громадянського суспільства в Україні як державі з пострадянським минулим. «Агоністичний лібералізм, утверджуючи розуміння політичного як агоністичного, прагне віднестися до актуальної ситуації зростання різних рухів, що ґрунтуються на різних традиціях та ідентичностях. Не нав'язування універсалістських моделей, але визнання суспільного плюралізму, що однак передбачає єдність спільноти – саме це можемо взяти з концепції агоністичного лібералізму за орієнтир у розбудові громадянського суспільства» [3, с. 18]. Такий підхід вченого є вкрай важливим для як дослідження наявних особливостей розвитку громадянського суспільства в Україні, так і напрацювання рекомендацій для інституцій державної влади та громадянського суспільства щодо можливостей їх ефективної взаємодії.

Ш. Муфф також звертається до аспектів плюральності, коли вибудовує концепцію агоністичної демократії і формулює поняття агоністичного плюралізму як моделі ефективної взаємодії учасників політичного процесу: «модель «агоністичного плюралізму», яку я відстоюю, стверджує, що головним завданням демократичної політики є не усунення пристрастей і не відведення їх у приватну сферу, щоб зробити можливим раціональний консенсус, а мобілізація цих пристрастей для сприяння демократичним проєктам» [4, p. 755-756]. Це принципово важливі тези для розуміння необхідності інституціоналізації врегулювання політичних конфліктів та організації відповідної системи взаємодії суб'єктів політичного процесу на різних рівнях.

Як і будь-яка наукова теорія, теорія агоністичної демократії має певні дискусійні положення, що, втім, не знижують її евристичного потенціалу, але спонукають до подальшого дослідницького пошуку механізмів її адаптації до політичної реальності. Як відзначає в цьому контексті Є. Батракіна: «Муфф і сама намагається знайти раціональні обґрунтування для агоністичної демократії, намагаючись запобігти наслідкам деструктивного характеру антагонізму. … Автор не дає чітких відповідей, як може антагонізм, що передбачає насильство, поступово переходити в агонізм, орієнтований на демократичні процедури. А ліберальні принципи свободи і рівності, що перетворюють легітимних ворогів в суперників, розкривають внутрішнє протиріччя агоністичної теорії» [5, с. 178]. У відповідь на такого типу критику можливо зауважити, що філософська теорія і не формується таким чином, щоб передбачати всі можливі особливості функціонування механізмів управління та їх розвитку, що є предметом дослідження інших суспільних наук. В рамках безпосередньо політичної філософії також можливо наблизитись до пояснення зазначеним вище суперечностям, як це робить, наприклад, О. Гайко: «В основі демократії є логіка виключення, тобто визначення того, які суспільні групи не можуть представляти народ. Але, разом з цим, демократія – це боротьба певних груп, які не можуть говорити від імені народу, за отримання слова, за те, щоб їхню мову визнавали мовою повноцінних громадян. Така характеристика демократії дає нам змогу зрозуміти, чому агоністична модель демократії таку значну увагу приділяє політичному» [6, с. 122]. В іншому випадку, відсутність реальної змагальності між суб'єктами політичного процесу із чіткою ідентичністю, орієнтованість на максимально консенсусні, майже нейтральні рішення, швидше зруйнує політичний процес, ніж конфлікти зі складним потенціалом врегулювання.

Важливим аспектом в рамках досліджуваної проблематики є також осмислення людиновимірної складової у формуванні сфери перебігу політичних процесів. Це

обґрунтовується значущістю гуманізаційної спрямованості в рамках реалізації управлінської діяльності, що може бути концептуалізована як простір публічної політики. Л. Яковлева визначає публічну сферу як таку, що «характеризується універсальністю та змагальністю громадян, які володіють громадянськими (республіканськими) чеснотами» [7, с. 97]. Також, вказана дослідниця відзначає, що «у праці Г. Арендт «Становище людини» ідеалом публічності виступає агоністична демократія» [7, с. 97]. У цій фундаментальній роботі Г. Арендт звертає увагу, що властиве її сучасникам розуміння принципу рівності, яке бере витоки у філософській думці Нового часу, не є тотожним до світоглядних основ і політичної практики реалізації принципу рівності у Стародавній Греції. «Належати до кількох «рівних» (homoioi) означало мати дозвіл жити серед рівних собі; але в цю громадську сферу, в поліс, нестримно проникав агоністичний дух, коли кожен постійно прагнув відрізнятися від інших, щоб за допомогою унікальних справ і досягнень довести, що він найкращий серед усіх» [8, с. 48]. Отже, агонізм можливо розглядати не лише як один із принципів структурування сфери політичних відносин, але і як ціннісний орієнтир для політичної соціалізації індивідів і визначення рівня їх суспільної зрілості. М. Леськів у своєму дисертаційному дослідженні зазначала, що саме на основі положень агоністичної теорії сучасної політичної науки можливо визначити, як через вирішення проблем ідентифікації, конфліктів та згуртованості політичне впливає на людину» [9, с. 85].

Прикладний вимір функціонування агоністичної демократії як теоретичної основи для формування моделі реалізації інституційної взаємодії в системі владних відносин національної держави досліджується українськими вченими переважно на основі аналізу місцевого рівня управлінського процесу. Наприклад, на положення теорії агоністичної демократії спирається Л. Зеленкевич, здійснюючи вивчення соціально-культурних аспектів та регіональних особливостей реалізації реформи децентралізації в Україні (станом на 2019 р.). Зокрема, дослідниця відзначає наступне: «Самоврядування в ОТГ, що є управлінським принципом, насправді має і політичний характер, так як є виразом демократії. … Адепти агоністичної демократії (найвідомішою є Шанталь Муфф) пропонують іншу модель, яка передбачає відносини друг/ворог перетворити в відношення ми/вони. Це більш м'яка форма конфліктних відносин. Агоністична демократія – виходить з передумови, що конфлікт в співтоваристві неминучий, тому треба не намагатися уникнути або ігнорувати цей конфлікт, а враховувати його в процесі прийняття рішень» [10, с. 54-55]. Виокремлення подібної предметної складової дослідження спонукає нас до формування аналітичного завдання щодо вивчення відповідного рівня інституційної взаємодії в рамках реалізації локальних управлінських відносин.

Досліджуючи сутнісні складові концептуалізації муніципалізму як окремого феномену інституціоналізації владних відносин, І. Посторонко, серед іншого, зазначає, що «практична складова муніципалізму у сфері загальнодержавної та муніципальної демократії полягає … в ознайомленні широких верств населення з новими досягненнями демократичної участі людини в управлінні державними та місцевими справами (партисипаторна / демократія участі, деліберативна / дорадча демократія, агрегативна / комплексна демократія, що одночасно вирішує колективні та індивідуальні інтереси, агоністична / демократія узгоджувальних процедур та інші види демократії, що можуть бути застосованими в рамках муніципалізму)» [11, с. 68]. З такої точки зору, особливого значення набуває застосування управлінськими структурами принципу респонсивності як здатності реагувати на суспільні запити, не втрачаючи при цьому потенціалу власної інституціональної спроможності.

Вивчаючи особливості розвитку муніципальної влади в загальній системі публічної влади в Україні, М. Баймуратов вважає за необхідне акцентувати також на формах демократії, які складають підґрунтя для цих процесів. Аналізуючи взаємовплив впровадження принципів агоністичної демократії та функціонування публічної муніципальної влади, вчений вказує на те, що це «дає конкретну можливість через повноваження ОМСВ та їх розширення і вдосконалення урізноманітнити життя у відповідності з демократичними цінностями, що збагачує жителів-членів територіальної громади та робить локальний соціум більш осучасненим та телеологічно спрямованим за допомогою появи більш широкого кола демократичних інститутів, дискурсів та форм життя, які сприяють індивіду в ідентифікації з демократичними цінностями» [12, с. 14-15]. Таким чином, є підстави стверджувати, що конструювання управлінських відносин на вказаних засадах сприятиме стабілізації політичної системи (як на локальному рівні, так і на загальнонаціональному), оскільки для громадян передбачається і забезпечується доступ до механізмів впливу на процес прийняття рішень.

На теоретико-методологічний підхід М. Баймуратова до аналізу політико-філософських основ організації публічної муніципальної влади пізніше спирається Б. Кофман. «Необхідно також зазначити, що перелік індивідуальних муніципальних прав членів ТГ також не є вичерпним. Такі права зазвичай можуть бути розширеними та доповненими завдяки локальному статутному будівництву. Разом із тим, у перспективі, нами вбачається суттєве розширення колективних та індивідуальних муніципальних прав завдяки використанню нових механізмів, що містять в собі як вдосконалені існуючі форми локальної демократії, так і нові її форми» [13, с. 69]. Досліджуючи конституційно-правовий статус людини і громадянина, вчений окремо виділяє муніципальні права, розвиток яких є показником модернізації правової системи, одним із складових гуманізації механізмів реалізації державної влади, трансформації взаємодії держави і громадянського суспільства в цілому.

Ґрунтовний аналіз сутності дефіциту демократії в Європейському Союзі також потребує дослідження, яке, наприклад, здійснюється М. Баймуратовим у одній з його вже новітніх праць. Вчений обґрунтовує тезу про те, що «в основі подолання феноменології «дефіциту демократії» лежить об'єктивація та активізація системи комунікативної взаємодії жителів-членів територіальних громад держав-членів ЄС в контексті розвитку форм безпосередньої демократії, включаючи нові форми демократичної участі людини в обговоренні та прийнятті рішень в сферах місцевого, регіонального самоврядування, а також на загальнодержавному та наднаціональному рівнях» [14, с. 7]. Особливої актуальності зазначене набуває з огляду на інтеграційні прагнення України та реальні трансформації як інституційної структури управління, так і всієї політичної системи держави на шляху до членства у Європейському Союзі.

Зокрема, 06 вересня 2024 р. в м. Києві була проведена присвячена обговоренню даної проблематики IX Всеукраїнська науково-практична конференція на тему «Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості». У відкритому доступі, на даний момент, розміщено відеозапис та стенограму засідання конференції, тож будь-який громадянин може самостійно переконатися, наскільки широке коло проблематики було розглянуто учасниками заходу. Наприклад, нашу увагу привернув напрям залучення молоді до розвитку місцевого самоврядування та реалізації муніципальної реформи в контексті досягнення відповідності критеріям інтеграції до ЄС. У своєму виступі керівник Проєкту USAID «ГОВЕРЛА» М. Гоголадзе особливо підкреслила, що «Проєкт USAID «ГОВЕРЛА» підтримує молодь у оволодінні знаннями проблем децентралізації та розвитку місцевого самоврядування. Для нас дуже

важливо залучити саме молодих людей до наших проєктів, аби спільно знаходити правильні рішення» [15]. На жаль, іноземними партнерами на сьогодні ускладнено фінансування та організаційна підтримка таких проєктів, втім ми сподіваємося, що така ситуація є тимчасовою і після відновлення нормального політичного курсу США буде відновлено і допомогу у сфері реформ.

Висновки і перспективи подальших розвідок. В результаті проведеного аналізу нами було встановлено, що теорія агоністичної демократії має не лише евристичну цінність як складова сучасної політичної філософії лібералізму, але може бути також основою для формування принципів реальної політичної конкуренції в рамках моделі дорадчої демократії. Попри, на перший погляд, усталеність бачення ефективності функціонування публічної сфери політики як простору взаємоузгодження інтересів держави та громадянського суспільства, на сьогоднішній день залишається актуальним вирішення проблеми формування індивідуальної суб'єктності учасників політичного процесу.

Окремі складові теорії агоністичної демократії українськими вченими покладені в основу дослідження особливостей інституціоналізованої взаємодії в системі публічної влади щодо забезпечення можливостей участі у реалізації державної влади в умовах реформи децентралізації. Також, положення теорії агоністичної демократії можуть виступати як нормативно-філософське підґрунтя концептуалізації феномену муніципалізму, в рамках якого виокремлюються муніципальні права людини і громадянина в системі політичних прав.

Реалізація вказаного типу прав у макромасштабі політичного процесу відкриває можливості подолання такого кризового явища як дефіцит демократії в наднаціональній системі управління, що може бути об'єктом подальших наукових досліджень у даному напрямі. Розглянута проблематика представляє особливу актуальність для України у зв'язку із закріпленням у Конституції незворотності її європейського та євроатлантичного курсу та положень щодо забезпечення реалізації курсу на набуття повноправного членства України в ЄС та НАТО вищими інституціями державної влади.

Список використаної літератури:

1. Шевчук Д. М. Філософські передумови політичної теорії. *Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць.* Вип. 13. 2012. С. 184–192.
2. Gray J. Agonistic Liberalism. *Social Philosophy and Policy.* 1995. № 12 (1). P. 111-135.
3. Шевчук Д. М. Громадянське суспільство в горизонті філософського осмислення. *Розвиток громадянського суспільства в Україні: минуле, сучасність, перспективи* : колективна монографія / за заг. ред. О. М. Руденко, С. В. Штурхецького. Острог, 2014. С. 8-20.
4. Mouffe, C. Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism? *Social Research*, 1999. № 66(3). P. 745–758.
5. Батракіна Є. Є. Концептуальні суперечності в теорії агоністичної демократії Ш. Муфф. *Гілея.* 2016. Вип. 113. С. 176-179.
6. Гайко О. С. Національний суверенітет в неовеберіанських теоріях держави : дис. … канд. політ. наук : 23.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2018. 195 с.
7. Яковлева Л. І. Обґрунтування легітимності публічної влади у ліберальній, республіканській та дискурсивній традиціях. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право.* 2018. № 3 (39). С. 96-102.
8. Арендт Х. Становище людини. Львів: Вид-во «Літопис», 1999. 255 с.

9. Леськів М. Є. Принципи концептуалізації поняття «людина політична» в сучасній політичній науці : дис. … канд. політ. наук : 23.00.01 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. Львів, 2018. 205 с.
10. Зеленкевич Л. П. Соціокультурні чинники та соціальні ризики децентралізації в сільських громадах (на прикладі Запорізької області) : дис. … канд. соціол. наук : 22.00.04 / Класичний приватний університет. Запоріжжя, 2019. 244 с.
11. Посторонко І. Г. Феноменологія муніципалізму: до виокремлення структурних блокових елементів. *Вісник університету ім. А. Нобеля. Серія «ПРАВО».* 2021. № 2 (3). С. 67-71. DOI: https://doi.org/10.32342/2709-6408-2021-2-3-7
12. Баймуратов М. О. Муніципальна влада в системі публічної влади в Україні в умовах муніципальної реформи. *Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості* : тези доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 08 груд. 2017 р.). Київ, 2017. С. 12-16.
13. Кофман Б. Я. Муніципальні права людини (особистості) як фактор вдосконалення конституційно-правового статусу людини і громадянина. *Часопис Київського університету права.* 2019. № 2. С. 64-71.
14. Баймуратов М. О. Дефіцит демократії в Європейському Союзі: до поняття та розуміння феноменології. *Вісник університету ім. А. Нобеля. Серія «ПРАВО».* 2022. № 1 (4). С. 6-22. DOI: https://doi.org/10.32342/2709-6408-2022-1-4-1
15. В Києві відбулася IX щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція «Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості». URL: https://www.socosvita.kiev.ua/node/3014

THE CONCEPT OF AGONISTIC DEMOCRACY: THEORETICAL AND PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS AND APPLIED ASPECTS OF INDIVIDUAL PARTICIPATION IN POLITICAL PROCESSES

Oksana Bashtannyk
Dnipro University of Technology,
Institute of Human and Social Sciences, Department of History and Political Theory,
avenue Dmytra Yavornytskoho, 19, 49005, Dnipro, Ukraine

As a result of the research, it was found that the effectiveness of interaction between the subjects of the political process, in particular – administrative institutions, in the modern world is defined as an important factor influencing managerial decision-making, resolution of crisis situations, and maintenance of political stability at the macrosystem level. In the ideological and theoretical plane, such interaction can be studied and based today on a complex of various approaches and theories, among which there are reasons to single out the theory of agonistic democracy. The author substantiates the thesis that more attention should be paid today to the applied aspects of the exercise political power according to the provisions of the agonistic democracy theory, if necessary, implementing interdisciplinary research in the subject field of political science, public administration, law, etc. The purpose of the analysis is to study the substantive essence of the agonistic democracy concept in the context of how theoretical and philosophical principles are formulated within its framework and applied aspects of individual participation in political processes are specified.

As a result of the research, it was found that particular components of the theory of agonistic democracy can be used as a basis for studying the features of institutionalized interaction in the system of public power in order to ensure opportunities for participation in the realisation of state power in the context of decentralization reform. Also, the provisions of the agonistic democracy theory can perform as a normative and philosophical basis for conceptualizing the phenomenon of municipalism, within municipal

human and citizen rights are distinguished in the system of political rights. The implementation of this type of rights on the macroscale of the political process opens up possibilities for overcoming such a crisis phenomenon as the deficit of democracy in the supranational system of governance, which may be the object of further scientific research in this area. The issues considered are of particular relevance for Ukraine due to the Constitution's enshrining of the irreversibility of its European and Euro-Atlantic course and provisions on ensuring the implementation of the course towards Ukraine's full membership in the EU and NATO by the highest institutions of state power.

Key words: agonistic democracy, agonistic liberalism, political philosophy, municipal rights, municipal reform.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 243–250
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 243–250

УДК 32.322
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.28

СПІВВІДНОШЕННЯ СВІТСЬКОЇ ТА ЦЕРКОВНОЇ ВЛАДИ У ПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ ДАНТЕ АЛІҐ'ЄРІ

Вікторія Бунь
Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

У статті розглянуто політичну доктрину Данте Аліг'єрі на основі аналізу трактату «Монархія» (1313 р.). Автори, зокрема Льюіс Р. В. Б., Дронке П., Каселл Е. К. та інші, досліджують політичні ідеї Данте, і ця стаття поглиблює розуміння його політичної теорії через призму конфлікту між імперською та папською владою в середньовічній Італії.

Автор наголошує, що в трактаті «Монархія» Данте висловлює своє бачення необхідності імперії як єдиного політичного організму, що об'єднує людство під владою одного імператора. Доведено, що на противагу папській теократії та радикальним світським теоріям (Марсилій Падуанський), Данте пропонує дуалістичну модель влади: імператор, що отримує мандат безпосередньо від Бога, керує земними справами, а церква – духовними. Автор наголошує, що Данте виступає за гармонію влад, де імператор не є тираном, а слугою народу й виконавцем об'єктивних законів справедливості. Мислитель апелює до божественного походження імперської влади та стверджує, що лише всесвітня монархія здатна забезпечити справедливість і порядок у світі. Данте визнає авторитет Папи в релігійних питаннях, але стверджує, що Церква не повинна втручатися у світську політику. В трактаті він розглядає роль Церкви та папства в суспільстві, визначаючи їх місце як допоміжне до світської монархії.

Одним із важливих аспектів роботи є те, що Данте, хоча й виступає за незалежність світської влади, вбачає в ній не просто засіб для контролю та домінування, а важливий інструмент для забезпечення загального блага. Цей підхід до влади дозволяє Данте побудувати модель влади, яка не лише підтримує порядок, а й охороняє свободу та справедливість у суспільстві. Також доведено, що Данте наголошує на тому, що імператор отримує свою владу безпосередньо від Бога, але й від народу, що додає його концепції сучасного звучання.

Автор також розглядає вплив філософії Аристотеля та Томи Аквінського на політичні погляди Данте, а також теологічні основи його концепції влади, що формують основу для розвитку його політичних ідей. Наголошено, що ідеї Данте, спочатку засуджені церквою, згодом вплинули на реформаційну думку та сучасні концепції світської держави.

Ключові слова: Данте Аліг'єрі, «Монархія», світська влада, церковна влада, папство, природне право, держава, справедливість, свобода.

Дослідження політичної думки у Середньовічній Європі зосереджене навколо питань легітимності влади, права на правління, справедливості та закону і звісно питання співвідношення світської та церковної влади. Приблизно в 1000 р. у Християнській Церкві утвердилося верховенство пап, які поступово втілювали у життя папську політичну доктрину. Церква перетворилася на потужного політичного актора, а такі папи Інокентій як III, Григорій IX, Інокентій IV стали справжніми володарями, що змушували середньовічних королів і князів визнавати себе васалами пап. Розвиток політичної думки перемістився у релігійне середовище, де теологи активно піднімали питання боротьби влади церковної та світської. Крім цього питання співвідношення церковної та світської влади було одним

© Бунь В., 2025

із найбільш суперечливих у середньовічній світській політичній думці. Найбільш радикально її вирішив Марсилій Падуанський оголосивши джерелом влади народ, а Церкву частиною світської держави в усіх аспектах, у яких вона впливає на земні справи. Менш радикальним у цьому питанні був Данте Аліг'єрі чий підхід можна назвати «дуалістичним», але з явним акцентом на незалежність імперської влади. Отже, метою статті є розгляд проблеми співвідношення світської та церковної влади у політичній доктрині Данте Аліг'єрі.

Політичні ідеї Данте активно досліджували такі автори як Льюіс Р. В. Б. [1], Дронке П.[2], Каселл Е. К. [3], Ржевська В.С.[4, 5] тощо.

Данте Аліг'єрі відомий насамперед завдяки своїй літературній спадщині, де він є одним з найвидатніших поетів всіх часів. Але Данте залишив після себе трактат «Монархію» (завершена ця праця була у 1313 році), у якій продемонстрував себе визначним політичним мислителем. Також вагомою була роль Данте у флорентійській політиці.

Питання яке ставить Данте вічне – як досягти миру та соціального благополуччя. Відповідь відображає середньовічний політичний світогляд Данте. Умовами настання миру він називає встановлення всесвітньої монархії (імперії), владу імператор отримує безпосередньо від Бога, а римський народ цілком законно взяв нас себе роль імператорської влади.

Насправді таку позицію Данте не складно зрозуміти. Коли поет долучився до італійської політики Флоренція була самостійним містом-республікою під верховенством курії. Італія була роздробленою, міста між собою ворогували, імператор Священної Римської імперії намагався відновити імперію, а Папа Римський наполягав на тому, що влада духовна має бути вищою за владу світську. У самій Флоренції у той час ворогували два політичні угрупування гвельфи (підтримували Папу Римського) та гібеліни (проімперські налаштовані). Данте описав їхню політичну боротьбу у «Божественній комедії». В таких умовах у 1295 році Данте починає свою політичну кар'єру. Він бере участь у роботі декількох управлінських інститутів республіки, обіймає посаду посла і, нарешті, у 1300 р. отримує найвищу посаду, а саме стає членом signoria – органу міського самоврядування в італійських містах-комунах (фактично обіймає посаду голови уряду).

У час перебування Данте на посаді протистояння між флорентійськими родинами посилюється і Данте був безпосередньо втягнутий у конфлікт, очоливши білих гвельфів. Проте у 1301 р. у Флоренції приходять до влади чорні гвельфи, а очільників білих гвельфів і Данте у тому числі було звинувачено у корупції і вигнано з міста. З цього часу поет опиняється за межами свого рідного міста на чужині, де і перебуватиме до кінця свого життя.

Ображений на рідне місто, у якому його засудили до спалення, спостерігаючи за надзвичайно пошматованою, політично роздробленою Італією, політичний ландшафт якої виглядав як чвари між численними містами-державами та невеликими монархіями не дивно, що порятунок Італії мислитель вбачав саме у форматі встановлення всесвітньої монархії. Саме обґрунтуванню цієї тези присвячений трактат «Монархія».

Перед тим як прийти до цієї тези, Данте досліджує поняття та роль держави. Мислитель, слідом за Аристотелем, вважає утворення держави природнім процесом, а людину істотою політичною. Він далекий від розуміння держави як абсолютного зла і результату гріхопадіння людини. У державі можливе щасливе і мирне життя. Таким гарантом миру стає монархія та монарх (всесвітній імператор). Влада імператора засновується насамперед на божественній волі, а також праві, моралі і загалом природі світобудови: «Світська монархія називається звичайною імперією і є єдиною владою, що перебуває над усіма владами у часі» [6, с. 5]. Імперія як правове утворення передує імператору, імператор

зобов'язаний як третейський суддя бути посередником у суперечках правителів окремих держав. Правовий характер законів втрачається, якщо вони використовуються не для загальної користі. Імператор зобов'язаний турбуватися не лише про справедливість та порядок, а й про свободу. Народ, що живе під владою монарха найбільш вільний. Лише монарх може захистити людей від спотворених (неправильних за термінологією Аристотеля) форм правління.

Цікавим є твердження, що поруч із монархом має бути філософ, який має стати духовною опорою імператора. Саме тому і сам Данте прагнув бути поруч із Генріхом VII. 1308 р. Генріха Люксембурзького було обрано німецьким королем. Невдовзі він повідомив про рішення їхати до Італії, щоб поновити Римську імперію. Данте зустрів цю новину із великим захопленням і наприкінці 1310 р. він написав листа до всіх суверенів і народу Італії, в якому закликав їх зустріти Генріха VII як рятівника та визволителя. Згодом у Мілані Данте сам особисто присягнув на вірність Генріху VII. Проте коли у 1313 р. імператор несподівано помирає Дантове політичне майбутнє та його мрії про світову монархію гинуть у безладі громадянської війни.

Проте у цьому ж році Данте завершує «Монархію», у якій остаточно формулює свою політичну концепцію. Політичні погляди Данте сформовані під впливом схоластичної філософії, ідей Аристотеля та вчень Томи Аквінського.

У творі автор ставить три основні питання. Він намагається осмислити, чи потрібна в принципі світська монархія для добробуту світу, чи законно цю владу отримав саме римський народ та від кого залежить авторитет монархії (безпосередньо від Бога, чи його служителя чи намісника). [6, с. 5-6] Тобто книга загалом присвячена саме співвідношенню світської та церковної влади з позиції Данте.

Отже, у першій частині свого трактату він ставить питання: «Чи потрібна світська монархія для всесвітнього благополуччя?» [6, с. 5]. Під «світською монархією» Данте має на увазі єдину владу над усіма світськими справами.

Своє бачення держави він будує на аристотелівсько-томістській концепції, запозичуючи думки про походження держави, її історичний розвиток та головну мету існування. Це допомагає йому обґрунтувати ідею універсальної імперії як найкращої форми правління.

Отже, як вже зазначалося, Данте слідує за Аристотелем і наголошує, що людина істота політична (тобто соціальна). Для досягнення свого земного призначення їй необхідно об'єднуватися у державні утворення. Данте повторює за Аристотелем, що «самотня людина нездатна досягти цієї мети власними силами, оскільки потребує багатьох речей, які не може забезпечити самостійно». [6, с. 6]. За аристотелівською концепцією держава природним чином виростає з таких осередків соціальної організації як родина, громада та місто. Її основне завдання – забезпечення земного щастя та доброчесного життя. Натомість Данте вважав, що «людська спільнота може найефективніше реалізувати своє призначення лише за умови досягнення ідеального миру. Всезагальний мир є найкращим з того, що створено для нашого блаженства». [6, с. 17]

Для досягнення цього миру (який дорівнює щастю) усі людські дії мають керуватися розумом. При цьому розум набуває свого найповнішого втілення саме в державному устрої. Кожна форма спільного життя вимагає керівництва: у родині влада належить старшим, у селі – обраному старості, у місті оптимальне правління досягається за єдиного керівника, у королівстві має панувати монарх. Таким чином, Данте обґрунтовував ідею єдиної людської спільноти під владою одного всесвітнього правителя.

Крім означених аргументів, Данте апелює до Бога, зазначаючи, що як світ є під єдиним Божим началом, так і людство має перебувати під одним началом імператора: «Рід

людський найбільше уподібнюється Богу, коли людство демонструє єдність…. Рід людський найбільше уподібнюється Богу, коли підкорюється єдиному правителю». [6, с. 26]

Данте запропонував унікальний погляд, який відрізнявся від концепцій Аристотеля та Томи Аквінського. На його думку, справжні тріумф розуму та щастя можливі лише в межах всесвітньої імперії. Така держава представляє собою найвищу форму людської цивілізації, що об'єднує різні народи та культури.

Для підтвердження цієї ідеї Данте використав ідеї святого Августина про мир як основу суспільного буття та слідом за Августином він проводить паралелі між градом божим і градом земним (людським і божим (космічним) світом).

Теза про єдину світову імперію очолювану одним імператором для Данте дуже природня і логічна. Він наголошує, що єдність світової імперії неможлива без єдиного правителя. Проте важливо зазначити, що Данте передбачав можливі заперечення: чи не перетвориться такий правитель на тирана? У відповідь Данте наголосив, що світовий монарх це своєрідне втілення колективного розуму всього людства. Його роль – бути гарантом єдності, оскільки без єдиного центру влади неможлива спільна воля народу: «І домогосподарство і держава і імперія і весь рід людський творять деяку згоду. Найкращий стан роду людського залежить від єдності воль…. Ця воля не може бути єдиною якщо не має єдиного правителя, чия воля буде здатною бути керівною для всіх». [6, с. 58]

На відміну від тирана, ідеальний імператор у концепції Данте не обмежує свободу, а навпаки створює умови для її реалізації. Він виступає як організуюче начало, що дозволяє кожній громаді розвиватися у межах загальної гармонії: «Монарх найбільше схильний найкраще управляти. Йому притаманні вірні судження і схильність до справедливості якнайбільше». [6, с. 48]

Данте вважав свободу найціннішим даром, який людина отримала від Бога: «Свобода – це величезний дар, закладений Богом у людську природу» [6, с. 43]. Аналізуючи хаотичну політичну ситуацію в Італії свого часу, він дійшов висновку, що справжню свободу люди можуть знайти лише під владою монарха. На його думку всесвітній імператор виступає як найвищий арбітр, здатний врегулювати конфлікти між правителями, припиняти міжусобні війни, забезпечувати справедливість для всіх.

Таким чином, монархія в Данте це не заперечення свободи, а єдиний спосіб її збереження в умовах людської природи, схильної до конфліктів. Всесвітній імператор виступає гарантом миру, без якого справжня свобода неможлива: «Вільний той, хто існує заради себе самого… Правильні державні устрої мають своєю ціллю свободу, мають метою, щоб люди існували заради себе самих». [6, с. 45]

Данте вбачав у всесвітньому імператорі гаранта земної справедливості. Мир і справедливість для Данте не лише соціальні категорії. Це також по суті природні (майже теологічні) категорії. Данте зазначає: «Справедливість має вищу силу лише при монархії, а отже для найкращого влаштування світу має бути створена імперія або монархія». [6, с. 31] Трохи згодом у тексті Данте пояснює, що лише монарх як носій вищої влади, здатен втілювати у життя і найвищу справедливість: «Справедливість має у світі вищу силу тоді, коли вона властива тому, хто володіє вищою волею і владою; таким є лише один монарх; відповідно, лише притаманна монарху справедливість володіє у світі вищою силою». [6, с. 34]

Його концепція ґрунтується на томістському розумінні природного права, згідно з яким роль імперії полягає у тому, щоб стати фундаментом справедливого ладу, де імператор виступає не творцем, а виконавцем природних законів. Влада монарха полягає у втіленні вже існуючих принципів справедливості: «Має бути перший суддя, який припинить всі спори, і це і буде монарх або імператор». [6, с. 30]

Дантівський імператор не є абсолютним володарем над природним правом, не може змінювати або скасовувати його норми. Його місія полягає у виявленні та застосовуванні цих вічних принципів: «Право є ставлення людини до людини, при збереженні його зберігається людське суспільство, а при руйнуванні його руйнується і суспільство. Ціллю всякого права є загальне благо. Не може існувати право яке не має на меті загальне благо». [6, с. 88–89]

Природне право у Данте розуміється як об'єктивна реальність: «Порядок встановлений природою необхідно зберігати правом» [6, с. 97] Воно існує незалежно від волі правителя, а завдання імператора полягає у тому, щоб бути його найдосконалішим інтерпретатором. Таким чином, у Данте імператорська влада це не свавілля, а служіння вищим принципам справедливості, які кореняться у самій природі речей.

Данте пропонує оригінальне розуміння джерел імператорської влади. На його думку влада імператора має подвійну легітимність. Монарх отримує мандат одночасно від Бога (як божественне благословення) та від народу (як суспільний консенсус). Парадоксальний статус правителя полягає у тому, що він виступає одночасно верховним гарантом правопорядку та підзвітним закону суб'єктом.

Положення монарха у владній вертикалі своєрідне, бо він вищий за окремого громадянина, але нижчий за суспільство в цілому: «Не громадяни існують заради консулів і царя, а навпаки, консули заради громадян і цар заради народу… Монарха варто вважати слугою всіх». [6, с. 46] Ця концепція фактично поєднує теократичний принцип, народний суверенітет та верховенство права. Таким чином, імператор у Данте це не абсолютний володар, а скоріше верховний арбітр, чия влада обмежена як божественними законами, так і суспільним добром.

Особливу роль у концепції Данте відіграє вчення про Рим. Священна Римська імперія є для нього спадкоємицею Римської імперії. Данте надавав Римській імперії особливого сакрального значення у Божому плані спасіння людства. Він вказував на важливий факт, що навіть Христос під час свого земного життя визнавав владу імперії – народився за правління Августа і прийняв смерть за влади Тиберія: «При божественному монарху Августі існувала ідеальна монархія і тоді людський рід був щасливий». [6, с. 60]. Смерть Христа набула справжньої сили лише тому, що була санкціонована законною (римською) владою. Якби Пілат не мав справжньої юрисдикції, розп'яття втратило б своє значення. Таким чином, влада Августа (як і Пілата) була законною і отримала релігійне підтвердження.

У другій книзі «Монархії» Данте розвиває цю думку, стверджуючи, що історична місія Риму була божественно призначеною, а піднесення імперії відбувалося за явної підтримки божественного провидіння: «Отже, той народ, який у змаганні посів перше місце серед усіх, хто боровся за владу над світом, зайняв його за божественним рішенням» [6, с. 105]

Римський характер відрізнявся благородством, оскільки завоювання здійснювалися не з користолюбства, а заради загального блага: «Римляни мали на увазі благо республіки, а отже і мали на меті ціль права. Римський народ, підкорюючи собі світ, мав на меті загальне благо (благо народне). Цей святий, набожний славний народ знехтував своїми вигодами, щоб послужити всезагальному процвітання роду людського» [2, с. 89]. Імперія принесла мир і порядок як переможцям, так і підкореним народам.

Данте вбачав у Римській імперії унікальний історичний феномен – п'яту за рахунком, але єдину вдалу спробу створення світової держави. На відміну від попередніх імперій, Рим не просто переміг конкурентів, а довів свою особливу божественну місію. Філософ підкреслював, що сам хід історії свідчить про Божу волю щодо римського панування: «Римському народу належить панувати від природи». [6, с. 97]

Сучасна Данте Священна Римська імперія розглядалася ним як законний спадкоємець античного Риму, єдино правильна форма світової влади і есхатологічний ідеал державного устрою. Таким чином, Данте бачив у Римській імперії не просто історичний феномен, а важливу ланку у Божому плані для людства, що отримала своєрідне «божественне благословення» через провіденціальний хід історії та моральні якості римлян.

Данте, виступаючи за ідею всесвітньої монархії та верховенство імператорської влади, неминуче стикався з проблемою взаємин між державою та церквою. Питання про те, хто має бути вищим авторитетом (світський правитель чи духовний лідер) у його епоху знову стало центральним пунктом політичних дискусій.

У третій книзі свого твору «Монархія» Данте намагається довести, що імператор отримує владу безпосередньо від Бога, а не через папу. Для спростування тез прихильників папської влади, які стверджували зворотне філософ проаналізував ключові біблійні тексти, які часто цитувалися для обґрунтування верховенства церкви.

Данте розглянув два важливі історичні приклади, а саме так званий «Дар Костянтина» (легендарний дарчий акт Костянтина Великого римському папі Сильвестру) та перехід імперської влади до Карла Великого. Своїм дослідженням Данте намагається підірвати юридичні підстави папських претензій на політичну владу над світськими правителями.

Недоліки церковного урядування, моральний занепад церкви та фальшивість «Дару Костянтина» Данте підмічає також у «Божественній комедії» [7]. У цьому творі поет висловлює гостру критику не лише світської влади, а й папства. Він звинувачує папу Адріана V та інших понтифіків у жадібності, Миколу III у симонії (торгівлі церковними посадами) у низці інших злочинів обвинувачує пап Боніфація VIII, Климента V та Івана XXII.

Данте пропонує інший підхід, ніж Марсилій Падуанський. На відміну від останнього, який повністю підпорядковував церкву державі, Данте вважає, що церква і держава існують паралельно. Вони не підпорядковані одна одній, мають рівний статус і повинні співпрацювати для загального блага. Для нього характерний чіткий поділ повноважень між цими двома гілками влади, адже кожна влада має свою сферу впливу – духовна влада відповідає за надприродне (вічне життя), а світська влада керує земними справами.

Філософським обґрунтуванням цієї тези стає ідея про двоїсту природу і двоїсте щастя людини. Виходячи з природи людини у людства є дві цілі – блаженство небесне і блаженство земне. Це двоїсте призначення вимагає двох окремих інституцій, а отже має бути влада духовна (церква) і влада світська (всесвітній імператор): «Отже, дві мети поставило перед людиною несповідне провидіння, а саме: блаженство тутешнього життя, що полягає в прояві власної чесноти і знаменується раєм земним, і блаженство вічного життя, що полягає в споглядянні божественного лику. Ось чому потрібне було для людини подвійне керівництво відповідно до двоякої мети, а саме, з боку верховного первосвященика, який, відповідно до одкровення, вів би рід людський до життя вічного, і з боку імператора, який, відповідно до настанов філософських, спрямовував би рід людський на земне щастя». [6, с. 197–198]

Тобто Данте не займає позицію, що духовна влада володіє обома мечами влади і вручає світській владі її меч. Мислитель наголошує, що до миру людство мають привести два незалежних очільники – папа і імператор. Імператор отримує свою владу від Бога безпосередньо і відповідно йому підзвітний: «імператор, або монарх всього світу стоїть у безпосередньому відношенні до глави всесвіту, тобто до Бога». [6, с. 196]

Данте заперечує підхід Томи Аквінського, який все таки підпорядковував державу церкві і вважав, що саме з рук церкви, держава отримує свою легітимність. На відміну від свого попередника, він наполягає на рівноправності цих інституцій. Тома вбачав у державі лише інструмент для досягнення духовної мети (спасіння душі). Данте ж стверджує, що

держава має власну гідну мету – земний добробут і справедливість. Вона не підпорядкована церкві, бо її влада походить безпосередньо від Бога: «Я кажу, отже, що царство світське не отримує від царства духовного ні буття, ні сили, якою є його авторитет, ні навіть дієвості в абсолютному значенні слова». [6, с. 156].

Людині потрібні обидва шляхи і до земного щастя (через державу), і до вічного (через церкву). Це не заперечення релігії, а визнання самоцінності політики. Для Данте ідеальний світ – це гармонія двох влад, а не панування однієї над іншою: «Право давати владу царству земному суперечить природі церкви». [2, с. 195]

Таким чином, Данте не заперечує важливість церкви, але наполягає на її автономності від держави. Обидві влади мають різні, але однаково важливі функції в житті людини та суспільства. Чіткий розподіл і незалежність цих двох влад стане гарантією миру і вбереже від зловживань.

Довгий час церква сприймала Данте як ідеологічного противника. Ще у 1329 році його трактат «Монархія» зазнав публічного спалення як єретичний твір. Цікаво, що пізніше, у період Реформації, цей самий твір став ідейною зброєю протестантів у боротьбі з папською владою. У XX столітті ставлення католицької церкви до Данте кардинально змінилося. Колишній конфлікт між світською імперською владою та духовною владою папи втратив свою актуальність. Показово, що папа Бенедикт XV у своїй енцикліці до 600-річчя від дня смерті поета не тільки високо оцінив його творчість, але й схвально процитував ідеї з «Монархії», які колись вважалися єретичними.

Отже, дослідження політичної думки Данте Аліг'єрі в контексті співвідношення церковної та світської влади демонструє його унікальний внесок у розвиток філософії влади. Аналізуючи трактат «Монархія» та інші твори, можна зробити висновок, що Данте обґрунтовує необхідність єдиної імперської влади як гаранта миру, справедливості та свободи. Його ідеал це імператор, який отримує владу безпосередньо від Бога і діє як верховний арбітр, усуваючи конфлікти між правителями. Ця концепція стала реакцією на політичну роздробленість Італії та зловживання папської влади. На відміну від поглядів Томи Аквінського та Марсилія Падуанського Данте наполягає на рівноправності духовної та світської влади. Кожна з них має автономні сфери впливу, тобто церква веде до вічного блаженства, а імперія забезпечує земний добробут. Це розмежування спрямоване на запобігання тиранії будь-якої з гілок влади.

Список використаної літератури

1. Lewis R.W.B. Dante. A life. New York : Penguin Books, 2009. 205 p.
2. Dronke P. Dante and Medieval Latin Traditions. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. 153 p.
3. Cassell A. K., Dante Alighieri, Catholic Church, Vernani, G. The Monarchia Controversy : An Historical Study with Accompanying Translations of Dante Alighieri's Monarchia, Guido Vernani's Refutation of the Monarchia Composed by Dante and Pope John XXII's Bull, Si Fratrum. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 2004. 403 p.
4. Ржевська В.С. Ідея імперії як засобу підтримки миру у творах Данте Аліг'єрі. Право і суспільство. 2023. № 2. Том 2. С. 271–278.
5. Ржевська В.С. Міжнародно-правові ідеї Данте Аліг'єрі щодо підтримки миру. Часопис Київського університету права. 2013. № 1. С. 316–320.
6. Dante Alighieri. The De Monarchia. Boston and New York: The Riverside Press, Cambridge: 1904. 216 p.
7. Данте Аліг'єрі. Божественна Комедія: Пекло / Переклав Максим Стріха. Львів: Видавництво «Астролябія», 2013. 352 с.

THE RELATIONSHIP BETWEEN SECULAR AND ECCLESIASTICAL AUTHORITY IN DANTE ALIGHIERI'S POLITICAL DOCTRINE

Viktoriia Bun
Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article examines Dante Alighieri's political doctrine through an analysis of his treatise «Monarchy» (1313). Scholars such as R.W.B. Lewis, P. Dronke, A.K. Cassell, and others have explored Dante's political ideas, and this study deepens the understanding of his political theory through the lens of the conflict between imperial and papal authority in medieval Italy.

The author emphasizes that in «Monarchy», Dante articulates his vision of the necessity of an empire as a unified political entity that unites humanity under the rule of a single emperor. In contrast to papal theocracy and radical secular theories (e.g., Marsilius of Padua), Dante proposes a dualistic model of power: the emperor, who receives his mandate directly from God, governs earthly affairs, while the Church oversees spiritual matters. The author argues that Dante advocates for a harmony of powers, where the emperor is not a tyrant but a servant of the people and an executor of objective laws of justice.

Dante appeals to the divine origin of imperial authority, asserting that only a universal monarchy can ensure justice and order in the world. While he acknowledges the Pope's authority in religious matters, he insists that the Church should not interfere in secular politics. In the treatise, he examines the role of the Church and the papacy in society, defining their place as supplementary to secular monarchy.

A key aspect of the work is that Dante, though advocating for the independence of secular power, sees it not merely as a means of control and domination but as a crucial instrument for ensuring the common good. This approach allows him to construct a model of governance that not only maintains order but also safeguards freedom and justice in society. It is also demonstrated that Dante stresses the emperor's authority as derived directly from God yet also from the people, lending his concept a modern resonance.

The author further explores the influence of Aristotle's philosophy and Thomas Aquinas's thought on Dante's political views, as well as the theological foundations of his concept of power, which shape the basis of his political ideas. Notably, Dante's theories, initially condemned by the Church, later influenced Reformation thought and modern concepts of the secular state.

Key words: Dante Alighieri, Monarchy, secular power, ecclesiastical power, papacy, natural law, state, justice, freedom.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 251–256
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 251–256

УДК 321
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.29

ПОЗАЧЕРГОВІ ПАРЛАМЕНТСЬКІ ВИБОРИ У НІМЕЧЧИНІ У КОНТЕКСТІ ВИБОРЧИХ РЕФОРМ ТА ЗБІЛЬШЕННЯ РОЛІ ПРАВОРАДИКАЛЬНИХ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ КРАЇН ЄС

Валентин Василиндра
Ужгородський національний університет,
факультет суспільних наук, кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна

Сучасна Німеччина наразі зіткнулася з історичними викликами. Економічна ситуація напружена, а глобальні політичні події кидають нові виклики. Німеччині потрібна стабільність і нові шляхи розвитку для безпечного майбутнього та економічної незалежності. Актуальними орієнтирами парламенту є зміцнення внутрішньої та зовнішньої обороноздатності Німеччини, збільшення інвестицій у інфраструктуру та необхідність формування основи для тривалого та прогнозованого економічного зростання.

Основою стабільності уряду ФРН є надійне фінансування, а відтак – ключові питання інвестицій та фінансування є пріоритетними. Разом з тим, попередні коаліційні перемовини містять низку положень, реалізація яких неможлива без зовнішніх інвестицій та реформ «боргового гальма». Новий курс до ефективності через фундаментальну модернізацію, реформи, комплексне скорочення бюрократії та цифровізацію охоплює багато сфер. Реалізація нового курсу, відповідно до передвиборчих програм партій, що пройшли до парламенту, має відбутися з урахуванням збільшення витрат на оборону, цивільний захист, транспортну та енергетичну інфраструктуру, в освіту та науку, цифровізацію.

Напередодні парламентських виборів, ФРН зіткнулася як з політичною кризою так і з низкою економічних проблем, таких як рівень інфляції, стагнація економіки, безробіття та нестача кваліфікованих працівників. З огляду на те, що країна займає провідне місце серед ЄС, де підтримується система соціального забезпечення, зароджуються та розвиваються принципи демократичного плюралізму та діє ринкова економіка, її роль у діяльності Європейського Союзу і вплив на ухвалення загальноєвропейських рішень є обґрунтованими підставами для розгляду та аналізу особливостей та механізмів формування політики європейської спільноти, яка є важливою частиною сучасного світового політико-правового процесу.

Ключові слова: уряд, позачергові вибори, парламент, політичні партії, коаліція.

23 лютого 2025 року в Німеччині відбулися федеральні вибори, на яких було обрано 630 депутатів 21-го Бундестагу, порівняно з 736 у 2021 році, що пов'язано з реформами виборчого законодавства. Перед цими виборами, якщо партія вигравала достатньо округів, щоб перевищити свої «пропорційні права», вона могла зберегти додаткові місця. Відповідно до рішення Федерального конституційного суду від 2008 року для інших партій довелося додати рівні місця, щоб зберегти пропорційний склад Бундестагу. На виборах 2017 і 2021 років, партіями отримано велику кількість додаткових місць – після виборів 2021 року Бундестаг нараховував 736 членів, що зробило його найбільшим вільно обраним парламентом у світі, що ознаменувало нові дебати щодо системи виборів.

Бундестаг прийняв закон про виборчу реформу в березні 2023 року, щоб зафіксувати чисельність майбутнього парламенту на рівні 630 депутатів і запровадив дві основні зміни:

© Василиндра В., 2025

1. Розподіл місць визначатиметься виключно через частку другого голосу кожної партії (Zweitstimmendeckung, «охоплення другим голосом»), з огляду на що партіям більше не дозволяється залишати додаткові місця – якщо партія отримує додаткові місця, її переможці в окрузі виключаються з Бундестагу в порядку зменшення частки їхнього першого голосу [1].

2. Правило трьох виборчих округів (Grundmandatsklausel, «основне положення про мандат»), яке передбачає, що якщо партія не подолає 5% бар'єр, але виграє округи, вона матиме право на мандат лише за умови, що виграних округів буде більше трьох. До прикладу, на виборах 2021 року ліві не подолали п'ятивідсотковий бар'єр, але залишилися в Бундестазі, оскільки виграли у трьох федеральних землях. На противагу цьому, ХСС ледь подолав бар'єр, отримавши 5,2% загальнонаціональних голосів, виграви 45 із 46 виборчих округів у Баварії. Правило було скасовано, але пізніше відновлено судами [2].

Німеччина має змішану пропорційну виборчу систему. Виборці мають два голоси: перший використовується для обрання кандидата безпосередньо у своєму виборчому окрузі за допомогою першого голосу, а другий для виборчого списку партії. Щоб потрапити до Бундестагу, партія повинна або отримати п'ять відсотків загальнонаціональних других голосів, або виграти у трьох федеральних землях через перші голоси. У будь-якому випадку ця партія потрапляє до Бундестагу та отримує місця пропорційно частці другого голосу. Партії, що представляють визнані меншини, які беруть участь у федеральних виборах, звільняються від прохідного бар'єру.

Під час загального розподілу всі 630 місць (за винятком тих, які здобули незалежні кандидати) розподіляються пропорційно на федеральному рівні між партіями, які подолали прохідний бар'єр, а потім у кожній партії – її кандидатам у федеральній землі. Обидва розрахунки здійснюються за допомогою методу Сент-Лагю. Кількість виборчих округів, які кожна партія виграє в федеральній землі, віднімається від її розподілу, щоб отримати остаточну кількість місць у списку. Місця в списку, отримані кожною партією, розподіляються за допомогою закритих списків, складених кожною партією в кожній федеральній землі [3].

Водночас, вибори 2025 року відбулися на сім місяців раніше запланованого терміну через розпад чинної правлячої коаліції 2024 року і стали четвертими достроковими виборами в історії післявоєнної Німеччини та першими з 2005 року [4]. Три опозиційні партії збільшили кількість голосів на виборах, порівняно з попередніми федеральними виборами 2021 року. Консервативний альянс ХДС/ХСС став найбільшою групою в Бундестазі, незважаючи на те, що цей результат є значно нижчим за 41,5% голосів, які вони набрали в 2013 році, і став другим із найгірших результатів з 1949 року, це дозволило їм очолити новий уряд. Ультраправа партія «Альтернатива для Німеччини» (АДН) подвоїла свою частку та досягла найкращого результату на загальнонаціональних виборах у Німеччині, отримавши друге місце.

Усі три партії колишньої правлячої «світлофорної коаліції» втратили підтримку. Лівоцентристська Соціал-демократична партія (СДПН) втратила понад дев'ять процентних пунктів і з найгіршим результатом з 1887 року опустилася на третє місце, за результатами виборчої кампанії. Підтримка партії Союз 90/Зелені, також знизилася, проте отримана кількість голосів становить другим найкращим результатом за всю історію партії. Результат партії Альянс Сара Вагенкнехт, популістської лівої партії, не виправдав очікувань і партія не пройшла до Бундестагу. Вільна демократична партія (ВДП), вихід якої з коаліції прискорив вибори, зафіксувала свій найгірший історичний результат і також втратила представництво в Бундестазі.

Дострокові вибори в Німеччині, спровоковані розпадом лівої коаліції канцлера Олафа Шольца, призвели до різкого зсуву вправо. Результати найбільш соціально та політично активних учасників виборчої кампанії, статистично, виглядають наступним чином:

1. Християнсько-демократичний союз Німеччини, набрав 11,196,374 голосів виборців, що становить 22.6%, а відтак, підтримка партії зросла на 3,6% у порівнянні з попередніми виборами.

2. Альтернатива для Німеччини отримала 10,328,780 голосів, що становить 20.8%, отже, партія зафіксувала найвищу підтримку виборців та покращила результат на 10,4% щодо попереднього електорального циклу. Частково, успіх партії пов'язаний з позицією щодо політики імміграції та низки економічних проблем.

3. Соціал-демократична партія Німеччини втратила довіру населення набравши 8,149,124 голосів, що становить 16.4%, що свідчить про втрату 9,3% електорату. Найстаріша партія Німеччини, мала найгірший результат на національних виборах за більш ніж століття. Після оприлюднення результатів колишній канцлер Олаф Шольц оголосив, що не працюватиме на посаді в наступному уряді.

4. Союз 90/Зелені отримав 11.6% із кількістю у 5,762,380 голосів, та втратив 3.1% підтримки. Ціни на енергоносії та розчарування економічною політикою колишнього міністра економіки підштовхнули виборців до зміни пріоритетів, хоча партія не програла так сильно, як інші її партнери по коаліції, СДПН і ВДП.

5. Ліві розширили електоральну базу отримавши 4,356,532 голосів, що становить 8.8% та свідчить про збільшення підтримки партії на 3,9 %. Відродження партії, яка деякими своїми коренями сягає комуністичної партії Східної Німеччини пов'язане з спрямованістю на комунікацію з молоддю, яка не підтримує зростання популярності ультраправих течій у сучасній політиці ФРН.

6. Християнсько-соціальний союз набрав 2 964 028 голосів виборців, і отримав представництво у Бундестазі з результатом у 6.0% голосів, а відтак, підтримка партії зросла на 0,8% у порівнянні з попередніми виборами.

7. Альянс Сари Вагенкнехт – здобув підтримку 2,472,947 виборців, проте з результатом у 4,98 % партія не пройшла до парламенту. Партія показувала хороші результати у опитуваннях на трьох землях у східній Німеччині. Але з наближенням загальнонаціональних виборів партія втратила силу, тоді як партія «Ліві» здобула перевагу.

8. Вільна демократична партія, не отримала представництва у Бундестазі із результатом 4,3%. Підтримка 2,148,757 виборців свідчить про втрату 7,1% електоральної бази [5].

Незважаючи на те, що союз ХДС/ХСС став найсильнішою партійною групою, їй не вдалося отримати абсолютну більшість, що зумовило необхідність подальших коаліційних переговорів. Єдиною можливою більшістю в Бундестазі, що включає лише дві групи, були б ті, що включали б ХДС/ХСС і СДПН або АДН [6]. Оскільки Фрідріх Мерц неодноразово публічно виключав можливість формування коаліції з АДН до і після виборів, єдиною коаліцією, яка розглядалася, була коаліція між правоцентристським ХДС/ХСС і лівоцентристською СДПН [7]. Коаліційні переговори мотивовані бажанням обох сторін знайти вирішення нагальних викликів, таких як стагнація німецької економіки, триваюче вторгнення Росії в Україну та занепокоєння щодо дій президента США, зокрема щодо впливу на трансатлантичні відносини [8]. Оскільки ХДС/ХСС і СДПН завжди були найсильнішими партіями до цих виборів, коаліція цих двох партій традиційно вважається «великою коаліцією», яка вже існувала в Німеччині чотири рази.

Коаліційна угода включає збільшення можливостей утримання мігрантів в очікуванні депортації, розширення списку безпечних країн, куди мігранти можуть бути відправлені назад, включаючи Алжир, Індію, Марокко та Туніс, запровадження правил депортації мігрантів, яким загрожує ув'язнення і скасування обов'язкової правової допомоги перед репатріацією.

Угода стане найсуворішим актом міграційної політики Німеччини за останні десятиліття. Проте деякі аспекти такої політики наразі не узгоджені, оскільки СДПН відхиляє вимоги ХДС/ХСС щодо низки нових заходів у сфері повернення мігрантів до інших країн.

Крім міграції, дві сторони ще не домовилися про витрати на оборону. ХДС/ХСС наполягає на радикальному збільшенні німецьких інвестицій до 3,5 відсотка ВВП – що набагато перевищує ціль НАТО у 2 відсотки. Такі заходи піднімуть статус Німеччини серед глобальних військових держав, що матиме серйозні наслідки для європейської оборони. З огляду на трансатлантичну політику адміністрації США, ХДС/ХСС також наполягає на повторному запровадженні обов'язкової військової служби, проте на даному етапі соціал-демократи хочуть залишити його добровільним. Хоча СДПН визнає необхідність зміцнення збройних сил країни, партія наразі не готова до радикальних змін [9]. Окрім того, з самого початку коаліційних переговорів існували розбіжності у поглядах ХДС/ХСС і СДПН щодо реформи боргового гальма (яка обмежувала дефіцит німецького бюджету до 0,35% ВВП на рік), можливої податкової реформи, мінімальної заробітної плати, реформи освіти, імміграції [10].

Ультраправа партія «Альтернатива для Німеччини» посіла друге місце на виборах 23 лютого і, ймовірно, стане голосом опозиції.

Роль найбільшої опозиційної партії в Німеччині багато в чому символічна, але вона має привілеї, включаючи право першої відповіді після виступу канцлера в парламенті.

АДН напевно використає цей центр уваги, щоб завдати шкоди будь-якому уряду, сформованому під керівництвом Фрідріха Мерца – підхід, який спрацював для ультраправих партій по всій Європі. Маючи вдвічі більше можливостей для виступів у парламенті, політика АДН, ймовірно, буде спрямована на антиімміграційні настрої та критику економічних реформ.

Альтернатива для Німеччини була найбільшою опозиційною силою раніше, коли вона вперше потрапила до парламенту в 2017 році. Але динаміка тоді була помітно іншою: зараз партія значно сильніша, тоді як коаліція між консерваторами та лівоцентристською Соціал-демократичною партією (СДПН) буде набагато слабшою.

Більша частка голосів у АДН також означає, що вона отримає більше державних грошей, що дозволяє її парламентарям вносити більше пропозицій і мати більше впливу на парламентські комітети. У Німеччині розмір державного фінансування партії залежить від її результатів на виборах. У 2024 році АДН отримала близько 10 мільйонів євро державного фінансування, але після подвоєння своєї частки голосів і збільшення кількості членів, у партії з'являться значні фінансові можливості.

Разом з тим, голови комітетів поділяються залежно від партійної сили, а найбільша опозиційна сила традиційно очолює бюджетний комітет країни, який веде переговори та затверджує урядовий бюджет. Однак АДН також може бути зацікавлена в тому, щоб очолити комітет внутрішніх справ, який займатиметься внутрішньою безпекою [11].

Список використаної літератури

1. Федеральний закон про вибори ФРН. §4 Принципи розподілу місць між партіями. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bwahlg/__4.html (Дата звернення: 22.03.2025).

2. Рішення Федерального конституційного суду ФРН №64/2024 від 30.07.2024.URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2024/bvg24-064.html (Дата звернення: 22.03.2025).
3. Федеральний закон про вибори ФРН. §5 Розрахунок розподілу місць між партіями. URL: https://www.bundeswahlleiterin.de/en/dam/jcr/2596ba8d-34e4-4c9b-a731-a27f8fb0618f/bundeswahlgesetz.pdf (Дата звернення: 23.03.2025).
4. Vorläufiges Ergebnis der Bundestagswahl 2025 steht fest. URL: https://bundeswahlleiterin.de/info/presse/mitteilungen/bundestagswahl-2025/27_25_vorlaeufiges-ergebnis.html (Дата звернення: 25.03.2025).
5. James F. Downes. The 2025 German election: far-right surge and coalition collapse. URL: https://theloop.ecpr.eu/the-2025-german-election-far-right-surge-and-coalition-collapse/ (Дата звернення: 26.03.2025).
6. Welche Koalition könnte Deutschland regieren? URL: https://www.tagesschau.de/inland/bundestagswahl/koalitionsrechner-bundestagswahl-2025-100.html (Дата звернення: 26.03.2025).
7. Union und SPD wollen Sondierung fortsetzen. URL: https://www.tagesschau.de/inland/bundestagswahl/sondierungen-union-spd-freitag-104.html (Дата звернення: 28.03.2025).
8. Union und SPD drücken aufs Tempo. URL: https://www.tagesschau.de/inland/innenpolitik/sondierungen-union-spd-102.html
9. N.Nöstlinger, J. Klöckner, C.Lunday. Next German government agrees to radical toughening of migration policy. URL: https://www.politico.eu/article/germany-government-deal-migration-policy-cdu-friedrich-merz-spd/ (Дата звернення: 28.03.2025).
10. Knackpunkte, Kabinett – der Weg zur Koalition. URL: https://www.tagesschau.de/inland/innenpolitik/sondierungen-union-spd-100.html (Дата звернення: 28.03.2025).
11. How Germany's far right intends to use its big stage in opposition. URL: https://www.politico.eu/article/germany-far-right-alternative-for-germany-afd-opposition/ (Дата звернення: 30.03.2025).

EARLY PARLIAMENTARY ELECTIONS IN GERMANY IN THE CONTEXT OF ELECTORAL REFORMS AND THE INCREASING ROLE OF FAR-RIGHT PARTIES IN POLITICAL PROCESSES IN EU COUNTRIES

Valentyn Vasylyndra
Uzhhorod National University,
Faculty of Social Sciences, Department of Political Science and Public Administration
Universytetska Str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine

Modern Germany is currently facing historic challenges. The economic situation is tense, and global political events are posing new challenges. Germany needs stability and new paths for development for a secure future and economic independence. The current guidelines for the parliament are strengthening Germany's internal and external defense capabilities, increasing investment in infrastructure, and the need to form the basis for long-term and predictable economic growth. The basis for the stability of the German government is reliable financing, and therefore key issues of investment and financing are a priority. At the same time, the previous coalition negotiations contain a number of provisions that cannot be implemented without external investment and "debt brake" reforms. The new course towards efficiency through fundamental modernization, reforms, comprehensive reduction of bureaucracy and digitalization covers many areas. The implementation of the new course, in accordance with the election programs of the parties that have passed to parliament, should take place taking into account the increase in spending on defense, civil protection, transport and energy infrastructure, education and science, and digitalization.

On the eve of the parliamentary elections, Germany faced both a political crisis and a number of economic problems, such as the level of inflation, economic stagnation, unemployment, and a shortage of qualified workers. Given that the country occupies a leading position among the EU, where the social security system is supported, the principles of democratic pluralism are emerging and developing, and a market economy operates, its role in the activities of the European Union and its influence on the adoption of pan-European decisions are reasonable grounds for considering and analyzing the features and mechanisms of forming the policy of the European community, which is an important part of the modern world political and legal process.

Key words: government, early elections, parliament, political parties, coalition.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 257–264
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 257–264

УДК 351
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.30

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ГРОМАДЯН ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ВНУТРІШНЬОГО ІМІДЖУ ДЕРЖАВИ[1]

Світлана Вовк
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
кафедра політології і міжнародних відносин
вул. Івана Банка, 3, 36000, м. Полтава, Україна
https://orcid.org/0000-0002-6171-4782

У статті розглянуто розвиток критичного мислення як чинника, який впливає на формування внутрішнього іміджу держави в умовах глобальної цифровізації, інформаційного протистояння та російсько-української війни. Проаналізовано взаємозв'язок між рівнем розвитку критичного мислення громадян та якістю суспільного сприйняття державних інституцій, наголошено на важливості цього когнітивного ресурсу у процесі політичної соціалізації, громадянського контролю та патріотичного самовизначення особистості.

Продемонстровано, що психолого-педагогічні механізми розвитку критичного мислення, які поділяються на три ключові групи: психологічні (рефлексія, суперечність, аналіз через синтез, інтеріоризація, постановка запитань), педагогічні (зворотний зв'язок, довизначення задачі, динамічний розподіл ролей) та соціалізаційні (ідентифікація та інтерналізація). виступають засобами формування здатності особистості до самостійного оцінювання інформаційних потоків, ухвалення усвідомлених рішень, розпізнавання маніпуляцій і створення внутрішньо обґрунтованого ставлення до держави. У статті наведено приклади українських освітніх практик, таких як програми «Громадянська освіта», «Вивчай та розрізняй», ініціатива Ради Європи «Демократична школа», діяльність таких організацій як VoxCheck, StopFake, «Слово і Діло», «Без Брехні», що демонструють практичну реалізацію механізмів формування критичного мислення на державному й громадському рівнях.

Проаналізовано, як розвиток критичного мислення громадян сприяє реалізації ключових завдань формування внутрішнього іміджу держави: формування позитивного образу державного апарату; рекламування державної служби як професійної сфери; підвищення прозорості та відкритості держави через механізми громадянського контролю; забезпечення політичної освіти громадян та їхньої здатності здійснювати усвідомлений вибір; розвиток патріотичного виховання на основі усвідомленої ідентифікації з державними символами, історичною пам'яттю та національними цінностями.

Особлива увага приділяється функції критичного мислення як «інформаційного фільтра», здатного нейтралізувати деструктивні наративи, пропаганду й фейкові повідомлення, що поширюються в медіапросторі, особливо в соціальних мережах і месенджерах, де рівень достовірності інформації часто є сумнівним.

У статті зазначено, що саме в умовах війни критичне мислення набуває надзвичайного значення не лише як інтелектуальний інструмент, а й як елемент інформаційної безпеки. Автор підкреслює, що критично мислячий громадянин не лише чинить опір інформаційним загрозам, а й є носієм позитивного іміджу держави, конструюючи його через активну участь у суспільному житті, волонтерському русі, громадському контролі, підтримці національної єдності та дотриманні демократичних норм.

Доведено, що критичне мислення не лише зміцнює внутрішній імідж держави як відповідальної, відкритої, правової, демократичної спільноти, а й формує підґрунтя для стійкого національного самосприйняття.

[1] Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проєктом 2021.01/0021.

© Вовк С., 2025

Зроблено висновок, що інвестиції в розвиток критичного мислення через освіту, медіаграмотність, міжінституційну співпрацю та підтримку громадських ініціатив є стратегією довгострокового зміцнення політичної культури, консолідації суспільства та іміджевого позиціонування держави у внутрішньому вимірі. Таким чином, критичне мислення постає не як абстрактна когнітивна здатність, а як конкретний чинник державної стійкості, модернізації та формування нового громадянського укладу в умовах посттоталітарної, посттравматичної та воєнної трансформації українського суспільства.

Ключові слова: внутрішній імідж держави, формування іміджу держави, завдання іміджу держави, розвиток критичного мислення громадян.

У сучасних умовах глобалізації, інформаційного протистояння і активного використання маніпулятивних технологій когнітивний процес стає значно складнішим, оскільки названі вище чинники істотно впливають на суспільну свідомість. Так, «…тотальна інформатизація сприяє тому, що більшість громадян України мають постійний доступ до інформації з будь-якого ґаджета, що, з одного боку, спрощує процес отримання інформації, з іншого – перетворює її в суцільний нефільтрований потік, який складно систематизувати, усвідомити та співвіднести з вже існуючими знаннями. Це призводить до появи феномену XXI ст. – так званої «інформаційної» або «ментальної» війни, коли країна агресор має можливість популяризувати вигідну для неї інформацію, активно проводити пропаганду, запускати різні чутки й фейки…» [1].

Імідж держави є складним явищем, що формується під впливом багатьох соціально-політичних, економічних та культурних чинників. Він відображає загальне сприйняття держави як учасника міжнародних відносин та внутрішньої політики. Серед основних елементів іміджу держави можна виділити політичний (ефективність уряду, стабільність політичної системи), економічний (рівень розвитку економіки, інвестиційна привабливість), соціальний (якість життя, дотримання прав людини), культурний (традиції, мова, культурний вплив) та інформаційний (медіаграмотність суспільства, роль ЗМІ у формуванні громадської думки). Що ж стосується внутрішнього іміджу, то варто підкреслити, що це в першу чергу, «…засіб налагодження діалогу, зворотного зв'язку з населенням, залучення його у свою діяльність, форма управління його настроями, спосіб проєктування соціальних проблем на політику…» [2], оскільки «..внутрішній імідж країни – це привабливість держави, як основного місця проживання, гордість за країну, бажання в ній жити, захищати, щастя, комфорт та планування свого майбутнього у цій країні…» [3]. До внутрішніх складових іміджу, які мають змінний характер, варто віднести: «…добробут населення; дотримання конституційних прав кожного громадянина; рівень освіти населення; рівень зайнятості населення; рівень корупції; рівень злочинності; рівень тіньового сектору економіки; соціальне самопочуття; рівень охорони здоров'я; тривалість життя; рівень соціалізації населення; розмір і склад «споживчого кошика; рівень свободи засобів масової інформації, тощо…» [3].

У сучасних умовах глобалізації, цифровізації та гібридних загроз, питання формування внутрішнього іміджу держави набуває нових смислових контурів. Водночас стрімкий розвиток інформаційних технологій та постійна інтенсивність інформаційних потоків формують виклики для об'єктивного сприйняття реальності громадянами. Особливу роль у цьому процесі відіграє критичне мислення – когнітивна здатність особи до самостійного, раціонального й рефлексивного аналізу інформації. Саме критично мислячий громадянин здатен формувати внутрішній образ держави не під впливом маніпуляцій, а на основі фактів, логіки та ціннісної рефлексії.

Критичне мислення не є вродженою здатністю, а формується в процесі соціалізації, навчання та взаємодії з суспільними інститутами. Згідно з дослідженням

Починкової М.М. та Бадер С.О., «…психолого-педагогічні механізми формування критичного мислення поділяються на три групи: психологічні (рефлексія, суперечність, аналіз через синтез, інтеріоризація, постановка запитань), педагогічні (зворотний зв'язок, до визначення задачі, динамічний розподіл ролей) та соціалізаційні (ідентифікація та інтерналізація)» [4]. Особливої уваги заслуговує рефлексія як базовий механізм розвитку метакогнітивного рівня мислення, що дозволяє людині критично оцінювати не лише отриману інформацію, а й власні переконання.

У контексті формування внутрішнього іміджу держави критичне мислення громадян виконує функцію своєрідного інформаційного фільтра, здатного відсівати недостовірну, маніпулятивну чи зайву інформацію, залишаючи лише обґрунтовані, релевантні та перевірені дані, що унеможливлює домінування деструктивних дискурсів у суспільстві. Оскільки, імідж держави, як багатовимірне явище, включає політичний, економічний, соціокультурний та інформаційний компоненти, а його внутрішній аспект формується на основі суспільного сприйняття функціонування інститутів, довіри до влади, якості життя, а також здатності громадян до усвідомленої оцінки політичної дійсності, то в умовах гібридної війни, коли держава є мішенню зовнішньої пропаганди, рівень критичного мислення стає визначальним чинником у збереженні політичної стабільності та національної єдності.

Сучасний український медіапростір характеризується перенасиченістю маніпулятивних технологій. Вони використовуються для впливу на громадську думку з метою формування певних стереотипів, нав'язування заданих інтерпретаційних подій та створення ілюзії об'єктивності. Основними інструментами маніпуляції є відбір та викривлення інформації, навмисне створення хібних контекстів, використання емоційного забарвлення матеріалів, а також розширення напівправди. Особливо небезпечним є використання цих технологій у соціальних мережах, які стали основним джерелом інформації для значної частини суспільства. Використовуючи алгоритми таргетованої реклами та персоналізованого контенту, маніпулятивні групові здатні впливати на масову свідомість, підсилюючи поляризацію суспільства, сприяючи дезорієнтації громадян та формуванню викривленого іміджу держави.

В свою чергу пропагандистські технології використовуються для просування певних ідеологічних установ, підміни реальних фактів вигідними для політичних або економічних груп інтерпретацій. Серед основних методів пропаганди слід виокремити повторення ключових меседжів, маніпуляцію історичними фактами, використання авторитетних джерел для легітимізації викривлених даних та розширення емоційно заряджених матеріалів. Фейкові наративи безпосередньо спрямовані на формування стійких хибних проявів про реальність. Вони часто використовуються з метою дискредитації державних інституцій, підриву довіри до влади, послаблення міжнародного авторитету країни та створення хаосу в інформаційному просторі. Одним із найбільш небезпечних аспектів такого впливу є те, що фейкові новини часто поширюються швидше, ніж спростування або перевірені факти, що значно ускладнює боротьбу з ними.

Розглядаючи формування внутрішнього іміджу держави крізь призму психолого-педагогічних механізмів розвитку критичного мислення (за Бадер С., Починкова М.), варто акцентувати на їх функціональному взаємозв'язку. Механізми формування критичного мислення, як було зазначено вище, поділяються на психологічні, педагогічні та соціалізаційні. Саме через активацію зазначених механізмів держава спроможна сформувати в громадян здатність до критичного осмислення соціально-політичної дійсності, що, у свою чергу, стає основою для об'єктивного внутрішнього сприйняття держави — її іміджу.

Психологічні механізми, до яких належать рефлексія, суперечність, аналіз через синтез, інтеріоризація та постановка запитань, забезпечують когнітивне підґрунтя критичного осмислення інформації. Наприклад, механізм рефлексії дозволяє особі не лише усвідомити власні судження про державу, а й переоцінити їх з огляду на нову, перевірену інформацію. Опора на перевірену інформацію є дуже важливим, оскільки в умовах російсько-української війни інформаційний простір досить насичений дезінформацією, маніпулятивними технологіями та пропагандистськими наративами.

В Україні прикладом реалізації психологічного механізму формування критичного мислення є поширення освітніх практик за методикою трьохфазної структури критичного мислення (виклик-усвідомлення-рефлексія), яку активно інтегрують у навчальні курси з громадянської освіти для дорослих та дітей, як-от: Школа свідомого громадянина; Інтернет та цифрові права людини; Економічна грамотність громадянина, Навчай безпечно [5]; Громадянська освіта в університетах; Громадянська освіта для всіх охочих [6].

Механізм суперечності, як провокування когнітивного дисонансу, був ефективно використаний у межах освітніх медіапроєктів «Вивчай та розрізняй: інформаційна грамотність» (IREX) [7], де учні навчались розпізнавати фейки, порівнюючи різні джерела. Головна мета проєкту посилити стійкість до дезінформації та маніпуляцій і посилити протидію дезінформації під час війни. Аналіз через синтез сприяв усвідомленню багатовимірності понять «держава», «політика», «суспільство», дозволяючи учням та студентам реконструювати власну картину політичної реальності. Системна постановка запитань як ознака високого рівня критичного мислення була культивована в фактчекінгових програмах [8]. Зокрема, платформа «Слово і Діло» здійснює моніторинг і перевірку заяв політичних та державних діячів, класифікуючи їх на виконані, частково виконані або невиконані, що дозволяє громадянам здійснювати відстежувати продуктивність та відповідальність влади. Проєкт активно комунікує в соціальних мережах, поширюючи аналітику й інфографіку. Інший приклад, «VoxCheck», який з 2014 р. аналізує економічні дані і політичні меседжі, співпрацюючи з міжнародними ініціативами у сфері боротьби з дезінформацією, особливо російською. Проєкт передбачає створення пояснювальних відео, постів в Telegram та YouTube для популяризації складних тем серед широкої аудиторії українських громадян. Волонтерська ініціатива «StopFake» спеціалізується на викритті фейкових повідомлень про Україну, активно діючи в соціальних мережах та розробляючи освітні матеріали для журналістів і студентів. Ще одним важливим гравцем є проєкт «Без Брехні», який оцінює висловлювання політиків, експертів і медіа на предмет правдивості та маніпулятивності.

Діяльність українських фактчекінгових проєктів безпосередньо сприяє формуванню внутрішнього іміджу держави, оскільки створює умови для підвищення обізнаності громадян щодо державних інституцій, прозорості чи непрозорості політичного процесу та відповідальності публічних осіб. Через системний моніторинг обіцянок, викриття фейків та спростування дезінформації проєкти сприяють підвищенню політичної культури суспільства, знижують рівень маніпуляцій і формують культуру перевірки інформації, що у свою чергу, створює образ держави як відкритої.

Педагогічні механізми, серед яких зворотний зв'язок, довизначення задачі та динамічний розподіл ролей, формують критичне мислення в рамках організованого освітнього процесу. Наприклад, механізм зворотного зв'язку дозволяє педагогічним та науково-педагогічним працівникам оперативно коригувати освітній маршрут здобувачів освіти, базуючись на рівні розуміння і здатності осмислювати політичну інформацію. Так, у межах ініціативи «Демократична школа: освіта для демократичної стійкості» Ради Європи [9] в Україні вчителі отримали інструменти для підтримки активного мислення здобувачів освіти, що

підвищило якість громадянської рефлексії щодо функціонування держави. Довизначення задачі дозволяє здобувачам формулювати особистісно значущі цілі у вивченні суспільно-політичних дисциплін, а динамічний розподіл ролей у групових освітніх проєктах стимулює співпрацю, дискусію та розвиток навичок аргументації.

Застосування педагогічних механізмів формування критичного мислення сприяє формуванню внутрішнього іміджу держави через створення підґрунтя для виховання свідомих, мислячих громадян, здатних до самостійного оцінювання політичних процесів і діяльності державних інституцій. Сукупна педагогічних механізмів забезпечує поступове формування у молоді цілісного уявлення про державу як простір співучасті, відповідальності й справедливості, що покликано позитивно впливати на її сприйняття в межах суспільства.

Соціалізаційні механізми (ідентифікація та інтерналізація) є ключовими у процесі перетворення критичного мислення на елемент громадянської культури. Ідентифікація особистості з цінностями демократичного суспільства сприяє сприйняттю держави як простору реалізації особистісних прав і свобод. В умовах війни в Україні активізувався процес національної ідентифікації, що знайшло прояв у зростанні рівня громадянської активності, волонтерства та підтримки демократичних інститутів. З початку російсько-української війни в 2014 р. мільйони громадян долучилися до допомоги Збройним Силам України, підтримки внутрішньо переміщених осіб, організації логістики та збору гуманітарної допомоги [10]. І це незважаючи на те, що громадяни зіткнулися щ певними перешкодами: «… брак розуміння, як саме та де можна долучитися до змістовної діяльності; емоційне виснаження та неготовність стикатися з переживаннями людей; прагнення до швидких результатів, яких волонтерство не завжди може запропонувати…» [11].

Відповідно до думки Павлюк Т, Демченко О., до основних тенденцій розвитку волонтерського руху України варто віднести: «…збільшення кількості волонтерських організацій і надавачів добровільної допомоги, благодійність стала невід'ємною частиною життя більшості українців: 62% українців стали благодійниками, а 37% долучилися до волонтерства; зростання результативності діяльності волонтерів — середньомісячна пожертва виросла майже вдесятеро порівняно з 2021 роком, що свідчить про важливість допомоги даного інституту громадянського суспільства для захисту держави; українські волонтери все більше об'єднуються навколо проєктів, пов'язаних з обороноздатністю нашої держави з метою призупинення російської військової агресії на Сході та Півдні України; активізація взаємодії з органами державної влади, правоохоронними, природоохоронними, медичними, соціальними організаціями та установами, волонтери та волонтерські організації продовжують допомагати Збройним Силам, рятувальним службам, медичним установам, підтримують малозахищених, лікують травмованих тварин, пропагують здоровий і активний спосіб життя, беруть участь в освітніх і наукових заходах тощо» [12].

При цьому такі дії відбуваються не лише як емоційна реакція, а як усвідомлений вияв громадянської відповідальності та солідарності, тобто результат інтерналізації цінностей взаємодопомоги, свободи, державності.

Окреслені процеси свідчать про ефективність механізму інтерналізації, коли суспільні цінності стають внутрішніми переконаннями особистості.

Як відомо, функціонально імідж держави вирішує низку завдань: «…формування ефективного іміджу держави та її структур…, …рекламування державної служби, державних інститутів…, …підвищення ступеня відкритості держави перед суспільством та рішень, які нею приймаються в політичній, фінансовій та інформаційних сферах…, … забезпечення політичної освіти громадян для здійснення ефективного громадянського контролю над державою…, …патріотичне виховання громадян…» [13].

Розвиток критичного мислення громадян прямо корелює з реалізацією основних завдань внутрішнього іміджу держави. Насамперед, критичне мислення сприяє виконанню завдання створення позитивного та ефективного образу державного апарату. Наявність у громадян рефлексивного та аналітичного мислення дозволяє їм об'єктивно оцінювати роботу державних інституцій, спираючись на факти, а не на популістські меседжі. По-друге, критично мисляче суспільство створює передумови для досягнення завдання, а саме, просування позитивного іміджу державної служби як сфери професійної, а не бюрократичної діяльності. У період реформ і воєнних викликів така трансформація образу державних інституцій є надзвичайно актуальною. По-третє, критичне мислення підсилює механізми громадянського контролю, що відповідає завданню підвищення рівня відкритості держави. Громадяни, здатні до аргументованого аналізу політичних рішень, стають активними суб'єктами контролю, що виявляють проблеми, тенденції та передають зворотний зв'язок через громадські ініціативи, ЗМІ або політичні інститути. По-четверте, політична освіта, орієнтована на розвиток критичного мислення сприяє реалізації завдання щодо підготовки свідомих виборців, здатних розпізнавати маніпуляції, оцінювати політичні програми та робити усвідомлений вибір. Нарешті, завдання патріотичного виховання набуває нових смислів через призму критичного мислення, яке забезпечує не механічну лояльність, а свідоме ототожнення з цінностями нації, її історією, символами та демократичними принципами. Таким чином, критичне мислення інтегрується в усі ключові завдання формування внутрішнього іміджу держави, роблячи його не лише результатом інформаційної політики, а й відображенням громадянської зрілості суспільства.

Отже, розвиток критичне мислення громадян виступає одним з чинників формування внутрішнього іміджу держави, оскільки забезпечує здатність суспільства до осмислення політичної реальності, виявлення маніпуляцій та збереження інформаційної стійкості. В умовах гібридної війни, насиченого фейками медіа-простору та інтенсивного інформаційного впливу розвиток критичного мислення є не лише індивідуальною когнітивною компетенцією, а й складовою громадянської культури та стратегією національної безпеки.

Список використаної літератури

1. Бадер С., Починкова М. Критерії й рівні сформованості критичного мислення особистості. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 74, том 1, 2024. https://doi.org/10.24919/2308-4863/74-1-45.
2. Семченко О. Формування іміджу в контексті політичної модернізації України. *Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації*. 2013. № 2. URL: https://social-science.uu.edu.ua/article/1031.
3. Дзюба О. Формування позитивного культурного іміджу країні (на прикладі Німеччини). *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. № 5. С. 218–236. https://doi.org/10.31866/2616-745x.5.2020.203712.
4. Починкова М., Бадер С. Психолого-педагогічні механізми формування критичного мислення особистості. *Інноваційна педагогіка.* Випуск 75. 2024. С.190–197. https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/75.36.
5. BYM online. Громадянська освіта в Україні. URL: https://vumonline.ua/.
6. Хаб громадянської освіти. URL: https://www.ifesukraine.org/what-we-do/civic-education/.
7. Програма «Вивчай та розрізняй: інфомедійна грамотність». URL: https://mon.gov.ua/ministerstvo-2/diyalnist/mizhnarodna-spivpratsya-2/spivpratsya-z-mizhnarodnimi-organizatsiyami/rada-mizhnarodnikh-naukovikh-doslidzhen-ta-obminiv-irex/programa-vivchay-ta-rozriznyay-infomediyna-gramotnist.

8. Лань С., Гоцур О. Особливотсі фактчекнгової діяльності в українському медіапросторі. Інновації та особливості функціонування ЗМІ в демократичному суспільстві: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції.. – Львів: Видавництво Львівської політехніки. 2024. 280 с. URL: https://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/85140.
9. Програма «Демократична школа: освіта для демократичної стійкості». URL: https://www.schools-for-democracy.org/.
10. Волонтерські організації України: перелік та контакти. ТСН. URL: https://tsn.ua/ato/volonterski-organizaciyi-ukrayini-perelik-ta-kontakti-2004886.html.
11. 74% українців долучались до волонтерства після 24 лютого 2022 року: що показали результати дослідження. Українська Волонтерська служба. URL: https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-dolucalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati-doslidzennia.
12. Павлюк Т., Демченко О. Оцінка розвитку волонтерської діяльності в Україні. *Інвестиції: практика та досвід.* № 7.2024. DOI: 10.32702/2306-6814.2024.7.130.
13. Данилов В. Особливості формування політичного іміджу держави. Прлітичний менеджмент. 2009. № 2. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/danylov_osoblyvosti.pdf.

CRITICAL THINKING OF CITIZENS AS A FACTOR IN SHAPING THE INTERNAL IMAGE OF THE STATE

Svitlana Vovk
State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University»,
Department of political science and international relations,
Ivana Banky St., 3, 36000, Poltava, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-6171-4782

The article examines the development of critical thinking as a key factor influencing the formation of the internal image of the state in the context of global digitalization, information confrontation, and the Russian-Ukrainian war. The author analyzes the relationship between the level of critical thinking among citizens and the quality of public perception of state institutions, emphasizing the importance of this cognitive resource in the processes of political socialization, civic oversight, and patriotic self-identification of individuals.

The study demonstrates that the psychological and pedagogical mechanisms of critical thinking development – divided into three key groups: psychological (reflection, contradiction, synthesis-based analysis, interiorization, questioning), pedagogical (feedback, task clarification, dynamic role distribution), and socialization mechanisms (identification and internalization) – serve as tools for shaping individuals' ability to independently evaluate information flows, make informed decisions, detect manipulations, and develop internally grounded attitudes toward the state. The article provides examples of Ukrainian educational practices, such as the «Civic Education» programs, the «Learn to Discern» initiative, the Council of Europe's «Democratic School» program, and the activities of fact-checking organizations such as VoxCheck, StopFake, Slovo i Dilo, and Bez Brekhni, which demonstrate the practical implementation of critical thinking formation mechanisms at both state and civil society levels.

The article analyzes how the development of citizens' critical thinking contributes to the realization of the key tasks in shaping the internal image of the state: creating a positive image of the public administration system; promoting civil service as a professional domain; increasing transparency and openness of the state through civic oversight mechanisms; ensuring political education and the ability of citizens to make conscious choices; and fostering patriotic education based on a conscious identification with national symbols, historical memory, and national values.

Particular attention is paid to the function of critical thinking as an «informational filter»capable of neutralizing destructive narratives, propaganda, and fake news that spread throughout the media space – especially on social networks and messaging platforms where the credibility of information is often questionable.

The article emphasizes that in wartime conditions, critical thinking acquires exceptional importance not only as an intellectual tool but also as a component of information security. The author argues that a critically thinking citizen not only resists information threats but also becomes a bearer of a positive image of the state, constructing it through active participation in public life, volunteerism, civic oversight, support for national unity, and adherence to democratic norms.

It is substantiated that critical thinking not only strengthens the internal image of the state as a responsible, open, lawful, and democratic community but also forms the foundation for sustainable national self-perception. The article concludes that investing in the development of critical thinking – through education, media literacy, inter-institutional cooperation, and support of civic initiatives – is a strategic path toward the long-term reinforcement of political culture, social consolidation, and internal image positioning of the state. Thus, critical thinking is presented not as an abstract cognitive ability, but as a concrete factor of state resilience, modernization, and the formation of a new civic order in the context of the post-totalitarian, post-traumatic, and wartime transformation of Ukrainian society.

Key words: internal image of the state, image formation, image-related tasks of the state, development of citizens' critical thinking.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 265–271
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 265–271

УДК 321.01/.011.5:[342.5:342.33:342.4(477)](091)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.31

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ І ПРОТИВАГ В УКРАЇНІ (IX СТ. – XX СТ.)

Аліна Войчук
Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політичних наук
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0002-1925-1307

Система стримувань і противаг є невід'ємною складовою демократії. Вона спрямована на забезпечення збалансованого поділу повноважень між гілками влади та запобігання їх узурпації. У статті аналізується процес виникнення та становлення системи стримувань і противаг в українській державності, проходячи через різні історичні етапи – від часів Київської Русі до прийняття Конституції України у 1996 році. Дослідження охоплює особливості політичного устрою Київської держави, де віче виконувало функцію контролю над князівською владою, це заклалало основи колективного прийняття рішень. Окремо розглядається період Гетьманщини, коли політична система поєднувала виборність влади, представницькі органи та механізми контролю, які обмежували гетьманські повноваження.

Подальший розвиток системи стримувань і противаг в Україні відбувався в умовах входження її територій до складу іноземних державних утворень, що значно ускладнювало становлення національних механізмів державного управління. Водночас у період боротьби за незалежність на початку XX століття (Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка) було зроблено спроби формування правових засад поділу влади, які, однак, не змогли утвердитися через нестабільність і зовнішній тиск. За радянських часів єдиним механізмом здійснення державної влади були ради. Ради були проголошені політичною основою СРСР, їм були формально підзвітні та підконтрольні всі інші державні органи.

Зі здобуттям незалежності у 1991 році в Україні розпочався новий етап розвитку системи стримувань і противаг, а прийняття Конституції України 1996 року стало її остаточним закріпленням у правовій площині. У статті висвітлюються основні етапи становлення системи стримувань і противаг, її особливості та виклики, що впливали на формування принципу поділу державної влади України.

Ключові слова: система стримувань і противаг, поділ влади, конституція, законодавча влада, виконавча влада, судова влада.

Постановка проблеми. Система стримувань і противаг є важливим елементом демократичної держави, яка забезпечує баланс між різними гілками влади, запобігаючи узурпації повноважень. В Україні її формування має глибокі історичні корені, що сягають часів Київської Русі та проходять через добу Козацької держави, період входження українських земель до різних імперій, добу національного відродження, Українську Народну Республіку та, зрештою, завершуються прийняттям Конституції України 1996 року.

Аналіз використаної літератури. Серед численних досліджень і публікацій, у яких висвітлюється питання виникнення та становлення системи стримувань і противаг України, особливої уваги заслуговують праці таких дослідників: О. Валевський, Н. Гайдаєнко, Х. Забавська, В. Ребкало, І. Сало, Л. Силенко, В. Сурнін тощо.

Метою статті є дослідження процесу виникнення та становлення системи стримувань і противаг в Україні.

© Войчук А., 2025

Виклад основного матеріалу. Принцип поділу влади та система стримувань і противаг були відомі ще за часів князівської України – Русі. Влада князя обмежувалася народним віче, в якому брало участь все доросле чоловіче населення [9, с. 35]. Таким чином, ідея народовладдя виявлялась у співіснуванні двох органів влади: віче і князя.

Великий князь Київський Володимир Мономах у праці «Повчання дітям» значну увагу присвятив проблемі організації та здійсненні верховної влади. На його думку, майбутні князі повинні всі справи вирішувати з Радою дружини (і в цьому вже можна прослідкувати зародження ідеї обмеження влади князя Радою); не допускати беззаконня і свавілля та здійснювати справедливе правосуддя. Він вважав, що князь має бути носієм закону та законності і що в цьому його могутність [2, с. 16-19]. Володимир Мономах наголошував на відповідальності монарха під час розв'язання питань управління державою, організації правосуддя.

Розвиток системи стримувань і противаг відбувається у період існування у другій половині XVI і в першій половині XVII століття Запорізької Січі та її самостійних політичних інститутів. Раду Січі або Генеральну (Військову) Раду можна розглядати як зародження Українського парламентаризму. Вона становила свого роду віче, у якому брали участь усі козаки, що фактично були присутні на Січі у момент її проведення. Рада обирала «кошового отамана», влада якого обмежувалася внутрішніми і господарськими справами у мирний час і ставала диктаторською у воєнний. Виборними були також генеральний суддя та генеральний писар. Таким чином, уже в тодішньому устрої Запорізької Січі прослідковується практична реалізація елементів поділу влади без його формалізації у нормативних актах, оскільки діяли на засаді «звичаєвого права». Рада виконувала роль вищого законодавчого органу; кошовий отаман – роль вищого достойника Січі, який представляє Січ у зовнішніх відносинах, є головнокомандуючим, фактично виконує функцію, що є прообразом функції президента у багатьох сучасних республіках; генеральний писар виконує функцію уряду, виконавчої влади під керівництвом кошового отамана; а генеральний суддя – функцію вищого судового органу. «Система органів військово-адміністративної влади в Запорізькій Січі характеризувалися яскраво вираженим демократизмом. Закладені тут зародки майбутньої Української державності і парламентаризму були використані у процесі становлення Української держави під назвою Гетьманщина» [16, с. 167].

Державний лад гетьманської України був схожий до Запорізької Січі. На чолі Української держави стояв гетьман. Влада його була виборна. Обирали його або козацька старшина або усі козаки на раді, або навіть за участі духовенства та міщан. У своїх руках він тримав найвищу виконавчу владу і був рівночасно найвищим вождем військових сил нації. Становище його було подібне до інших виборних монархів того часу, наприклад як у польського короля. Влада гетьмана була обмежена Козацькою Радою, де засідала тільки козацька старшина, яка збиралася кілька разів на рік у гетьмана для обговорення важливих державно-політичних і військових справ. Теоретично джерелом державної і гетьманської влади була Генеральна Рада. Її склад, дуже різний, змінювався залежно від потреб і політичних умов. Спершу була це тільки військова рада, але з часом перетворилася вона в державний орган, якого найголовнішим атрибутом було обрати гетьмана або позбавити його уряду. Одночасно з гетьманом обиралася Генеральна Старшина, Генеральний суддя, Генеральний писар, деякі інші посадовці [3, с. 62-63]. Таким чином, в Козацькій державі продовжуються традиції Запорізької Січі щодо державно-політичного устрою з подібним поділом владних функцій між виборними органами за участі широкого представницького органу – Генеральної Ради.

Водночас необхідно зазначити, що ідея системи стримувань і противаг знайшла своє відображення в «Пакти і Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» від

5 квітня 1710 року, написана Пилипом Орликом, прийнята у місті Бендерах [13, с. 23]. Хоча формально принцип поділу владу та система стримувань і противаг не проголошувалися, але з аналізу шостого параграфу випливає, що на його основі було здійснено поділ державної влади на законодавчу, виконавчу та судову. Цей документ закріплював принципи управління та діяльності державної влади. Законодавча влада належала Раді, членами якої були полковники зі своєю старшиною. Головою виконавчої влади був Гетьман, який одночасно був головою Козацької республіки. Необхідно зазначити, що всі важливі питання держави Гетьман повинен був узгоджувати з Радою. Також визначався незалежний суд, який приймав рішення незалежно від Ради та Гетьмана. Таким чином, Конституція Пилипа Орлика стала одним із перших актів, в основі якого були закладені деякі демократичні принципи побудови держави, що було прогресивним на той час.

Значний внесок у становленні системи стримувань і противаг зробив український вчений XIX століття М. Драгоманов. Він поділяв владу на три гілки: законодавча, виконавча та судова. Законодавча влада належала Державній та Союзній Думам. Зміни до Основного закону могли вносити в разі згоди третина голосів членів обох дум і затверджувалися Державним собором, обраним зі складу обох дум, а також делегатами з обласних зборів. Главою держави міг бути імператор, влада якого успадковувалась, чи голова Всеросійського державного союзу, який обирався. Глава держави призначав міністрів, які повинні були нести відповідальність перед обома палатами. Судова влада належала Верховному Суду (сенату), судовим палатам обласних, повітових та міських дум. Глава держави призначав членів Верховного Суду довічно. Можливі суперечності між місцевими органами і міністрами розглядалися Верховним судом.

Отже, М. Драгоманов виступав за парламентарну форму правління з засадами самоуправління, яка б впливала на соціальну та економічну сфери суспільства, надавала б великого значення просвітництву й законодавству, які сприяли б реформаційним зрушенням [9, с. 38].

Конституційний проект, підготовлений Українською народною партією (УНП) у 1905 р., був одним з перших політичних документів, в якому відбивалась ідея поділу влади. У ньому Україна мала стати президентською республікою. Законодавча влада належала б двопалатному парламенту, виконавча – президенту, а судова – судам і суддям.

У багатьох програмах українських партій початку XX століття простежується тяжіння до ідеї поділу влади, хоча тлумачилась ця ідея по-різному. Так, у Програмі Української партії самостійників-соціалістів (УПСС) пропонувалося законодавчу владу надати президенту республіки і раді міністрів, виконавчу – парламенту, який би і обирав президента. Рада міністрів мала формуватися за парламентським принципом і нести політичну відповідальність перед представницьким органом, тобто була запропонована парламентарна республіка. У програмі Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) пропонувалося законодавчу владу надати однопалатній Раді народних представників – Сейму, виконавчу влади зосередити в руках Ради міністрів, яка б обиралася Сеймом і відповідала в особі Сейму перед усім народом [1, с. 18-19, с.33-35, с. 56-57]. Ця партія пропонувала республіканську форму правління і Україні. Схожі пропозиції висувались і в Програмі Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ).

Незважаючи на прогресивний і демократичний характер Конституції Української Народної Республіки (УНР), прийнятої Центральною Радою 29 квітня 1918 року, в ній відсутні положення щодо системи стримувань і противаг [15, с. 32], хоча чотири розділи з восьми даного документу присвячені організації державної влади. Так, у статті 23 третього розділу Конституції зафіксовано поділ влади. У ній зазначалося, що верховним

органом влади УНР є Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу владу в УНР і формують органи виконавчої і судової влади УНР. Вища виконавча влада в УНР належала Раді Народних Міністрів (ст. 24), а вища судова влада – Генеральному Суду УНР(ст. 25 Конституції УНР) [5, с. 74]. Всенародні Збори обиралися на три роки. Вони могли саморозпускатися. Існував інститут законодавчої ініціативи. Судова влада була незалежною [5, с.73-79].

Деякі положення Конституції 1918 року знайшли своє подальше втілення в Декларації про державний суверенітет України 1990 року, Конституційному Договорі між Верховною Радою України і Президентом України 1995 року, а згодом і в Конституції України 1996 року.

Значний вплив на розвиток системи стримувань і противаг в Україні здійснив проект Конституції Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР), підготовлений відомим професором Львівського університету, С. Дністрянським. У проекті, передбачалося встановлення народної республіки із застосуванням принципу поділу влади. Він містив певну систему стримувань і противаг, завдяки якій кожна з влад обмежувала одна одну. Зокрема, законодавча влада належала народній палаті, яка здійснювала верховний контроль за діяльністю адміністрації, судочинства. Виконавча влада належала Раді держави, а повноваження її голови – Президента, обмежувалися Радою держави та судовою владою. Президент, у свою чергу, також міг обмежувати законодавчу владу, застосовуючи право вето. Носієм судової влади була Народна рада. Судова влада мала право зміщувати президента з посади в разі перевищення ним своїх повноважень. Суд наділявся правом вносити зміни до конституції та скликати народне зібрання. Судова влада здійснювала також контроль за відповідністю законів конституції.

3 жовтня 1917 року, спочатку в РСФСР та інших радянських республіках, а згодом і в колишньому СРСР затвердився державний механізм, що відповідав завданням пролетарської диктатури та був заснований на повновладді Рад.

У Конституції СРСР 1936 року та Конституції УРСР 1937 року були певні ідеї принципу поділу влади. Вперше в історії радянської держави було декларовано, що існує єдина законодавча влада, яку здійснює Верховна Рада СРСР [14, с. 145]. Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади визначався уряд. Зазначалось, що правосуддя здійснюється тільки судами, судді – незалежні і підкоряються лише закону. Проте принципи, проголошені Конституціями 1936 і 1977 років, залишилися лише деклараціями, що не відповідали фактичному здійсненню державної влади, яке полягало у жорсткому диктаті виконавчої влади під керівництвом комуністичної партії. Нині очевидно, що демократичні декларації прикривали авторитарний режим, насильство і терор.

У Конституціях СРСР 1977 року і УРСР 1978 року було закладено певний потенціал для демократизації державного життя. Але принцип поділу влади не був запроваджений в життя.

За радянських часів єдиним механізмом здійснення державної влади були ради. Так, Конституція УРСР 1978 року будувала всю піраміду владних структур на основі принципу повновладдя Рад, проголошуючи, що «Ради народних депутатів безпосередньо та через створювані ними органи керують усіма галузями державного, господарського, соціального і культурного будівництва, приймають рішення, забезпечують їх виконання, здійснюють контроль за втіленням рішень у життя» (ст. 82) [6, с. 33].

Ради були проголошені політичною основою СРСР, їм були формально підзвітні та підконтрольні всі інші державні органи. Були усунуті всі обмеження компетенції Верховної Ради СРСР і УРСР. Вони могли вирішувати всі питання, віднесені до компетенції своєї

Президії, Ради Міністрів, міністерств та відомств. Ні про яку систему стримувань і противаг не йшлася мова.

Зі здобуттям Україною незалежності створилися сприятливі умови для обґрунтування таких варіантів існування принципу поділу влади та системи стримувань і противаг, які відповідають обставинам, що склалися в Україні.

Наукова розробка вчення про поділ влади, реалізація якого відбувається через систему стримувань і противаг, набуває інтенсивного характеру після прийняття Декларації про державний суверенітет України, яка була проголошена Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р. Цей документ вперше прямо закріпив поділ влади як найважливіший принцип організації та здійснення державної влади. У ньому зазначається, що державна влада в республіці здійснюється за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу та судову [12, с. 114].

За ініціативою Президента України, до прийняття нової Конституції, був розроблений Закон України «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який робив певні кроки у напрямку поділу державної влади. Але Верховна Рада України відхилила його, у зв'язку з цим виникла суперечка між Президентом України, з одного боку, і виконавчою та законодавчою гілками влади, – з другого. З метою усунення конфліктної ситуації, 8 червня 1995 р. було прийнято Конституційний Договір між Верховною Радою та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» [4]. До прийняття цього договору в державі фактично існував принцип поєднання гілок влади.

І, нарешті, принцип поділу влади здобув своє законодавче закріплення в Конституції України, прийнятій 28 червня 1996 року [7]. Так, в частині першій статті шостій Конституції проголошується: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову». Зміст цього принципу полягає у створенні механізму узгодження діяльності органів державної влади шляхом застосування системи стримувань і противаг.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, формування системи стримувань і противаг в Україні є складним і тривалим процесом, що розпочався ще в добу Київської Русі і тривав до прийняття Конституції України 1996 року. Аналіз історичних етапів розвитку цього механізму свідчить про поступове становлення принципу поділу влади в українській державній традиції, хоча його реалізація зазнавала значних змін під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів.

На ранніх етапах, зокрема в Київській Русі, функцію обмеження влади князя виконувало віче, що слугувало важливим елементом політичного контролю. У період Гетьманщини система управління поєднувала риси виборності та представництва, що створювало певні запобіжники концентрації влади в руках гетьмана. Подальший розвиток механізму стримувань і противаг відбувався в умовах інкорпорації українських земель до складу різних держав, що суттєво уповільнювало формування власних демократичних інститутів.

Відновлення української державності у XX столітті, зокрема під час існування Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, стало спробою створити систему збалансованого державного управління. Проте політична нестабільність і зовнішній вплив не дали можливості втілити ці механізми в довготривалій перспективі.

Після здобуття незалежності України у 1991 році система стримувань і противаг почала формуватися на основі європейських демократичних стандартів, що знайшло своє відображення в Конституції 1996 року. Вона закріпила поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, а також визначила механізми їх взаємодії та контролю.

Список використаної літератури

1. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій. К.: Право, 1992. 89 с.
2. Історія української конституції / Упоряд. А.Г.Слюсаренко, М.В.Томенко; Українська правнича фундація. К.: Право, 1997. 443 с.
3. Книш Зиновій. Історія української політичної думки до кінця 18 століття. Париж-Вінніпег: б.н. 1952. 204 с.
4. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України "Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України" від 8 червня 1995 року. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 18. Ст. 133.
5. Конституційні акти України 1917-1920: Невідомі конституції України / Відповід.ред. Ю.Д.Примак. К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. 269 с.
6. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки: Зі змінами і доповненнями, внесеними Законом Української РСР від 27 жовтня 1989р. на десятій сесії Верховної Ради Української РСР одинадцятого скликання. К.: Політвидав України, 1989. 61 с.
7. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) //Конституційні акти України 1917-1920: Невідомі конституції України / Відповід.ред. Ю.Д.Примак. К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. С.73-79.
9. Ладиченко В. В. Теоретико-правові засади поділу влади: Дис... канд. юр. наук: 12.00.01. К., 1998. 173 с.
10. Паславська А.М. Теорія «розподілу влади» як одна із основ організації влади в Україні (історико-теоретичний аспект) // Концепція розвитку законодавства України: Матеріали науково-практичної конференції. Травень 1996 року. / Інститут законодавства Верховної Ради України. Ред. кол. В.Ф.Опришко (гол.) М. І.Єрофєєв, М.Т. Кравчук та ін. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України. С. 170-172.
11. Северенчук О. Запровадження принципу розподілу влади в політико-правовому просторі України. Юридична Україна. 2004. № 9. С. 4-9.
12. Серьогіна С.Г. Компетенція Президента України – теоретично-правові засади: Дис... канд. юр. наук:12.00.02. Х., 1998. 178 с.
13. Силенко Л. Система стримувань і противаг: теоретичні аспекти // Вісник Запорізького юридичного інституту. 1999. Вип. 4. С. 51–54.
14. Український парламентаризм: минуле і сучасне. К.: Парламентське видавництво, 1999. 189 с.
15. Шаповал В.М. Розподіл влади і конституціоналізм: досвід України. К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1994. Вип. 28. 32 с.
16. Шемшученко Ю. С. Вибране. К. : Наукова думка, 2005. 592 с.

THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF CHECKS AND BALANCES IN UKRAINE (9TH – 20TH CENTURIES)

Alina Voichuk
Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Volodymyrska Str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-1925-1307

The system of checks and balances is an integral part of the separation of powers. It is aimed at ensuring a balanced division of powers between the branches of government and preventing their usurpation. The article analyzes the process of emergence and formation of the system of checks and balances in Ukrainian statehood, passing through various historical stages – from the times of Kievan Rus to the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996. The study covers the peculiarities of the political structure of the Kyivan state, where the veche performed the function of controlling the princely power, which laid the foundation for collective decision-making. The period of the Hetmanate, when the political system combined elected authorities, representative bodies, and control mechanisms that limited the hetman's powers, is considered separately.

The further development of the system of checks and balances in Ukraine took place in the context of its territories becoming part of foreign state entities, which greatly complicated the establishment of national mechanisms of public administration. At the same time, during the struggle for independence in the early twentieth century (Ukrainian People's Republic, Western Ukrainian People's Republic), attempts were made to form the legal basis for the separation of powers, which, however, failed to take hold due to instability and external pressure. In Soviet times, the only mechanism for exercising state power was the Soviet Union. The Soviets were proclaimed the political basis of the USSR, and all other state bodies were formally accountable to them and controlled.

Independence in 1991 opened a new stage in the development of the system of checks and balances, and the adoption of the Constitution of Ukraine in 1996 was its final consolidation in the legal plane. The article highlights the main stages of formation of the system of checks and balances, its features and challenges that influenced the formation of the principle of separation of state power in Ukraine.

Key words: system of checks and balances, separation of powers, constitution, legislature, executive, judiciary.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 272–281
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 272–281

УДК 327.82:316.77(477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.32

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКОВИХ СТРАТЕГІЧНИХ КОМУНІКАЦІЙ УКРАЇНИ У ПРОТИДІЇ ІНФОРМАЦІЙНИМ ВИКЛИКАМ ТА РОСІЙСЬКОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ЕКСПАНСІОНІЗМУ

Уляна Ільницька
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин.
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна

Стаття присвячена актуальній проблемі впровадження дієвих стратегій та механізмів для формування ефективної системи національної безпеки, збереження державного інформаційного суверенітету України, її незалежності та інформаційної стабільності. Аргументовано, що проблема актуалізувалась зі зростанням російської агресії, інформаційного експансіонізму, тероризму рф, гібридної та повномасштабної війни проти України. У статті висвітлено актуальні безпекові виклики за загрози: цілеспрямований інформаційний вплив рф на критичні інфраструктурні об'єкти України, несанкціоноване втручання в функціонування інформаційно-комунікативних систем, кіберзлочинність, кібертероризм, маніпулювання суспільною свідомістю через ЗМІ та соцмережі, проведення країною-агресором спеціальних інформаційних операцій, пропаганда, дезінформація; поширення рф суб'єктивної, упередженої, недостовірної, неповної, викривленої інформації як в Україні, так і у світовому інформаційному просторі, що завдає шкоди іміджу нашої держави на міжнародній арені, її національним інтересам. Наголошено, що зазначені виклики зі сторони рф, загрожують національній безпеці України, її національним інтересам, спрямовані на повалення конституційного ладу, ліквідацію української державності, знищення української ідентичності, загострення й дестабілізацію суспільно-політичної, соціально-економічної ситуації в Україні, провокування проявів екстремізму, панічних настроїв в українському суспільстві.

З метою протидії сучасним викликам та загрозам системі національної безпеки України, для збереження інформаційного державного суверенітету, формування системи національної інформаційної безпеки, – актуалізувалась доцільність впровадження та застосування технологій стратегічних комунікацій. Обґрунтовано, що стратегічні безпекові комунікації є дієвим інструментом запобігання, упередження та нівелювання інформаційних загроз, ефективним механізмом протидії інформаційному екстремізму, тероризму, гібридним війнам, деструктивним інформаційним впливам, викликам, загрозам. Наголошено, що формування та розвиток безпекових стратегічних комунікацій України, формування ключових інститутів розпочались лише з 2014 року, система стратегічних комунікацій потребує удосконалення, скоординованості, узгодженності, державного регулювання та вивчення позитивного досвіду зарубіжних країн.

Ключові слова: безпекові комунікації України, система стратегічних комунікацій, інформаційні виклики та загрози, інформаційний експансіонізм, інституціоналізація стратегічних комунікацій України, національна інформаційна безпека, державний інформаційний суверенітет України.

Актуальність проблеми. В умовах сучасних геополітичних загроз, викликів російсько-української війни, яка динамічно набуває високого рівня інтенсивності, інформаційна безпека України, її інформаційний суверенітет потребують захисту та стабілізації. Актуальними загрозами національним інтересам України в інформаційній сфері, її національній безпеці є: інформаційна експансія держави-агресора; російський інформаційний

© Ільницька У., 2025

екстремізм, інформаційний тероризм, посягання на державний інформаційний суверенітет України, тривала гібридна російська війна проти України, кібератаки, пропаганда та дезінформація рф, інформаційно-ідеологічне домінування держави-агресора на тимчасово окупованих територіях тощо. Актуалізація викликів і загроз, зумовила необхідність активної протидії інформаційній агресії та екстремізму рф, пропаганді та дезінформації, подолання загроз національній безпеці та інформаційному суверенітету, формування ефективної системи безпеки нашої держави з метою збереження її державного суверенітету, незалежності.

Актуалізація безпекових викликів і загроз зумовлюють необхідність пошуку та впровадження дієвого інструментарію та технологій протидії. Ефективним механізмом у подоланні викликів національній безпеці України, загроз її інформаційному суверенітету є скоординована система безпекових стратегічних комунікацій, яка розвивається та функціонує в Україні з 2014-2015рр., однак, потребує більшої скоординованості, збалансованості, узгодженості та інтегрованості.

Актуальність проблематики, її суспільно-політична значущість, недостатня дослідженість окремих аспектів теми, зумовили необхідність дослідження.

Мета статті: комплексно дослідити технології стратегічних комунікацій, як дієвого та ефективного потенціального механізму у подоланні геополітичних викликів, інформаційних загроз, протидії російському інформаційному екстремізму, тероризму, пропаганді та дезінформації; проаналізувати інституційне забезпечення та нормативно-правову базу безпекових стратегічних комунікацій України, їх роль у формуванні інформаційної безпеки держави, збереження її інформаційного суверенітету.

Джерельною базою дослідження є нормативно-правові документи щодо проблематики, наукові публікації зарубіжних та вітчизняних науковців, актуальні медіа-публікації, звіти аналітичних центрів. Вагомим внеском у дослідження стратегічних комунікацій стали наукові праці таких зарубіжних та вітчизняних дослідників як: Борель Дж., Ботан Б., Пол К., Техау К.; Баровська А. В., Горбань Ю. О., Дубов Д., Карпчук Н., Кубко В., Ліпкан В., Макаренко Л.П., Пилипчук В. Г., Сивак Т.В., Сидоренко І., Тихомирова Є., Хорішко Л.С., Шклярук М.Г. [1-21].

Виклад основного матеріалу. Політична система України, інформаційний простір держави, система інформаційної безпеки, понад десятиліття, зазнають суттєвих, масштабних викликів і загроз у контексті російської агресії, інформаційного екстремізму і тероризму рф. Система національної безпеки України є об'єктом інформаційних загроз, атак, кібератак, деструктивних негативних впливів зі сторони рф. В умовах російсько-української війни (2014-2025рр.) максимально загострились та актуалізувались виклики та загрози національній безпеці України. Зокрема: зростаючий російський інформаційний екстремізм, тероризм, агресія, цілеспрямований інформаційний вплив рф на критичні інфраструктурні об'єкти України; несанкціоноване втручання в функціонування інформаційно-комунікативних систем; кіберзлочинність, кібертероризм, інформаційна та гібридна війна рф проти України; маніпулювання суспільною свідомістю через засоби масової інформації, мережу Інтернет, суспільні та соцмережі; проведення країною-агресором спеціальних інформаційних операцій (ІПСО), які загрожують національній безпеці України, її національним інтересам, спрямовані на повалення конституційного ладу, ліквідацію української державності, знищення української ідентичності, загострення й дестабілізацію суспільно-політичної, соціально-економічної ситуації в Україні та провокування проявів екстремізму, панічних настроїв в українському суспільстві. Серед загроз національній інформаційній безпеці України: російська пропаганда, дезінформація; поширення рф суб'єктивної, упередженої, недостовірної, неповної, викривленої інформації як в Україні,

так і у світовому інформаційному просторі, що завдає шкоди іміджу нашої держави на міжнародній арені, її національним інтересам.

Зазначені виклики, загрози, деструктивні тенденції та впливи актуальні ще з 2014 року, коли розпочалась гібридна війна рф проти України, а з 2022 р. країна-агресор рф відкрито демонструє свій інформаційний екстремізм, тероризм. Вищезазначені чинники створюють загрозу національній безпеці України, її державному суверенітету, інформаційним системам, ресурсам, інфраструктурі України; ускладнюють реалізацію національних інформаційних інтересів.

Виклики та загрози зумовили необхідність пошуку дієвих стратегій протидії, нового інструментарію, який би запобігав, упереджував та нівелював російську агресію та інформаційний екстремізм. Ефективним механізмом у подоланні викликів національній безпеці України, загроз її інформаційному суверенітету є система безпекових стратегічних комунікацій, яка розвивається та функціонує в Україні з 2014-2015рр., з актуалізацією гібридних впливів рф та інформаційної війни проти України.

Становлення системи стратегічних комунікацій в Україні, вивчення позитивного зарубіжного досвіду, розпочалось ще з 2014 р., з загостренням агресії рф, актуалізації загроз гібридної війни рф проти України.

В Україні, вперше на інституційному рівні, категорія «стратегічні комунікації» обґрунтована у 2015 р., в *«Дорожній карті Програми партнерства зі стратегічних комунікацій між Україною і НАТО»* [22].

Концептуалізація та тлумачення поняття «стратегічні комунікації», також, відображено у низці нормативних документів: *у Воєнній доктрині України, в Доктрині інформаційної безпеки України* [23], в *Стратегічному оборонному бюлетені* (2016 р.), у *Стратегії воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона*» [24], *у Стратегії інформаційної безпеки* [25].

Відповідно до положень *Стратегії воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона»*, затвердженої Указом Президента України від 25 березня 2021 р. [24], досягнення цілей державної політики у військовій сфері, обороні та військовому будівництві здійснюватиметься шляхом формування та реалізації ефективної військової політики, заснованої на стратегічних комунікаціях та інформаційній діяльності у військовій сфері, оборонному та військовому будівництві, а також, при реалізації зовнішньої політики України у напрямі європейської та євроатлантичної інтеграції. Система інститутів стратегічних комунікацій в Міністерстві оборони та Збройних Силах України складається із сукупності посадових осіб та підрозділів органів військового управління, постійних і тимчасових робочих органів (груп), які виконують визначені інформаційно-комунікативні функції та завдання в пунктах постійної дислокації та/або у складі управлінських структур Міноборони та Збройних Сил України [24].

Стратегічні комунікації України, які ефективно реалізуються та функціонують з 2015 р., трактуються як узгоджені, скоординовані, інтегровані, цілеспрямовані інформаційно-комунікативні дії держави в глобальному та національному інформаційному просторі із застосування технологій та інструментів публічної дипломатії, зв'язків із громадськістю (public relations), військових public relations, media relations, громадської дипломатії, технологій інформаційно-психологічного впливу, методів інформаційних та психологічних операцій ІПСО тощо з метою реалізації цілей держави, її національних інтересів, збереження інформаційного суверенітету, протидії деструктивним інформаційним впливам та інформаційному екстремізму, забезпечення міжнародної взаємодії, формування тривалих зв'язків між урядовими інститутами, суб'єктами міжнародних відносин.

В системі стратегічних комунікацій окремим вектором діяльності є формування стратегічного наративу (інформаційного меседжу). Як зазначено у Доктрині інформаційної безпеки України, стратегічний наратив – це «цілеспрямовано підготовлений вербальний текст, призначений для представлення у глобальному та національному інформаційному просторах у процесі стратегічних комунікацій з метою інформаційного впливу на цільові аудиторії» [23].

Розвиток системи стратегічних комунікацій України активізувався після ухвалення *Концепції стратегічних комунікацій Міністерства оборони України та Збройних Сил України* (2017) [26]. У Концепції обґрунтовано пріоритетну роль та значення стратегічних комунікацій, як механізму протидії інформаційним війнам, кіберзагрозам, загрозам в інформаційному просторі. Згідно з Концепцією, інститути стратегічних комунікацій – джерело об'єктивної інформації та канал її поширення у глобальних інформаційних потоках, світових та вітчизняних засобах масової комунікації з охопленням різних цільових аудиторій [26]. Стратегічні комунікації є формою реалізації зовнішньої та внутрішньої політики держави, формування системи безпеки на глобальному, регіональному та національному рівнях.

Згідно з Указом Президента України «Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»» [27], стратегічні комунікації є дієвим інструментом удосконалення системи державного управління, популяризації України у світі, формування її міжнародного іміджу позиціонування інтересів України у світовому інформаційному просторі [27]. Тобто, у міжнародному вимірі стратегічні комунікації є ефективним інструментом для реалізації зовнішньополітичних інтересів; позиціонування України на міжнародній арені, формування її міжнародного іміджу, підвищення рівня поінформованості про державу, популяризації України на міжнародній арені та просування інтересів України у світовому інформаційному просторі.

Як зазначено у *«Стратегії інформаційної безпеки України*» (2021), метою стратегічних комунікацій є формування ефективної інформаційної взаємодії та діалогу між суб'єктами як внутрішньодержавного, так і світового процесів, а також утвердження позитивного іміджу України, позиціонування інтересів держави у світі, забезпечення міжнародної підтримки та формування громадської думки про Україну, як надійного партнера і союзника [25].

Механізми, форми та технології реалізації стратегічних комунікацій України у міжнародному вимірі знайшли відображення у *«Стратегії комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України* на період до 2025 року»; у *«Стратегії комунікації з питань європейської інтеграції України* на період до 2026 року» [28, 29]. Здійснення зовнішньополітичних стратегічних комунікацій України регламентується *«Стратегією публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України* на 2021-2025рр.*»* [30].

Стратегія комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України у грудні 2022 року, передбачає системну взаємодію та комунікацію України з НАТО в рамках імплементації нашою державою стандартів Альянсу; реалізації положень стратегічного плану євроатлантичної інтеграції та ознайомлення громадськості з процесами і реформами при реалізації Україною вступу до Північноатлантичного Альянсу [28].

Для реалізації стратегічного курсу України на набуття повноправного членства в Європейському Союзі, для підвищення рівня обізнаності серед громадян та державних службовців України щодо євроінтеграції, у 2021р. ухвалено *Стратегію комунікації з питань європейської інтеграції України* на період до 2026 року [29]. Стратегія розроблена

на основі проєкту Європейського Союзу Association4U та за експертної допомоги Офісу реформ Кабінету Міністрів України на основі комунікаційного аудиту державних органів, залучених до виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До розроблення *Стратегії комунікації з питань європейської інтеграції України* було залучено Міністерство культури та інформаційної політики, Офіс Віцепрем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції.

У національному та міжнародному вимірах цілями стратегічних комунікацій України є: підтримка, захист національних інтересів і цілей держави; протидія інформаційному екстремізму, тероризму; захист державного інформаційного суверенітету; формування системи інформаційної безпеки; інформування та надання об'єктивної інформації про Україну у національному та міжнародному вимірах; моніторинг інформаційного простору та виявлення загроз і викликів; упередження загроз в інформаційній сфері та превентивні дії щодо потенційних викликів; реагування та протидія інформаційним загрозам; спростування суб'єктивної інформації, дезінформації; нейтралізація пропаганди; формування ефективних комунікацій з державами-партнерами України, а також з міжнародними організаціями (ЄС, НАТО, ООН, ОБСЄ, Радою Європи) тощо; утвердження України, як впливового суб'єкта міжнародних відносин.

Варто наголосити, що в умовах сучасних інформаційних викликів та загроз інформаційному суверенітету України, в умовах повномасштабної російсько-української війни, інформаційних та кібер загроз, на тлі інформаційної експансії, агресії та екстремізму рф, – стратегічні комунікації України трансформувались та набули інших векторів, цілей та завдань. Система безпекових стратегічних комунікацій України у зовнішньополітичному та внутрішньодержавному вимірах стала пріоритетним, надійним, ефективним механізмом та інструментом протидії деструктивним інформаційним впливам, інформаційному екстремізму пропаганді, дезінформації рф. Інститути системи стратегічних комунікацій (особливо, у сфері безпеки і оборони) забезпечують своєю діяльністю ефективну систему безпеки для боротьби з російським інформаційним експансіонізмом, тероризмом, зберігаючи державний суверенітет України, її незалежність та національну безпеку.

У межах інституційного виміру система стратегічних комунікацій України складається з сукупності державних і недержавних структур, взаємодія яких спрямована на посилення інформаційної безпеки, формування державного стратегічного наративу та забезпечення ефективної протидії інформаційному екстремізму, гібридним інформаційним викликам та загрозам. В основі системи стратегічних комунікацій України – інтеграція інструментів та механізмів державного управління з реалізації стратегічних безпекових комунікацій, залучення громадянського суспільства та міжнародних партнерів для реалізації єдності безпекової комунікаційної політики.

З метою сприяння та підтримки розвитку стратегічних комунікацій у військово-політичній сфері, в апараті Головнокомандувача Збройних Сил України (в структурі Міністерства оборони України) було створено *Управління стратегічних комунікацій* [31], на яке покладено відповідальність за організацію та реалізацію заходів державної інформаційно-комунікативної політики у воєнній сфері, координацію та синхронізацію заходів стратегічних комунікацій усіх державних інститутів та Збройних Сил України. Основні завдання Управління стратегічних комунікацій: організація, координація, синхронізація та контроль за здійсненням заходів стратегічних комунікацій у ЗСУ; забезпечення ефективної взаємодії між суб'єктами стратегічних комунікацій Збройних Сил України; розвиток спроможностей ЗСУ з питань стратегічних комунікацій та їх оцінювання тощо [31].

Ефективною та важливою у зовнішньополітичному вимірі реалізації стратегічних комунікацій є діяльність *Міністерства закордонних справ України*. В ухвалених документах МЗС – «*Комунікаційній стратегії МЗС»* [32] та «*Стратегії публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021-2025»* [30] сформульовані стратегічні завдання зовнішньополітичних безпекових комунікацій України для налагодження комунікації з населенням інших країн та впливу на процес вироблення громадської позиції в інших державах з метою просування національних інтересів України та досягнення зовнішньополітичних цілей [30, 32].

При *Міністерстві культури та інформаційної політики* (з вересня 2024 р. – *Міністерство культури та стратегічних комунікацій України*), для протидії зовнішнім загрозам, деструктивним інформаційним впливам, для інтеграції зусиль держави та громадських організацій у боротьбі з дезінформацією, з метою оперативного реагування на фейки, пропаганду, дезінформацію та просування українських наративів в інформаційний простір, у березні 2021 року було створено *Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки* [33]. Головними напрямками роботи Центру є: удосконалення системи стратегічних комунікацій України; здійснення інформаційно-просвітницьких заходів для громадськості; нейтралізація інформаційних атак та формування стійкості до них; систематичне оприлюднення фактів дезінформації, пропаганди, інформаційних провокацій проти України в ЗМІ та соцмережах; проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи серед громадськості з питань медіа грамотності; розроблення механізмів боротьби з дезінформацією у співпраці з міжнародними партнерами [33].

З метою ефективності здійснення стратегічних безпекових комунікацій України, у березні 2021 р. при Раді Національної безпеки і оборони (РНБО) було створено *Центр протидії дезінформації при РНБО* [34]. Діяльність Центру зосереджується на інформуванні та наданні об'єктивної інформації у національному та міжнародному вимірі; моніторингу інформаційного простору та виявленні загроз; упередженні загроз в інформаційній сфері та здійсненні превентивних дій; реагуванні та протидії інформаційним загрозам; спростуванні дезінформації; нейтралізації пропаганди тощо. Значна увага у Центрі приділяється розробленню механізмів боротьби з інформаційними загрозами та вивченню досвіду країн-партнерів й впровадження його в практику[34].

Ефективною та результативною у сфері безпекових стратегічних комунікацій є діяльність *Stratcom Ukraine* інституції, заснованої у 2016 р. *Stratcom Ukraine* – громадська організація, яка відіграє ключову роль у реформуванні системи державних безпекових стратегічних комунікацій та підтримує органи державної влади в реалізації комунікаційних проектів і щоденній роботі з громадськістю [35]. У 2016 році Stratcom Ukraine у співпраці з центром інформації та документації НАТО, Міністерством оборони Великої Британії, Міністерством інформаційної політики України, РНБО та українськими експертами розробив Концепцію розбудови державних стратегічних комунікацій, що була покладено в основу Національної доктрини інформаційної безпеки України (2016 р.) [35].

Серед неурядових структур у сфері стратегічних безпекових комунікацій України варто відзначити діяльність організації «*Інтерньюз-Україна»* [36], яка має позитивний досвід роботи на ринках медіа, комунікацій, освіти та консалтингу. Ефективними є інформаційно-комунікативні проекти громадської організації «*Центр Медіареформи StopFake*» [37], який функціонує з 2 березня 2014 р. Головна ціль діяльності – верифікація та своєчасне викриття та спростування дезінформації щодо України; протидія пропаганді; виявлення інформаційних загроз; реалізація інформаційно-комунікаційних стратегій [37]. Помітною у сфері стратегічних комунікацій є діяльність неурядової інституції *«Детектор*

медіа» – українська громадська організація [38], яка виконує роль медіа-посередника між владою та громадськістю та володіє медіа-виданням. Просвітницькі заходи, які проводить організація сприяють зміцненню рівня довіри до достовірних джерел інформації.

У березні 2024 року було проведено дводенний форум *«Kyiv Strat Com Forum 2024: нові виклики перед Україною і світом (комунікаційна стратегія на майбутнє)».* Форум організований за ініціативою Центру стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформаційної політики України. Мета форуму – обмін досвідом щодо протидії інформаційному екстремізму, гібридній агресії та побудові ефективних стратегічних безпекових комунікацій [39].

Отже, інституційний вимір системи стратегічних комунікацій України відображає взаємодію державних і недержавних структур та інститутів з метою здійснення ефективної інформаційно-комунікативної діяльності, реагування на актуальні загрози та виклики в інформаційному просторі, для боротьби з інформаційним екстремізмом, гібридними загрозами та протидії дезінформації, пропаганді.

Висновки. Стратегічні комунікації набувають особливого значення для зовнішньої й внутрішньої політики та безпеки України, реалізації її зовнішньополітичних інтересів та цілей, збереження державного інформаційного суверенітету, реалізації національних інтересів, формування ефективної системи інформаційної безпеки. Проблема створення ефективної системи безпекових стратегічних комунікацій України актуалізувалась у контексті зростання інформаційних викликів та загроз, інформаційного екстремізму, деструктивної пропаганди та дезінформації рф, спрямованих проти України, проти цінностей європейської та світової демократії. Українська держава потребує розбудови та удосконалення системи стратегічних комунікацій. Ефективність безпекових стратегічних комунікацій, значною мірою, залежить від узгодженності, інтегрованості, консолідації, координації діяльності усіх інформаційно-комунікативних інститутів України, вивчення та впровадження позитивного комунікативного досвіду зарубіжних країн, формування ефективної нормативно-правової бази та імплементації інформаційно-комунікативних міжнародних стандартів.

Список використаної літератури

1. Баровська, А. В. Стратегічні комунікації: досвід НАТО. *Стратегічні пріоритети*. 2015. Вип 1. С. 147-152.
2. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. URL: http:// visnyk. academy.gov. ua/wp-content/uploads/2015/04/20 pdf
3. Дубов Д. Стратегічні комунікації: проблеми концептуалізації та практичної реалізації. *Стратегічні пріоритети*. ДНУ ІПБП НАПрН України. 2016. URL: http://ippi.org.ua/ sites/default/fi les/dubov.pdf
4. Дубов Д. «Стратегічний наратив»: до проблеми реалізації сутнісної складової стратегічних комунікацій в Україні. Аналітична записка. НІСД. 2016. URL: http://www.niss.gov. ua/articles/2377/?fbclid=IwAR1goQxCLkRyUEGh_zd5wH1OR1phkbh34mZqSdm3FWH-MSdbb44vdNMrqCI
5. Карпчук Н. П. Засади комунікаційної політики: досвід країн-членів Європейського Союзу: монографія. 2015. Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк: Вежа-Друк. 439 с.
6. Karpchuk N., Yuskiv B., Pelekh O. The Structure of Strategic Communications during the War: the Case-Study of the Telegram Channel Insider Ukraine. *Politologija.* 2022. №. 3(107). P. 90–119.
7. Кубко В. Інституціональний вимір системи стратегічних комунікацій України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2*024. Вип. 54. С. 241–249.

8. Kubko V. Institutional dimension of the strategic communications system of Ukraine. *Visnyk of the Lviv University*. 2024. No. 54. P. 241–249. URL: https://doi.org/10.30970/pps.2024.54.28
9. Ліпкан В. Безпека стратегічної інфраструктури та стратегічні комунікації в контексті реалізації геостратегії сучасної України. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2021. Випуск 38. С. 205-216.
10. Ліпкан В. Поняття та структура стратегічних комунікацій на сучасному етапі державотворення. URL: https:// goal-int.org/ponyattya-ta-struktura-strategichnix-komunikacijna--suchasnomu-etapi-derzhavotvorennya
11. Ліпкан В.А. Роль стратегічних комунікацій в протидії гібридній війні проти України URL: http://goal-int. org/rol-strategichnix-komunikacij-v-protidii-gibridnij-vijni-proti-ukraini/
12. Макаренко Л.П. Стратегічні комунікації як засіб запобігання та протидії інформаційним війнам. *Регіональні студії.* 2022. С.75-81.
13. Пилипчук В. Г. Теоретико-правові засади розвитку системи стратегічних комунікацій сектору безпеки і оборони. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine.* 2019. № 3(26). С. 28–42
14. Сивак Т. В. Стратегічні комунікації в органах публічної влади України. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2018. Вип. 6. С. 28–33.
15. Сидоренко І. Стратегічні комунікації України. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2018/2018-5-2/38. Pdf.
16. Тихомирова Є. Стратегічні комунікації як один з пріоритетів глобальної стратегії зовнішньої політики і безпеки ЄС. *Міжнародні відносини. Серія: Політичні науки :* електрон. вид. Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ, 2017. №14
17. Хорішко Л.С. Стратегічні комунікації України в умовах російсько-української війни. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022.С.1069–1077. URL:https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-133
18. Хорішко Л. С. Стратегічні комунікації України в умовах російсько-української війни. *Наука і оборона*. 2023. Т. 2. С. 1069-1076. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4-133
19. Хорішко Л. С. Стратегічні комунікації як інструмент реалізації інтересів політичних суб'єктів. Стратегічні комунікації суб'єктів політики в умовах сучасної політичної дійсності: колективна монографія / за заг. ред. Хорішко Л. С. Запоріжжя. Видавничий дім «Гельветика». 2021. С. 93-174.
20. Khorishko L. S. Strategic communications of Ukraine in the context of European integration. *Politicus*. 2022. P. 106–111. URL: https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-spec.16
21. Шклярук М.Г. Стратегічні комунікації у системі державного управління України : дис. на здоб. наук. ступ. к.держ. упр. 25.00.02 / МАУП, 2018. Київ. 230с.
22. Дорожня карта Партнерства у сфері стратегічних комунікацій між Радою національної безпеки і оборони України та Міжнародним секретаріатом НАТО. URL: https://mfa.gov.ua/mediafiles/sites/nato/ files/Roadmap_Ukr.pdf.; URL: http:// stratcom.nuou.org.ua/wp-content/uploads/2019/11.
23. Доктрина інформаційної безпеки України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text
24. Стратегія воєнної безпеки України «Воєнна безпека – всеохоплююча оборона», затверджена Указом Президента України від 25 березня 2021 р. № 121/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/121/2021#Text
25. Стратегія інформаційної безпеки. 2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text

26. Концепція стратегічних комунікацій Міністерства оборони та Збройних Сил України. Міністерство оборони України. URL: http://www.mil.gov.ua/content/mou_orders/612_nm_2017. pdf/
27. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text.
28. Стратегія комунікації з питань євроатлантичної інтеграції України на період до 2025 року: Указ Президента України від 11.08.2021 № 348/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/348/2021#Text
29. Стратегія комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 р. № 1155 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-skhvalennia-stratehii-komunikatsii-z-pytan- ievropeiskoi-intehratsii-ukrainy-na-period-do-2026-t91222.
30. Стратегія публічної дипломатії Міністерства закордонних справ України на 2021–2025 роки. URL: https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97/public-diplomacy-strategy
31. Управління стратегічних комунікацій. Міністерство оборони України. 2020. URL: https://www.mil.gov.ua/ministry/struktura- generalnogoshtabu/ upravlinnya-strategichnih--komunikaczij
32. Комунікаційна стратегія Міністерства закордонних справ України. / Міністерство закордонних справ України. – URL: https://mfa.gov.ua/storage/app/sites/1/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97/communication-strategy.pdf
33. Центр стратегічних комунікацій та інформаційної безпеки при Міністерстві культури та інформації. Smu.dsp. 2022. URL: https://smu.dsp. gov.ua/ news/tsentr-stratehichnykh-komunikatsii-ta-informatsiinoi-bezpekypry-mkip-informuie/
34. Центр протидії дезінформації при РНБО України. URL: https://cpd.gov.ua/
35. StratCom Ukraine. *StratCom Ukraine – центр стратегічних комунікацій*. URL: https://stratcomua.org/en
36. Інтерньюз-Україна: Інформація про нас. *Інтерньюз-Україна*. URL: https://internews.ua/about
37. StopFake. Боротьба з неправдивою інформацією. URL: https://www.stopfake.org/uk/golovna/
38. «Детектор Медіа»: медіаграмотність. Громадське об'єднання. *Wayback Machine*. URL: https://web.archive.org/web/20180604070716/http://ms.detector.media/go_detector_media/
39. Kyiv Stratcom Forum. Український досвід стратегічних комунікацій в умовах війни. Stratcom. 2023. URL: https://stratcom.online/#forum.

INSTITUTIONALIZATION OF SECURITY STRATEGIC COMMUNICATIONS OF UKRAINE IN FIGHTING AGAINST INFORMATION CHALLENGES AND RUSSIAN INFORMATION EXPANSIONISM

Ulyana Ilnytska
Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations.
S. Bandera Str., 12, 79013, Lviv, Ukraine

The article is devoted to the problem of implementing effective strategies and mechanisms for the formation of an effective national security system, preserving the state information sovereignty

of Ukraine, its independence and information stability. It is argued that the problem has become more urgent with the growth of Russian aggression, information expansionism, Russian terrorism, hybrid and full-scale war against Ukraine. The article highlights current security challenges for threats: targeted information influence of the Russian Federation on critical infrastructure facilities of Ukraine, unauthorized interference in the functioning of information and communication systems, cybercrime, cyberterrorism, manipulation of public consciousness through the media and social networks, the conduct of special information operations by the aggressor country, propaganda, disinformation; The Russian Federation's dissemination of subjective, biased, unreliable, incomplete, distorted information both in Ukraine and in the global information space, which harms the image of our state in the international arena and its national interests. It was emphasized that the above-mentioned challenges from the Russian Federation threaten the national security of Ukraine and its national interests, are aimed at overthrowing the constitutional order, liquidating Ukrainian statehood, destroying Ukrainian identity, aggravating and destabilizing the socio-political, socio-economic situation in Ukraine, and provoking manifestations of extremism and panic in Ukrainian society.

In order to counter modern challenges and threats to the national security system of Ukraine, to preserve information state sovereignty, to form a system of national information security, the expediency of implementing and applying strategic communications technologies was updated. It was substantiated that strategic security communications are an effective tool for preventing, anticipating and eliminating information threats, an effective mechanism for countering information extremism, terrorism, hybrid wars, destructive information influences, challenges, threats. It was emphasized that the formation and development of strategic security communications of Ukraine, the formation of key institutions began only in 2014, the strategic communications system requires improvement, coordination, consistency, state regulation and study of the positive experience of foreign countries.

Key words: security communications of Ukraine, strategic communications system, information challenges and threats, information expansionism, institutionalization of strategic communications of Ukraine, national information security, state information sovereignty of Ukraine.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 282–288
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 282–288

УДК 327(540)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.33

РОЛЬ РОЗУМНОЇ СИЛИ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ІНДІЇ

Ірина Климчук
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна

Олександр Устімов
Національний університет «Львівська політехніка»,
вул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна

У статті аналізується концепція «розумної сили» та її застосування у зовнішній політиці Індії, зокрема в контексті протидії зростаючому впливу Китаю в Індо-Тихоокеанському регіоні. Концепція «розумної сили» розглядається авторами як стратегічний підхід, що поєднує інструменти «жорсткої» та «м'якої» сили для досягнення зовнішньополітичних цілей держави. Особлива увага приділяється аналізу безпекових стратегій Індії щодо протидії зростаючому впливу Китаю в регіоні, зокрема концепції «Діамантове намисто» (противага китайській «Нитці перлів»), яка фокусується на створенні стратегічних альянсів та партнерств в Індійському океану та його околицях, а також у ключових регіонах Азії та за її межами. Розглянуто військовий потенціал Індії, зокрема її морську стратегію, що полягає у нарощуванні військової інфраструктури в регіоні та роль Андамансько-Нікобарського командування ВМФ. Водночас у статті розкрито дипломатичні та економічні ініціативи Індії, спрямовані на зміцнення її позицій у регіоні. Зокрема, досліджено відносини Індії зі стратегічно важливими країнами, такими як Сінгапур, Іран, Індонезія та країни Центральної Азії. Автори статті акцентують увагу на ролі міжнародних альянсів, зокрема QUAD, у зміцненні геополітичних позицій Індії. Водночас розглядається значення партнерства «Quad Ports of the Future Partnership» для протидії китайській ініціативі «Один пояс, один шлях». У висновках автори підкреслюють твердження про те, що успішність застосування розумної сили Індією залежатиме від збалансованого поєднання військової потужності з інструментами дипломатії та м'якого впливу. Такий підхід дозволить Індії ефективно реагувати на сучасні виклики та зміцнити свої позиції у Індо-Тихоокеанському регіоні.

Ключові слова: Індія, Індо-Тихоокеанський регіон, Китай, розумна сила, зовнішня політика, безпекова стратегія, військовий потенціал, морська безпека.

У міжнародній політиці «сила» це здатність держави або іншого актора впливати на поведінку інших учасників світової арени з метою досягнення своїх інтересів і цілей. Жорстка сила полягає у застосовуванні примусу або насильства для досягнення власних цілей. Стратегії жорсткої сили зосереджені на військовому втручанні, примусовій дипломатії та економічних санкціях для забезпечення національних інтересів [9].

На відміну від жорсткої сили, м'яка сила полягає у здатності переконувати інших на свою користь. Більш чітке визначення даного терміну, запропонував американський теоретик Дж. Най у 1990 році, який згодом поглибив його та зробив центральним аналітичним інструментом. Дж. Най визначив м’яку силу як здатність отримувати бажане за допомогою переконання, привабливості, а не примусу. Дана концепція сприяє привабливості іміджу держави і охоплює різні сфери, окрім економічної та військової сили. На думку Дж. Найа ресурси м'якої сили це активи, які створюють відповідну привабливість. Відповідно м'яка

© Климчук І., Устімов О., 2025

сила культивує «підпорядкування» за допомогою відповідної стратегії зовнішньої політики, якостей і дій, які сприяють прихильності однієї нації до інших. Таким чином, дана концепція передбачає, що країни, на яких поширюється м'яка сила добровільно роблять те, чого від них очікує країна-транслятор цієї м'якої сили, а отже, досягається більша гармонія інтересів [9].

Цей концептуальний підхід отримав багато критики з боку різних науковців. Наприклад, у 1990-ті роки, коли уряд Талібану надав притулок Аль-Каїді в Афганістані, а президент Білл Клінтон намагався вирішити цю проблему дипломатичним шляхом, переконуючи талібів не підтримувати терористів, проте цей підхід зазнав невдачі. У кінцевому результаті, Сполучені Штати не спромоглися знищити терористичні притулки, організовані талібами для Аль-Каїди. Даний кейс продемонстрував слабкість м'якої сили та не спроможність Сполучених Штатів до дій, які вони, ймовірно, повинні були зробити – із застосуванням більш жорсткої сили. Отже, м'яка сила може бути контрпродуктивною, коли не здатна забезпечити національну безпеку [2].

Загалом потенціал м'якої сили держави має вимірюватися та використовуватися з урахуванням задекларованих принципів зовнішньої політики та може охоплювати дипломатичну, політичну, економічну, культурну, технологічно-інноваційну та інформаційну складові «м'якого домінування» у світовій політиці. Яскравим прикладом даної формули м'якої сили є США.

Водночас концепція «розумної сили» сприяє забезпеченню широкого спектру зовнішньополітичних цілей держави, зокрема, політики глобального лідерства, через поєднання дипломатичного, економічного та військового потенціалу [4]. Отже, можна визначити розумну силу як здатність актора поєднувати елементи жорсткої та м'якої сили таким чином, щоб вони взаємно посилювали один одного і сприяли ефективному та результативному досягненню цілей актора [9].

У Сполучених Штатах концепція «розумної сили» була затверджена на державному рівні. У квітні 2008 року на Сенатському комітеті з міжнародних відносин під головуванням віце-президента Джо Байдена відбулося представлення доповіді «Ідея розумної сили: порядок денний реформи національної безпеки» за участю розробників концепції Дж. Ная та Р. Армітеджа. Обговорювалася необхідність відмови США від політики подвійних стандартів і зміцнення довіри до американських цінностей. Адміністрація Барака Обами прагнула збалансувати військову силу дипломатичними та інноваційними методами, що отримало назву «прагматичної дипломатії». Держсекретар Гілларі Клінтон представила стратегію розумної сили як стратегічний підхід, що поєднує дипломатичні, економічні, військові та культурні засоби для зміцнення глобального лідерства США. Військова сила, на її думку, має застосовуватися лише у виняткових випадках. Попри прагнення Б. Обами до багатостороннього співробітництва, зовнішньополітична доктрина США залишалася орієнтованою на захист національних інтересів усіма можливими засобами м'якої та жорсткої сили [4].

Метою даного дослідження є аналіз використання концепції «розумної сили» (smart power) у зовнішній політиці Індії особливо у контексті протидії зростання впливу Китаю в Індо-Тихоокеанському регіоні. Особлива увага приділяється оцінці стратегій жорсткої сили, що включають розвиток військового потенціалу та забезпечення морської безпеки, а також дослідженню елементів м'якої сили, таких як дипломатичні ініціативи, економічне співробітництво та культурний вплив. Крім того, розглядається роль міжнародних альянсів, зокрема QUAD, у зміцненні геополітичних позицій Індії на світовій арені. Автори статті прагнуть виявити ефективність у застосуванні Індією концепції «розумної сили»

для реалізації своїх зовнішньополітичних цілей та забезпечення національних інтересів. Дослідження також дозволяє оцінити перспективи подальшого розвитку цієї концепції в індійській зовнішній політиці, її гнучкість у відповідь на нові виклики та потенціал для забезпечення стратегічних інтересів країни у довгостроковій перспективі.

Сьогодення світової політики вимагає більш креативної дипломатії та гнучкості, пристосування до швидкозмінного балансу влади і співвідношення сил. Привабливим та впливовим актором на міжнародній арені вважається Індія. Джерела нестабільності знаходяться в безпосередній близькості від Індії: у нестабільній і охопленій екстремізмом Західній Азії; у Східній Азії, де Китай дедалі наполегливіше прагне розширити власний вплив; і в Пакистані, релігійно та культурно відмінній країні.

У 2012 році уряд на чолі Манмогана Сінгхи прийняв концепцію «Неприєднання 2.0: Зовнішньополітична стратегія Індії в XXI столітті». В ній було визначено основні принципи, якими має керуватися зовнішня та стратегічна політики Індії протягом наступного десятиліття. Згідно з даною концепцією, інструментами саме жорсткої сили Індії є Збройні сили, підпорядковані Міністерству оборони, парамілітарні сили і Центральна збройна поліція, підпорядковані Міністерству внутрішніх справ, а також поліція штатів, підпорядкована урядам відповідних штатів. Збройні сили є одним з інструментів протидії зовнішнім загрозам, в той час як внутрішні загрози долаються переважно силами, підпорядкованими Міністерству внутрішніх справ та урядам штатів. Їхнє головне політичне завдання і мета – забезпечити створення стабільного і мирного середовища для сприяння максимальному економічному розвитку, що супроводжується поступовим зростанням. Політична мета вимагає мирного міжнародного середовища, особливо у стратегічному сусідстві, яке охоплює азійський континент і узбережжя Індійського океану. Політична мета також вимагає внутрішньої, політичної, соціальної та економічної стабільності. Роль жорсткої сили як зовнішньополітичного інструмента держави полягає в тому, щоб бути готовою до її застосування як ззовні, так і всередині країни для досягнення політичних цілей. Історично склалося так, що найбільшою загрозою для Індії є поєднання зовнішніх загроз у період внутрішньої нестабільності [6].

Фундаментальною концепцією, яка має лежати в основі формування військової могутності Індії, має бути використання потенційних можливостей, що випливають з розташування півострівної Індії в Індійському океані, при одночасному захисті своїх сухопутних кордонів від Пакистану і Китаю. Тому розвиток військової могутності має набути значної морської орієнтації. Наразі індійська військова потуга має континентальну орієнтацію. Тому стратегічною метою Індії має стати перетворення на морську державу [6].

Важливу роль у цьому відіграє значна присутність Військово-морських сил Індії в акваторії Індійського океану. Зокрема, йдеться про Андамансько-Нікобарське командування ВМФ, розташованого на однойменних островах (АНО, острівний архіпелаг розташований у стратегічно важливому місці, між Індійським океаном та Південно-китайським морем), яке дислокується в Порт-Блері. Воно є першим і єдиним командуванням трьох родів військ в індійських збройних силах, що свідчить про його важливість.

Наразі в регіоні діють сім баз ВПС і ВМС. У 2019 році, прем'єр-міністр Нарендра Моді вперше відвідав Андамансько-Нікобарське командування Військово-морських сил Індії. Його візит став частиною плану Індії щодо посилення своїх оборонних можливостей і активного сприяння стабільності в Індійському океані. Цей візит також підкреслював зусилля Індії з розвитку морської сили, а також продемонстрував значну роль Андамансько-Нікобарських островів у стратегії безпеки країни в регіоні. Після цих подій був прийнятий ексклюзивний план розвитку військової інфраструктури вартістю півмільярда доларів США [1].

До складу Андамансько-Нікобарських островів входять 572 острови площею 450 морських миль та налічують 24 порти. Відповідно даний острівний архіпелаг має велике значення у оборонній стратегії Нью-Делі в регіоні Індійського океану. Крім того, це допомагає Індії протистояти китайській стратегії «Нитка перлів» завдяки своїй близькості до Малаккської протоки. Майже 70 000 з 120 000 кораблів, що проходять через Індійський океан, проходять через Малаккську протоку і сусідню протоку Шість градусів. Ширина цієї невеликої протоки становить 163 км між мисом Індіра у Великому Нікобарі та островом Рондо в провінції Ачех, Індонезія [1]. Ці острови займають 30% від всієї економічної зони Індії. Відповідно, дана протока є серцем китайської економіки, оскільки через неї проходить 80 відсотків поставок нафти. Мілітаризація регіону видається очевидною – не тому, що Індія прагне конфлікту, а для того, щоб утвердити свою перевагу. Це в свою чергу матиме додаткові важелі стримування для Китаю. Враховуючи зростання китайського флоту в геометричній прогресії, політика щодо розвитку індійських ВМС є однією з ключових напрямків оборонної стратегії.

У березні 2020 року ВМС Індії виявили 12 підводних безпілотних літальних апаратів, розміщених Китаєм в Індійському океані для збору океанографічної морської розвідки, спрямованої на підводну війну [8]. З цього можна дійти висновку, що інтереси та присутність Китаю в Індійському океані є досить значимими.

Також, присутність сильного флоту в регіоні зменшує ризики появи та поширення піратства, через що, Індія може виступати як гарант безпеки перед торгівельним суднами. Це також впливає на імідж держави. Окрім АНО варто згадати про стратегію «Діамантове намисто», яка виникла на противагу китайській «Нитці перлів», завдяки якій Китай розширює свою присутність в Індійському океані, формуючи кільце навколо Індії через стратегічне розташоваия таких країн, як Читтагонг (Бангладеш), Карачі, порт Гвадар (Пакистан), Коломбо, Хамбантота (обидві на Шрі-Ланці) та ін.

Стратегія «Діамантове намисто» в зовнішній політиці Індії є концепцією, яку запропонував колишній індійський дипломант та експерт з міжнародних відносин, Ашліш Міттал (Ashok Mitra). Ця стратегія описує зовнішньополітичні ініціативи Індії, які фокусується на створенні стратегічних альянсів і партнерств по всьому Індійському океану та його околицях, а також у ключових регіонах Азії та за її межами. У контексті зовнішньої політики Індії, «діамантове намисто» символізує кілька ключових стратегічних альянсів, які Індія будує з іншими державами. Кожен «діамант» представляє собою важливу країну чи стратегічне партнерство для Індії, а «намисто» — це зв'язок між ними, що допомагає створити міцну мережу впливу та економічної стабільності в регіоні. У стратегії увага акцентується на розвитку тісних відносин з різними країнами, зокрема з такими державами, як Японія, Австралія, Індонезія, Малайзія, а також з великими державами, зокрема США. Індія намагається розвивати стратегічні партнерства в обох океанах — Індійському та Тихому, щоб забезпечити свою безпеку, економічне зростання та міжнародний вплив [3].

У 2018 році прем'єр-міністр Індії Н. Моді підписав двосторонню угоду про співробітництво ВМС Індії та Сінгапуру, яка дозволяє кораблям ВМС Індії надавати матеріально-технічну підтримку, включаючи дозаправку на військово-морській базі Чангі в Сінгапурі, розташованій поблизу спірного Південно-Китайського моря. Військово-морська база Чангі є стратегічною точкою в «Діамантовому намисті», щоб протистояти китайській стратегії «Нитка перлів».

«Діамантове намисто» також включає порт Чабахар в Ірані, порт Сабанг в Індонезії, острови Успіння на Сейшельських островах і порт Дукм в Омані. Крім того, Індія налагоджує міцні військово-морські зв'язки з В'єтнамом, Японією, Францією, Австралією та

Сполученими Штатами. Індія також має добрі стосунки з В'єтнамом, який є суперником Китаю, а також зацікавлена в розвитку позитивних відносин з країнами Центральної Азії. У 2015 р. прем'єр-міністр М. Моді відвідав усі 5 країн Центральної Азії. За 4 роки після його візиту торгівля з країнами Центральної Азії подвоїлася [7].

Тим не менш, інвестиції Китаю в його «Нитку перлів» більші, ніж Індії в її «Діамантове намисто». Китай інвестував 60 мільярдів доларів США в Африку в рамках своєї стратегії «Нитки перлів», тоді як найбільші інвестиції Індії в становлять 8 мільярдів доларів США в порт Чабахар в Ірані [3].

Ще одна зброя, яку Китай має у своєму арсеналі, — це використання стратегії «debt trap» (боргова пастка). Китай може отримати вплив у всьому світі та захопити значну владу на задньому дворі Індії, видаючи мільярди доларів у формі пільгових позик країнам, що розвиваються, а потім попросивши геополітичної підтримки в обмін на реструктуризацію боргів.

Останнім прикладом є острівна держава, що знаходиться по сусідству з Індією. Шрі-Ланка значною мірою покладалася на Китай у будівництві порту в Хамбантота на півдні країни вартістю 1,5 мільярда доларів. Після того, як порт працював у збиток і не міг отримати достатній прибуток, щоб погасити позику Пекіну, порт був переданий Китаю в оренду на 99 років за 1,1 мільярда доларів, що полегшило його становище. Це дозволило Китаю контролювати ключовий порт, розташований на порозі його регіонального суперника Індії, і стратегічний плацдарм уздовж ключового комерційного та військового водного шляху. Отже, завдяки фінансовим можливостям, союзні країни, швидше за все, нададуть перевагу Пекіну, а не Нью-Делі [3].

Інструментом протидії Китаю є також чотиристоронній діалог з питань безпеки, відомий як QUAD (Quadrilateral Security Dialogue), або Чотиристоронній діалог безпеки, заснований у 2007 році. До його складу входять США, Австралія, Індія та Японія. Він став справжнім і активним альянсом лише з 2017 року, коли країни почали співпрацювати більш організовано. Водночас, в рамках згаданого партнерства була розгорнута ініціатива «Quad Ports of the Future Partnership», спрямована на розвиток інфраструктури портів у цих країнах для підвищення ефективності судноплавства та забезпечення стабільності в регіоні. Ця ініціатива передбачає модернізацію портових об'єктів, впровадження інноваційних технологій і забезпечення більш стійкого розвитку портових міст, що є важливими для міжнародної торгівлі та регіональної безпеки. Ця ініціатива слугує противагою китайській ініціативі «Один пояс, один шлях» (BRI), яка відіграє важливу роль у розширенні впливу Пекіна через фінансування інфраструктурних проектів в Азії, Африці та Латинській Америці. Роль Індії в цьому проекті є вирішальною, оскільки вона приймає першу Регіональну конференцію з питань портів і транспорту в Мумбаї в 2025 році. Таке позиціонування відображає зростаюче значення Індії в регіональному сполученні і морській безпеці, що відповідає її баченню «Безпека і зростання для всіх в регіоні» (SAGAR). Участь Індії в «четвірці» залишається вирішальною для врівноваження впливу Китаю в регіоні. Зосереджуючись на нетрадиційних питаннях безпеки, таких як інфраструктура, цифрове підключення та нарощування потенціалу, уряд Індії може взаємодіяти з Четвіркою таким чином, щоб не спровокувати відкритий військовий конфлікт з Китаєм, але все ж захистити свої стратегічні інтереси [5].

Таким чином, ми переконалися, що зовнішня політика Індії дедалі більше ґрунтується на принципах розумної сили, що передбачає поєднання жорсткої та м'якої сили для досягнення стратегічних цілей. Варто зазначити, що на даному етапі сильний акцент зроблено на використанні жорсткої сили, зокрема через нарощування військового потенціалу,

посилення морської присутності та розбудову оборонних альянсів для протидії регіональним викликам, насамперед з боку Китаю.

Однак для довгострокового зміцнення своїх позицій на міжнародній арені Індії необхідно також використовувати ресурси м'якої сили. Дипломатія, економічна співпраця, культурний та релігійний вплив можуть стати важливими інструментами посилення міжнародного авторитету країни. Розширення освітніх і гуманітарних ініціатив, культурна експансія та стратегічне партнерство із державами регіону сприятимуть зміцненню позицій Індії без прямого військового протистояння.

Таким чином, успішність застосування розумної сили Індією залежатиме від збалансованого поєднання військової потужності з інструментами дипломатії та м'якого впливу. Тільки гармонійне використання всіх аспектів розумної сили дозволить Індії ефективно реагувати на сучасні виклики та зміцнити свої позиції як одного з ключових геополітичних гравців XXI століття.

Список використаної літератури

1. China's Malacca dilemma: How India controls Indian Ocean chokepoints. India News. 20 Nov. 2020. URL: https://www.wionews.com/india-news/chinas-malacca-dilemma-how-india-controls-indian-ocean-chokepoints-344178 (дата звернення: 25.02.2025).
2. Coutu D. Smart Power. *Harvard Business Review*. November 2008. URL: https://hbr.org/2008/11/smart-power (дата звернення: 20.02.2025).
3. From Singapore's Changi Naval Base To Oman's Duqm Port, How Is India Countering Chinese String of Pearls? *The Eurasian Times,* March 31, 2025. URL: https://www.eurasiantimes.com/from-singapores-changi-naval-base-to-omans-duqm-port-how-is-india-countering-chinese-string-of-pearls/ (дата звернення: 31.03.2025).
4. Havrylenko I. U.S. Smart Power IN International Relations. European Political and Law Discourse, Volume 2, Issue 2. 2015. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2015/2015-2-2/13.pdf (дата звернення: 20.02.2025).
5. Gupta A. India's QUAD Strategy. *E-International Relations. Oct. 22. 2024.* URL:https://www.e-ir.info/2024/10/22/indias-quad-strategy/ (дата звернення: 20.03.2025).
6. Paul T.V. The Sino-Indian Rivalry and Balance-of-power Theory: Explaining India's Underbalancing. *Journal of Asian Security and International Affairs,* Volume 11, Issue 4. October 2017. 2024. URL: https://cprindia.org/briefsreports/nonalignment-2-0-a-foreign-and-strategic-policy-for-india-in-the-twenty-first-century/ (дата звернення: 23.02.2025).
7. Rishti N. T. Necklace of Diamond: The Indian Strategy to Counter China. Bips Commentary. URL: https://www.jagranjosh.com/general-knowledge/necklace-of-diamond-strategy-1592404137-1 (дата звернення: 11.03.2025).
8. Sutton H. China Deployed 12 Underwater Drones In Indian Ocean. *Forbes.* Mar, 22. 2020. URL: https://www.forbes.com/sites/hisutton/2020/03/22/china-deployed-underwater-drones-in-indian-ocean/ (дата звернення: 26.02.2025).
9. Willson E.J. Hard Power, Soft Power, Smart Power. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, Vol. 616, Public Diplomacy in a Changing World (Mar. 2008), pp. 110-124. URL: https://www.jstor.org/stable/25097997 (дата звернення: 25.02.2025).

THE ROLE OF SMART POWER IN INDIA'S FOREIGN POLICY

Iryna Klymchuk
Lviv Polytechnic National University,
Institute of Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Metropolyt Andriy St., 5, 79013, Lviv, Ukraine

Oleksandr Ustimov
Lviv Polytechnic National University,
Stepana Bandery St., 12, 79000, Lviv, Ukraine

The article analyzes the concept of “smart power” and its application in India's foreign policy, particularly in countering China's growing influence in the Indo-Pacific region. The authors consider the concept of “smart power” as a strategic approach that combines the tools of “hard” and “soft” power to achieve the foreign policy goals of the state. Particular attention is paid to the analysis of India's security strategies to counter China's growing influence in the region, in particular the concept of the “Diamond Necklace” (a counterweight to China's “Thread of Pearls”), which focuses on building strategic alliances and partnerships in the Indian Ocean and its surroundings, as well as in key regions of Asia and beyond. The author analyzes India's military potential, in particular its maritime strategy, which consists of building up military infrastructure in the region and the role of the Andaman and Nicobar Naval Command. At the same time, the article describes India's diplomatic and economic initiatives aimed at strengthening its position in the region. In particular, India's relations with strategically important countries such as Singapore, Iran, Indonesia, and Central Asia are analyzed. The authors of the article emphasize the role of international alliances, in particular QUAD, in strengthening India's geopolitical position. At the same time, the importance of the Quad Ports of the Future Partnership for counteracting China's One Belt, One Road initiative is considered. In conclusion, the authors emphasize that the success of India's use of smart power will depend on a balanced combination of military power with the tools of diplomacy and soft power. This approach will allow India to respond effectively to current challenges and strengthen its position in the Indo-Pacific region.

Key words: India, Indo-Pacific region, China, smart power, foreign policy, security strategy, military potential, maritime security.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 289–295
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 289–295

УДК 321:355
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.34

ВИЗНАЧЕННЯ «ПОЛІТИЗАЦІЇ ЗБРОЙНИХ СИЛ» ТА ВПЛИВ КОНТИНГЕНТНОСТІ НА ЙОГО РОЗУМІННЯ

Андрій Кохановський
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
кафедра політології і міжнародних відносин,
вул. Івана Банки, 3, 36000, м. Полтава, Україна

У статті аналізується явище політизації збройних сил крізь призму концепції контингентності як інструменту осмислення сучасних політичних процесів. Пропонується альтернативне бачення, згідно з яким політизація збройних сил є контингентним – тобто історично, соціально та контекстуально зумовленим – процесом. Вона не є фіксованим або аномальним станом, а виникає тоді, коли військові структури перетинають «поріг політичного» через суспільну увагу, конфлікти, політичні рішення або екстраординарні події.

У межах теоретичного аналізу розкривається поняття контингентності як ключової характеристики політики у фазі рефлексивної модерності. Політизація збройних сила, таким чином, постає як результат взаємодії багатьох факторів: внутрішньополітичних рішень, суспільних рухів, інформаційного поля, зовнішніх загроз тощо.

У статті розкриті причини політизації збройних сил: внутрішні рішення держави, що спрямовані на контроль над армією (наприклад, призначення лояльного керівництва); зовнішній суспільний та медійний тиск, що політизує військову тематику (зокрема, через скандали, корупційні розслідування чи протестні рухи); зовнішні загрози або війни, які підвищують значущість збройних сил у політичному порядку денному.

Особливу увагу приділено тому, як парадигма контингентності дозволяє подолати одновимірне уявлення про збройні сили як або політизовану, або аполітичну інституцію. Натомість пропонується бачення множинності процесів політизації та деполітизації, які можуть відбуватися одночасно й суперечливо. Так, держава може прагнути зберегти нейтралітет збройних сил, але суспільство або опозиція, навпаки, прагне активно її політизувати. Як результат, збройні сили виступають не лише як об'єкт, а й як суб'єкт політичного процесу, зокрема в умовах війни, кризи чи трансформаційного періоду.

Контингентний підхід дозволяє також уточнити оцінку політизації, яка не завжди має негативну конотацію, як у класичних теоріях цивільно-військових відносин. У певних ситуаціях політична активність або залученість збройних сил може бути необхідною або навіть легітимною. Водночас надмірна партійність, втручання у виборчий процес або використання війська для політичних репресій залишаються серйозною загрозою демократичному устрою. У такому розумінні політизація збройних сил є складним, багатоаспектним процесом, який вимагає контекстуального аналізу, а не лише нормативних засуджень.

У підсумку, стаття пропонує розглядати політизацію збройних сил не як відхилення від демократичної норми, а як складову частину політичного життя, що потребує аналізу з урахуванням конкретних обставин, часу, суспільної чутливості й гібридного характеру сучасної війни. Такий підхід дозволяє переосмислити усталені уявлення та адаптувати наукові концепції до нових реалій політичного процесу.

Ключові слова: збройні сили, політизація збройних сил, контингентність, цивільно-військові відносини.

© Кохановський А., 2025

Актуальність розгляду питання політизації збройних сил сьогодні зумовлена низкою складних і динамічних процесів, які характеризують сучасну політичну реальність як на глобальному, так і на національному рівнях. В умовах посилення геополітичних конфліктів, гібридних загроз, інформаційних війн та нестабільності внутрішніх політичних систем, проблема політизації армії набуває особливої значущості та потребує глибокого наукового аналізу.

Передусім актуальність цього питання визначається тим, що збройні сили є ключовою державною інституцією, яка забезпечує національну безпеку, територіальну цілісність та обороноздатність держави. Їхня здатність ефективно виконувати окреслені завдання значною мірою залежить від професійності, автономності та аполітичності. Надмірна політизація ж військових структур може спричинити серйозні ризики, зокрема зниження бойової готовності, втрату професійних якостей військових командирів і солдатів, внутрішні конфлікти та загальну нестабільність у суспільстві. В умовах збройних конфліктів або серйозних політичних криз такі ризики набувають критичного значення, створюючи безпосередню загрозу національній безпеці та державному суверенітету.

Політизація збройних сил зазвичай означає залучення військових до політичних процесів або використання збройних сил у політичних цілях. Традиційно це вважається небажаним явищем у демократичних суспільствах, адже ідеал – аполітичні, професійні збройні сили під цивільним контролем. «У демократичних правових державах функціонування армії та взаємодія структури з політикою ґрунтуються на таких характеристиках, як відокремленість армії від внутрішньополітичної боротьби; підпорядкування структури цивільній владі; функціонування ефективної системи демократичного цивільного контролю; обмеженість військової могутності правовими механізмами, демократичними процедурами, Конституцією, міжнародними правовими зобов'язаннями та актами; зосередженість збройних сил винятково на обороні країни, захисті її територіальної цілісності й недоторканості та гарантуванні стабільності й безпеки» [1, с. 211].

Політизація може проявлятися, коли військове командування починає відкрито підтримувати певні політичні партії чи лідерів політичної еліти, коли призначення на високі посади відбуваються за політичною лояльністю, або коли збройні сили використовують як інструмент внутрішньої політики (наприклад, придушення опозиції). У традиційному підході «політизація армії» часто розглядається як статичний стан або односторонній процес, як-от: держава нав'язує військовим політичну роль, або навпаки військові узурпують владу. Відповідно, подібні ситуації сприймаються негативно, бо порушується межа між військовою сферою та політичною владою, між військовим і цивільним станом.

Урахування контингентності дозволяє сформулювати новий погляд на політизацію збройних сил. «В аспекті проблеми детермінізму контингентною є подія, яка пов'язана з певною причиною (не є цілком індетермінованою, випадковою), але водночас, не є, також, необхідним наслідком названої причини (не є детермінованим причиною в сенсі необхідності). Контингентність як спосіб причинної обумовленості означає нероздільність, нерозривність двох моментів: можливості (щодо речі, події, стану, ситуації, системи, процесу і тощо) бути іншим і неможливості бути будь-яким, яким завгодно» [2]. В свою чергу, на думку Ю. Шейка «…контингентність у політиці означає сферу того, що «могло б бути інакше» – тобто політика постає як простір невизначеності й можливостей, де жодне рішення не є наперед детермінованим [3]. Науковець виділяє три базові розуміння політики в модерну: політика як управління, як протистояння (конфлікт) та політика як контингентність. Саме в фазі «рефлексивної модернізації» (пізній Модерн) концепція контингентності виходить на передній план, підкреслюючи, що «…тепер усе повинно вирішуватися і все може вирішуватися…» [3].

Згідно зі К. Шміттом [4], не існує фіксованої «предметної сфери» політичного – будь-яке питання може стати політичним, якщо перейде певний поріг актуальності. Іншими словами, межа між політичним і неполітичним – рухома і контекстуальна. Отже, «політичне» проявляється через два протилежні процеси – політизацію та деполітизацію, які постійно змагаються між собою в різних сферах: економіці, безпеці, культурі, приватному житті тощо.

У модерну державу XX ст. відбувалася всеохоплююча політизація, коли майже не залишилося питань поза державним регулюванням. М. Фуко [за Ю. Шейко] описував цей процес як проникнення влади навіть у приватні й інтимні сфери (здоров'я, освіту, сексуальність тощо), які держава брала під контроль. Це типовий приклад політики як управління: держава політизувала різні сфери життя, прагнучи все контролювати, особливо у тоталітарних режимах. У таких умовах збройні сили також повністю інтегровані в політичну систему – їхня лояльність і функції визначаються правлячою ідеологією.

Водночас деполітизація може виступати як стратегія нейтралізації потенційно конфліктних тем. Її реалізують через технократичну риторику, апеляцію до «об'єктивної необхідності» або ринкової логіки. Так, деполітизація економіки у неоліберальному дискурсі подається як передача регулювання з політичного поля до «автономного» ринку. Проте ця нейтральність є уявною – за нею стоять конкретні інтереси й ідеологічні установки. Отже, політичне не зникає, а лише маскується під неполітичне.

У контексті сучасних гібридних воєн та інформаційної агресії, політизація набуває нових форм, охоплюючи навіть такі сфери, як цифрова комунікація, алгоритми, мовна політика чи історична пам'ять. Усе це свідчить про постійну трансформацію політичного простору, в якому питання безпеки, ідентичності та контролю набувають вирішального значення. Відповідно, політизація та деполітизація перестають бути одновимірними процесами. Якщо раніше можна було умовно казати, що держава політизує, а громадянське суспільство намагається деполітизувати певні сфери, то тепер «…відбувається множинність процесів політизації / деполітизації одночасно…» [3]. Жоден актор не монополізує політизацію: питання можуть політизуватися знизу (через суспільні рухи, медіа, скандали) або згори (через рішення держави), і так само швидко можуть втрачати політичну значущість. «Політичне стає крихким і мінливим – те, що вважалося неполітичним, може раптово політизуватися, і навпаки, колишня гаряча політична тема може стихнути» [3]. Наприклад, на першому етапі пандемія COVID-19 сприймалася як винятково медична проблема, але дуже швидко стала предметом політичних дебатів як в окремих країнах, так і в цілому світі. Політизація проявилася у розподілі вакцин, темпах вакцинації, недовіри до рішень Всесвітньої організації охорони здоров'я, маніпуляціях навколо так званих супротивників вакцинації на тлі появи і поширення «антивакцинаторських» кампаній. Водночас деполітизація відбувалася через спроби представити карантинні обмеження як «чисто технічні» й необхідні для виживання рішення, позбавлені ідеологічної складової. Або приклад з використанням криптовалюти. Питання регулювання криптовалют на початковому етапі залишалося поза політичним – це вважалося справою представників технічної галузі та інвесторів. Однак із часом, особливо після санкцій проти росії, криптовалюти стали інструментом обходу обмежень – і тоді почалася активна політизація цієї сфери. Водночас, у деяких країнах триває спроба деполітизувати питання криптовалюти, передаючи його під контроль фінансових або технологічних регуляторів без публічних дискусій. В свою чергу, після повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 р. країни ЄС активно приймали українських біженців, що розглядалося як гуманітарний, а не політичний жест. Проте, через певний час тема почала політизуватися з огляду на економічні труднощі певних

країн, конкуренцію на внутрішньому ринку праці, гострих дебатів щодо шляху інтеграції України до ЄС. Водночас, деполітизація проявляється шляхом технічного врегулювання – надання тимчасового захисту, цифрової реєстрації тощо, що переводить міграційну проблему у сферу європеської бюрократії.

Наведені приклади ілюструють контингентність політики: політизація не є раз і назавжди заданою – вона залежить від обставин, подій та суспільного резонансу. І варто погодитися з тим, що «…концепція політики як контингентності та пов'язана з нею символічна дихотомія «політизація/деполітизація» – це ключові риси політики рефлексивного Модерну. До цієї нової парадигми також належать ідеї «політичного суспільства» (М. Ґрефен), «субполітики» (У. Бек), «політики як дискурсу» (Ю. Габермас), принцип функціональної диференціації суспільства (Н. Луман) та концепція гегемонії (Ш. Муфф). Усі вони описують сучасне суспільство, де політика розосереджена, плюралістична і постійно рефлексує сама на себе» [3].

З огляду на положення, викладені вище, визначення політизації збройних сил можна уточнити як динамічний і контекстуальний процес, коли військова сфера стає ареною політичної комунікації та боротьби. Збройні сила самі по собі не мають наперед «даної» політичної ролі – їх залучення до політики залежить від того, чи перетинає військове питання поріг, після якого суспільство починає сприймати його як політичне. Іншими словами, збройні сили політизуються тоді, коли навколо них або всередині них виникає політичний конфлікт, дебат чи боротьба за владу, що може статися з різних причин:

1. Внутрішні рішення держави, коли відповідно до указів голови держави, надаються збройним силам особливі повноваження, або відбувається призначення лояльних генералів. Отже, така ситуація здатна політизувати збройні сили в очах суспільства, оскільки вони стають інструментом політики правлячої команди. Так, уряд Р. Ердогана активно усував вплив світської військової еліти, яка традиційно вважалася гарантом кемалістської ідеології. Призначення лояльних генералів, масштабні чистки в армії після спроби перевороту 2016 р. стало частиною процесу політизації війська [5], а збройні сили перестали бути «нейтральним» інститутом і були поставлені під контроль правлячої партії.

2. Громадянська активність та медіа, які спричинені скандалами у війську, питанням фінансування армії, розслідуванням корупції в оборонному секторі, здатні зробити збройні сили об'єктом палких публічних дискусій, тобто втягнути військо в політичний простір. В такому разі політизація йде «знизу» або ззовні, від суспільства, медіа, опозиції. Наприклад, в'єтнамська війна, під час якої, збройні сили США стали об'єктом масових протестів і антивоєнних рухів [6]. ЗМІ ілюстрували на своїх сторінках жорстокість війни, і суспільство поставило під сумнів легітимність самої участі США в конфлікті. І публічний тиск змусив політиків змінити позицію.

3. Війна чи криза безпеки автоматично підвищує політичну значущість збройних сил. Коли держава і суспільство стикається з агресією, роль військових стає центральною темою політики: стратегія оборони, воєнне керівництво, мирні перемовини стають політичними питаннями. Збройні сили отримує увагу як політичний інститут, і рішення щодо них стають об'єктом конкуренції різних політичних сил. Як от, кожна нова ескалація між Ізраїлем і сектором Газа (наприклад, операція «Литий свинець» або події 2023 р.) одразу ж виводила збройні сили в центр політичних дискусій як щодо тактики, так і щодо етичності дій, цивільних жертв, стратегії безпеки [7]. Збройні сили в цих умовах не можуть бути аполітичними, їхні дії визначають політичні наративи, вибори та громадську думку в державі.

За парадигмою контингентності, такі процеси не є одноманітними або контрольованими єдиним актором. Політизація збройних сил може відбуватися одночасно на

різних рівнях і з різних боків. Наприклад, держава може прагнути деполітизувати збройні сили, запроваджуючи суворий аполітичний етикет для військових (щоб вони не виступали публічно з політичними заявами). Водночас частина суспільства може політизувати питання армії, вимагаючи звіту від військового командування чи використовуючи тему армії в передвиборчій боротьбі. Таким чином, «…не існує єдиного процесу, а є множина процесів…» [3], одні сили можуть намагатися «затягнути» збройні сили в політику, а інші – «втримати» її поза політикою. Така багатовекторність якраз і відповідає ситуації рефлексивного Модерну.

Крім того, контингентність означає непередбачуваність, і політизація збройних сил може стрімко зрости після певної події або змінитися залежно від контексту. Скажімо, в мирний час тема збройних сил може бути маргінальною (деполітизованою) – суспільство не обговорює детально військові справи. Але у випадку кризи або війни збройні сили швидко опиняються в центрі політики (політизується), і всі аспекти – від матеріального забезпечення до рішень генералів – стають предметом політичних оцінок. Згодом, після завершення кризи, політична увага може переміститися на інші питання, і військова сфера знов «відходить в тінь» (частково деполітизується). Така плинність відповідає тезі про «…крихкість, непостійність та плинність політичного…» [3] у сучасному суспільстві.

Парадигма контингентності дозволяє розширити і змінити традиційне бачення політизації збройних сил. Замість сприймати її лише як аномалію чи загрозу, пропонується розуміти політизацію як невід'ємну частину політичного життя, що може проявлятися у військовій сфері різними способами. Ключові зміни у підході такі:

1. Динамічність проти статичності. Традиційно мова йшла про «політизовані» чи «неполітизовані» збройні сили як про певний статичний стан. Натомість новий підхід дозволяє акцентуватися на процесі, коли рівень політизації може змінюватися з часом і обставинами, що переводить фокус із ярликів і стереотипів на аналіз процесів, і дозволяє відповісти на питання: як, коли і ким збройні сили політизуються або деполітизуються.

2. Множинність акторів. Раніше акцент був на державі (політичній владі) або самих військових як головних чинниках політизації. Парадигма контингентності дозволяє говорити про багато акторів (держава, партії, суспільні рухи, медіа, міжнародні сили), які можуть одночасно впливати на політичну роль збройних сил в певний час і в конкретних обставинах.

Контингентність додає до питань цивільно-військових відносин розуміння, що: по-перше, влада існує у багатьох формах і на різних рівнях у державних структурах, медіа, корпораціях, релігійних інституціях, громадських рухах, міжнародних організаціях, локальних громадах, і жоден з цих суб'єктів не має абсолютного контролю, натомість між ними відбувається постійна взаємодія, конкуренція чи навіть конфлікт; по-друге, у влади немає єдиного «центру», тобто, вона розпорошена серед багатьох акторів і проявляється через практики, норми, дискурси та взаємодії. Це особливо яскраво описував М. Фуко, підкреслюючи, що влада діє не лише згори донизу, а й у зворотному напрямку – через дисципліну, саморегуляцію, соціальні норми.

Традиційно «політизація збройних сил» мала негативну конотацію, як щось, що порушує демократичний принцип. Парадигма контингентності дозволяє розглянути «політизацію збройних сил» більш описовим процесом, ніж оціночним, оскільки політизація розглядається як факт політичного життя, який може мати як позитивні, так і негативні наслідки залежно від час і обставин. Наприклад, певна ступінь політичної участі військових у формуванні оборонної політики може бути потрібною під час війни, тоді як надмірна партійність в збройних силах є небажаною або, навіть, шкідливою. Такий підхід вимагає гнучкішого аналізу, а не автоматичного осуду.

Традиційний погляд намагався провести чітку межу між політикою і збройними силами – у рамках класичної ліберальної парадигми цивільний контроль розглядався як необхідна «стіна» між армією та політичною владою. Армія мала бути деполітизованою, підпорядкованою демократичним інститутам, але не залученою до прийняття політичних рішень. Така модель передбачала розподіл ролей: політики ухвалюють рішення, військові виконують накази. Ця ідея особливо закріпилася після Другої світової війни та в період Холодної війни, коли багато західних країн прагнули убезпечитися від військових переворотів та мілітаризації влади.

Однак погляд з позицій контингентності (тобто залежності від конкретного контексту, обставин, подій) демонструє, що межа між політичним і військовим – умовна, динамічна і постійно порушується. У реальному житті збройні сили можуть виступати не лише як інструмент політики, а як її активний учасник або навіть самостійний політичний гравець. Така умовність підтверджується численними подіями, коли у кризових ситуаціях (наприклад, пандемія COVID-19 або стихійні лиха), збройні сили часто виконують функції, які виходять за рамки воєнного обов'язку (допомога населенню, логістика, контроль за дотриманням порядку) і таким чином, наближаються до політичного поля, або коли у країнах із хиткою демократією військові можуть навіть відігравати ключову роль у зміні режимів (наприклад, військові перевороти в М'янмі або Єгипті).

Відповідно, мова йде не про відмову від цивільного контролю, а про те, повна деполітизація – це ідеал, якого складно досягти в реальності, особливо в переломні моменти.

Таким чином, застосування концепції контингентності не заперечує важливість забезпечення цивільного контролю та стримування надмірної політизації збройних сил, що є ключовими елементами демократичного врядування. Водночас вона дозволяє подолати нормативно-ідеалістичні уявлення про стабільну межу між військовим і політичним полем, вказуючи на мінливу, контекстуальну природу цих відносин. Політизація збройних сил в цьому підході розглядається не як девіація чи виняток, а як контингентне явище, що виникає під впливом конкретних історичних, соціальних, безпекових або інформаційних обставин. Такий підхід сприяє глибшому аналізу динаміки цивільно-військових відносин і дозволяє враховувати багатофакторність процесів, у яких військо може не лише виконувати підпорядковану роль, а й ставати активним агентом політичної взаємодії, об'єктом суспільного впливу чи навіть носієм специфічного символічного капіталу в умовах війни чи кризи.

Список використаної літератури

1. Ільницька У. В. Армія і політика: моделі взаємодії в умовах різни політичних режимів. Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка. С. 205-211. URL: https://vlp.com.ua/files/36_2.pdf.
2. Петрушенко В.Л. Філософія: терміни і поняття. Навчальний енциклопедичний словник. Львів : Видавництво «Новий Світ – 2000». URL: https://www.academia.edu/98472507/%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A2%D0%98%D0%9D%D0%93%D0%95%D0%9D%D0%A2%D0%9D%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%AC.
3. Шейко Ю. Концепт політики як контингентності. Науковий вісник Ужгородського університету. Політологія. Соціологія. Філософія. Випуск 17. 2014. С. 38–44. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/648/1/ КОНЦЕПТ%20ПОЛІТИКИ%20ЯК%20КОНТИНГЕНТНОСТІ.pdf.
4. Schmitt C. Der Begriff des Politischen. 8. Aufl. Berlin: Duncker und Humblot, 2009. 116 S.
5. Ердоган придумав, як посилити свій контроль на армією Туреччини. Українськиий тиждень. 31 липня 2016. URL: https://tyzhden.ua/erdohan-prydumav-iak-posylyty-svij-kontrol-nad-armiieiu-turechchyny/.

6. Баррінджер М. Антивоєнних руз у Сполученних Штатах Америки. URL: https://eustudiesweb.com/the-anti-war-movement-in-the-united-states/.
7. Оборонна стратегія Ізраїлю та AOI-доктрина, мобілізація та останні уроки. URL: https://www.patreon.com/posts/oboronna-ta-aoi-91587827.

THE DEFINITION OF «MILITARIZATION OF THE ARMED FORCES» AND THE IMPACT OF CONTINGENCY ON ITS UNDERSTANDING

Andrii Kokhanovskyi
State Institution «Taras Shevchenko Luhansk National University»,
Department of Political Science and International Relations,
Ivana Banky Str., 3, 36000, Poltava, Ukraine

This article analyzes the phenomenon of the politicization of the armed forces through the lens of the concept of contingency as a tool for understanding contemporary political processes. It offers an alternative perspective that frames the politicization of the military as a contingent process–that is, one shaped by historical, social, and contextual conditions. Rather than representing a fixed or anomalous state, politicization emerges when military institutions cross the «threshold of the political» due to public attention, political conflicts, decisions, or extraordinary events.

Within the framework of theoretical analysis, the notion of contingency is explored as a key feature of politics in the phase of reflexive modernity. In this context, the politicization of the armed forces is understood as the result of the interaction of multiple factors, including domestic political decisions, social movements, media dynamics, and external threats.

The article identifies several causes of military politicization: internal decisions of the state aimed at exerting control over the armed forces (e.g., appointment of loyal leadership); external public and media pressure that politicizes military-related issues (e.g., through scandals, corruption investigations, or protest movements); and external threats or wars that elevate the strategic and symbolic importance of the armed forces in the political agenda.

Special attention is paid to how the paradigm of contingency helps overcome the simplistic dichotomy of the armed forces as either politicized or apolitical institutions. Instead, the article advances the idea of the multiplicity of politicization and depoliticization processes, which may unfold simultaneously and in contradictory directions. For instance, while the state may attempt to preserve the neutrality of the military, civil society or political opposition may, conversely, seek to politicize it actively. As a result, the armed forces function not only as an object but also as a subject of political processes, particularly in times of war, crisis, or political transformation.

The contingency-based approach also allows for a more nuanced evaluation of politicization, which is not necessarily negative, as suggested by classical civil-military theories. In certain circumstances, political engagement or involvement of the armed forces may be necessary or even legitimate. At the same time, excessive partisanship, interference in electoral processes, or the use of the military for political repression pose serious threats to democratic governance. In this light, the politicization of the armed forces is a complex and multifaceted phenomenon that demands contextual analysis rather than purely normative judgment.

In conclusion, the article argues that the politicization of the armed forces should not be viewed merely as a deviation from democratic norms but as an integral component of political life: one that requires critical reflection in light of specific circumstances, temporal dynamics, societal sensitivity, and the hybrid nature of modern warfare. This perspective enables a reconsideration of entrenched assumptions and fosters the adaptation of scholarly concepts to the evolving realities of political processes.

Key words: armed forces, politicization of the military, contingency, civil-military relations.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 296–302
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 296–302

УДК 32.001 + 327 + 339.9
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.35

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ АНГЛІЙСЬКОЇ ШКОЛИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Олег Кукарцев
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин,
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна

Розкрито характерні риси теорії та методології англійської школи дослідження міжнародних відносин. Мета розвідки полягає у визначенні особливостей англійської школи дослідження світової політики та її ролі в дисциплінарній історії міжнародних відносин. Спираючись на історичний метод, аналіз методології, метод змістового аналізу ідей, концепцій і теорій, висвітлено історію виникнення англійської школи, специфіку її теоретико-методологічного підходу у вивченні явищ та процесів світової політики, а також предметне поле.

Виявлено, що англійська школа є альтернативною, самодостатньою та відмінною концепцією дисципліни міжнародних відносин. Представники школи передусім виходять з того, що дослідження міжнародних відносин є гуманітарною дисципліною, яка залучає вченого у філософський, історичний, правовий або соціологічний підхід. За їхнім переконанням, теорія міжнародних відносин засадничо нормативна, не є і не може бути строго науковою (у позитивістському розумінні науки). З'ясовано, що її традиція філософської ґрунтовності, історико-соціологічного розуміння та несприйняття науки у позитивістському ключі випливає з припущень про природу та основи знання у теорії міжнародних відносин, а також його межі та сприйнятливості до перевірки.

Встановлено, що англійська школа відіграла важливу роль у визначенні того, якими саме мають бути основні проблемні області дисципліни. З точки зору істотних дослідницьких проблем, школа фокусується на нормативних, соціальних та історичних питаннях міжнародних відносин. Концепція міжнародного суспільства розглядається як ключова концепція, яка об'єднує англійську школу. Хоча серед її членів немає згоди щодо того, як міжнародне суспільство з'явилося, у якому стані воно перебуває тепер і яка перспектива його очікує у майбутньому. Так само відсутня одностайність у розумінні того, чому та як змінюються інтереси, норми та правила, які лежать в основі міжнародних суспільств.

Ключові слова: англійська школа, міжнародні відносини, світова політика, традиція, традиційний підхід, епістемологія, теорія міжнародних відносин, методологія, нормативна теорія, історія, міжнародне суспільство.

Англійська школа зробила напевно найвідоміший та найвпливовіший британський внесок у теорію міжнародних відносин. Для багатьох вчених це теоретична, методологічна та нормативна позиція, виходячи з якої можна писати, з якою можна співвідноситися або проти якої можна сперечатися, подібно до того, як реалізм був для американської дисципліни міжнародних відносин. Незважаючи на це, доволі складно встановити теоретичну сутність школи. Свого часу з цієї теми точилася жвава дискусія [12; 19; 9; 25; 10; 3; 8; 20; 14], і варто докласти зусиль, щоб скласти перелік визначальних рис, які характеризують англійську школу.

Мета дослідження – проаналізувати особливості англійської школи дослідження світової політики та її роль в дисциплінарній історії міжнародних відносин.

© Кукарцев О., 2025

Англійська школа посідає чільне місце у дослідженні міжнародних відносин. Її назва з'явилася у 1970 рр. для позначення групи переважно британських або натхнених британцями фахівців, для яких основним об'єктом аналізу виступало «міжнародне суспільство» [13, с. 84]. Виникнення та початкове оформлення школи припадає на період 1950-1980 рр. Провідними її архітекторами були Чарльз Менінг, Герберт Батерфілд, Мартін Вайт, Хедлі Булл, Джон Вінсент та Адам Ватсон. З 1990 рр. найвпливовішими членами англійської школи є Роберт Джексон, Тімоті Дан, Баррі Бузан, Ніколас Вілер, Річард Літл, Ендрю Лінклейтер, Ендрю Харелл, Едвард Кін, Хідемі Суганамі та низка інших вчених.

На думку деяких коментаторів, засновником школи був Чарльз Менінг, а кафедра міжнародних відносин Лондонської школи економіки та політичних наук – її первісною академічною базою. Однак, на думку частини дослідників, англійська школа завдячує своїй появі та формуванню головно або виключно Британському комітету з теорії міжнародної політики. Цей орган складався з «групи вчених та практиків, які протягом приблизно двадцяти п'яти років (1959-1984) зустрічалися під головуванням спочатку Г. Батерфілда, потім М. Вайта, потім А. Ватсона та, зрештою, Х. Булла» [24, с. 2]. Група збиралася для обговорення питань світової політики, зосередившись навколо проблеми міжнародного порядку. Зокрема, одним із центральних питань була проблема можливості виникнення порядку та дотримання правил у міждержавних взаєминах на тлі політики з позиції сили та міжнародної анархії. Головною темою досліджень Британського комітета була історична реальність міжнародних систем та міжнародних суспільств. Привабливість цієї пари концепцій була зумовлена насамперед тим фактом, що поняття міжнародного суспільства видавалося перспективною альтернативою мейнстрімним реалістським та ліберальним поглядам на механізми міжнародного порядку. Автори англійської школи доводили, що більшість держав переважно дотримуються міжнародних норм, оскільки їхні лідери прихильні спільним цінностям та інститутам міжнародного суспільства, які виходять за рамки міжнародної системи суверенних і незалежних держав.

Крім концепції міжнародного суспільства на формування англійської школи як академічної формації вплинула прихильність її членів традиційному, або класичному, підходу до вивчення міжнародних відносин. У Британському комітеті не могли не помітити, що погляди на науку та методологію, яких дотримувалась переважна частина американських дослідників, стояли на заваді глибокому вивченню історичних, соціальних, політичних та моральних питань, які вони вважали важливими. Як зауважив Х. Булл, «деякі з них, принаймні, частково є моральними питаннями, на які за своєю природою не можна дати жодної об'єктивної відповіді, і які можна лише дослідити, прояснити, переформулювати та заздалегідь відповісти з деякої довільної точки зору, згідно з методом філософії. Інші з них є емпіричними питаннями, але настільки невловимими, що будь-яка відповідь, яку ми дамо на них, залишить деякі речі недомовленими, буде не більше ніж пунктом у розмові, яку ще належить завершити» [21, с. 123].

У методологічному плані зазначені питання потребували інтерпретаційних методів того, що Г. Баттерфілд та М. Вайт називали класичними дисциплінами філософії, історії, політичної теорії, міжнародного права та воєнних досліджень. Більшість дослідників міжнародних відносин у Сполученому Королівстві поділяли цю позицію, і деякі вчені також відкрито відкидали позитивістську та біхевіоралістичну концепції пізнання.

У 1966 р. Х. Булл опублікував статтю «Міжнародна теорія: аргументація на підтримку класичного підходу» у якій обґрунтовувалася відмінність між «класичною» та «науковою» теорією. Занадто багато прихильників останньої, за словами Х. Булла, «прагнуть до теорії міжнародних відносин, чиї положення основані або на логічних або математичних

доказах, або на строгих емпіричних процедурах перевірки» [1, с. 362]. Оскільки це натхнено бажанням наслідувати кумулятивне зростання знань у деяких природничих науках, а також у певних дисциплінах у рамках соціальних наук, виходячи з припущення, що логіка пояснення застосовна незалежно від предмета, Х. Булл стверджує, що це є «хибним шляхом» до теорії, до закликів якої «ми маємо залишатися рішуче глухими» [1, с. 377].

На його думку, «жорсткі» методи, такі як кількісна оцінка та прогнозування, побудова моделей та гіпотез, не були придатні для розгляду ключових питань, які стосуються міжнародного суспільства, міжнародного порядку, базових інститутів та нормативних дилем. Ба більше, звівши міжнародну політику до експериментальної гри з виявлення проблем та розроблення рішень, а також відірвавшись від історії та філософії, американці (такі як Мортон Каплан, Томас Шелінг, Карл Дойч, Девід Сінгер, Джордж Модельскі, Льюїс Річардсон, Анатоль Рапапорт та інші) позбавили себе засобів самокритики [1, с. 375]. Натомість Х. Булл вважав, що філософсько-історичні дослідження класичного підходу перевершують методологічно-поведінкові докази біхевіоралістів, оскільки вони перевірені часом, саморефлексивні та оціночні. Він відстоював класичні методи судження та інтерпретації, які походять з філософії, історії та права, до яких він пізніше додав вимогу явного формулювання та критичного дослідження власних припущень та цінностей, а також аргумент про те, що принципи верифікації та фальсифікації застосовні, але не без історичної інтерпретації.

Як відомо, прихильники наукового підходу вказують або на недоцільність, або на пряму небезпеку морального мислення та дій у міжнародних відносинах. Завдання теорії міжнародних відносин, на їхню думку, полягає у створенні емпіричних, ненормативних узагальнень. Автори англійської школи натомість не бачать можливим розмежувати «факти» та «цінності» і підкреслюють важливість нормативних питань у дослідженнях. Реальність світової політики не є незалежною від наших уявлень про неї, навіть на рівні опису та спостереження. Що ще важливіше, вона не є незалежною і від інтерсуб'єктивних розумінь та намірів акторів, поведінка яких становить предмет дисципліни. Хоча науковий підхід й може бути доречним для пояснення поведінки держав у рамках міжнародної системи, традиційний підхід необхідний для інтерпретації поведінки держав у рамках історичного суспільства, створеного ними самими.

Як зауважує у цьому контексті К. Наварі, підходи англійської школи у дослідженні правил поведінки звертаються до свідомості агентів [18; 22, с. 4]. На відміну від механістичної «поведінки», правила поведінки мають свідомо сприйматися політичними суб'єктами. З точки зору розрізнення причин та намірів, теорія англійської школи, відповідно, віддає перевагу умисним формам пояснення, принаймні, тією мірою, якою це стосується міжнародного суспільства. На відміну від міжнародної системи, яка може регулюватися механістично, міждержавне суспільство, створене правилами, конституюється раціональними суб'єктами з намірами. Відповідно, для вчених англійської школи позитивістський каузальний аналіз не видається тут доречним [22, с. 4]. Більш релевантним для них при вивченні міжнародного суспільства є те, що М. Вебер називає *verstehen* (тобто «розуміти») або інтерпретативною орієнтацією соціальної науки, яка фокусується на соціальній дії. Він визначає це як будь-яку дію, що первісно має сенс для діючого і яка бере до уваги дії інших людей. Це значить, що ідеї, переконання, інтереси, наміри, бажання, цінності, сумніви, страхи та інші подібні людські спонуки та орієнтації мають бути у центрі дослідження [11, с. 208]. З точки зору методу, це схилятиме дослідника до позиції залученого спостерігача, який досягає розуміння соціального шляхом проникнення в уми та розкриття мотивів та прагнень його учасників.

Утім прихильність авторів англійської школи до розуміючої соціології не означає, що вони не займаються каузальним аналізом. Явну вимогу пошуку причинно-наслідкових зв'язків можна знайти в «Анархічному суспільстві». У ньому Х. Булл заявляє: «Центральна тема у цьому дослідженні полягає у тому, що правила та інститути, на які було зроблено посилання, виконують позитивні функції або ролі щодо міжнародного порядку. У цьому дослідженні під твердженнями такого роду розуміється просто те, що ці правила та інститути є частиною ефективної причинності міжнародного порядку, що вони входять до переліку необхідних та достатніх умов його виникнення» [2, с. 71].

Як бачимо, англійська школа характеризується методологічно плюралістичним підходом. В контексті онтологічного розрізнення її представниками міжнародних систем, міжнародних суспільств та світового суспільства, потрібно застосовувати різні методології для розуміння особливостей кожної з цих онтологічних одиниць [15, с. 395]. Як зауважує Р. Літл, за допомогою біхевіоралістичних інструментів аналізу можна ефективно ідентифікувати повторювані моделі поведінки властиві міжнародним системам; герменевтичні та інтерпретативістські методи необхідно використовувати для дослідження правил, інститутів, інтересів та цінностей, які лежать в основі міжнародного суспільства; зрештою, аксіологія та праксеологія критичної теорії якнайкраще пасує для осмисленого обговорення світового суспільства [15, с. 395].

Ще однією спільною рисою, яка об'єднує англійську школу, є визнання нею важливості історії або історичних знань для вивчення міжнародних відносин. Школа знаходиться у сприятливому положенні для роздумів про глобальну історію, тому що плюралістичний підхід може врахувати різні точки зору на довготривалі історичні процеси і тому, що з моменту свого заснування вона наголошує на важливості розміщення сучасного міжнародного суспільства в належному історичному контексті.

На думку Б. Бузана та Дж. Левсона, англійська школа – один з небагатьох напрямів сучасної теорії міжнародних відносин, який займається створенням грандіозних наративів, тобто аргументів, які прагнуть визначити макро-патерни неперервності та зміни протягом потенційно довготривалих періодів світової історії [4]. В основі англійської школи лежить історичний аналіз того, як виникають, розвиваються та розпадаються міжнародні порядки. Цей фокус відкриває простір для порівняльного дослідження міжнародних суспільств протягом політичної історії і, до певної міри, для побудови ідеально-типових моделей таких суспільств [4].

Своєю чергою, Р. Літл наголошує, що підхід англійської школи допоміг прокласти шлях до розуміння світової історії, надавши аналітичний інструментарій, який дає змогу порівнювати різні міжнародні системи/суспільства [16]. Він допомагає визначити, що у світовій політиці є прикметним, а що – ні. З цієї точки зору світову історію можна розуміти як результат постійної взаємодії сил анархії та ієрархії. Крім того, стає зрозуміло, що міжнародні системи/суспільства, як правило, основуються на історично зумовлених цінностях та інтересах, а не на незмінних глобальних силах, на які натякають неореалісти та неоліберали.

Загалом авторами англійської школи допускаються різні способи концептуалізації історичних змін у міжнародних відносинах. Як варіант, припускається існування можливості еволюційного розвитку від анаріхії до порядку в поєднанні з розширенням цивілізованого ядра до периферії. Причому система європейських держав розглядається лише однією з багатьох міждержавних систем в історії. Проте, з іншого боку, саме вона перетворилася на тип загальносвітового міжнародного суспільства. Це породило певний телеологізм серед деяких представників англійської школи, які спокусилися трактувати сучасну

міждержавну систему як свого роду кінцеву ціль розвитку історії міжнародних відносин [21; 24].

Ще один варіант змін – існування можливості коливання. Згідно з історичною концептуалізацією А. Ватсона, організація міжнародної системи рухається від стану повної незалежності, проходячи через гегемонію та панування, до імперії [23]. Міжнародна історія тоді ніби коливається як маятник між двома крайнощами суверенної рівності та імперії. Тому виходить, що міжнародні суспільства часто черпають свою згуртованість або з неприйняття імперського минулого, або зі страху перед імперським майбутнім.

Менш поширеним варіантом концепції змін є розгляд політичної історії як послідовності гегемоній [див., напр.: 6; 7; 17]. З цієї точки зору міжнародне суспільство видається не більше ніж неформальним способом організації правління, який зберігає видимість легітимності, залишаючи слабшим державам ілюзію національного суверенітету. Згідно з цим поглядом, який відносно недостатньо розвинений в англійській школі, міжнародне суспільство тлумачиться як альтернатива іншим можливим способам організації панування, таким як імперія та сюзеренітет.

Отже, у підсумку зазначимо, що англійська школа є альтернативною, самодостатньою та відмінною концепцією дисципліни міжнародних відносин. Представники школи передусім виходять з того, що дослідження міжнародних відносин є гуманітарною дисципліною, яка залучає вченого у філософський, історичний, правовий або соціологічний підхід, вона не є і не може бути строго науковою. Її традиція філософської ґрунтовності та витонченості, історико-соціологічного розуміння та несприйняття науки у позитивістському ключі випливає з припущень про природу та основи знання у теорії міжнародних відносин, а також його межі та сприйнятливості до перевірки.

Можна стверджувати, що англійська школа відіграла важливу роль у визначенні того, якими саме мають бути основні проблемні області дисципліни. З точки зору істотних дослідницьких проблем, школа фокусується на нормативних, соціальних та історичних питаннях міжнародних відносин. Концепція міжнародного суспільства розглядається як ключова концепція, що об'єднує англійську школу. Хоча серед її представників немає згоди щодо того, як міжнародне суспільство з'явилося, у якому стані воно перебуває тепер і яка перспектива його очікує у майбутньому. Так само відсутня одностайність у розумінні того, чому та як інтереси, норми та правила, що лежать в основі міжнародних суспільств, змінюються, а іноді розмиваються та зникають. Переважно саме ці питання формують ядро дослідницької проблематики англійської школи сьогодні.

Список використаної літератури

1. Bull H. International theory: the case for a classical approach. *World Politics*. Volume 18, Issue 3. April 1966. pp. 361-377.
2. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. – 3rd edition. – London: PALGRAVE, 2002. XXXV, 329 p.
3. Buzan B. The English School: an underexploited resource in IR. *Review of International Studies.* 2001, July. Vol. 27, No 3. pp. 471-488.
4. Buzan B., Lawson G. The English School: history and primary institutions as empirical IR theory? In: *The Oxford Encyclopedia of Empirical International Relations Theory* / Ed. by William R. Thompson. New York: Oxford University Press, 2018. pp. 783-799. URL: https://eprints.lse.ac.uk/90183/1/Lawson%20English%20School_2018.pdf
5. Buzan B., Little R. The 'English patient' strikes back: a response to Hall's mis-diagnosis. *International Affairs*. 2001, October. Vol. 77, No. 4. pp. 943-946.

6. Clark I. Towards an English School Theory of Hegemony. *European Journal of International Relations.* 2009. Vol. 15, Issue 2. pp. 203-228.
7. Clark I. Hegemony in International Society. New York: Oxford University Press, 2011. 288 p.
8. Finnemor M. Exporting the English School? *Review of International Studies.* 2001. Vol. 27, No. 3. pp. 509-513.
9. Grader S. The English school of international relations: evidence and evaluation. *Review of International Studies*. 1988, January. Volume 14, Issue 1. pp. 29-44.
10. Hall I. Still the English patient? Closures and inventions in the English school. *International Affairs*. 2001, October. Vol. 77, No. 4. pp. 931-942.
11. Jackson R. Is there a classical international theory? In: *International theory: positivism and beyond* / Ed. by Steve Smith, Ken Booth and Marysia Zalewski. New York: Cambridge University Press, 1996. pp. 203-220.
12. Jones R. E. The English school of international relations: a case for closure. *Review of International Studies.* 1981. Vol. 7, No. 1. pp. 1–13.
13. Linklater A. The English School. In: *Theories of International Relations* / Scott Burchill … [et al.]. – 3rd ed. – Basingstoke & New York: Palgrave Macmillan, 2005. pp. 84-109.
14. Linklater A., Suganami H. The English School of International Relations: A Contemporary Reassessment. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006. IX, 302 p.
15. Little R. The English School's Contribution to the Study of International Relations. *European Journal of International Relations*. 2000. Vol. 6, No. 3. pp. 395-422.
16. Little R. The English School and World History. In: *International Society and its Critics* / Edited by Alex J. Bellamy. New York: Oxford University Press, 2004. pp. 45-64.
17. Lubbock R. Arrighi's pendulum: (Re)reading *The Evolution of International Society* in the twenty-first century. *International Politics.* 2025. Vol. 62, No. 1. pp. 127-150.
18. Navari C. What the Classical English School was Trying to Explain, and Why its Members Were not Interested in Causal Explanation. In: *Theorising International Society: English School Methods* / Edited by Cornelia Navari. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2009. pp. 39-57.
19. Suganami H. The structure of institutionalism: an anatomy of British mainstream International Relations. *International Relations.* 1983, April. Volume 7, Issue 5. pp. 2363-2381.
20. Suganami H. The international society perspective on world politics reconsidered. *International Relations of the Asia-Pacific.* 2002. Volume 2, Issue 1. pp. 1-28.
21. The Expansion of International Society / Ed. by Hedley Bull & Adam Watson. Oxford: Clarendon Press, 1984. XI, 479 p.
22. Theorising International Society: English School Methods / Ed. by Cornelia Navari. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2009. 248 p.
23. Watson A. Systems of states. *Review of International Studies.* 1990, April. Vol. 16, No. 2. pp. 99–109.
24. Watson A. The Evolution of International Society: A Comparative Historical Analysis. London; New York: Routledge, 1992. VIII, 337 p.
25. Wilson P. The English school of international relations: a reply to Sheila Grader. *Review of International Studies.* 1989. Vol. 15, No. 1. pp. 49–58.

THEORY AND METHODOLOGY OF THE ENGLISH SCHOOL OF INTERNATIONAL RELATIONS RESEARCH

Oleh Kukartsev
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations,
Metropolitan Andrey str., 5, 79013, Lviv, Ukraine

The typical features of the theory and methodology of the English school of international relations research are revealed. The purpose of the investigation is to determine the features of the English school of world politics research and its role in the disciplinary history of international relations. Based on the historical method, analysis of methodology, and the method of substantive analysis of ideas, concepts and theories, the history of the emergence of the English school, the specifics of its theoretical and methodological approach to the study of phenomena and processes of world politics, as well as the subject field are covered.

It has been found that the English school is an alternative, self-sufficient and distinctive concept of the international relations discipline. Representatives of the school primarily proceed from the fact that the study of international relations is a humanitarian discipline that involves the scholar into a philosophical, historical, legal or sociological approach. In their opinion, the international relations theory is fundamentally normative, it is not and cannot be strictly scientific (in the positivist understanding of science). It was found that its tradition of philosophical thoroughness, historical-sociological understanding and non-perception of science in a positivist key follows from the suppositions about the nature and foundations of knowledge in the IR theory, as well as its boundaries and sensitivity to verification.

It is clear that the English School has played an important role in defining what the core problem areas of the discipline should be. In terms of substantive research problems, the School focuses on normative, social and historical issues in international relations. The concept of international society is seen as the key concept that unifies the English School. Although there is no agreement among its members on how international society came into being, what its current state is and what its future prospects are. There is also no unanimity in understanding why and how the interests, norms and rules that underlie international societies change.

Key words: the English School, international relations, world politics, tradition, traditional approach, epistemology, international relations theory, methodology, normative theory, history, international society.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 303–311
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 303–311

УДК 339.92:327(477:438)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.36

ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

Сергій Лозінський
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
факультет історії, політології та національної безпеки,
кафедра політології та публічного управління,
вул. Шопена, 24, 43021, м. Луцьк, Україна

Метою статті є аналіз та систематизація інституційної структури українсько-польського транскордонного співробітництва. Одним із визначальних чинників якості українсько-польського транскордонного співробітництва є рівень його інституалізації в політико-правовій, економічній, соціокультурній, безпековій та інших сферах діяльності. Інституційне забезпечення суб'єктів взаємодії, як державних, так і недержавних, здійснюється на загальноєвропейському, національному, регіональному та локальному рівнях. Воно базується на застосуванні міжнародних норм і стандартів. Міжрегіональне співробітництво між прикордонними областями України та воєводствами Польщі здійснюється переважно в таких сферах: прикордонна транспортна інфраструктура, економіка, екологія, освіта, культура та туризм. Найбільш активно в цих сферах співпрацюють Волинська область із Люблінським воєводством, Львівська область із Підкарпатським воєводством. Найменше проєктів за участі польських регіонів реалізується Закарпатською областю. Після запровадження в Україні безвізового режиму з країнами Європейського Союзу в процесах транскордонної взаємодії зросла роль субнаціональних органів влади, оскільки виникла можливість використовувати європейські ресурси та об'єднувати внутрішні можливості без надмірного залучення чи погодження з національними урядами. Важливу роль у забезпеченні ефективної політики транскордонного співробітництва грають міждержавні організації, установи та ініціативи. Свою практичну користь засвідчили інституційні механізми українсько-польських відносин на рівні міжпарламентської взаємодії. Певний вплив на динаміку та ефективність транскордонної співпраці здійснюють університети, науково-дослідні інститути, центри та культурно-освітні установи тощо. Таким чином транскордонне співробітництво України та Польщі доводить свою ефективність.

Ключові слова: державний кордон, транскордонний регіон, єврорегіон, транскордонне співробітництво, євроінтеграція, Україна, Республіка Польща.

Постановка проблеми. Співробітництво між прикордонними областями України та воєводствами Польщі має свої просторові особливості, зумовлені історичними, географічними, соціально-економічними та культурними чинниками, що зі свого боку зумовлює зміст інституційної структури та її спрямованість. Активна міжрегіональна співпраця спостерігається між прикордонними областями України (Волинською та Львівською) й прикордонними воєводствами Польщі (Люблінським і Підкарпатським). Основними формами взаємовідносин двох держав на регіональному рівні є транскордонне співробітництво, що реалізується через функціонування єврорегіонів «Карпати» і «Буг», включно «малий» прикордонний рух, а також побратимські зв'язки між містами. Українсько-польське міжрегіональне співробітництво здійснюється головним чином у сферах функціонування прикордонної транспортної інфраструктури, економіці, екології, освітній діяльності, культурі та туризмі [1, с. 49–50].

Повномасштабне вторгнення військ РФ на територію України вплинула на формат міжнародного співробітництва на рівні регіонів. Якщо раніше йшлося про локальні проєкти

© Лозінський С., 2025

культурного, просвітницько-інформаційного та гуманітарного спрямування, окремі екологічні ініціативи, систематичне проведення днів добросусідства та ін., то зараз контекст поглиблення таких взаємодій переважно підпорядковано потребам війни [2, с. 13].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання інституційної структури українсько-польського транскордонного та міжрегіонального співробітництва актуалізується в контексті євроінтеграційних прагнень України, інтенсифікації контактів між органами державної влади та громадянами у зв'язку з процесами глобалізації, широкомасштабної агресії РФ проти України тощо. Теоретичні, методологічні та практично-політичні аспекти проблеми транскордонної співпраці України з суб'єктами міждержавних відносин є предметом уваги таких вітчизняних вчених, як Я. Верменич, В. Горбатенко, М. Їжа, В. Захарченко, С. Коч, О. Кривицька, К. Куцаб-Бонк, М. Лендьел, І. Мандрик, Н. Мікула та ін.

Значний науковий інтерес викликає доробок вітчизняної дослідниці С. Коч. У монографії «Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії» ґрунтовно аналізуються теоретичні й практично-політичні аспекти міжнародного транскордонного співробітництва в контексті створення специфічних територій та відносин – «транскордоння», що включають кордони певних країн. Поняття «транскордоння» розглядається як система соціально-політичних відносин, сформованої внаслідок процесів реструктуризації територіально-політичних систем під впливом тенденції глокалізації та політики національних держав щодо периферійних і прикордонних просторів. У роботі досліджується процес переосмислення територіального принципу організації соціально-політичних систем через поняття локальності, мережевості, регіоналізму, багаторівневості тощо [3].

За свідченням М. Лендьел, останні дослідження все більше фіксуються на ролі наднаціональних акторів транскордонної взаємодії, що реалізується на європейському континенті такими інституціями як ЄС, Рада Європи, організаціями (ініціативами) на кшталт Центральноєвропейської ініціативи, Люблінського «трикутника» та ін. [4, с. 139].

Криза світопорядку, що спостерігається в останні десятиліття, засвідчує руйнування сталих міжнародних інститутів і систем з одночасним виникненням нових, що відповідають сучасним вимогам. У цьому контексті виникає потреба аналізу та систематизації інституційної складової міждержавних відносин України на рівні транскордонного та міжрегіонального співробітництва, зокрема з Республікою Польща.

Метою статті є аналіз та систематизація інституційної структури українсько-польського транскордонного співробітництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із визначальних чинників якості українсько-польського транскордонного співробітництва є рівень його інституалізації в політико-правовій, економічній, соціокультурній, безпековій та інших сферах діяльності. Інституційне забезпечення суб'єктів взаємодії, як державних, так і недержавних, здійснюється на загальноєвропейському, національному, регіональному та локальному рівнях і базується на застосуванні міжнародних норм і стандартів. За функціональною ознакою інститути транскордонного співробітництва уособлюють: 1) владні інститути національного та субнаціонального рівнів; 2) урядові та неурядові міжнародні установи та організації; 3) об'єднання громадянського суспільства; 4) бізнес, як правило, малий та середній; 5) університети, інші освітні, науково-дослідні інституції; 6) етнічні спільноти/рухи; 7) загал експертів, які формують публічну політику та надають технічну експертизу в межах реалізації міжнародних проєктів тощо [5, с. 195].

Функціонування кордону, якість транскордонної співпраці тощо, забезпечує низка державних інститутів, діяльність яких супроводжується відповідними заходами,

процедурами, процесами, механізмами та способами реалізації. Серед них головними є прикордонна служба (війська), митна служба, органи охорони громадського порядку.

Інституалізація українсько-польського транскордонного співробітництва на *загальноєвропейському рівні* відбувається в контексті процесів інтеграції, що посилює процеси регіональної конвергенції в Європі. Вагомий вплив на діяльність державних інституцій, що забезпечують функціонування кордонів та прикордонних територій з обох боків грають наднаціональні утворення, зокрема ЄС та підпорядковані йому організації та установи. Для України велике значення має встановлення дружніх відносин з сусідніми країнами-членами Європейської Співдружності, зокрема Польщею. РП ініціювала й тісно співпрацювала з Україною в межах формату Східного партнерства, започаткованого 2009 р. і спрямованого на забезпечення наближення шести східноєвропейських країн включно Україну до ЄС. Польща також у 2016 р. під час проведення саміту НАТО сприяла наданню Україні комплексного пакета допомоги з метою трансформації її безпекової системи та подальшої адаптації до стандартів Північноатлантичного альянсу. Важливим кроком на шляху до об'єднаної Європи стало отримання Україною безвізового режиму, а також надання України 23 червня 2022 р. статусу кандидата в члени Євросоюзу. Україна та Польща загалом розробили належні інституційні основи для взаємовідносин на президентському, міжурядовому та міжпарламентському рівнях, а також на рівні місцевого самоврядування [6, с. 44].

Основною метою інституційного забезпечення між Україною та Польщею на *міждержавному* рівні є вирішення питань двостороннього співробітництва, а також проблем прикордонних регіонів, що мають обопільне значення. В ролі правового забезпечення виступають національне законодавство та відповідні міждержавні угоди. В Україні та РП діє розгалужена мережа українських дипломатичних і консульських установ. Надзвичайно важливу роль у налагодженні добросусідських відносин відіграє Посольство України в Республіці Польща, а також Посольство Республіки Польща в Україні. Великий обсяг практичної допомоги громадянам здійснюють консульські установи. В Україні діють генеральні консульства РП в Україні (Вінниця, Луцьк, Львів, Одеса, Харків). З польського боку генеральні консульства діють в Любліні і Кракові, функціонує консульство і в Гданську. Також практикується діяльність почесних консульств.

Важливу роль у забезпеченні ефективної політики транскордонного співробітництва відіграють *міждержавні організації, установи та ініціативи.* Серед них: Консультаційний комітет президентів України та Республіки Польща; Міжпарламентська асамблея Верховної Ради України, Сейму і Сенату Республіки Польща, Сейму Литовської Республіки; Парламентська Асамблея України і Республіки Польща; Міжурядова комісія з питань економічного співробітництва; Міжурядова координаційна рада з питань міжрегіонального співробітництва; Міжурядова українсько-польська Комісія у справах охорони і повернення втрачених та незаконно переміщених культурних цінностей під час Другої світової війни; Рада МЗС України та МЗС Республіки Польща; Люблінський трикутник; Українсько-польська Рада обміну молоді; Українсько-польський Форум істориків; Спільна консультативна комісія Міністерства освіти і науки України та Міністерства національної освіти РП з питань освіти представників української національної меншини в Польщі та польської національної меншини в Україні тощо.

Питання українсько-польської співпраці у сфері охорони місць пам'яті регулюється Угодою між Урядом України та Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій, укладеної у м. Варшава 24 березня 1994 р. (дата набуття чинності – 29 серпня 1994 р.). Відповідальні за реалізацію угоди:

з українського боку є Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті учасників АТО, жертв війни та політичних репресій, з польського боку – Міністерство культури і національної спадщини РП, Інститут національної пам'яті [7].

Консультаційний комітет президентів України та Республіки Польща, що створений на початку 1993 р. є дорадчим органом для сприяння в реалізації домовленостей, які глави двох держав досягли в процесі спільної діяльності на благо народів України та РП. Особливу роль цей інститут грає під час доленосних та кризових періодів в історії двох країн, Центральної та Східної Європи загалом.

Свою практичну користь інституційні механізми українсько-польських взаємин засвідчили на рівні міжпарламентської взаємодії. Ефективній діяльності українських парламентарів сприяє Управління забезпечення міжпарламентських зв'язків апарату Верховної Ради України. Основу міжпарламентських стосунків обох держав закладено на початку 1990-х рр. створенням українсько-польської парламентської групи у Верховній Раді України та польсько-української парламентської групи в Сеймі Республіки Польща. Події Помаранчевої революції ознаменували створення наприкінці 2003 р. тристоронньої *Міжпарламентської асамблеї Верховної Ради України, Сейму Литовської Республіки й Сейму та Сенату Республіки Польща*.

У жовтні 2019 р. у Верховній Раді України створено *українсько-польську депутатську групу з міжпарламентських зв'язків.* Велика чисельність групи – 150 депутатів практично з усіх фракцій і груп ради, засвідчує широкий спектр питань, з яких відбуваються консультації та ділові зустрічі українських та польських парламентарів. До української частини *Парламентської асамблеї України та Республіки Польща* входять 20 осіб з відповідною кількістю парламентарів з боку Польщі. Чергова XIII сесія асамблеї відбулася у вересні 2024 р. Зокрема, учасники зібрання закликали міжнародних партнерів зняти всі обмеження на використання зброї, що надана Україні [8].

28 липня 2020 р. в Любліні підписано Спільну декларацію міністрів закордонних справ трьох держав щодо заснування *«Люблінського трикутника»* [9]. Парламентський формат тристоронньої співпраці між Польщею, Литвою та Україною розпочався ще в травні 2005 р. в м. Луцьк, де голови законодавчих органів трьох держав зробили заяву про намір створення міжпарламентського об'єднання. У червні 2008 р. у Києві підписано Декларацію *Міжпарламентської асамблеї Верховної Ради України, Сейму Литовської Республіки та Сейму і Сенату Республіки Польщі*, головною метою якої визначено підтримку прагнення України до повноправного членства в ЄС [10].

На *регіональному рівні* за допомогою дво- або багатосторонніх угод здійснюється співробітництво з регіонами сусідніх країн. Головними інституціями тут постають регіональні органи влади, а також допоміжні інституції, що сприяють втіленню в життя державної регіональної політики. Найбільш дієвою інституціолізованою формою транскордонного співробітництва на сьогодні є єврорегіони. Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Луганська, Одеська, Сумська, Харківська, Чернівецька, Чернігівська, Донецька області, стали учасниками десяти єврорегіонів. П'ять із них створено спільно з країнами ЄС (Республіка Польща, Словацька Республіка, Угорщина, Румунія), а саме: «Карпатський єврорегіон» (14.02.1993 р.), «Буг» (29.09.1995 р.), «Нижній Дунай» (14.08.1998 р.), «Верхній Прут» (22.09.2000 р.), «Чорне Море» (26.09.2008 р.) [11, с. 8].

Щоправда організувати ефективну роботу єврорегіону «Буг» у силу об'єктивних та суб'єктивних обставин не вдалося. Головним чином з-за відсутності належного управління, насамперед з боку державних структур Волинської області. Зокрема, на початок 2025 р., комунальна установа «Агенція розвитку Єврорегіон Буг» у Волинській області перебувала

в стадії припинення своєї діяльності. Іншим чинником, що завадив повноцінній реалізації задуму – російсько-українська війна та перехід політичного керівництва Республіки Білорусь на бік агресора, що унеможливило участь білоруської сторони в діяльності єврорегіону.

Ключовим інституційним механізмом міжрегіонального співробітництва між Україною та Республікою Польща є *Міжурядова Координаційна Рада з питань міжрегіонального співробітництва (МКРМС),* що створена 1995 р. Цей інститут об'єднує представників центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування регіонів обох країн. У складі МКРМС функціонують такі комісії: з питань пунктів пропуску та прикордонної інфраструктури, з питань просторового планування, з питань транскордонного співробітництва та з питань рятування і захисту населення в умовах надзвичайних ситуацій. Засідання ради відбуваються один раз на рік, а засідання вищезгаданих комісій – як правило, двічі на рік [12, с. 40].

Ще одним інструментом налагодження відносин та розвитку транскордонної співпраці між Україною та Польщею є *Українсько-польський міжрегіональний форум,* що відбувається в межах економічного форуму «Україна – Польща». На українській стороні він, зазвичай, проходить на території Львівської області. Цей захід є своєрідною конференцією голів обласних державних адміністрацій, обласних рад України та польських воєвод і маршалків воєводств. Головні функції зібрання полягають у виробленні механізму залучення українських та польських регіонів до реалізації «Європейської політики сусідства».

Іншім традиційним місцем зустрічі представників ділових кіл України та Польщі є Економічний форму в польському місті Карпачі.

Після запровадження в Україні безвізового режиму з країнами ЄС у процесах транскордонної взаємодії зросла роль субнаціональних органів влади, «оскільки виникла можливість використовувати європейські ресурси та об'єднувати внутрішні можливості для ініціювання та реалізації спільних проєктів розвиткового характеру без надмірного залучення чи погодження з національними урядами» [4, с. 139].

На *локальному рівні* інституційно-правове забезпечення транскордонного співробітництва здійснюється значною мірою шляхом реалізація міжнародних програм і проектів за допомогою місцевих органів влади. Перспектива розширення ЄС призвела до активізації заходів щодо розвитку транскордонного співробітництва шляхом створення й реалізації Європейського інструменту сусідства або т. зв. «Сусідських програм». Україна брала участь у декількох спільних операційних програмах прикордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства 2014–2020 рр.: «Польща – Україна – Білорусь», «Угорщина – Словаччина – Румунія – Україна», «Румунія – Україна» та «Басейн Чорного моря» [13, с. 201–202].

31 травня 2020 р. у Перемишлі разом із представниками установ, залучених до реалізації програми, зокрема національних та регіональних органів влади Польщі та України, Європейської Комісії офіційно відкрито Програму *Interreg NEXT* Польща-Україна 2021–2027 та оголошено перший конкурс проєктних заявок [14]. Інтенсифікації українсько-польської співпраці на рівні прикордонних регіонів також сприятиме реалізація Державної програми розвитку транскордонного співробітництва України на 2021–2027 рр.

Українсько-польське міжрегіональне співробітництво базується на підписанні низки угод і договорів про співпрацю на таких рівнях: область – воєводство, район – повіт, територіальна громада – гміна, а також між окремими містами та селами. Аналіз динаміки та загальної кількості підписаних угод про співпрацю на різних рівнях адміністративно-територіального устрою свідчить про те, що найактивнішими партнерами з боку України є Волинська область (70 угод), з боку Польщі – Люблінське воєводство (54 угоди). З боку

України на другому місці – Львівська область (20 угод), яка має найбільше підписаних угод із Підкарпатським воєводством. Найменше підписаних угод із воєводствами Польщі має Закарпатська область (10 угод). Серед воєводств Польщі за кількістю підписаних угод друге місце займає Підкарпатське воєводство (17 угод) [1, с. 46].

Прикордонне співробітництво як форма міжрегіонального співробітництва реалізується через місцевий («малий») прикордонний рух. У березні 2008 р. в Києві було підписано Угоду між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху, що набула чинності у липні 2009 р. У додатку до договору міститься Перелік населених пунктів прикордонних територій. До прикордонної зони входять 1545 населених пункти України та 1822 – РП. Серед українських прикордонних територій найбільше населених пунктів має Львівська область (1018), з боку Польщі – Люблінське воєводство (1081) [15].

Таблиця 1

Міжнародне партнерство територіальних громад України (станом на 01.01.2025)

Область	К-сть міжнародних партнерів	К-сть країн
Вінницька	86	21
Волинська	134	17
Дніпропетровська	54	23
Донецька	37	15
Житомирська	79	21
Закарпатська	284	17
Запорізька	27	16
Івано-Франківська	112	22
Київ	39	29
Київська	133	34
Кіровоградська	14	8
Луганська	5	3
Львівська	284	29
Миколаївська	45	19
Одеська	128	36
Полтавська	55	20
Рівненська	67	12
Сумська	43	14
Тернопільська	109	23
Харківська	34	17
Херсонська	30	15
Хмельницька	95	26
Черкаська	59	20
Чернівецька	93	18
Чернігівська	52	14
Всього договорів міжнародного партнерства	2098	64

Джерело: [16].

Активну участь у транскордонному співробітництві грають *агенції регіонального розвитку (АРР)*. У 2024 р. у 22 регіонах України агенції створено відповідно до чинного

законодавства – їх засновниками є відповідні облради та облдержадміністрації. На відміну від попередніх років, розпочали свою діяльність АРР Волинської й Миколаївської областей, відновлено функціонування АРР Львівської області [17, с. 12]. Певний вплив на динаміку та ефективність транскордонної співпраці здійснюють університети, науково-дослідні інститути, центри та культурно-освітні установи тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, інституційна структура українсько-польської транскордонної та міжрегіональної співпраці є системою, що охоплює майже всі сфери суспільного життя та відбувається на різних рівнях – від наднаціонального та місцевого. Її ознакою є стан перманентного реформування, динамічність, що передбачає здатність відповідати на сучасні виклики. Відповідно ті інститути, що засвідчили свою ефективність залишаються, інші ж, як, наприклад єврорегіон «Буг», майже припиняють своє існування. Перспективним напрямом досліджень є узагальнення та систематизація інститутів транскордонної співпраці між Україною та Республікою Польща, що виникли після повномасштабного вторгнення РФ в Україну.

Список використаної літератури

1. Мандрик І., Маковецька Л., Сосницька Я. Просторові особливості міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України з воєводствами Польщі. *Географічний часопис Волинського національного університету імені Лесі Українки.* 2024. № 3. С. 43–51.
2. Бакланова Н. М. Особливості сучасного розвитку транскордонної співпраці України із західними країнами. *Транскордонне співробітництво в умовах збройних конфліктів:* матеріали круглого столу (м. Одеса, 27 січня, 2023 р.). м. Одеса, 2023. С. 11–14.
3. Коч С. Транскордоння: простір соціального порядку і політичної дії: монографія. Одеса: Фенікс, 2019. 357 с.
4. Лендьел М. Політичний вимір транскордонного співробітництва в Центральній Європі на сучасному етапі. *Політичні інститути та процеси у країнах Центральної і Східної Європи наприкінці XX – на початку XXI століть:* кол. монографія / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. кол.: В. Бурдяк, В. Бусленко, Є. Гайданка та ін.]; каф. політ. і держ. упр.; Ужгород. нац. ун-т. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2023. С. 133–166.
5. Лендьел М. Методологія інституційного аналізу транскордонного співробітництва в Європейському Союзі. *Регіональні студії.* 2024. № 38. С. 193–202.
6. Аналітична доповідь. Стан та перспективи стратегічного партнерства Польщі та України. Погляд з Польщі та України. Люблін; Київ: Вид-во Сейму РП, 2021. 176 с. URL: ttps://www.iir.edu.ua/sites/default/files/2023-03/ФІНАЛ_Stan%20i%20perspektywy%20partnerstwa_UA_2--XII-1.pdf (дата звернення: 26.02.2025).
7. Інституційні механізми. *Посольство України в Республіці Польща.* 22 березня 2022 р. URL: https://poland.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/3394-naukovo-tehnichne-spivrobitnictvo (дата звернення: 18.03.2025).
8. Парламентська Асамблея України та Польщі ухвалила спільну декларацію. *Посольство України в Республіці Польща.* 24 вересня 2024. URL: https://poland.mfa.gov.ua/news/parlamentska-asambleya-ukrayini-ta-polshchi-uhvalila-spilnu-deklaraciyu (дата звернення: 16.03.2025).
9. Спільна декларація міністрів закордонних справ України, Республіки Польща та Литовської Республіки щодо заснування «Люблінського трикутника». *Урядовий портал.* 28.07.2020. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-ministriv-zakordonnih-sprav-ukrayini-respubliki-polshcha-ta-litovskoyi-respubliki-shchodo-zasnuvannya-lyublinskogo-trikutnika (дата звернення: 20.11.2024).

10. Декларація Міжпарламентської Асамблеї Верховної Ради України, Сейму Литовської Республіки та Сейму і Сенату Республіки Польща, 16.06.2008. *Офіційний портал Верховної Ради України.* URL: https://www.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/14828.html (дата звернення: 18.11.2022).
11. Транскордонне співробітництво як інструмент місцевого та регіонального розвитку: аналіт. доп. / Химинець В. В., Головка А. А., Мірус О. І. Київ: НІСД, 2021. 47 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-09/analytrep_13_2021.pdf (дата звернення: 07.01.2025).
12. Розвиток транскордонного співробітництва: наук.-аналіт. доп. / НАН України / ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України»; наук. редактор В. С. Кравців. Львів, 2016. 125 с.
13. Корнелюк О., Матюшок В. Транскордонні програми та проєкти в Україні. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії.* 2021. № 2. С. 199–212.
14. Стартує Програма Interreg NEXT Польща-Україна. PL-BY-UA. URL: https://www.pbu2020.eu/ua/news/2839 (дата звернення: 14.01.2024).
15. Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Польща про правила місцевого прикордонного руху від 28.03.2008 р. Редакція від 17.12.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_138#top (дата звернення: 21.02.2025).
16. Моніторинг реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади станом на 01.01.2025. *Децентралізація.* URL: https://decentralization.ua/uploads/library/file/968/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B3_IV_%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B0%D0%BB_2024_%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83__1_.pdf (дата звернення: 17.02.2025).
17. Інституційна складова регіональної політики: агенції регіонального розвитку: аналіт. доп. / [А. Головка, О. Їжак, В. Химинець та ін.]; за наук. ред. В. Г. Потапенка. Київ: НІСД, 2024. 43 с.

INSTITUTIONAL STRUCTURE OF UKRAINIAN-POLISH CROSS-BORDER COOPERATION

Serhiy Lozynsky
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Faculty of History, Political Science and National Security,
Department of Political Science and Public Administration,
Chopin Str., 24, 43021, Lutsk, Ukraine

The purpose of the article is to analyse and systematise the institutional structure of Ukrainian-Polish cross-border cooperation. One of the determining factors of the quality of Ukrainian-Polish cross-border cooperation is the level of its institutionalisation in the political, legal, economic, socio-cultural, security and other spheres of activity. Institutional support for interaction subjects, both state and non-state, is carried out at the pan-European, state, regional and local levels. It is based on the application of international norms and standards. Interregional cooperation between the border regions of Ukraine and the voivodeships of Poland is carried out mainly in the following areas: border transport infrastructure, economy, environment, education, culture and tourism. Volyn Oblast and Lublinske Voivodeship and Lviv Oblast and Podkarpackie Voivodeship are the most active in these areas of cooperation. The least number of projects involving Polish regions is implemented by Zakarpattia Oblast. After the introduction of the visa-free regime with the European Union, the role of subnational authorities in cross-border cooperation has increased, as it has become possible to use European resources and combine domestic capabilities without excessive involvement or approval from

national governments. Intergovernmental organisations, institutions and initiatives play an important role in ensuring an effective cross-border cooperation policy. Institutional mechanisms of Ukrainian-Polish relations at the level of inter-parliamentary cooperation have proved to be of practical use. Universities, research institutes, centres, cultural and educational institutions, etc. have a certain impact on the dynamics and effectiveness of cross-border cooperation. In this way, cross-border cooperation between Ukraine and Poland proves its effectiveness.

Key words: state border, cross-border region, Euro region, cross-border cooperation, European integration, Ukraine, Republic of Poland.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 312–320
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 312–320

УДК 172.15:323.13:329.17 (477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.37

МОСКОВСЬКИЙ ІМПЕРІАЛІЗМ ПРОТИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ В ТЕОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1940-Х РОКІВ

Богдан Максимець
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
Відокремлений структурний підрозділ «Івано-Франківський фаховий коледж
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника»
вул. Шевченка, 57, 76000, м. Івано-Франківськ, Україна

У статті висвітлюється бачення російського імперіалізму і національної держави в теорії українського визвольного руху 1940-х років. Для цього аналізуються праці таких відомих публіцистів Організації українських націоналістів, як Яків Бусел («К. Дніпровий»), Катерина Зарицька («У. Кужіль»), Дмитро Маївський («Тарас», «П. Дума»), Йосип Позичанюк («Д. Шахай»), Мирослав Прокоп («Вировий М. В.»), Ярослав Старух («Стяг»), Ярослав Богдан («Всеволод Рамзенко»), Осип Дяків («О. Горновий»), Петро Федун («П. Полтава»). У них викладені досить актуальні міркування щодо московського імперіалізму, ролі національної держави, ставлення до російського народу з огляду на те, що Російська Федерація й досі підтримує свій імідж імперії та прагне будь-якими методами утримати у сфері свого впливу Україну. З відновленням української державної самостійності Росія, керуючись своїми імперіалістичними устремліннями, розглядала Україну, як частину свого впливу, як державу з обмеженим суверенітетом, а українців вважала за росіян.

Російський імперіалізм оцінюється як негативне явище, що несе загрозу не лише українському, але й російському народові, а також усьому світові. Його необхідно активно поборювати. Російський імперіалізм ототожнюється з фашизмом. Політична система СРСР характеризується як імперська. Висувається теза про позитивне ставлення до російського народу, який побудує національну державу на своїх етнографічних землях. Національна держава розглядається як одна з найпрогресивніших ідей сучасної доби. Проголошується, що росіянам як національній меншині в українській державі будуть гарантовані громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права, якщо вони не ставитимуться до неї вороже, не перетворяться в агентів московського імперіалізму.

Ключові слова: російський (московський) імперіалізм, національна держава, нація, національні меншини, СРСР, імперія.

Постановка проблеми. У 1940-х рр. відбувається чергова трансформація ідеології українського націоналізму, в якій особливий наголос було зроблено на питання московського імперіалізму та національної держави. Вона, передусім, випливала з постанов, які були ухвалені на Третьому надзвичайному великому зборі Організації українських націоналістів революційної або бандерівської (ОУН (р) чи ОУН (б)) в серпні 1943 р. В їх основу були покладені гасла «Воля народам! Воля людині!», «За Українську самостійну соборну демократичну державу!», «За вільні національні держави поневолених народів!», «Поневолені народи єднайтеся в боротьбі проти імперіялістів!», «Хай живе воля народів і людини!». На них, власне, ґрунтувалася боротьба Української повстанської армії (УПА).

Активними популяризаторами нової програми ОУН (р), в якій було відображено також ставлення до московського імперіалізму та національної держави, були видатні оунівські публіцисти: Яків Бусел («К. Дніпровий»), Катерина Зарицька («У. Кужіль»), Дмитро Маївський («Тарас», «П. Дума»), Йосип Позичанюк («Д. Шахай»), Мирослав Прокоп («Вировий М. В.»), Ярослав Старух («Стяг»), Ярослав Богдан («Всеволод Рамзенко»),

© Максимець Б., 2025

Осип Дяків («О. Горновий»), Петро Федун («П. Полтава»). Саме ці визначні теоретики творили свої праці, виходячи зі змін у програмних постановах ОУН (р), у яких висунули досить цікаві міркування щодо російського народу, російсько-українських взаємин, російського імперіалізму. Вони залишаються бути актуальними в наш час, оскільки Російська Федерація (РФ), керуючись своїми імперіалістичними устремліннями, розглядала Україну, з відновленням у 1991 р. її державної самостійності, як частину свого впливу, як державу з обмеженим суверенітетом, а українців вважала за росіян.

Джерельну базу дослідження склали праці таких видатних публіцистів ОУН 1940-х рр., як Яків Бусел («К. Дніпровий»), Катерина Зарицька («У. Кужіль»), Дмитро Маївський («Тарас», «П. Дума»), Йосип Позичанюк («Д. Шахай»), Мирослав Прокоп («Вировий М. В.»), Ярослав Старух («Стяг»), Ярослав Богдан («Всеволод Рамзенко»), Осип Дяків («О. Горновий»), Петро Федун («П. Полтава»). Їх аналіз дозволяє різноаспектно та всесторонньо розкрити проблему сутності московського імперіалізму та ролі національної держави в теорії українського визвольного руху 1940-х рр.

Метою цієї статті є висвітлення бачення російського імперіалізму і національної держави в теорії українського визвольного руху 1940-х років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з перших публіцистичних праць, в якій окреслено нове бачення проблеми московського імперіалізму, була стаття члена Проводу ОУН Мирослава Прокопа (1913–2003 рр., псевдо – «Вировий М. В.») «Україна і Росія» (1943 р.).

Російський аспект у практичній діяльності ОУН Прокоп розглядає у трьох площинах: 1) ставлення до московського імперіалізму; 2) політика щодо російського народу на його етнографічній території; 3) політика до росіян як національної меншини на українських землях. Щодо ставлення до московського імперіалізму, то воно є категорично негативним, оскільки він не тільки заперечує право українського народу на власне державне життя, але й «від віків несе Україні тільки неволю, розклад, економічну експлуатацію, декадентську культуру» [1, с. 144]. Для того, щоб побороти московський, як і німецький, імперіалізм, Прокоп пропонує об'єднатися проти нього всім поневоленим ним народам СРСР, в тому числі й російському, та створити національні держави, що відповідало гаслові свободи народам і людині. На думку Прокопа, «ідея вільних національних держав Сходу Європи є найбільш прогресивною ідеєю сучасної доби. Вона ґарантує всім народам Сходу повну свободу їх національно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку, […] забезпечує право одиниці свобідно розвиватися» [1, с. 147].

Коли йде мова про ставлення до російського народу на його етнографічній території, то воно не визначається ставленням до московського імперіалізму. Український народ не має бажання воювати з російським народом, якщо він буде поважати його право на власну державу. Українські націоналісти визнають право росіян на національну державу на його етнографічній території [1, с. 144].

Як національній меншині український народ у своїй державі надасть росіянам повну рівноправність за умови, що вони не стануть агентами московського імперіалізму, – стверджує М. Вировий. Окрім того, він закликає всі національні меншини в Україні до спільної боротьби за українську самостійну соборну державу (УССД), «що забезпечить повноту розвитку, соціальну справедливість та культурне життя всім жителям України» [1, с. 146].

Великий інтерес представляє праця Йосипа Позичанюка (1913–1944 рр., псевдо – «Д. Шахай») «Тактика щодо російського народу» (1943–1944 рр.). Засадою, на якій має базуватися правильна політика щодо росіян, у ній визначено боротьбу не проти російського народу, а проти більшовицької московської імперії. У цій боротьбі саме російський народ

мусить відіграти свою історичну роль [2, с. 204]. Необхідність боротьби з більшовицьким імперіалізмом випливала, передусім, з поданої Й. Позичанюком характеристики радянської системи як державного капіталізму із модерним кріпацтвом, з тоталітарним апаратом визиску, де панує клас експлуататорів (партія) над безкласовим народом [3].

Позичанюк, як один із провідних пропагандистів ОУН та УПА, окреслив низку складових тактики українських націоналістів щодо російського народу: боротьба ведеться не з російським народом, а з більшовизмом; метою боротьби є незалежні демократичні держави українського, російського та інших народів старого й нового СРСР шляхом соціальної, політичної й національної революції; боротьба з більшовицьким імперіалізмом за українську соборну державність унезалежнюється від зовнішнього втручання. СРСР має дуже багато протиріч, тому рано чи пізно розвалиться; виключну роль у цьому має відіграти саме російський народ, а не зовнішній чинник, але українці мають дати росіянам поштовх соціально-політичної революції; український народ повинен боротися пліч-о-пліч із російським народом проти більшовизму, оскільки від цього залежить бути чи не бути українській державі [2, с. 207–216].

Ретроспективний огляд історії російського імперіалізму від Івана ІІІ до Сталіна подається у статті «Шляхи російського імперіалізму» (1946 р.) відомої пропагандистки ОУН Катерини Зарицкої (1914–1986 рр., псевдо – «У. Кужіль»). У роботі зазначено: основними напрямними московського імперіалізму були підкорення України та доступ до відкритого моря; більшовицькі вельможі, як колись царі, заставляють російський народ поневолювати інші народи та зростати їхнім коштом у світову потугу [4, с. 97, 122].

Зарицька дає оцінку Переяславській раді 1654 р.: «Користуючись з послаблення свого союзника – України, Москва знехтувала властивий зміст угод, що говорив про обопільну поміч і співробітництво двох рівнорядних суверенних держав, і ступнево обернула Україну у свою колонію». Вона зазначає, що імперіалізм є елементом психіки й державної думки кожної російської правлячої верхівки. Публіцистка твердить, що Росія «свідомо не хоче позбутися шляхів і методів російського імперіалізму, шляхів, що їх визначили географічне положення та вікові традиції російської імперії» [4, с. 97, 122].

Ці міркування підтверджуються вже й подіями нашого сьогодення. Так, у липні 2021 р. президент Росії В. Путін опублікував есе «Про історичну єдність росіян і українців», у якому знову підтвердив думку про те, що росіяни та українці є одним народом, «русскім міром» («російським світом»), до якого ще належать білоруси, оскільки всі вони мають «особливу духовність», що визначається слов'янським корінням, поширенням російської мови спілкування, домінуванням православної віри (Московського патріархату) [5]. Росія має на меті відновити колишню радянську імперію та прагне будь-якими методами утримати у сфері свого впливу Україну, знищити українську державність, яку сприймає за штучну, що призвело, зрештою, до розгортання з 2014 р. Третіх визвольних змагань за збереження української нації та державності. РФ за своєю формою державного устрою має всі ознаки імперії, адже її політична система ієрархічно організована, в якій центральна еліта і влада домінують над периферійними елітами і спільнотами; однією з особливостей імперій є ведення агресивних загарбницьких війн [6, с. 19]. Зауважимо, що радянська імперія включала СРСР та країни Центрально-Східної Європи. У ній чітко виділялась панівна метрополія, яка контролювала внутрішню і зовнішню політику підпорядкованої периферії, а росіяни мали зверхність щодо інших народів.

Гостро критикував московський імперіалізм крайовий провідник ОУН Закерзонського краю Ярослав Старух (1910–1947 рр., псевдо – «Стяг») у своїй праці «Опір фашизму» (1947 р.). Варто зазначити, що саме він особливо доклався до утвердження

традиції вживання назви «Українська Повстанська Армія» замість «Українська Повстанча Армія», яка поширена в абсолютній більшості документів УПА [7]. Публіцист розглядає російський імперіалізм через призму фашистських рухів. Він визначає основні принципи фашизму: тоталітарна диктатура, монополістичні партії, поворот до середньовіччя, мілітаризм, імперіалізм, расизм, перекреслення моральних засад [8]. «Фашизм є там, де є диктатура, тоталітарний устрій, шантаж над правами одиниці, державний централізм, поліцейський терор, концентраційні табори, де є монопартійна система й урядова пропаганда, де панує урядове насильне винищування і звеличування пануючого диктатора, де панує мілітаризм і загарбницький імперіалізм, де немає особистої ні національної свободи, де нема свободи сумління, думки, слова, друку і товариств чи партій, де нема правдивих зовсім вільних виборів і парламентарної влади, де нема людяності, гуманізму, а де панує ненависть, терор і розбій» [8].

Як зауважує Старух, московський більшовизм своїми прикметами відповідає поняттю чистого, класичного майже фашизму. Російський імперіалізм, підкреслює дослідник, є найнебезпечнішим у світі, з яким міг рівнятися щодо своїх апетитів і потуги тільки імперіалізм гітлерівської Німеччини. Імперіалізм більшовицької Росії в багато разів сильніший від імперіалізму царської Росії. У цілому, за твердженням «Стяга», італійський фашизм, німецький гітлеризм і російський більшовизм – це однотипні тоталітарні рухи і системи, що виникли і розвинулися після Першої світової війни в різних європейських країнах. Їх можна назвати відповідно чорним, бронзовим і червоним фашизмами. Старух акцентував на необхідності солідарного виступу усього людства проти червоного фашизму. «Тільки ліквідація большевизму і розбиття тої велетенської тюрми народів на окремі складові частини, побудовані на засадах самостійності народів, на засадах волі, рівності і справедливості, може зліквідувати тривале джерело тієї небезпеки», – наголошує Старух [8].

Нині існує термін «російський фашизм» або інакше «рашизм», «путінізм». Варто наголосити, що рашизм як тип російського націоналізму є поєднанням зверхності росіян над іншими народами, які колись перебували у складі Російської імперії та СРСР, права росіян застосовувати проти них силу, зокрема під приводом захисту російськомовних та підтримки сепаратистських рухів, часто спровокованих самою Росією, а також усвідомленої масової згоди російського суспільства на максимально варварські вбивства і руйнації [5].

Теперішній автократичний політичний режим у Росії, на думку американського історика Тімоті Снайдера, має всі ознаки фашистського. Серед них учений виокремлює наступні: культ одного лідера (Володимира Путіна); культ минулих перемог, зокрема у Другій світовій війні, точніше у так званій «Великій вітчизняній війні» («побєдобєсіє»); міф про «золоту епоху», у даному випадку радянську, й бажання її повернути; спільний ворог, наразі Захід та Україна; потужна машина пропаганди; візуальні символи як знаки приналежності (Z і V); культ сили; масові заходи на підтримку вождя; мова ненависті щодо конкретної групи людей, зокрема до українців, які розглядаються за нацистів, оскільки не визнають себе росіянами й чинять опір; тісний зв'язок між духовенством Російської православної церкви (РПЦ) і правлячою елітою; корупція; безконтрольна влада корпорацій, олігархів, які обслуговують панівний режим [9].

Проблемі московського імперіалізму присвятив свою працю «Шляхи і перспективи боротьби поневолених народів проти імперіалізму в СРСР» (1945) публіцист ОУН Яків Бусел (1912–1945 рр., псевдо – «К. Дніпровий»). Теоретик твердить, що імперіалізм основує свої сили на добре зорганізованому апараті насилля – політичній групі, на яку він опирається, та на армії – воєнній машині, в яку він моральним і фізичним терором заганяє

народні маси та змушує їх боротися за імперіалістичні цілі [10]. Проаналізувавши орієнтацію українців на більшовиків, Бусел зауважує, що «шлях орієнтації на большевицький імперіалізм не розв'язав проблеми самостійного існування українського народу, проблеми української держави, не дав перспектив розвитку української культури, не розв'язав ані соціальних, ані економічних проблем українського народу» [10] .

Підсумовуючи явище російського імперіалізму, теоретик робить такі висновки: 1) більшовицькі імперіалісти не несуть світові ніякої позитивної розв'язки наболілих проблем; 2) більшовицькі імперіалісти несуть народам ще більше поневолення, ніж те, яке було до сучасної імперіалістичної війни (Другої світової війни); 3) плановий мир – це тимчасовий перепочинок; 4) визвольна боротьба народів повалить імперіалістичне панування над народами. Щоправда, як зауважує Бусел, цього буде складно досягнути, адже більшовицькі імперіалісти «кожен їх самостійний спротив християнам ім'ям зненавидженого фашизму та під цим прикриттям ліквідують. Урешті фашистами стали всі, що не пішли на службу більшовиків» [10].

Публіцист, заступник голови Бюро Проводу ОУН (б), політичний референт Дмитро Маївський (1914–1945 рр., псевда – «Тарас», «П. Дума» та ін.) розглядає проблему московського імперіалізму в таких працях, як «Ідейно-політичне обличчя більшовизму» (1945 р.), «Більшовицька демократизація Європи» (1945 р.). Характеризуючи політичну систему СРСР, Маївський визначає її як яскраво скристалізовану російську імперію з усіма елементами імперіалістичної великодержави [11]. Він характеризує Радянський Союз як найбільш тоталітарну державу у світі, хоча більшовики постійно кричать про його найбільшу демократичність [11]. Теоретик зауважує, що диктатура пролетаріату – це по формі диктатура компартії, а по суті диктатура Сталіна і його кліки [11]. «Це суміш всяких суперечностей, де штучно та насильно пов'язані ідеї інтернаціоналізму з московським імперіалізмом месіанства, ідеї демократії з диктатурою, ідеї рівності народів з першенством Росії і російського народу, протифашистські кличі з творенням по суті власного фашизму», – наголошує П. Дума [12].

На погляд Маївського, СРСР не «бастіон світової пролетарської революції», а російська імперіалістична держава, що під гаслами соціалізму здійснює великодержавну концепцію. Такий висновок публіциста випливає з цілої низки тверджень: «першість у керівництві державою віддано імперіалістичним елементам російського народу»; у межах СРСР відбувається цементування усього населення СРСР на базі російської мови та культури; СРСР практикує старі царські імперіалістичні ідеї, які ґрунтуються на слов'янофільстві та православ'ї; економічне життя в СРСР організоване за імперіалістичним колоніальним зразком, коли в союзних республіках розвивається передусім добувно-сировинна промисловість, а «всі виробничі заводи і фабрики переміщено в саму метрополію»; більшовики розбудовують СРСР шляхом анексії низки держав і країн; більшовики організовують буржуазно-демократичні революції у країнах Центрально-Східної Європи, аби взяти їх під свій контроль, що створить підвалини для встановлення гегемонії Росії в Європі; більшовики за допомогою Комінтерну формують свою п'яту колону по всій Європі, що в майбутньому сприятиме створенню «Союзу Совєтських Соціалістичних Республік Світу»; «СРСР приступив до поділу світу з іншими великодержавами і цей поділ закріплює міжнародна організація» [11].

Відомим підпільним публіцистом був Ярослав Богдан (1915–1953 рр., псевдо – «Всеволод Рамзенко»), який у своїй статті «Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу?» (1949 рр.) торкається питання протистояння московського імперіалізму та національної держави.

Обґрунтовуючи ідею української самостійної соборної держави, пропагандист проголосив низку важливих тез. Український національно-визвольний рух «бореться за те, щоб на світі були лише національні держави, як держави найсправедливіші. Національна держава як організація обіймає один, звичайно цілий, народ. Український визвольний рух рішуче проти всяких форм багатонаціональних держав-імперій, бо в них один народ політично поневолює, економічно визискує, фізично знищує і культурно гнобить інші народи, що входять до складу цієї держави». В українській державі національні меншини (росіяни, поляки) будуть мати однакові з українцями права та обов'язки. Ці права будуть їм забезпечені тільки при умові, що вони не будуть діяти на шкоду українському народові та його державі. Всі волелюбні народи мають знищити, насамперед, російсько-більшовицький імперіалізм, який є найстрашнішим ворогом їх самостійності. Уособлює його «жменька партійних верховодів і чекістів» [13].

Богдан визначає дві причини, через які український народ не повинен мати ніякої спільної держави з російським народом: 1) усі провідники російського народу від Івана ІІІ до Сталіна були ненажерливими, жорстокими імперіалістами; 2) російський народ дозволяє своїм володарям поводитися з собою як з худобою, робити з себе знаряддя для загарбання й поневолення інших народів та їх земель [13].

Питання московського імперіалізму й національної держави знайшло своє відображення в низці праць одного із провідних ідеологів та публіцистів ОУН 1940–1950-х рр., керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН Петра Федуна (1919–1951 рр., псевдо – «П. Полтава»): «Елементи революційности українського націоналізму» (1946 р.); «Концепція самостійної України і основна тенденція ідейно-політичного розвитку сучасного світу» (1947 р.); «Хто такі бандерівці та за що вони борються» (1948 р.).

П. Полтава висунув єдиний критерій, за яким визначається ставлення українського націоналізму до інших народів, в тому числі й до російського: визнають вони право українського народу на самостійне державне існування, ставляться позитивно до визвольних змагань українського народу чи ні. Лише при умові позитивного ставлення чужих народів чи чужонаціональних політичних рухів до справи самостійности України, український націоналізм входить з ними (в разі потреби) в які-небудь стосунки. У випадку, коли ці народи чи політичні партії займають негативне становище до справи самостійности українського народу, український націоналізм трактує їх як ворогів [14, с. 122].

Поняття нації П. Полтава поєднує передусім з окремими національностями, народами в етнічному розумінні, хоча й наводить ще розуміння нації як загалу усіх громадян однієї держави без огляду на їх національну приналежність [14, с. 148]. Невід'ємними елементами нації є національна свідомість, тобто розуміння свого політичного права мати самостійну державу, та демократизм [14, с. 148]. У залежності від обставин ідея нації може по-різному проявлятись. Так, у Південно-Східній та Східній Європі вона змагала за повалення існуючої держави й побудови на її руїнах нової національної державної організації [14, с. 150]. Отже, ідея нації – ідея національної незалежності народу в його власній самостійній державній організації [14, с. 150].

Публіцист стверджував, що ідея нації може існувати лише разом з ідеєю політичної демократії, адже боротьба за демократію лише скріплює ідею нації та її органічно доповнює [14, с. 154]. Окрім того, ідея нації має домінуюче значення серед усіх інших факторів, що впливають на хід історії, зокрема, якщо брати ще до уваги соціалізм, марксизм чи його різновид більшовизм. Полтава зауважує, що більшовики, створивши СРСР, стали на позиції імперіалізму, адже відмовляють багатьом народам у праві на самостійне державне

існування [14, с. 163]. Федун наголошував, що поділ Радянського Союзу, а фактично Росії, на окремі національні держави назавжди унеможливить відродження найреакційнішого російського імперіалізму, який упродовж багатьох сторіч був найбільшою загрозою та ганьбою для світу [15].

Проблеми ставлення до московського імперіалізму та російського народу, значення національної держави, що випливало з гасла «Свобода народам! Свобода людині!» торкався у своїх творах член Головного осередку пропаганди при проводі ОУН, теоретик Осип Дяків (1921–1950 рр., псевдо – «О. Горновий»). Цій проблемі він присвятив окрему працю «Наше становище до російського народу» (1950 р.).

У ній О. Горновий висунув такі твердження: ОУН бореться не проти російського народу, а за визволення України від гніту російсько-більшовицьких загарбників; ОУН стоїть на становищі, що російська держава повинна покриватися з етнографічними кордонами російського народу і в ніякому випадку не виходити поза ці межі; з російським народом, який матиме свою національну державу на своїй етнографічній території, який не виступатиме проти національно-визвольних прагнень українського народу, з російським народом, який не стоїть на становищі імперіалізму, а бореться за знищення своїх імперіалістичних клік, – з таким російським народом ми прагнемо до найтіснішої співпраці сьогодні і в майбутньому [16, с. 494–495].

Також теоретик у цьому контексті висунув низку важливих тез. По-перше, відокремлення України від Росії не є жодним ворожим виступом проти російського народу. Це є реалізація права на національне самовизначення [16, с. 495]. По-друге, російському народові не потрібна Україна. Вона потрібна тільки російським імперіалістам. Російські землі настільки багаті, а російський народ настільки працьовитий, що може сам себе забезпечити [16, с. 496]. По-третє, український народ виступає за співпрацю з російським народом, але проти приписування йому «керівної ролі», обов'язків «старшого брата». Немає повноцінних і неповноцінних народів, а тільки розвинуті та відсталі. Але ці останні, вийшовши зі стану своєї відсталості, не тільки нічим не поступаються розвинутим, а часто перевищують їх [16, с. 499–500].

Носієм російського імперіалізму, проти якого бореться ОУН, є «большевицька партія» – ВКП (б), – стверджує Дяків. Вона фактично оформилася в окремий експлуататорський клас, большевицьких вельмож. При цьому цей більшовицький клас визискує російський народ як і інші народи СРСР. Отже, росіяни є також поневоленим народом [16, с. 501].

Висновки. Отже, Я. Бусел, К. Зарицька, Д. Маївський, Й. Позичанюк, М. Прокоп, Я. Старух, як і Я. Богдан, О. Дяків, П. Федун, виклали у своїх напрацюваннях досить актуальні міркування щодо московського імперіалізму, ролі національної держави, ставлення до російського народу з огляду на те, що Росія й досі підтримує свій імідж імперії та прагне будь-якими методами утримати у сфері свого впливу Україну. Російський імперіалізм оцінювався як негативне явище, що несе загрозу не лише українському, але й російському народові, а також усьому світові. Його необхідно активно поборювати. Російський імперіалізм ототожнювався з фашизмом. Політична система СРСР характеризувалась як імперська. Висувалася теза про позитивне ставлення до російського народу, який побудує національну державу на своїх етнографічних землях. Національна держава розглядалася як одна з найпрогресивніших ідей сучасної доби. Проголошувалося, що росіянам як національній меншині в українській державі будуть ґарантовані громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права, якщо вони не ставитимуться до неї вороже, не перетворяться в агентів московського імперіалізму.

Список використаної літератури

1. Вировий М. В. Україна і Росія (Сучасний стан, ставлення проблеми і перспективи). *Літопис Української Повстанської Армії :* в 49 т. Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1995. Т. 24 : Ідея і Чин : орган Проводу ОУН, 1942–1946 : передрук підпільного журналу / ред.: Д. Маївський і Є. Штендера. С. 142–151.
2. Шахай Д. Тактика щодо російського народу. *Літопис Української Повстанської Армії :* в 49 т. Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1980. Т. 8 : Українська Головна Визвольна Рада : документи, офіційні публікації, матеріяли. Кн. 1, 1944–1945 / [відп. ред. Є. Штендера]. С. 203–252.
3. Українська державність у ХХ столітті : Історико-політологічний аналіз / Олександр Дергачов – кер. авт. кол., Євген Бистрицький, Олег Білий [та ін.]. Київ: Політична думка, 1996. URL: http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm (дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
4. Кужіль У. Шляхи російського імперіалізму. *Літопис Української Повстанської Армії :* у 49 т. Торонто: Вид-во Літопис УПА, 1982. Т. 9 : Українська Головна Визвольна Рада : документи, офіційні публікації, матеріяли. Кн. 2, 1946–1948 / [відп. ред. Є. Штендера]. С. 95–122.
5. Хотин Р. «Русский мир», «побєдобєсіє», «рашизм». За які ідеології Кремль воює в Україні? URL: https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-ukrayina-viyna-ruskiy-mir-pobedobesiye-rashyzm/31835603.htmlт (дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
6. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження / перекл. з англ. П. Грицак. Київ: Критика, 2001. 200 с.
7. Мороз В. УПА: Українська повстанська чи повстанча армія? URL: https://uainfo.org/blognews/1508246045-upa-ukrayinska-povstanska-chi-povstancha-armiya-.html (дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
8. Старух Я. Опір фашизму. URL: http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1332/ (дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
9. П’ять ознак того, що Росія – фашистська держава. Думка Тімоті Снайдера для The New York Times. URL: https://forbes.ua/ru/inside/pyat-priznakov-togo-chto-rossiya-fashistskoe-gosudarstvo-mnenie-timoti-snaydera-dlya-the-new-york-times-20052022-6137(дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
10. Дніпровий К. Шляхи й перспективи. URL: http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/1733/ (дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
11. Дума П. Большевицька демократизація Європи. URL: http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10497/ (дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
12. Дума П. Ідейно-політичне обличчя більшовизму. URL: http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/6370/ (дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
13. Рамзенко В. Чому ми за Українську Самостійну Соборну Державу? URL: http://old.avr.org.ua/index.php/viewDoc/10845/ (дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
14. Федун П. – «Полтава». Концепція Самостійної України / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк : у 2 т. Львів: Ін-ту українознавства ім. Крип’якевича НАН України, 2008. Т. І : Твори. 716 с.
15. Федун П. – «Петро Полтава». Хто такі бандерівці та за що вони борються. URL: https://vpered.wordpress.com/2011/09/08/poltava-banderivtsi/ (дата звернення: 15 вересня 2022 р.).
16. Дяків О. – «О. Горновий». Наше становище до російського народу. *Літопис Української Повстанської Армії :* Нова серія. Київ ; Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 2011. Т. 17 : Осип Дяків – «Горновий» : документи і матеріали / редактор В. Мороз. С. 494–505.

MOSCOW IMPERIALISM AGAINST THE NATIONAL STATE IN THE THEORY OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT OF THE 1940S

Bohdan Maksymets
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Separate structural subdivision «Ivano-Frankivsk professional college
of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University»
Shevchenko St., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine

The article highlights the vision of Russian imperialism and the national state in the theory of the Ukrainian liberation movement of the 1940s. For this purpose, the works of such well-known publicists of the Organisation of Ukrainian Nationalists as Yakiv Busel («K. Dniprovyi»), Kateryna Zarytska («U. Kuzhil»), Dmytro Mayevsky («Taras», «P. Duma»), Yosyp Pozichaniuk («D. Shahai»), Myroslav Prokop («M. Vyrovyi»), Yaroslav Starukh («Stryj»), Yaroslav Bohdan («Vsevolod Ramzenko»), Osyp Dyakiv («O. Hornovyi»), Petro Fedun («P. Poltava»). They set out quite relevant considerations of Moscow's imperialism, the role of the nation state, and the attitude to the Russian people, given that the Russian Federation still maintains its image of an empire and seeks to keep Ukraine in its sphere of influence by any means. With the restoration of Ukrainian state independence, Russia, guided by its imperialist aspirations, considered Ukraine as part of its influence as a state with limited sovereignty, and considered Ukrainians to be Russians.

Russian imperialism is assessed as a negative phenomenon that threatens not only the Ukrainian and Russian people, but also the entire world. It must be actively fought. Russian imperialism is identified with fascism. The political system of the USSR is characterised as imperial. A thesis is put forward about a positive attitude towards the Russian people, who will build a national state on their ethnographic lands. The national state is seen as one of the most progressive ideas of the modern era. It is proclaimed that Russians as a national minority in the Ukrainian state will be guaranteed civil, political, socio-economic and cultural rights if they do not take a hostile attitude to it and do not turn into agents of Moscow imperialism.

Key words: Russian (Moscow) imperialism, nation-state, nation, national minorities, USSR, empire.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 321–339
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 321–339

УДК 327.7; 321.8
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.38

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВИКЛИКИ РОЗВИТКУ НА ОСТРОВІ ІРЛАНДІЯ В КОНТЕКСТІ КОНФЛІКТУ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Маріанна Марусинець
Науково-дослідний центр імені Тіводора Легоцькі
Закарпатського угорського інституту імені Ф. Ракоці II
пл. Кошута, 6, 90200, м. Берегово, Україна

У статті проведено комплексний аналіз проблеми соціально-економічної диференціації на острові Ірландія в контексті існування конфліктних ідентичностей і поділу суспільства, а також і колись єдиної держави на Північну Ірландію та Республіку Ірландія. У 2021 р. виповнилося сто років від дня поділу Ірландії, що стався у 1921 р. Унаслідок цієї події острів було розділено на Північну Ірландію та Ірландію, що призвело до поділу суспільства, ідентичності та концепцій управління. Встановлено, що поділ острова в 1921 р. справив значний вплив на політичне та економічне життя Північної Ірландії, де ідеологічний розкол між ірландським націоналізмом і британським юніонізмом став визначальним чинником. Ці суперечності посилилися після Брекзіту і загрожують порушити крихкий мир, встановлений після Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. Аргументовано, що основні соціально-економічні, культурні та політичні проблеми ірландського прикордонного регіону пов'язані з конфліктом або економічним дисбалансом і не можуть бути вирішені у відриві від інших аспектів. Транскордонне співробітництво між Республікою Ірландія та Північною Ірландією охоплює понад 140 галузей, включно з охороною здоров'я, енергетичною інфраструктурою та поліцією.

Аргументовано, що ідея спільного суверенітету на острові Ірландія, що лежить в основі мирного процесу в Північній Ірландії, на початку не була прийнята у Великій Британії. Угода Страсної п'ятниці 1998 р. встановила багаторівневе розуміння влади Великої Британії, що було з ентузіазмом зустрінуте ірландськими націоналістами, але не юніоністами, стурбованими зростанням впливу ЄС. Ідея спільного суверенітету була сприйнята в контексті складних уявлень про громадянство та управління. Ірландські націоналісти відзначали транскордонну спрямованість мирних ініціатив та інтеграції Північної Ірландії та Республіки Ірландія, для них послаблення кордону було важливим кроком. На відміну від них, юніоністи були стурбовані підтриманням кордону і збереженням зв'язку з британською державою, що становило загрозу їхній ідентичності. Ірландські націоналісти високо оцінили фінансову підтримку з боку ЄС, що була спрямована на розвиток громадських ініціатив, підтримку вразливих груп населення та місцевого підприємництва, на відміну від коштів, які раніше спрямовували з Великої Британії на силові структури.

Доведено, що після періоду «Смути» в Північній Ірландії, коли відбулися сутички між католиками та протестантами, стає актуальним розвиток громад з урахуванням трансформації етнічних і політичних конфліктів. Важливо визнати унікальність кожної групи та сприяти формуванню спільної ідентичності для забезпечення єдності, що вимагає внутрішньої та зовнішньої солідарності та підтримки міжнародних і регіональних учасників. Проблеми соціальної диференціації, нерівності, безробіття, маргіналізації молоді та хронічної бідності в Північній Ірландії та деяких районах Республіки Ірландія виникли в контексті складних колоніальних відносин після Великої французької революції, у період північноірландського конфлікту, світової фінансово-економічної кризи 2008 р., Брекзіту і пандемії «COVID–19». У Північній Ірландії спостерігається зниження рівня доходів, зумовлене низькокваліфікованими робочими місцями, відсутністю ефективної системи соціального забезпечення та нездатністю приватних кредитних ринків задовольнити потреби домогосподарств.

Ключові слова: Північна Ірландія, Республіка Ірландія, Велика Британія, ЄС, маргіналізація, соціально-економічні проблеми, католики, протестанти, націоналісти, юніоністи.

© Марусинець М., 2025

У 2021 р. виповнилося сто років від дня доленосної події, що призвела до поділу Ірландії на дві частини та утворення двох окремих держав – Північної Ірландії та Республіки Ірландія. Цей поділ не тільки змінив географічну мапу острова, а й справив глибокий вплив на суспільство, ідентичність і принципи управління. Поділ Ірландії став джерелом численних проблем як для миру та стабільності в регіоні так й для соціально-економічного розвитку на острові. Одним із таких ускладнень став Брекзіт – вихід Великої Британії з Європейського союзу (ЄС). 1 січня 2021 р. набув чинності спірний «Протокол Північної Ірландії» – угода між ЄС і Сполученим Королівством [1]. «Протокол Північної Ірландії» вже призвів до значної політизації та поляризації ідентичностей, кордонів і управління в регіоні.

З моменту поділу острова в 1921 р. майже всі аспекти політичного та соціально-економічного життя в Північній Ірландії перебували під впливом ідеологічного розколу між ірландським націоналізмом і британським юніонізмом. Інтереси та офіційні дискурси як ірландського націоналізму, так і британського юніонізму сформовані спадщиною колоніалізму в регіоні. Ці різні точки зору і підходи можна виявити в контексті всіх питань політичної економії в Північній Ірландії, включно з питанням про європейську інтеграцію. Ці «конкуруючі націоналістичні рухи» досягли піку свого розвитку у зв'язку з Брекзітом і становлять загрозу для стабільності, яка встановилася в регіоні після укладення мирної угоди, відомої як Угода Страсної п'ятниці 1998 р. [2].

У прикордонному регіоні Республіки Ірландія та Північної Ірландії існує низка соціально-економічних, культурних і політичних проблем, що мають безпосередній стосунок до конфлікту між католиками і протестантами. Ці проблеми зумовлені географічними чинниками та економічним дисбалансом. Ці проблеми не обмежуються рамками будь-якої однієї юрисдикції. Різні перешкоди, пов'язані з кордоном, і транскордонні проблеми не можуть бути ефективно вирішені без співробітництва між двома юрисдикціями – Північною Ірландією і Республікою Ірландія.

Питання ідентичності на острові Ірландії спричинили не лише поділ колись єдиної держави на дві частини – Північну Ірландію та Республіку Ірландія, що стали причиною північноірландського конфлікту, відомий як період «Смути», а й також спричинили глибоке розшарування, нерівність та маргіналізацію в північноірландському та ірландському суспільстві. У Північній Ірландії існує стійке уявлення про те, що суспільство чітко ділиться на дві групи – католиків і протестантів залежно від їхніх релігійних і політичних поглядів. Однак питання про те, наскільки відмінності в політичних уподобаннях і національній ідентичності пов'язані з соціальною диференціацією в суспільстві, є предметом вивчення в різних наукових дисциплінах – історії, політології, соціології, економіці, релігієзнавстві та психології. Тому, проблема нерівності в Північній Ірландії та прикордонних районах Республіки Ірландія викликає інтерес у широкого кола дослідників. В українській політологічній науці питання, пов'язані з проблематикою ірландської ідентичності в контексті соціально-економічної нерівності, на сьогодні вивчені недостатньо.

З огляду на це авторка спиралася насамперед на науковий доробок ірландських, британських, європейських та американських дослідників. Серед основних досліджень за цим напрямом виокремлюється науковий доробок таких учених, як Мартін А., Тейлон Р., Флаерті Е., МакОлі М., Гоув М., Мерфі М., МакКенн Г., Хейворд К., Доннан Г., Коултер К., Мюррей М., Кернс Г., Кеш Д., О'Коннор Н., О'Херн Д., Кленсі П., Дойл Г., Кін Е., Вілсон Л., Тінсон А., Олдрідж Х, Макіннес Т., Макфлінн П., Аунгер Е., Роуленд Н., Маквікар Д., Шаттлворт І., Гаррі Д., О'Лірі Б., Поу Д., Тонге Д., Шаттлворт І., Грін А.,

Каллеберг А., Грін А., Ліванос І., Сміт Д., Себулла А., Крістал Т., Флаерті Е., О'Ріайн С. тощо.

Сьогодні транскордонне співробітництво між Республікою Ірландія та Північною Ірландією охоплює понад 140 галузей, включно з охороною здоров'я, енергетичною інфраструктурою та поліцією. У 1998 р. було підписано Угоду Страсної п'ятниці, яка встановила транскордонні органи для формалізації співпраці між урядами двох країн. Ці органи займаються такими питаннями, як торгівля, водні шляхи та транскордонні програми ЄС. Однак, незважаючи на те, що транскордонна співпраця, заснована на партнерстві, взаємному обміні досвідом та об'єднанні ресурсів, дає можливість ефективно досягати спільних цілей, існує низка проблем, з якими стикається транскордонна співпраця [3].

У зв'язку з цим ірландський дослідник Тайлон Р. у своїй науковій роботі «Транскордонні питання в Ірландії: Уроки для англо-шотландського кордону» розглядає різні форми транскордонного співробітництва на ірландському кордоні, а також оцінює успіхи і невдачі підходу, закріпленого в мирній угоді 1998 р. Зокрема, спираючись на досвід англо-шотландських відносин, у статті доводиться важливість системного нарощування потенціалу для підвищення ефективності транскордонного співробітництва. Автором зокрема підкреслюється дедалі складніший характер транскордонного співробітництва між Сполученим Королівством та Ірландією, особливо у світлі виходу Великої Британії з ЄС [3]

Значний внесок у вивчення соціально-економічних проблем католицької та протестантської громад на острові Ірландія, а також проблеми маргіналізації молоді внесли ірландські дослідники Е. Флаерті і М. Маколі в межах наукового доробку «Нові аспекти нерівності в Північній Ірландії, 1998–2020». Щоб зрозуміти, що таке нерівність у період після укладення Угоди Страсної п'ятниці 1998 р., Е. Флаерті і М. Маколі роблять спробу пояснити, як нерівність у Північній Ірландії почала зазнавати впливу «чинників стресу», що давно згадуються в міжнародній літературі, але рідко розглядаються в цьому контексті. На переконання авторів до цих «нових чинників стресу» належать дестандартизація, скорочення видатків і фінансова глобалізація, які значною мірою замінили класову і професійну нерівність, характерну для XX ст. Е. Флаерті і М. Маколі вивчають особливості нерівності в Північній Ірландії після укладення мирної угоди 1998 р. При цьому дослідники розглядають досвід Північної Ірландії у контексті важливих структурних та інституційних змін, що відбулися за цей час, і пояснює, як вони працюють в унікальному соціально-економічному контексті Північної Ірландії після Угоди Страсної п'ятниці [4].

Беручи до уваги актуальність досліджуваної проблеми та ступінь наукової розробленості теми, основна мета цієї статті полягає у проведенні комплексного аналізу проблеми соціально-економічної диференціації на острові Ірландія в контексті існування конфліктних ідентичностей та поділу суспільства, а також і колись єдиної держави на Північну Ірландію та Республіку Ірландія.

Постійний страх перед втратою британського суверенітету продовжував лежати в основі традиційних юніоністських дискурсів. Британський консервативний політик М. Гоув стверджував, що Угода Страсної п'ятниці 1998 р. має глибокі наслідки для решти Сполученого Королівства. М. Гоув, зокрема, висловив побоювання з приводу реалізації «позитивних» перерозподільчих заходів, а також соціальних та економічних прав, демілітаризації поліції Північної Ірландії та реалізації прав людини для маргіналізованих спільнот за рахунок демократичної більшості. Він також зазначив, що Угода Страсної п'ятниці принижує традиційні вирази британської національної ідентичності та надає привілеї тим, хто прагне змінити або деконструювати цю ідентичність [5, с. 3–4].

У контексті європейської інтеграції Республіка Ірландія та Північна Ірландія зазнали значних політичних та економічних перетворень. Ці перетворення відбувалися в той час, коли більша частина Сполученого Королівства дотримувалася обережного підходу до європейської інтеграції та не брала участі в низці ключових аспектів, як-от запровадження єдиної валюти, приєднання до Шенгенської зони, ухвалення Хартії основних прав, а також у розв'язанні питань правосуддя і внутрішніх справ [6].

Концепція спільного суверенітету, що лежить в основі мирного процесу в Північній Ірландії, не була поширена на решту політичного мислення Великої Британії. Найбільш значним розвитком націоналістичного дискурсу в цей період було питання суверенітету. Угода Страсної п'ятниці 1998 р. докорінно змінила суверенітет у регіоні, встановивши багаторівневе і загальне розуміння влади. Це було зустрінуте з ентузіазмом ірландськими націоналістами, які прагнули посилити свій вплив у Північній Ірландії, але меншою мірою юніоністами, стурбованими зростаючим впливом ЄС.

В Республіці Ірландія та серед ірландських націоналістів Північної Ірландії спостерігалася натхненна риторика, пов'язана з мирним процесом, у якій акцентувалася увага на співпраці та спільному ухваленні рішень. Водночас у юніоністів відносини з Європою складалися більш напружено. Деякі офіційні юніоністські дискурси розглядали мирний процес і тривалу участь європейців та ірландців у Північній Ірландії як виклик традиційним уявленням про ідентичність, кордони та управління. Фінансова підтримка з боку ЄС була високо оцінена і отримала схвалення в колах ірландських націоналістів. Раніше зовнішнє фінансування в цьому регіоні здійснювалося виключно за рахунок Великої Британії, і часто ці кошти спрямовувалися на потреби репресивних силових структур. Своєю чергою, фінансування ЄС було спрямовано на розвиток громадських ініціатив, підтримки вразливих груп населення та місцевого підприємництва [7].

Ірландські націоналісти також наголошували на транскордонній спрямованості фінансових ініціатив і мирного процесу загалом у міру того, як Північна Ірландія і Республіка Ірландія ставали більш інтегрованими. Для ірландських націоналістів кордон був штучним і викликав розбіжності, а також був простором репресивного контролю, тому будь-яке ослаблення кордону було дуже важливим кроком. Крім того, ідея розділеного або спільного суверенітету (англ. shared sovereignty) на острові Ірландія була сприйнята ірландським націоналізмом у контексті формування складних уявлень про громадянство і багаторівневу систему управління [8].

На відміну від ірландських націоналістичних громад, добробут юніоністів історично був пов'язаний з підтриманням кордону, збереженням зв'язку з британською державою та економічними перевагами, зумовленими сектором безпеки, що підтримувався за рахунок тривалих конфліктів. Для юніоністів кордон був захисним і оборонним. Вони з ностальгією згадували жорсткий кордон і «з тугою згадували, що його мілітаризація забезпечувала не тільки захист від насильства, а й захисну оболонку, яка допомагала підтримувати й забезпечувати їхній статус домінантної та правлячої більшості в Північній Ірландії». Усе, що послаблювало кордон або робило його невидимим, становило загрозу їхній ідентичності та бажаному суверенітету [9, с. 255].

Справді, британські дослідники Дж. Сміт та А. Себулла у своїй праці «Льодовик рухається? Економічні зміни та класова структура», опублікованій 2008 р., стверджують, що соціально-економічні умови на острові Ірландія впродовж 2000–х рр. рухалися в бік «рівності страждань», при цьому більш помітним був рух до бідності серед протестантського робітничого класу. Північна Ірландія постраждала від неоліберальної політики, яка призвела до соціально-економічної маргіналізації представників робітничого класу обох

спільнот. Значення цього економічного контексту не слід недооцінювати, оскільки історично конфлікт загострювався за часів економічного спаду і непропорційно сильно зачіпав робітничий клас і спільноти. У зв'язку з цим, інші британські дослідники К. Коултер і М. Мюррей припустили, що «настрій похмурого невдоволення, що охопило робітничі райони, населені юніоністами, являє собою єдину найзначнішу загрозу мирному процесу» [10, с.18].

Загалом представники державної влади Північної Ірландії були відкриті для фінансування з боку ЄС, а уряди Ірландії та Великої Британії високо оцінювали економічну підтримку, яку надавали з метою сприяння мирному врегулюванню в регіоні. Кордон між Північною Ірландією і Республікою Ірландія поступово ставав менш суворо охоронюваним і, отже, менш помітним і політизованим. Цей розвиток подій, поряд із концепцією спільного суверенітету, дозволив конституційному питанню зникнути як серйозній проблемі як для націоналістів, так і для юніоністів [6].

Структурні недоліки економіки та зростання неоліберальної економічної політики зазвичай не були безпосередньо пов'язані з європейською інтеграцією в очах державних чиновників або громадськості. У 2000–х рр. у відносинах між ЄС і виконавчою владою Північної Ірландії відбулася «відлига», що призвело до розвитку тісніших зв'язків між Північною Ірландією та Республікою Ірландія. У результаті, протягом понад двох десятиліть після Угоди Страсної п'ятниці 1998 р., люди в Північній Ірландії жили в умовах крихкого миру, оскільки основну причину конфлікту – спадщину колоніалізму – не було по-справжньому усунуто [11,с. 280].

У 1999 р. британський дослідник К. Коултер передбачив, що культурний зсув, запропонований Угодою Страсної п'ятниці для Північної Ірландії, найімовірніше, сигналізуватиме не про закінчення конфлікту, а про перехідний період. Це пророцтво виявилося пророчим, оскільки референдум Сполученого Королівства щодо членства в ЄС 2016 р. переорієнтував взаємовиключні інтереси, що лежать в основі конфлікту, і став першим серйозним викликом миру, встановленим мирною угодою 1998 р. [12,с. 255].

У контексті обговорення Брекзіту ірландські націоналісти часто звертаються до побоювань, пов'язаних із постколоніальними аспектами. Зокрема, існує занепокоєння можливістю відновлення жорсткого кордону через історію насильства і розколу, пов'язаних із кордоном у колоніальний період. Крім того, існує побоювання, що вихід Великої Британії з ЄС може повернути економіку Північної Ірландії у стан повної залежності від Великої Британії, порушивши транскордонну інтеграцію, послабивши захист маргіналізованих спільнот і поставивши під загрозу фінансування з ЄС.

Також доцільно проаналізувати вимушений і колоніальний характер цього рішення – Північна Ірландія проголосувала за збереження у складі ЄС. Однак, оскільки Англія проголосувала за Брекзіт, Північна Ірландія також має вийти з ЄС. Відсутність можливості для самовизначення та суверенітету призвела до пожвавлення та політизації офіційного націоналістичного дискурсу [13].

У той час як у Північній Ірландії встановився відносний спокій, у суспільстві спостерігалася криза ідентичності та екзистенціальна незахищеність. Після підписання Угоди Страсної п'ятниці в Північній Ірландії розпочався період внутрішніх перетворень, під час яких поступово і нерівномірно усувались численні диспропорції та негативні наслідки колоніального минулого [14, с. 387].

Націоналістичні сили в Північній Ірландії висловили глибоке занепокоєння наслідками референдуму з питання про вихід Великої Британії з ЄС для їхньої спільноти. Вони підкреслювали, що конституційне питання про статус острова Ірландія в контексті ЄС

було лише тимчасово відкладено. У березні 2016 р. М. Макгіннесс, представник партії «Шинн Фейн», заявив, що вихід Великої Британії з ЄС може мати серйозні наслідки для всього острова Ірландія і суперечити бажанням ірландського народу. Він також наголосив на необхідності проведення прикордонного опитування для возз'єднання Ірландії. Після референдуму К. Іствуд, лідер Соціал-демократичної та лейбористської партії, заявив, що його партія продовжує вірити в ідею возз'єднання [15].

У контексті обговорення Брекзіту в середовищі ірландських націоналістів часто зачіпаються питання, що стосуються постколоніальної спадщини. Зокрема, висловлюються побоювання щодо можливого повторного встановлення жорсткого кордону між Північною Ірландією та Республікою Ірландія, що зумовлено колоніальним минулим, пов'язаним із насильством і конфліктами. Крім того, існує побоювання, що вихід Великої Британії з ЄС може призвести до повернення економіки Північної Ірландії до стану повної залежності від Сполученого Королівства, порушення транскордонної інтеграції, ослаблення захисту маргіналізованих груп населення та загрози структурного фінансування з боку ЄС. Також необхідно підкреслити примусовий і колоніальний характер цього процесу. Північна Ірландія проголосувала за збереження членства в ЄС, однак, оскільки Англія ухвалила рішення про вихід із нього, Північна Ірландія була змушена наслідувати її приклад. Відсутність можливості самостійно визначати свій шлях і суверенітет посилила і політизувала офіційний націоналістичний дискурс [2].

Незважаючи на значний прогрес у зниженні етнорелігійної нерівності, що спостерігався з 1970–х рр., суспільство Північної Ірландії, як і раніше, стикається з низкою проблем. Сучасна нерівність проявляється в таких показниках, як бідність, поневіряння і безробіття. Крім того, поточний стан нерівності на острові Ірландія підтримується моделлю «неоліберального консенсусу», прийнятою і посиленою після Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. Те, що наприкінці 1990–х рр. подавалося як можливість створити інститути, стійкі до потрясінь глобального капіталізму, з огляду на унікальну вразливість регіону на той час, фактично призвело до створення структур, які зберегли або посилили дестабілізуючі тенденції. З 1998 р. в економіці як Республіки Ірландія, так і Північної Ірландії не відбулося жодних структурних змін. До 2008 р. стало очевидно, що дивіденди від зростання інвестицій і якісної зайнятості, зумовлені прямими іноземними інвестиціями, не були отримані [16].

Досягнення рівності можливостей стало значущим чинником, що сприяє розширенню систем вищої освіти як у Північній Ірландії, так і в Республіці Ірландія. Нині можна констатувати скорочення соціально-економічної нерівності в доступі до вищої освіти на острові Ірландія. Аналіз ситуації в галузі рівності в освіті вказує на необхідність розроблення комплексної національної стратегії, спрямованої на забезпечення рівності у сфері освіти, а також у ширших сферах економічної та соціальної політики [17].

Незважаючи на зусилля урядів Північної Ірландії та Республіки Ірландія, нині зберігаються проблеми, пов'язані із соціальною ізоляцією і маргіналізацією. Хоча більшість учнів, які закінчили початкову школу, складають випускний іспит, у школах, що перебувають у несприятливих умовах, останніми роками спостерігається поліпшення показників утримання учнів. Однак непропорційно велика кількість тих, хто рано залишає школу, походить із сімей із низьким соціально-економічним статусом. Учні та їхні батьки виокремлюють три аспекти, які призводять до раннього залишення школи: розчарування в школі, стигматизація через проживання в «неблагополучному» районі та життєві травми. На думку учнів та їхніх батьків, ці чинники суттєво обмежують можливості здобуття освіти. Загалом, відзначається вплив соціального класу та місця проживання на

формування особистості. У зв'язку з цим необхідно розвивати професійні навички викладачів, які працюють у складних умовах, а також вивчати вплив травм і соціально-демографічних чинників на залученість до освітнього процесу та його результати [18].

Натомість різниця в рівні зайнятості між протестантами і католиками була нівельована проблемою низької кваліфікації та низької оплати праці, яка зачіпає представників усіх конфесій однаковою мірою. Водночас спостерігається зростання тимчасової та нестабільної зайнятості, а також збільшення частки працівників, які отримують низьку заробітну плату [19]. Громадяни, що належать до групи з найменшим рівнем доходу, більш ніж на 50% залежать від трансфертних виплат як основного джерела доходу для своїх сімей. Зміни в системі соціального забезпечення, спрямовані на оптимізацію умов і консолідацію пільг, а також зниження базових ставок, створили серйозні проблеми для найбільш вразливих верств населення [20].

Заборгованість домогосподарств залишається високою, а співвідношення боргу до доходу в регіоні вище, ніж у середньому по Великій Британії. При цьому майже половина всіх домогосподарств взагалі не має заощаджень. Основна слабкість економічної структури приватного сектору, що ґрунтується на низькооплачуваній і низькокваліфікованій роботі у сфері послуг, поглиблюється слабкістю організованої праці, зниженням профспілкової активності та низьким рівнем використання колективних договорів у приватному секторі [21].

Нині можна констатувати повільний прогрес у справі досягнення більшої рівності між католицькими та протестантськими спільнотами в Північній Ірландії. Однак після підписання мирної угоди – Угоди Страсної п'ятниці 1998 р. – спостерігається тенденція до нівелювання етнорелігійних відмінностей у соціально-економічних показниках, таких як рівень зайнятості. В епоху, коли професійна приналежність відіграє менш значущу роль у визначенні рівня життя людини, існує припущення, що надмірна увага до питань зайнятості може відволікати від інших процесів, які мають більш суттєве значення для розуміння розвитку регіону після підписання Угоди Страсної п'ятниці 1998 р.

Дослідження нерівності в Північній Ірландії, як правило, фокусувалися на категоріальній нерівності, а саме на відмінностях у результатах між релігійними групами. Роль релігії в поясненні стійких відмінностей у результатах стратифікації у католиків і протестантів була емпірично встановлена британським дослідником Е. Аунгером із використанням таблиць зайнятості за переписом 1971 р. Його аналіз виявив значні відмінності в професійних структурах католиків і протестантів: протестанти переважали у вищих професійних класах, а католики – у нижчих. Промислова сегрегація сприяла протестантам: частка католиків-чоловіків у машинобудуванні та текстильній промисловості становила 15% і 25% відповідно. Ці результати ставлять під сумнів загальноприйняту думку про те, що існувала лише «обмежена тенденція» до переважання протестантів у вищих професійних класах [22, с. 2].

У XXI ст. стало очевидно, що етнічні відмінності, які існували раніше, практично зникли внаслідок розширення доступу до освіти, підвищення соціальної мобільності та професійної інтеграції, чому сприяло законодавство про рівність, а також зміни в структурі зайнятості. Зростання зайнятості в таких галузях, як державні служби та будівництво, де традиційно переважають католики, у поєднанні зі скороченням зайнятості в таких галузях, як виробництво та машинобудування, де історично домінували протестанти, призвело до зменшення відмінностей у зайнятості між цими групами [23].

У результаті змін у культурній сфері, пов'язаних з етнічною ідентичністю, знижується здатність традиційних бінарних категорій описувати процеси, що відбуваються.

Дослідження громадської думки показують, що, хоча релігійні категорії «католик – протестант», як і раніше, відіграють важливу роль у поясненні відмінностей у політичних поглядах і світогляді, зв'язок релігійних груп із націоналістичними та юніоністськими ідентичностями ослаб. Це підтверджується тим, що частка респондентів, які не відносять себе ні до націоналістів, ні до юніоністів, збільшилася з 30% у 1999 р. до 50% у 2018–2019 рр. Про те, наскільки цю групу можна виокремити в окрему категорію, свідчать й інші характеристики. Хоча відмінності за віком і національністю незначні, 61% групи становлять жінки, 26% мають вищу освіту, 40% працюють за фахом. 42% протягом деякого часу проживали за межами Північної Ірландії [24].

Під час опитувань було виявлено ознаки консолідації цієї групи навколо ідеї «північноірландської ідентичності», що ґрунтується на уявленні про єдиний народ і спільну територію, при цьому політичні амбіції учасників можуть відрізнятися. Це, мабуть, знаходить відображення і в електоральних уподобаннях: так звана «центристська» партія Альянс подвоїла кількість місць в Асамблеї Північної Ірландії на виборах у 2017 і 2022 рр. [25]. У 2019 р. 30% виборців, які не сповідують жодної релігії, віддали перевагу «Альянсу». Їхня підтримка складається з голосів світських виборців з робітничого і середнього класу, а також представників обох основних релігійних громад [26]. Незважаючи на стабільно високий відсоток голосів, відданих основним політичним партіям, подібні події свідчать про значне послаблення етнорелігійної ідентичності як суттєвого чинника нерівності. Переваги таких категорій, як основи для розуміння нерівності, відображені в ширших дискусіях про нерівність.

Загалом вважається, що стійка нерівність виникає не через відмінності в постійних характеристиках, таких як дохід, а через їхній розподіл між різними соціальними групами. Такі групи або категорії, як раса або стать, вважаються більш значущими і стабільними, оскільки вони надають деяким членам групи непропорційно великі права на ресурси, що призводить до нерівності в доступі до ресурсів і можливостей.

У Північній Ірландії, де історично склалася складна релігійна і політична обстановка, яскраво проявилася нерівність, заснована на релігійних відмінностях. Ця нерівність виражалася в тому, що в минулому уряд, який перебував при владі в Північній Ірландії, надавав переваги протестантам у сфері праці та політики порівняно з католиками. Ця нерівність мала свої особливості на місцевому рівні, де унікальна релігійна географія Північної Ірландії посилювала відмінності між представниками міського робітничого класу [27].

Необхідно також підкреслити, що класове становище відіграє важливу роль у поясненні нерівності в оплаті праці. Однак вплив класу посилюється під впливом таких чинників, як освіта, раса та мовна приналежність. У Північній Ірландії спостерігається тенденція до зниження залежності зайнятості від релігійних переконань. На міжнародному рівні зростає визнання того, що зайнятість і заробітна плата перестали бути тісно пов'язані, а основні умови праці стали менш стандартизованими. Процес дестандартизації на міжнародному рівні охоплює зміни в характері праці, такі як зниження гарантій зайнятості та зростання нестабільності, посилення контролю за продуктивністю, ширше використання субпідряду та короткострокових контрактів, а також зниження рівня профспілкового руху [28].

Це часто пов'язано із впровадженням нових форм організації праці в передових компаніях, таких як «економія на масштабі», що призвело до посилення нестабільності. У період Великої фінансової кризи частка вимушеної неповної зайнятості в Північній Ірландії зросла з 9,4% до 18,1%, що є найвищим показником серед усіх регіонів Великої Британії і вдвічі перевищує середній показник по країні [29, с. 1226–1227].

Нині спостерігається тенденція до дестандартизації та фінансіалізації в різних професійних сферах, включно з юриспруденцією, медициною та академічним середовищем. Це особливо актуально в умовах високої частки нестандартної зайнятості, коли працівники з низьким доходом сильно залежать від державної допомоги. Крім того, існує проблема високого рівня незабезпечених боргів, підтримуваних державою. Стратегія зростання, спрямована на прискорення цих процесів, не враховує етнонаціональну ідентичність [24].

Економіка Північної Ірландії має низку особливостей, що відрізняють її від економіки Республіки Ірландія та інших регіонів Великої Британії. Зокрема, вона не приваблює значних прямих іноземних інвестицій, які виявилися настільки прибутковими для Республіки Ірландія. Крім того, фінансовий сектор Північної Ірландії не може зрівнятися з фінансовим сектором сусідніх країн. Виробнича база економіки Північної Ірландії складається з невеликої кількості галузей важкої промисловості, таких як суднобудівні верфі та авіабудівні заводи, які стають дедалі вразливішими. Інша частина економіки представлена малими і середніми підприємствами, які не можуть отримати вигоду з міжнародних ланцюжків поставок.

Якщо розглядати поточну зайнятість у контексті історії, то можна побачити, що економічна структура характеризується довгостроковою інерцією і незначними змінами до і після світової фінансово-економічної кризи 2008 р. Історично склалося так, що наявність великого державного сектору в Північній Ірландії відіграла ключову роль у пом'якшенні наслідків промислового спаду і підтримці ефективного попиту в умовах стагнації економіки протягом десятиліть конфлікту. Це позначилося на швидкому пропорційному зростанні зайнятості у сфері державних послуг із 26% до 37% у період із 1974 р. до 1985 р. і скороченні зайнятості в обробній промисловості з 1974 р. До кризи 2008 р. на державну зайнятість припадало приблизно 30% від загальної кількості робочих місць і 60% регіонального ВВП, порівняно з 35% ВВП у Республіці Ірландія [30, с. 182].

У 2020 р. 28% працівників у Північній Ірландії заробляли менше за «реальну заробітну плату» – показник, який коригує номінальну заробітну плату з урахуванням вартості життя. У той час як рівень безробіття після глобальної фінансово-економічної кризи 2008 р. знизився з 7,9% (жовтень–грудень 2010 р.) до 2,5% (липень–вересень 2020 р.), зберігаються серйозні побоювання з приводу якості роботи, що супроводжувало це уявне відновлення [4].

Молоді фахівці стикаються з низкою проблем, пов'язаних зі зміною стандартів зайнятості, широким розповсюдженням короткострокових і безстрокових контрактів, неоплачуваних стажувань, а також із низьким рівнем заробітної плати та конкуренцією за престижні робочі місця. Субпідрядні роботи також призвели до зниження гарантій зайнятості та оплати праці в таких галузях, як житлове господарство, охорона здоров'я та соціальний захист, які раніше були переважно державними. Наприклад, у період з 2010 по 2015 р. державні служби витратили 200 млн. фунтів стерлінгів тільки на персонал агентств охорони здоров'я та соціального захисту, водночас загальні витрати по всій економіці становили 369 млн. фунтів стерлінгів [4, с. 46].

Співробітники підприємств у Північній Ірландії не отримують достатньої підтримки у вигляді законодавчого або організаційного захисту на ринку праці. Це стосується трудового законодавства і членства в профспілках. Цей факт має важливе значення, оскільки переважання сфери послуг на міжнародному рівні пов'язане зі стійкою нерівністю і погіршенням умов праці. За оцінками, отриманими під час опитувань, приблизно 53% працівників у Північній Ірландії працюють на посадах, де оплата та умови праці залежать від

переговорів між роботодавцем і профспілкою. Цей показник варіюється від 91% у сфері державного управління до 48% в обробній промисловості та 6% у будівництві [21].

У Північній Ірландії спостерігається найвищий показник серед усіх регіонів Великої Британії щодо частки працівників, заробітна плата яких регулюється колективними договорами. Цей показник становить 44,2%, тоді як у Великій Британії він дорівнює 26%. Крім того, у Північній Ірландії відзначається найвища щільність профспілок – 35%, тоді як у Великій Британії цей показник становить 23,4%. Високий рівень щільності профспілок у Північній Ірландії зумовлений значною кількістю робочих місць у державному секторі. Це може негативно позначитися на перспективах зайнятості, оскільки ускладнює проведення колективних переговорів за межами компаній. Крім того, робоча сила в Північній Ірландії страждає від невідповідності навичок і недостатньої готовності до підвищення кваліфікації. Економіку цього регіону називають «економікою низького рівня кваліфікації», що характеризується високою міграцією кваліфікованих працівників, переважанням малих і середніх підприємств з низькою продуктивністю і високою плинністю кадрів у сфері послуг, які не потребують високої кваліфікації [21].

Ключовим показником переговорної сили працівників є частка заробітної плати в національному доході, або відсоток національного продукту (валового внутрішнього продукту, валового національного доходу або валової доданої вартості), який припадає на заробітну плату. Ці тенденції слід враховувати як під час оцінки поточного стану трудових відносин у Північній Ірландії, так і під час виявлення потенційних загроз у рамках майбутніх конституційних сценаріїв возз'єднання Північної Ірландії та Республіки Ірландія. Частка робочої сили в Північній Ірландії нижча, ніж у Великій Британії та в середньому в ЄС, що незвично з огляду на високу частку зайнятості в державному секторі та відсутність галузей з високою продуктивністю [31].

Наразі в Республіці Ірландія спостерігається найнижча частка робочої сили в Європі, яка становить 30,3% у 2021 р., що значно нижче за середній показник по Європейському союзу (55,5%). Скорочення частки працівників та їхніх можливостей для колективних переговорів є результатом домінування фінансового сектору та прямих іноземних інвестицій в економіці Республіки Ірландія, а також слабкості профспілкового руху, відсутності централізованих переговорів та держави загального добробуту [32].

Після світової фінансово-економічної кризи 2008 р. в Північній Ірландії та Республіці Ірландія спостерігалося зниження частки робочої сили. У Північній Ірландії цей показник скорочувався на 0,2% на р., а в Республіці Ірландія – більш ніж на 2% на рік. Оскільки профспілки зосереджені в державному секторі, потенційне скорочення зайнятості в цій сфері через зниження найму і субпідряду може мати особливо руйнівні наслідки для Північної Ірландії. У поєднанні з даними про зміни в галузях це не сприяє розв'язанню основної проблеми, пов'язаної з недостатнім потенціалом промислового зростання в секторах із вищою доданою вартістю за умови збереження прав працівників [4].

Нездатність розв'язати фундаментальну проблему дефіциту трудових ресурсів у Північній Ірландії може призвести до негативних наслідків, особливо в контексті об'єднання Північної Ірландії та Республіки Ірландія, де особлива увага приділяється розвитку транснаціональних корпорацій у регіоні. Моделювання економічних наслідків об'єднання підкреслює потенційну вигоду від гармонізації корпоративного оподаткування між Північчю і Півднем.

У рамках моделей возз'єднання Північної Ірландії з Республікою Ірландія необхідно враховувати, що остання не завжди дотримується корпоративного податкового законодавства. Ірландська держава оскаржила рішення Європейського суду, в якому оподаткування

технологічної компанії «Apple» і недоплату корпоративного податку в розмірі 13 млрд. євро було визнано незаконною державною допомогою. Небажання Республіки Ірландії застосовувати регулювання в ключових фінансових і корпоративних секторах у поєднанні з триваючим скороченням державних послуг у сфері охорони здоров'я та соціального житла навряд чи допоможе усунути структурні та інституційні недоліки, які наразі призводять до нерівності в Північній Ірландії. Міф про те, що зростання кількості транснаціональних корпорацій сприяє суспільному благополуччю в Республіці Ірландія, також підтверджується невтішними результатами порівняльного аналізу охорони здоров'я, догляду за дітьми та освіти по відношенню до ВВП на душу населення. У сукупності ці процеси дестандартизації являють собою фундаментальну проблему, пов'язану не тільки з розподілом особистих доходів у суспільстві, а й із забезпеченням справедливого прибутку для працівників і держави відповідно до їхніх трудовитрат [33].

У результаті аналізу даних, що стосуються як Північної Ірландії, так і Ірландської Республіки, було зроблено висновок, що нерівність, яка вимірюється за допомогою «коефіцієнта Джині» (англ. Gini coefficient), що відображає нерівномірність розподілу доходів або багатства серед населення країни або соціальної групи, послідовно знижувалася протягом 2010–х рр. У Північній Ірландії коефіцієнт Джині нижчий, ніж в Ірландській Республіці, а інтенсивність перерозподілу доходів (відсоткова різниця між ринковою і чистою нерівністю) становить 0,21. В обох регіонах держава відіграє значну роль у перерозподілі ринкових доходів через оподаткування і трансферти, внаслідок чого різниця між ринковою і чистою нерівністю доходів у Північній Ірландії є найменшою у Великій Британії. Це не дивно з огляду на високу залежність груп із низьким рівнем доходу від трансфертів: у найнижчому децилі за доходами більш як половину загального доходу домогосподарства становлять трансферти [20].

У період з 2017 по 2020 р. рівень бідності в Північній Ірландії також незначно знизився порівняно з Великою Британією. Це було зумовлено поліпшенням показників зайнятості після кризи, доступністю житла і пом'якшенням деяких найжорсткіших елементів реформи соціального забезпечення з боку уряду Північної Ірландії. Зокрема, було скасовано ліміти, «податок на спальні» та періоди очікування [34].

Проте, незважаючи на обнадійливі загальні показники, ситуація в економіці залишається складною. Хоча рівень безробіття після світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. знизився у «відновленні» економіки Північної Ірландії і прикордонних районах Республіки Ірландія зберігається сильна регіональна нерівність. Дані про кількість безробітних за регіонами показують розкид від 0,4% до 11,8%. На рівні виборчих округів у таких районах, як Фойл, кількість заявників до пандемії становила 5,1%, а в Західному Белфасті – 4,1%, що вище за середній показник по країні у 2,6% [4].

Починаючи з 2020 р. заходи зі стабілізації ситуації в умовах пандемії «COVID-19» та компенсації доходів дали змогу пом'якшити деякі негативні наслідки пандемії. Програма збереження робочих місць у період пандемії дала змогу зберегти низький рівень безробіття. Водночас доходи одержувачів виплат за листками непрацездатності знизилися на 13%, тоді як доходи одержувачів універсальних кредитів впали на 40%. У зв'язку з поступовою відмовою від цих заходів, а також новою кризою вартості життя після пандемії, наслідки для Північної Ірландії можуть бути серйозними [35].

Однак, незважаючи на зниження рівня бідності з 2008 р., прогнози вказують на потенційне збільшення кількості людей, які живуть за межею бідності, у Північній Ірландії на 67%, тоді як у Великій Британії очікується зростання на 10%. Інфляція особливо сильно впливає на домогосподарства з низькими доходами, оскільки вони витрачають

більшу частину свого доходу на предмети першої необхідності і не отримують компенсації у вигляді зростання заробітної плати або допомоги. У глобальному масштабі зростання реальної заробітної плати до 2017 р. сповільнилося до найнижчого рівня з часів світової фінансової кризи 2008 р., незважаючи на зростання економіки. Це підкреслює роль держави в скороченні бідності та захисті доходів, а не тільки ринку праці та зайнятості. Зокрема, в Північній Ірландії рівень крайньої бідності залишається високим. Хоча 18% населення живуть за межею бідності, дві третини з них живуть у крайніх злиднях із доходами на 50% нижчими за середній [36,с. 35].

Хоча в багатьох аспектах ця ситуація є лише продовженням тривалої нестабільності, посиленої слабкою економікою, низькою якістю зайнятості та залишковою системою соціального забезпечення, реформа системи соціального забезпечення зіграла ключову роль у збереженні вразливості домогосподарств Північної Ірландії перед економічними потрясіннями. Це також посилює наслідки низького доходу і бідності для тих, хто опинився в «пастці бідності». У тих випадках, коли сильніша держава загального добробуту і профспілки відіграють важливу роль у формуванні політики і регулюванні, наслідки економічних потрясінь і таких чинників стресу, як інфляція і зниження гарантій зайнятості, пом'якшуються [37].

У Північній Ірландії, де не було пом'якшувальних обставин, неоліберальні тенденції проявилися найяскравіше в контексті реформування системи соціального забезпечення. Для британських та ірландських консерваторів фінансова криза стала приводом для масштабного скорочення державних видатків, що призвело до значних змін у системі соціального забезпечення Північної Ірландії в результаті «неоліберального консенсусу» між юніоністськими та націоналістичними правлячими партіями [4].

У контексті забезпечення миру і стабільності в Північній Ірландії, багато експертів сходяться на думці, що одним із найефективніших способів досягнення цієї мети є сприяння сталому економічному розвитку та створення рівних можливостей для всіх громадян, незалежно від їхніх релігійних переконань. Економіка Північної Ірландії зазнала значних змін з 1990–х рр. У період з 1997 р. по 2007 р. спостерігалося зростання ВВП у середньому на 5,6%, що трохи вище, ніж у Великій Британії (5,4%). Рівень безробіття знизився з більш ніж 17% у 1980–х рр. до 4,3% до 2007 р. Однак глобальна економічна криза 2008–2009 рр. призвела до тривалого спаду, і відновлення економіки було повільним і нерівномірним. Проте, з 2013 р. по 2019 р. спостерігалося поступове поліпшення ситуації [38].

Однак, як і в інших регіонах Великої Британії, пандемія «COVID–19» негативно вплинула на економіку Північної Ірландії у 2020 р., однак у 2021 р. економічна активність значною мірою відновилася. Із середини 2022 р. високі витрати на електроенергію, інфляція та підвищення відсоткових ставок негативно вплинули на економіку Північної Ірландії, що призвело до деяких коливань в обсязі виробництва та зростання вартості життя [39].

Проте, з третього кварталу 2002 р. по 2023 р. обсяг виробництва в Північній Ірландії збільшився на 2,2%. Деякі аналітики вважають, що Північна Ірландія загалом впоралася з економічними труднощами останніх років краще, ніж Велика Британія. Порівняно з рівнем економічної активності 2019 р. до початку пандемії, у Північній Ірландії спостерігається більш значне зростання, що становить 6,2%. Це зростання здебільшого зумовлене сектором послуг, тоді як у Великій Британії воно становить 1,5%. Рівень безробіття в Північній Ірландії за жовтень–грудень 2023 р. становив 2,6%, що є нижчим за середній рівень безробіття у Великій Британії, який становить 3,8%. Однак складнощі з формуванням автономного уряду Північної Ірландії у 2023 р. негативно вплинули на бюджет регіону та здатність влади реагувати на зростання вартості життя, особливо для працівників

державного сектору. Це призвело до трудових заворушень і страйків наприкінці 2023 р. та на початку 2024 р. [40].

У Північній Ірландії продовжують зберігатися давні економічні проблеми та диспропорції, що знаходить своє відображення в рівні доходів і якості життя населення регіону. За даними за 2021 р., Північна Ірландія посідає третє місце серед 12 економічних регіонів Великої Британії за обсягом ВВП на душу населення, який становить 27 154 фунти стерлінгів. Це значення нижче за середній показник по країні, що становить 33 967 фунтів стерлінгів. Крім того, у Північній Ірландії спостерігається високий рівень економічної неактивності, що досягла 26,8% у третьому кварталі 2023 р. Це посилюється тривалими захворюваннями та інвалідністю, що виникли після пандемії «COVID-19». Значна частка осіб працездатного віку в регіоні не має формальної кваліфікації, що також є однією з проблем, які стоять перед економікою Північної Ірландії [41].

Дослідження свідчать про те, що становище, яке історично склалося в найбідніших районах Північної Ірландії, залишається незмінним, і багато хто з цих районів прийняв на себе основний тягар наслідків конфлікту, відомого як «Смута». Хоча деякі з цих районів переважно католицькі, інші – переважно протестантські. Деякі експерти вважають, що найбільш економічно неблагополучні райони Північної Ірландії найменшою мірою отримали вигоду від підписання мирної угоди – Угоди Страсної п'ятниці 1998 р.

Водночас у Північній Ірландії було досягнуто значних успіхів у забезпеченні рівності у сфері трудових ресурсів. З 1990 р. спостерігається значне скорочення розриву в рівні участі в робочій силі між представниками протестантської та католицької конфесій, і останніми роками цей розрив практично повністю нівелювався. Згідно з останніми даними Комісії з питань рівності Північної Ірландії, 2021 р. частка представників обох конфесій у робочій силі Північної Ірландії становила 50%. Для порівняння, 1990 р. частка представників протестантської конфесії в робочій силі Північної Ірландії становила 65%, а частка представників католицької конфесії – 35% [42].

Після референдуму про членство Сполученого Королівства в ЄС у 2016 р., багато експертів висловили стурбованість можливими економічними наслідками Брекзіту для Північної Ірландії. Дослідження засвідчили, що Північна Ірландія більшою мірою покладається на європейський ринок, особливо на ринок Республіки Ірландія, у плані свого експорту порівняно з рештою Великої Британії. У 2022 р. приблизно 68% експорту Північної Ірландії призначалося для ЄС, водночас приблизно 48% прямувало до Республіки Ірландія, яка є провідним партнером Північної Ірландії з експорту та імпорту [38].

Після виходу Великої Британії з ЄС збереження відкритого кордону було визнано важливим для забезпечення стабільності транскордонної економіки Північної Ірландії і Республіки Ірландія, ринку праці та галузей, що функціонують у масштабах усього острова Ірландія. У Північній Ірландії та Республіці Ірландія багато виробників залежать від інтегрованих ланцюжків поставок, які охоплюють території як на півночі, так і на півдні від кордону. Зокрема, сировина, що використовується для виробництва молочної продукції, сиру, масла та алкогольних напоїв, часто кілька разів перетинає кордон між Північною Ірландією та Республікою Ірландія в процесі обробки та пакування. Переважна більшість транскордонних угод здійснюється мікро – і малими підприємствами, які відіграють домінуючу роль в економіці Північної Ірландії [38].

Лідери Великої Британії та Демократичної юніоністської партії (ДЮП) стверджують, що решта Великої Британії загалом має більше економічне значення для Північної Ірландії з точки зору експорту. У 2022 р. обсяг продажів в інші регіони Великої Британії (15,8 млрд. фунтів стерлінгів) більш ніж удвічі перевищив вартість експорту до Республіки

Ірландія (6,4 млрд. фунтів стерлінгів) та майже вшестеро – вартість експорту до решти країн ЄС (2,7 млрд. фунтів стерлінгів) [43]. ДЮП послідовно стверджувала, що домовленості після Брекзіту в рамках «Протоколу Північної Ірландії» завдадуть шкоди економіці регіону, посилаючись на побоювання з приводу збільшення витрат для підприємств і споживачів через нові правила та адміністративний тягар. Ці економічні побоювання були ключовою рушійною силою, що спонукала ДЮП внести зміни до Протоколу.

Прихильники домовленостей із Північною Ірландією після Брекзіту стверджують, що ці угоди відкривають перед регіоном унікальні економічні перспективи. Колишній Прем'єр-міністр Великобританії Р. Сунак наголосив на потенційних економічних вигодах від привілейованого доступу Північної Ірландії як до внутрішнього ринку Великої Британії, так і до єдиного ринку ЄС, особливо після укладення угоди «Віндзорські рамки» у 2023 р. [44].

Будучи частиною митного союзу Великої Британії, Північна Ірландія зможе брати участь у майбутніх торгових угодах з Великою Британією. Експерти вважають, що домовленості після Брекзіту можуть сприяти підвищенню конкурентоспроможності північноірландських компаній і зробити регіон більш привабливим для прямих іноземних інвестицій. Деякі керівники північноірландського бізнесу висловили загальне задоволення домовленостями після Брекзіту і зазначили, що вони мають низку переваг, включно зі збереженням відкритої транскордонної торгівлі. Під час опитування, проведеного в лютому 2024 р. Університетом королеви Белфаста (англ. Queen's University Belfast), 56% респондентів вважають, що «Протокол Північної Ірландії», що знайшов своє продовження у «Віндзорських рамках», позитивно впливає на економіку Північної Ірландії, а 68% вважають ці домовленості після Брекзіту потенційно вигідними [38].

Таким чином, комплексний аналіз проблеми соціально-економічної диференціації на острові Ірландія в контексті існування конфліктних ідентичностей і поділу суспільства, а також і колись єдиної держави на Північну Ірландію та Республіку Ірландія дозволив авторці статті дійти наступних висновків.

Після подій, відомих як період «Смути», у Північній Ірландії, коли відбувалися трагічні сутички між спільнотами католиків і протестантів, стає особливо актуальним забезпечення подальшого розвитку громад з огляду на трансформацію етнічних і політичних конфліктів. Важливо брати до уваги неповторність кожної релігійної групи, чи то прихильники католицизму, чи то протестантизму, і водночас сприяти формуванню спільної ідентичності та системи цінностей, які стануть основою для єднання. Для цього вкрай важлива як внутрішня, так і зовнішня солідарність, а також постійна підтримка з боку міжнародних і регіональних учасників.

Для проведення аналізу проблем, пов'язаних із соціально-економічною диференціацією суспільства в Ірландії, нерівністю між представниками католицької та протестантської спільнот, труднощами у сфері працевлаштування, маргіналізацією молоді, а також із хронічною бідністю, яка спостерігається в Північній Ірландії та деяких регіонах Республіки Ірландія, необхідно приймати до уваги низку чинників, що виникли в контексті складних колоніальних відносин між Ірландією та Великою Британією після Великої французької революції, в період північноірландського конфлікту, а також в умовах світової фінансово-економічної кризи 2008 року, на завершальному етапі минулого десятиліття, у період Брекзіту та пандемії «COVID-19».

У Північній Ірландії спостерігається тенденція до зниження рівня доходів населення, зумовлена погіршенням якості зайнятості. Це пов'язано з наявністю великої кількості низькокваліфікованих і низькооплачуваних робочих місць, відсутністю

ефективної системи соціального забезпечення, здатної компенсувати втрати доходів, а також із нездатністю приватних кредитних ринків повністю задовольнити потреби домогосподарств.

Проблеми економічної політики Північної Ірландії часто розглядаються як дилема між двома стратегіями: «високим» підходом, націленим на стимулювання розвитку місцевої промисловості та інновацій, і «низьким» підходом, що передбачає залучення іноземних інвестицій шляхом зниження корпоративного податку. Наразі жоден із цих підходів не видається оптимальним. Незважаючи на те, що в таких галузях, як авіабудування, зберігається певна кількість промислових робочих місць, ситуація залишається нестабільною. Материнські компанії стикаються з необхідністю реструктуризації через міжнародну конкуренцію в галузі витрат на виробництво і заробітну плату, а також через внутрішні вимоги акціонерів, які прагнуть скоротити витрати на робочу силу.

Загалом, перспективи економічної стабільності в Північній Ірландії та прикордонних районах Республіки Ірландія викликають побоювання з огляду на складнощі, пов'язані з реалізацією «Протоколу Північної Ірландії». У разі його скасування регіон може зіткнутися з подальшим економічним занепадом, що супроводжується зростанням інфляції та збільшенням вартості життя. З огляду на поточний стан економіки, що характеризується низькою кваліфікацією робочої сили, недостатнім рівнем внутрішнього виробництва та історією стримування інвестицій з високою доданою вартістю, можна припустити, що секторальні процеси та процеси, пов'язані із зайнятістю, відіграватимуть значну роль у формуванні нерівності в майбутньому. Нестабільність зайнятості та недостатнє регулювання ринку праці можуть призвести до збільшення споживання кредитів.

Після глобальної фінансово-економічної кризи 2008 р. соціально-економічна ситуація в Північній Ірландії має тенденції, схожі з ситуацією в Республіці Ірландія. Держава, промисловість і робоча сила відіграють ключову роль у формуванні політики та проведенні структурних змін. Це важливо для розуміння того, як соціально-економічний контекст впливає на розподіл доходів та економічну безпеку через промислову та трудову політику, фінансове регулювання та державні витрати. У міжнародній літературі давно встановлено, що економічного зростання самого по собі недостатньо для досягнення позитивних результатів для громадян. Хоча економічне зростання може збільшити національне багатство і доходи домогосподарств, без зусиль з перерозподілу з боку держави та громадських організацій, таких як профспілки, воно швидше посилить, ніж зменшить нерівність доходів. Це особливо помітно на останній стадії зростання, зумовленої фінансуванням, коли зростання продуктивності не було рівномірно розподілене між працівниками.

Демографічні зміни призвели до збільшення представництва різних груп, включно з націоналістами, на всіх рівнях влади в Північній Ірландії. Це відсунуло питання про возз'єднання Північної Ірландії з Республікою Ірландія на середньостроковий політичний порядок денний. Однак залишається незрозумілим, чи принесе возз'єднання якісь негайні економічні вигоди. Північна Ірландія залежить від великих субсидій з Вестмінстера, який зберігає законодавчий контроль над ключовими фінансовими питаннями, такими як основні податкові ставки. Перспективи возз'єднання Північної Ірландії та Республіки Ірландія в їх поточному вигляді видаються малоймовірними. Республіка Ірландія істотно відрізняється від Північної Ірландії за багатьма параметрами. Система соціального забезпечення в Республіці Ірландія є залишковою і характеризується низьким коефіцієнтом заміщення. Крім того, країна характеризується порівняно низькими інвестиціями в соціальне і доступне житло, а також великою системою приватної охорони здоров'я, що функціонує паралельно з перевантаженою державною системою.

Список використаної літератури:

1. Protocol on Ireland/Northern Ireland. 11 October 2023. *Government of Ireland*. URL: https://www.gov.ie/en/publication/c3bf8-protocol-on-irelandnorthern-ireland/
2. Martin A. Northern Ireland and European integration: A historical analysis of divergent nationalist discourses, *Working Paper No. 171/2021*. Hochschule für Wirtschaft und Recht Berlin, Institute for International Political Economy (IPE), Berlin, 2021. URL: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/244398/1/1775859959.pdf
3. Taillon R. Cross-Border Issues in Ireland: Lessons for the Anglo-Scottish Border. *Journal of Borderlands Studies*. 2017. Vol. 33(1). P. 85–102. URL https://doi.org/10.1080/08865655.2017.1294493
4. Flaherty E., McAuley M. New dimensions of inequality in Northern Ireland, 1998–2020. *Space and Polity*. 2023. Vol. 27(1), 96–115. URL: https://doi.org/10.1080/13562576.2023.2260155
5. Gove M. The Price of Peace: An analysis of British policy in Northern Ireland. Centre for Policy Studies. London: The Chameleon Press, 2000.
6. Murphy M.C. Europe and Northern Ireland's Future: Negotiating Brexit's Unique Case. Newcastle-upon-Tyne: Agenda Publishing, 2018. URL: https://doi.org/10.2307/j.ctv5cg7x3
7. McCann G. Ireland's Economic History: Crisis and Development in the North and South. London: Pluto Press, 2011.
8. Hayward K. Irish nationalism and European integration: the official redefinition of the island of Ireland. Manchester: Manchester University Press, 2009. URL: https://doi.org/10.7228/manchester/9780719072789.001.0001
9. Donnan H. Cold War along the Emerald Curtain: rural boundaries in a contested border zone. *Social Anthropology*. 2010. Vol. 18(3). P. 253–266.
10. Coulter C., Murray M. Introduction. / In : C. Coulter & M. Murray (Eds), *Northern Ireland After the Troubles: A Society in Transition*. P. 1–26, Manchester : Manchester University Press, 2008.
11. Hayward K., Murphy M.C. The EU's Influence on the Peace Process and Agreement in Northern Ireland in Light of Brexit. *Ethnopolitics*. 2018. Vol. 17(3). P. 276–291.
12. Coulter C. Contemporary Northern Irish Society: An Introduction. London : Pluto Press, 1999.
13. Kearns G. Ireland’s Brexit Problem. The AAG Review of Books. 2018. Vol. 6(4). P. 275–281. URL: https://doi.org/10.1080/2325548X.2018.1508195
14. Cash J. The dilemmas of ontological security in a postcolonising Northern Ireland. *Postcolonial Studies*. 2017. Vol. 20(3). P. 387–410.
15. O'Connor N. Irish reunification is the best idea around post Brexit – SDLP leader says. *The Independent*. July 20, 2016. URL: https://www.independent.ie/business/brexit/irish-reunification-is-bestidea-around-post-brexit-sdlp-leader-says-34899305.html
16. O’ Hearn D. ‘How has peace changed the northern Irish political economy?’ *Ethnopolitics*. 2008. Vol. 7(1). Vol. 101–118. URL: https://doi.org/10.1080/17449050701847202
17. Clancy P. Socio-economic inequalities in access to higher education in Ireland: achievements, failures and possibilities in comparative perspective. *Irish Educational Studies.* 2024. P. 1–21. URL: https://doi.org/10.1080/03323315.2024.2429459
18. Doyle G., Keane E. ‘Education comes second to surviving’: parental perspectives on their child/ren’s early school leaving in an area challenged by marginalisation. *Irish Educational Studies*. 2018. Vol. 38(1). P. 71–88. URL: https://doi.org/10.1080/03323315.2018.1512888
19. Wilson L. Who’s furloughed? Analysis of new furlough statistics for Northern Ireland. *Nevin Economic Research Institute Blog.* 2021. URL: https://www.nerinstitute.net/blog/whos-furloughed-analysis-new-furlough-statistics-northern-ireland

20. Tinson A., Aldridge H., MacInnes T. Economic inequality in Northern Ireland. *New Policy Institute.* May 4, 2016. URL: https://www.npi.org.uk/publications/economic-policy/economic-inequality-northern-ireland/
21. MacFlynn P. The Impact of Collective Bargaining on pay in Northern Ireland'. *Nevin Economic Research Institute*. NERI Working Paper Series No. 66. May 6, 2020 URL: https://www.nerinstitute.net/research/impact-collective-bargaining-pay-northern-ireland
22. Aunger E. A. Religion and Occupational Class in Northern Ireland. *Economic and Social Review*. 1975. Vol. 7. P. 1–18.
23. Rowland N., McVicar D., Shuttleworth I. The evolution of catholic/protestant unemployment inequality in northern Ireland, 1983–2016. *Population, Space and Place*. 2021. Vol. 28(4). P. 1–16. URL: https://doi.org/10.1002/psp.2525
24. Coulter C. Northern Ireland's elusive peace dividend: Neoliberalism, austerity and the politics of class. *Capital and Class*. 2019. Vol. 43(1). P. 123–138. URL: https://doi.org/10.1177/0309816818818309
25. Garry J., O' Leary B., Pow J. Much more than meh: The 2022 Northern Ireland Assembly Elections. *LSE British Politics and Society Blog.* 2022. URL: https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/2022-northern-ireland-assembly-elections/
26. Tonge J. Beyond unionism versus nationalism: The rise of the Alliance Party of Northern Ireland. *The Political Quarterly*. 2020. Vol. 91(2). P. 461–466. URL: https://doi.org/10.1111/1467-923X.12857
27. Shuttleworth I., Green A. E. Spatial mobility, workers and jobs: Perspectives from the northern Ireland experience. *Regional Studies*. 2009. Vol. 43(8). P. 1105–1115. URL: https://doi.org/10.1080/00343400801968411
28. Kalleberg A. L. Precarious work, insecure workers: Employment relations in transition. *American Sociological Review*. 2009. Vol. 74(1). P. 1–22. URL: https://doi.org/10.1177/000312240907400101
29. Green A. E., Livanos I. Involuntary Non-standard employment and the economic crisis: Regional insights from the UK. *Regional Studies*. Vol. 49(7). P. 1223–1235. URL: https://doi.org/10.1080/00343404.2013.825712
30. Smyth J., Cebulla A. The glacier moves? Economic change and class structure. / In: Colin Coulter and Michael Murray (Eds), *Northern Ireland after the troubles: A society in transition.* P. 175–191. Manchester University Press, 2008.
31. Kristal T. The capitalist machine: Computerization, workers' power, and the decline in labour's share within US industries. *American Sociological Review*. 2013. Vol. 78(3). P. 361–389. URL: https://doi.org/10.1177/0003122413481351
32. Flaherty E., O'Riain S. Labour's declining share of national income in Ireland and Denmark: The national specificities of structural change. *Socio-Economic Review*. 2020. Vol. 18(4). P. 1039–1064. URL: https://doi.org/10.1093/ser/mwy047
33. O'Boyle B., Allen K. *Tax haven Ireland*. Pluto Press, 2021.
34. Poverty in Northern Ireland. *Joseph Rowntree Foundation*. March 16, 2022. URL: https://www.jrf.org.uk/poverty-in-northern-ireland-2022
35. Wilson L. Who's furloughed? Analysis of new furlough statistics for Northern Ireland. *Nevin Economic Research Institute Blog*. 2021 URL: https://www.nerinstitute.net/blog/whos-furloughed-analysis-new-furlough-statistics-northern-ireland
36. National Institute of Economic and Social Research. *National institute UK economic outlook: Powering down, Not levelling Up*. 2022. URL: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/2ADA5F648BB28C3C29A8C88716EE1A7D/S0027950123000066a.pdf/1_uk_economic_outlook.pdf

37. Bengtsson E., Ryner M. The (international) political economy of falling wage shares: Situating working-class agency. *New Political Economy*. 2015. Vol. 20(3), 406–430. URL: https://doi.org/10.1080/13563467.2014.951430
38. Archick K. Northern Ireland: The Peace Process, Ongoing Challenges, and U.S. Interests. *Congressional Research Service*. March 5, 2024. URL: https://sgp.fas.org/crs/row/R46259.pdf
39. Campbell J. COVID-19: NI Economic Recovery May Be Weaker Than Originally Thought. *BBC News*. February 28, 2022. URL: https://www.bbc.co.uk/news/uk-northern-ireland-60553311
40. Ferguson A. Northern Ireland Grinds to a Freezing Halt Over Public Pay Dispute. *Reuters*. January 18, 2024. URL: https://www.reuters.com/world/uk/northern-ireland-grinds-halt-over-public-pay-dispute-2024-01-18/
41. Ward M., Harari M. Regional and National Economic Indicators, UK House of Commons Library, February 14, 2024. URL: https://commonslibrary.parliament.uk/research-briefings/sn06924/
42. Fair Employment Monitoring Report No. 32. *Northern Ireland Equality Commission.* April 21, 2023. URL: https://www.equalityni.org/ECNI/media/ECNI/News%20and%20Press/Press%20Releases/2023/MonitoringReport32published.pdf
43. Northern Ireland Economic Trade Statistics 2022. *Northern Ireland Statistics and Research Agency.* December 13, 2023. URL: https://www.gov.uk/government/statistics/northern-ireland-economic-trade-statistics-2022
44. McDonald A. Sunak Gives EU Windsor Framework the Hard Sell in Belfast. *Politico.* February 28, 2023. URL: https://www.politico.eu/article/rishi-sunak-eu-windsor-framework-brexit-deal-sell-belfast/

SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT CHALLENGES ON THE ISLAND OF IRELAND IN THE CONTEXT OF CONFLICTING IDENTITIES

Marianna Marusynets
Tivodor Legotsky Research Centre of the F. Rakotsi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education, Koshuta Square, 6, 90200, Beregovo, Ukraine

The article provides a comprehensive analysis of the problem of socio-economic differentiation on the island of Ireland in the context of the existence of conflicting identities and the division of society and the once united state into Northern Ireland and the Republic of Ireland. The year 2021 marks the centenary of the partition of Ireland, which occurred in 1921.This event resulted in the division of the island into Northern Ireland and the Republic of Ireland, leading to a division of society, identities and concepts of governance. It is found that the partition of the island in 1921 had a significant impact on the political and economic life of Northern Ireland, where the ideological split between Irish nationalism and British unionism became a defining factor. These tensions have intensified since Brexit and threaten to shatter the fragile peace established after the Good Friday Agreement in 1998. It is argued that the main socio-economic, cultural and political problems of the Irish border region are related to conflict or economic imbalance and cannot be resolved in isolation from other aspects. Cross-border co-operation between the Republic of Ireland and Northern Ireland covers over 140 areas, including health, energy infrastructure and policing.

It is argued that the idea of shared sovereignty on the island of Ireland, which underpinned the Northern Ireland peace process, was not initially accepted in the UK. The 1998 Good Friday Agreement established a tiered understanding of British power, which was enthusiastically welcomed by Irish nationalists but not

by unionists concerned about the growing influence of the EU. The idea of shared sovereignty was embraced in the context of complex understandings of citizenship and governance. Irish nationalists noted the cross-border focus of peace initiatives and the integration of Northern Ireland and the Republic of Ireland, for them the weakening of the border was an important step. In contrast, Unionists were concerned with maintaining the border and maintaining a link to the British state, which posed a threat to their identity. Irish nationalists appreciated the financial support from the EU, which was aimed at developing community initiatives, supporting vulnerable groups and local entrepreneurship, in contrast to the funds previously channelled from the UK to the security forces.

It has been proven that following the 'Troubles' in Northern Ireland, when Catholics and Protestants clashed, it is relevant to develop communities in the light of the transformation of ethnic and political conflicts. It is important to recognise the uniqueness of each group and to foster common identities and perceptions to ensure unity, which requires internal and external solidarity and the support of international and regional actors. The problems of social differentiation, inequality, unemployment, marginalisation of young people and chronic poverty in Northern Ireland and parts of the Republic of Ireland have arisen in the context of complex colonial relations following the French Revolution, the Northern Ireland conflict, the 2008 global financial and economic crisis, Brexit and the 'COVID–19' pandemic. Northern Ireland has experienced a decline in income levels due to low-skilled jobs, the lack of an effective welfare system and the inability of private credit markets to meet household needs.

Key words: Northern Ireland, Republic of Ireland, UK, EU, marginalisation, socio-economic problems, Catholics, Protestants, nationalists, unionists.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 340–352
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 340–352

УДК 329 (477)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.39

РОЛЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПОСТКОНФЛІКТНИЙ ПЕРІОД: ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ

Павло Молочко
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політології та державного управління
вул. Кафедральна, 2, 58002, м. Чернівці, Україна

У статті досліджено роль політичних партій у постконфліктних суспільствах, що є актуальним в контексті повномасштабної війни в Україні. Акцент зроблено на подвійній природі політичних партій як потенційних чинників стабілізації політичної системи та як джерел можливих ризиків її дестабілізації. Автор аналізує яким чином політичні партії можуть як сприяти консолідації суспільства у постконфліктний період, так і виступати інструментами гібридного впливу. Визначено основні виклики, що постають перед партійною системою: низький рівень довіри з боку суспільства, фрагментація політичного середовища, потенційна участь колишніх військових у партійному процесі, ефект колективної травми та використання воєнної риторики.

Окрема увага приділяється особливостям функціонування політичних партій в умовах воєнного стану та очікуваній трансформації у постконфліктний період. Автором проаналізовано соціологічні дані, які свідчать про тенденції недовіри до партій та суспільні настрої щодо виборчого процесу, що дозволяє оцінити перспективи подальшого розвитку політичних партій. Висвітлено міжнародний досвід постконфліктної розбудови, на прикладі країн Африки та Близького Сходу, з метою виявлення релевантних паралелей і потенційних загроз для України.

Окремо розглянуто концепції консоціаційної демократії як один з можливих інструментів збереження політичної стабільності в умовах глибокої соціальної фрагментації. У статті також зроблено акцент на необхідності оновлення політичних форматів, впровадження прозорих механізмів контролю за діяльністю партій та створення інституційних запобіжників проти антидержавного впливу. Загалом дослідження демонструє важливість переосмислення ролі політичних партій у процесі державного відновлення та формування політичної системи, здатної до ефективного реагування на виклики постконфліктного періоду.

Ключові слова: політичні партії, постконфліктне суспільство, партійна система, політична стабільність, вибори, Україна, політичні інститути.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної війни політична система України зіштовхується з низкою нових викликів та загроз, які насамперед пов'язані з необхідністю забезпечення ефективного функціонування політичних інститутів. Обмеження електоральних процесів в умовах воєнного стану зменшує інтерес з боку суспільства до діяльності політичних партій поза межами парламенту та органів місцевого самоврядування, проте, це не означає, що вони перестають бути активними учасниками політичного процесу. Історія становлення партійної системи та діяльності основних політичних партій України характеризується наявністю значної кількості конфліктогенних факторів, які сприяли розподілу суспільства. Серед таких варто згадати питання євроатлантичної інтеграції, мовне питання тощо.

Боротьба за владу є природою утворення та функціонування політичних партій. З огляду на це, саме інститут політичних партій здатен або збільшувати роль конфлікту

© Молочко П., 2025

у суспільстві, або ж, навпаки, об'єднувати та артикулювати інтереси суспільства, з метою їхнього політичного представництва та недопущення конфліктів. Особливо важливою є роль політичних партій у постконфліктних суспільствах, адже саме політичні партії є тим інститутом, який впливає на формування основних органів влади. Досвід країн, які проходили постконфліктний період, засвідчує, що політичні партії не завжди відіграють позитивну роль і можуть нести загрози для всієї політичної системи. Насамперед це пов'язують з існуючими політичними та інституційними особливостями, а також зі слабкістю самих політичних партій. Саме тому дослідження ролі політичних партій у постконфліктний період є актуальним, а аналіз можливих викликів та загроз сприятиме стабілізації політичної системи та зменшуватиме можливі ризики дестабілізації внутрішньополітичної ситуації.

Метою статті є здійснення аналізу ролі партій у політичній системі постконфліктного періоду. Для досягнення поставленої мети завданнями статті є: визначити рівень підтримки політичних партій в умовах воєнного стану в Україні; визначити потенційні ризики для політичної системи, які можуть походити від діяльності політичних партій у постконфліктний період.

Аналіз останніх наукових досліджень. За останні роки в Україні основна увага дослідників була зосереджена на аналізі організаційно-правової діяльності політичних партій в умовах воєнного стану. Серед авторів, які звертались до цієї проблеми, були В. Теремко, А. Козьміних, В. Чорненький, Ю. Ключковський та інші. Водночас, значно менше досліджень було присвячено дослідженню організації конкурентної діяльності політичних партій. Серед таких досліджень можна виділити працю «Політичні партії в Україні: виклики та післявоєнні перспективи. Дослідження з оцінки ситуації» під авторством Н. Богашевої, О. Бойко, В. Венгера, Б. Дорошенка, Ю. Ключковського та Б. Сімона [1]. Автори дослідження звертають увагу на перспективах повоєнного розвитку політичних партій, особливо в контексті необхідності встановлення контролю щодо дотримання процедур реєстрації політичних партій та необхідності перевірки дотримання вимог законодавства зареєстрованими партіями після завершення воєнного стану.

Важливе значення для розвитку досліджень в галузі партології мають результати традиційної міжнародної конференції «Політичні партії і вибори: українські та світові практики». В контексті нашого дослідження важливим, на нашу думку, є дослідження В. Лебедюка, яке було представлене на конференції 2023 року [2].

Виклад основного матеріалу. Формування політичного порядку денного у постконфліктних суспільствах супроводжується роботою з політичними системами та інститутами з метою підтримки миру та недопущення відновлення конфлікту. Політичні інститути мають велике значення, оскільки вони можуть забезпечити контекст, у якому можуть бути враховані існуючі розбіжності та забезпечуватись управління ними ненасильницьким політичним шляхом. Водночас, існуюча література з питань постконфліктного державотворення не пропонує єдиної думки щодо того, які саме політичні інститути є найбільш придатними для досягнення цієї мети [3, с. 128-129]. У зв'язку з цим важливим є посилення розуміння ролі політичних партій у постконфліктному контексті та того, як політичні партії можуть впливати на конфлікт та повоєнну ситуацію.

Дослідження політичних партій у постконфліктних суспільствах, як правило, відбувається на основі прикладів країн Африки та Близького Сходу. Варто також зауважити, що такі випадки аналізуються на основі конфліктів без участі зовнішньої агресії, як у випадку України. Однак досвід проведених досліджень може бути корисним і для України, адже в сучасних умовах все більшого поширення набувають гібридні атаки, які спрямовані і на

політичну систему також. Саме тому врахування постконфліктного досвіду може бути, звісно з певними обмеженнями, застосоване і для України.

Справді, партії є унікальними серед політичних інститутів тим, що вони здатні надавати політичне вираження потребам, які в іншому випадку могли б бути виражені через насильство, і об'єднувати та артикулювати інтереси громадян як під час мирних переговорів, так і під час перехідних процесів, а також у ширшому сенсі в постконфліктному політичному управлінні та процесах державотворення. Однак на практиці політичні партії часто не відіграють такої позитивної ролі і в деяких контекстах активно підривають мир. Такий провал зумовлений як обмеженнями, що накладаються ширшим політичним та інституційним контекстом, так і внутрішніми слабкостями самих партій.

Постконфліктне суспільство потерпає від колапсу або слабкості інститутів, а пошук шляхів до встановлення тривалого миру вимагає перебудови інститутів, за допомогою яких суспільство управляється і контролюється. Розбудова інститутів відображає його моральний консенсус та спільні інтереси людей, які не є суб'єктами соціальної гармонії без наявності інституційної діяльності, що веде до політичного союзу, заснованого на силі політичних організацій та процедур у суспільстві.

Дослідники постконфліктних суспільств розглядають політичні партії, як один з найважливіших інститутів у процесі державного будівництва [4; 5]. З іншого боку, політичні партії можуть бути використані як агенти зовнішнього впливу для спроб руйнування існуючої політичної системи та продовження гібридної війни у політичній системі країни.

Аналіз діяльності політичних партій за останні декади засвідчує формування кризи довіри до існуючих політичних партій серед населення різних країн, а не лише у тих, які перебувають у активній стадії конфлікту чи в постконфліктному періоді. Свідченням цього може бути зростання підтримки популістських партій у країнах Європейського Союзу, яке супроводжується паралельним зниженням рівня підтримки великих політичних партій. Така зміна електоральних орієнтацій на користь менших політичних партій спричиняє зростання фрагментації та нестабільність партійних систем. Партійні системи опиняються в умовах «ідеального шторму», який на тлі зміни електоральних орієнтирів, а також зменшення рівня довіри до політичних партій, створює передумови до формування нових політичних партій та переформатування партійних систем. Для постконфліктних суспільств така тенденція загрожує тим, що новоутворені політичні партії не визнаватимуть укладених раніше суспільних угод і навіть можуть свідомо провокувати до їхнього перегляду, а отже, до відновлення конфлікту.

Низький рівень довіри до політичних партій характерний і для України. Часто показник довіри до політичних партій розглядається як підтвердження кризи політичних партій. І хоча цей показник не стосується рівня підтримки конкретних політичних партій саме він може виступати інструментом боротьби проти окремих політичних партій. Тенденція до збереження негативного тренду довіри до політичних партій зберігається вже понад десять років. Так, за даними досліджень Центру Разумкова, які проводились у період з липня 2021 р. по березень 2025 р., баланс довіри до політичних партій є одним з найменших, порівняно з іншими суспільно-політичними інститутами, і постійно перебуває у негативному полі (рис. 1).

Показовою щодо довіри до інституту політичних партій в Україні є ситуація, що в умовах повномасштабної війни, за даними соціологічних досліджень, проведених Центром Разумкова, серед основних суспільно-політичних інститутів політичні партії не отримали суттєвої зміни балансу довіри/недовіри. Як видно з таблиці 1, у період з липня-серпня 2021 р. по грудень 2022 р., основні інститути зуміли суттєво покращити рівень довіри до

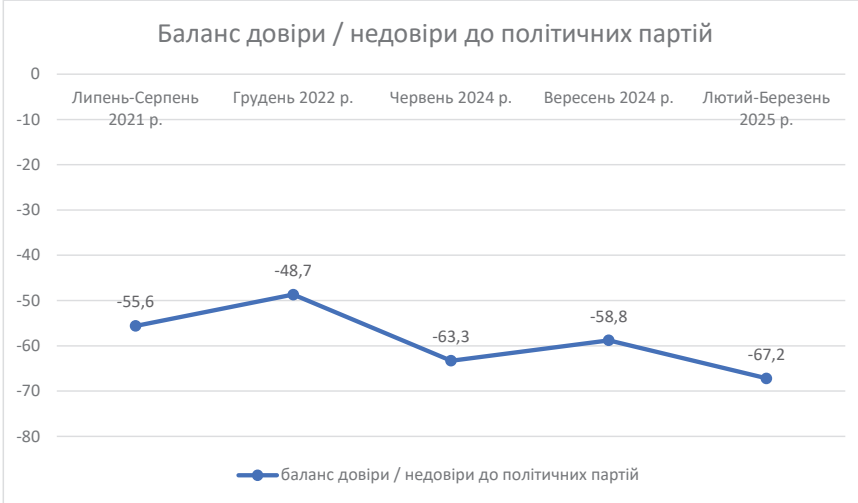

Рис. 1. Баланс довіри / недовіри до політичних партій

Джерело: складено за даними Центру Разумкова:

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-ukrainy

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-gruden-2022r

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r

себе, за винятком політичних партій. Такі показники дали підстави говорити про те, що існуючі політичні партії нездатні забезпечувати інтереси суспільства, а нові політичні партії та лідери утворюватимуться з середовища інститутів, які мають найвищу суспільну підтримку, а саме зі складу представників Збройних сил України, а також волонтерських організацій [12].

Звісно, характерні для діяльності політичних партій України тенденції, які розпочались з початку 2010 рр., не сприяють покращенню рівня довіри до політичних партій, водночас політичні партії поступово переходять або змушені будуть вдаватись до нових організаційних та функціональних ролей. Обмежені можливості для діяльності політичних партій, які охоплюють період карантинних обмежень під час пандемії COVID-19 та повномасштабної війни, практично виключають існуючі політичні партії з політичного процесу. Саме тому партії змушені шукати нові формати взаємодії з суспільством щоб уникати конфронтації, у той час як суспільство формує запит на створення нових політичних партій, які формуватимуться з числа військових та волонтерів. І такий розвиток подій

Таблиця 1

Суспільно-політичний інститут	Липень-Серпень 2021	Грудень 2022	Червень 2024	Вересень 2024	Лютий-Березень 2025
ЗСУ	43,5	87,7	82,3	85,6	88,8
ДСНС	32,7	68,1	63,1	70,7	75,1
Добровольчі загони	20,1	76,6	66,4	67,2	77,0
Волонтерські організації	38,5	76,6	67,3	66,6	65,8
ВРУ	-56,4	-12,5	-56,9	-62,5	58,9
Державний апарат (чиновники)	-60,8	-37,1	-62,8	-63,2	65,9
Політичні партії	-55,6	-48,7	-63,3	-58,8	67,2

Джерело: складено за даними Центру Разумкова:

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/dovira-do-instytutiv-suspilstva-ta-politykiv-elektoralni-oriientatsii-gromadian-ukrainy

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-gruden-2022r

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-vira-v-peremogu-cherven-2024r

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-ta-diialnosti-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-vira-v-peremogu-veresen-2024r

https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r

також може мати потенційні ризики для розвитку політичних партій та партійної системи загалом.

Окрім низького рівня довіри до інституту політичних партій ще однією проблемою для політичної системи України є проведення виборів. У зв'язку з введенням правового режиму воєнного стану політична боротьба в Україні, цілком очевидно, перебуває переважно поза активною фазою. Внаслідок цього політичні партії втрачають зв'язок з виборцями, а самі виборці не надто активно шукають взаємодії з політичними партіями, які братимуть участь у майбутніх виборах. Свідченням цьому можуть бути результати соціологічних опитувань щодо можливості проведення виборів під час воєнного стану або ж одразу після його завершення. Так, за даними центру SOCIS [7], у період з березня 2024 р. по лютий 2025 р. від 55,4 до 63,3% респондентів, відповідаючи на питання про можливість проведення виборів найближчим часом, зазначають, що до закінчення воєнного стану вибори проводити непотрібно (рис. 2).

Дані центру SOCIS корелюють з даними Центру Разумкова, який за результатами опитування у лютому-березні 2025 р., наводить дані, що до ідеї проведення загальнонаціональних виборів (президентських чи парламентських) ще до завершення війни 66,4 % опитаних ставляться негативно, 21,6% опитаних позитивно оцінюють можливість проведення таких виборів і 12,1% опитаних не змогли дати відповіді. Разом з тим, 46,6% опитаних стверджують, що можливе проведення виборів сприятиме роз'єднанню українського суспільства [8].

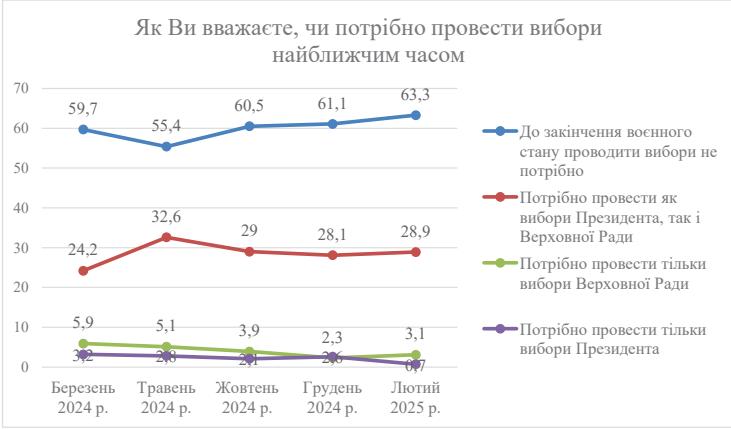

Рис. 2. Результати опитування щодо можливості проведення виборів найближчим часом

Джерело: діаграму складено на основі даних БАРОМЕТР – Лютий, 2025 Центру соціальних та маркетингових досліджень «SOCIS» https://socis.kiev.ua/ua/2025-02/

Дещо відрізняються результати цих опитувань щодо необхідності проведення виборів в разі припинення бойових дій та завершення військового стану. Так, за результатами Барометру за березень 2025 р., 65,3% опитаних відповіли, що потрібно проводити вибори, а 26,3% опитаних відповіли, що вибори потрібно відкласти ще на певний час [9]. Водночас, за результатами опитування Центру Разумкова, ідею проведення виборів одразу після припинення воєнного стану підтримали 39,6% опитаних щодо виборів депутатів Верховної Ради України та 36% – щодо виборів Президента України. Приблизно така ж кількість опитаних підтримує ідею проведення виборів через шість місяців після припинення воєнного стану: 35,2% – для виборів депутатів Верховної Ради України та 35,4% – вибори Президента України. Ідею проведення виборів через один рік після припинення воєнного стану підтримують 13,9% та 15,9% відповідно [8].

Такі результати опитувань, з одного боку, засвідчують інтеграцію суспільства навколо діючої влади в умовах повномасштабної війни, а з іншого – демонструють незацікавленість суспільства у виборах, а отже, і до діяльності політичних партій, які будуть основними учасниками майбутнього виборчого процесу. Можна зробити припущення, що результати рівня довіри до інституту партій та зацікавленість у проведенні виборів в умовах повномасштабної війни корелюють між собою. Водночас, з моменту оголошення виборів політичні партії отримають можливість активніше взаємодіяти із суспільством та впливати на політичні процеси. Саме тому політичні партії матимуть визначальне значення для функціонування політичної системи України у постконфліктний (післявоєнний) період.

А. Рідда, аналізуючи роль політичних партій у постконфліктних суспільствах, доходить висновку, що партії можуть відігравати важливу роль у: формуванні нової конституції постконфліктного періоду; розбудові державних інститутів; сприянні забезпеченню верховенства права; досягненні національної інтеграції; сприянні демократизації та розвитку політичної участі; врегулюванні конфліктів у суспільстві. Успіх політичних партій у досягненні цих завдань сприятиме політичному розвитку суспільства і, як наслідок, зміцненню державотворчих процесів [10, с. 7].

Прийняття нової конституції у постконфліктних суспільствах розглядається в контексті встановлення меж нових владних повноважень з метою недопущення конфліктів та хаосу у суспільстві. Тому конституція має стати результатом консультацій та співпраці між різноманітними політичними групами та активними представниками суспільства. Конституція має бути соціально-політичним контрактом між різними групами з метою виходу зі стадії конфлікту та неповернення до нього у майбутньому. Саме тому прийняття конституції має закладати основу для започаткування конструктивного суспільного діалогу [10, с. 9]. Конституція повинна акцентувати на широкому та всеосяжному представництві всіх представників суспільних груп або учасників конфлікту та зростанні політичної рівності, соціальної справедливості, прав людини та демократії, що сприятиме шансу країни на довготривалий мир. Формування постконфліктної конституції є більш важливим ніж формування уряду та врегулювання відносин між урядом та громадянами, адже конституція стає важливим інструментом для кризового управління, примирення між групами та запобігання подальшому погіршенню [10, с. 9].

На нашу думку, ідея з прийняттям нової конституції з метою залучення учасників конфлікту до політичного процесу є релевантною в умовах, коли конфлікт має внутрішньодержавний характер. Проте у випадку України, яка зазнає зовнішньої агресії, оновлення існуючої конституції виглядає менш перспективним у контексті постконфліктного розвитку. З огляду на це, якщо конституційні межі діяльності політичних інститутів та представництва суспільних груп не викликають внутрішньодержавних протиріч, варто розглянути інші шляхи недопущення внутрішньополітичної кризи, яка може сприяти послабленню політичної системи постконфліктного періоду. Варто також враховувати і те, що у постконфліктний період загрози можуть виникати не лише для політичних партій, але й від самих політичних партій, які матимуть суттєвий вплив на всю політичну систему.

Британський дослідник С. Вольф, досліджуючи роль політичних інститутів у постконфліктних процесах державотворення, звертається до ідеї консоціаційної демократії, обґрунтованої А.Лейпхартом та розвинутої Дж. МакГаррі та Б. О'Лірі [11, с. 1781].

А. Лейпхарт почав досліджувати демократичні консоціаційні системи наприкінці 1960 рр., аналізуючи політичні системи скандинавських країн, а також Нідерландів і Бельгії. Згодом він продовжив вивчати політичну стабільність у соціально фрагментованих суспільствах. А. Лейпхарта найбільше цікавило, чому, попри фрагментованість, такі суспільства зберігають стабільний політичний процес. У ході своїх досліджень він визначив поведінку політичних еліт як головну, проте не єдину, причину стабільності. Крім того, А. Лейпхарт виокремив чотири риси, спільні для консоціаційних систем: уряд великої коаліції (який об'єднує партії з різних сегментів суспільства), сегментарну автономію (у галузі культури), пропорційність (у виборчій системі та зайнятості в державному секторі) і право вето для меншин. У подальших роботах він також запропонував суттєве уточнення до свого початкового підходу, описуючи розподіл влади та автономію (тобто уряд великої коаліції та сегментарну автономію) як основні характеристики, тоді як пропорційність і право вето для меншин були віднесені до «вторинних характеристик». Тим не менш, щодо вимоги великої коаліції А. Лейпхарт зберігає свою початкову позицію, що така форма розподілу виконавчої влади означає «участь представників усіх значущих груп у процесі прийняття політичних рішень» [11, с.1782].

Дж. МакГаррі та Б. О'Лірі пропонують як удосконалення, так і розвиток традиційної консоціаційної теорії. У контексті постконфліктного розвитку автори рекомендують запровадити преференційні пропорційні виборчі системи, метою яких має бути запобігання поширенню мікропартій. Вони також стверджують, що вимога А. Лейпхарта щодо великої

коаліції є перебільшеною, адже для демократичної консоціації має значення змістовний розподіл виконавчої влади між спільнотами, де кожен значущий сегмент представлений в уряді принаймні на рівні плюральності в межах свого сегменту. Автори також детально розглядають доцільність послідовних правил пропорційності при розподілі міністерських посад, аби уникнути затяжних переговорів між партіями та підвищити стимули залишатися в коаліціях [11, с.1783].

Отже, в межах ідеї консоціаційної демократії політичні партії є важливим інститутом для утворення коаліційних урядів, проте дослідники пропонують утримуватись від надмірного збільшення учасників коаліцій за рахунок дрібних партій. Можна припустити, що саме дрібні партії можуть штучно створюватись з метою отримання можливості впливати на прийняття політичних рішень. Саме тому дослідники пропонують запровадження виборчих систем, які зменшуватимуть шанси на успіх для дрібних партій, а також пропонують переглянути принципи утворення коаліційних урядів, які повинні представляти всі групи суспільства, але на рівні значущих груп.

Однією з найважливіших перешкод у постконфліктних суспільствах, яка заважає процесу розбудови інститутів, застосуванню демократії та належному врядуванню, є наявність озброєних груп, які остаточно не переконані у мирному процесі внаслідок політичних розбіжностей та гострої конкуренції між ними. Відповідно, ворогуючі групи, навіть якщо вони не є політичними партіями, можуть інтегруватися в політичний процес і з часом утворити політичну партію за допомогою міжнародних та місцевих акторів [10, с.13].

Такий сценарій може бути найбільш ймовірним та загрозливим для політичної системи. Навіть якщо припустити, що це будуть не озброєнні групи, адже це може врегулювати держава на законодавчому та інституційному рівнях, то утворення груп, які будуть зосереджені на ревізії результатів мирного врегулювання, може бути однією з технологій гібридних атак. Іншими словами, політичні партії можуть свідомо створюватись і підтримуватись зовнішніми акторами з метою інкорпорації у політичну систему України. До того ж такі партії можуть мати свою організаційну структуру, але не бути оформлені відповідно до чинного законодавства.

Автори дослідження «Політичні партії в Україні: виклики та післявоєнні перспективи», аналізуючи можливість відновлення роботи політичних партій у післявоєнний час, приходять до думки, що важливим аспектом у діяльності політичних партій має стати недопущення до керівництва партіями осіб, які мають обґрунтовані підозри у колаборайній чи іншій діяльності проти національної безпеки. З огляду на це вони пропонують за наявності суспільної потреби законодавчо заборонити громадянам, засудженим за певні особливо небезпечні злочини (чи, можливо, яким офіційно повідомлено про підозру у вчиненні таких злочинів), входити до складу керівних органів політичної партії. Така заборона мала б стосуватися тих, хто заплямував себе співпрацею з окупаційним режимом, вчиненням державної зради, шпигунством на користь держави-агресора чи був причетний до іншого злочину проти національної безпеки України [1, с. 35-36]. Проте, як свідчить досвід постконфліктної державної розбудови, для утворення таких політичних партій не завжди потрібні лідери, які мають політичне минуле, а у випадку, якщо потрібен буде лідер з політичним минулим, то він може діяти навіть всупереч законодавству без належної реєстрації політичної партії. Звісно, в умовах усталеного політичного процесу держава матиме дієві та швидкі інструменти призупинення діяльності таких партій. Проте в умовах постконфліктного періоду, коли суспільство може легше реагувати на провокаційну діяльність та виражати певну підтримку таким ідеям, як державі, так і політичним партіям, що орієнтовані на стабілізацію політичної системи, буде складніше давати адекватну та швидку відповідь.

Отже, можна сказати, що політичні партії відіграють помітну роль у постконфліктній фазі щодо можливості досягнення національної інтеграції, оскільки постконфліктні суспільства зазвичай мають більше однієї партії, яка формується на основі субсидіарної ідентичності або стає такою після конфлікту. Ці партії або домовляються про загальні національні рамки, які зберігають єдність через різноманітність, як це сталося в Південній Африці, або ці партії тримають суспільство роздробленим, наполягаючи на дотриманні субсидіарних ідентичностей і віддаючи їм перевагу перед національною, як це сталося в Іраку після 2003 р. [10, с. 18].

Нідерландський інститут за багатопартійну демократію (NIMD), досліджуючи особливості діяльності політичних партій у суспільствах після військових конфліктів, насамперед у країнах Африки, наводить низку ризиків, які можуть виникати у діяльності політичних партій [12]. І хоча дослідники досліджують інший регіон, проте їхні застереження можуть бути враховані для прогнозування діяльності політичних партій в Україні у післявоєнний період.

Представники інституту у своїх матеріалах про роботу з політичними партіями в умовах нестабільності та конфліктного впливу зазначають, що одним із ризиків у таких суспільствах стає *вплив неформальних інститутів на відносини між громадянами та державою* [12]. Вони зазначають, що під час конфліктів громадяни акцентуються на самоорганізації, ніж на очікуванні підтримки від держави. Громадяни можуть також вдаватись до пошуку альтернативних організацій для вирішення своїх потреб. В окремих випадках, культурні або релігійні мережі можуть відігравати визначальну роль у забезпеченні безпеки та створенні умов для виживання. В інших – військові групи можуть створювати паралельні урядові структури, які залишаються релевантними навіть після завершення війни. Такі неформальні мережі часто накладаються на державні інститути, створюючи умови для додаткового ускладнення урядових процесів. Як наслідок, відносини між громадянами та державою є слабкими, або в окремих випадках відсутні взагалі, а фокусування на своїх власних групах або ідентичностях стає сутністю виживання.

Зазначені процеси можуть знайти своє вираження і в політичній системі України. Як вже зазначалося, у воєнний період довіра до військових структур та волонтерських організацій суттєво переважає над довірою до політичних партій. Саме тому дослідники та експерти говорять про те, що нові політичні партії будуть формуватися саме з їхніх представників. І хоча законодавство України прямо забороняє участь військових у діяльності політичних партій, проте воно не обмежує і не може обмежити участь колишніх військових у політичній діяльності.

З високою ймовірністю можна припустити, що політичні партії, які будуть створюватись колишніми військовими, за організаційну модель братимуть військову структуру внутрішньопартійної організації, а це може входити у конфлікт з принципами внутрішньопартійної демократії. З іншого боку, досвід діяльності політичних партій України показує, що процеси внутрішньополітичної демократії не є вирішальними для партійного розвитку. Створення політичних партій, які у своїй назві містили прізвища керівників партій, одразу фіксувало обмежені процеси внутрішньопартійної боротьби за партійне лідерство.

Наступною проблемою, яка може виникати у післявоєнний час є *ефект травми* [12]. Цей ефект проявляється у тому, що тоді як міжнародна підтримка зосереджена на впровадженні реформ, політичні партії зосереджують свою увагу на травматичному минулому та триваючих наслідках. Для них наслідки минулого та його ефекти є домінуючими та важливими соціально-політичними та психологічними потребами. Широко розповсюджена присутність колективної травми може мати широкий спектр визначальних стримуючих

впливів для демократизації та державної розбудови, включаючи важливі мирні процеси. Іншими словами, політичні партії можуть зіштовхнутись із тим, що основною проблемою їхніх дискусій стане обговорення минулих рішень та те, як могла б змінитись ситуація, якби було прийняте інше рішення чи дія. Але за такого сценарію партії втратять можливість пропонувати нові шляхи розвитку суспільства, а отже, матимуть ще меншу суспільну підтримку.

Наступним ризиком у діяльності політичних партій може стати *використання воєнної риторики* [12]. У нестабільних і постраждалих від конфлікту суспільствах політичні та громадські актори часто недовіряють одне одному. Риторика, пов'язана з війною, зазвичай використовується, коли ставки стають високими, підживлюючи поляризацію. Оскільки насильство часто залишається яскравим у свідомості людей, спогадами про війну чи насильство маніпулюють, щоб маргіналізувати чи залякати людей або групи, чи виправдати позицію та політику. У післявоєнному контексті війна часто триває іншими способами та за допомогою інших засобів, насамперед через вплив на політичну систему загалом. У цьому контексті зазначений ризик подібний до наведеного прикладу про продовження впливу на внутрішньополітичну ситуацію через політичні партії як прояв гібридної атаки на політичну систему та державу загалом.

Наступна проблема, яку виділяють представники Нідерландського інституту за багатопартійну демократію (NIMD), є *наявність або взаємодія у політиці з (колишніми) військовими групами* [12]. У нестабільних і постраждалих від війни умовах соціальна історія військового конфлікту часто розширюється та зберігається завдяки присутності колишніх військових або збройних груп, які входять у політичне середовище як нові політичні партії. Крім того, партії часто зберігають засоби, щоб мати можливість за потреби взятися за зброю через окремі озброєнні утворення, молодіжні крила або таємні тіньові структури. Такі політичні партії залишаються внутрішньо організованими, так само як військові організації, з надзвичайно ієрархічними структурами командування та контролю, з невеликим простором для внутрішніх демократичних дебатів і прийняття рішень. Високопоставлені колишні військові зазвичай зберігають ключові керівні посади та користуються значною політичною легітимністю, що випливає з їхніх попередніх ролей та досягнень. Варто зазначити, що ця проблема характерна для тих країн, де відбуваються внутрішні конфлікти за участі військових формувань, які є як урядовими, так й антиурядовими. Тому цей ефект не матиме безпосереднього прояву в Україні. Проте, згідно із зазначеним представниками інституту ефектом, можна зробити власний висновок про те, що наявність у партійній системі політичної партії, яка сформована з числа колишніх військових, підтримуватиме історію конфлікту. З одного боку, таке підтримання соціальної пам'яті може сприяти консолідації суспільства навколо безпекових питань, з іншого боку, сприятиме виникненню конкуруючих політичних сил, які використовуватимуться з метою дестабілізації ситуації та створення гібридних або безпосередніх атак на політичну систему загалом.

Остання проблема, яку виділяють представники Нідерландського інституту за багатопартійну демократію (NIMD), є *виклики для правлячої партії* [12]. Партії, які отримують владу після завершення військових конфліктів, чи то представники з числа колишніх військових, які нещодавно отримали доступ до державної влади, чи їхні політичні опоненти, які вже давно перебувають у владі, зіштовхуються із непереборними політичними та суспільними викликами, з якими їм важко впоратися при отриманні влади. Початкова ейфорія з приводу політичної перемоги може швидко перетворитися на розчарування через неефективне проведення політики, що ще більше посилюється зростаючою критикою з боку громадянського суспільства та міжнародних партнерів щодо відсутності прогресу.

Як показує досвід, члени правлячих партій в таких умовах намагаються підтримувати зовнішню демонстрацію успіху та впевненості, водночас сильно відчувають власні недоліки, не маючи можливості або впевненості, щоб звернутися по допомогу [12]. На нашу думку, така ситуація може сприяти подальшому послабленню ролі інституту політичних партій у суспільстві. Для подолання зазначених негативних наслідків партії змушені будуть вдаватись до коаліційних стратегій з метою максимальної інтеграції представників різних суспільних груп.

Висновки. У постконфліктних суспільствах зростає роль політичних партій у мобілізації мас і підштовхуванні їх до політичної участі, тим паче, що кожна партія намагається отримати найбільшу кількість привілеїв за рахунок громадської підтримки своїх програм і політики. Водночас, як видно з результатів соціологічних опитувань, в умовах консолідації українського суспільства навколо основних політичних інститутів під час повномасштабної російської агресії політичні партії стали єдиним винятком і рівень довіри до них не продемонстрував позитивної динаміки. Поряд з цим цілком обґрунтоване призупинення виборчого процесу, а також консолідація суспільства навколо питання щодо недоцільності проведення виборів будь-якого рівня під час воєнного стану, обмежують можливості та перспективи існуючих політичних партій. Внаслідок цього політичні партії перебувають на етапі, коли виборці відчувають слабкість сформованих впродовж останніх десятиліть моделей політичних партій. Саме тому виборці схильні надавати перевагу новим інституційним утворенням з числа військових, волонтерів та громадських активістів. Така зміна орієнтирів не є підставою стверджувати, що політичні партії остаточно вичерпали свої інституційні можливості, швидше за все треба говорити про те, що політичні партії знаходяться на етапі чергового переформатування, як світоглядного, так й організаційного принципу своєї діяльності.

З іншого боку, в умовах постконфліктного періоду політичні партії мають бути основним інструментом інтеграції суспільства засобом залучення до політичного процесу представників усіх верств суспільства. У поєднанні з тим, що політичні партії в Україні перебувають на етапі переформатування, намагаючись віднайти нові способи комунікації та розширення підтримки, саме політичні партії можуть бути як інструментом інтеграції суспільства, так й механізмом дестабілізації політичної системи. З огляду на це продовження досліджень політичних партій у постконфліктний період мають важливе значення та повинні сприяти тому, щоб унеможливити використання політичних партій як технологічного інструменту впливу та дестабілізації політичного процесу.

Список використаної літератури

1. Політичні партії в Україні: виклики та післявоєнні перспективи. Дослідження з оцінки ситуації / Н.Богашева та ін. Рада Європи, 2023. 41 с.
2. Лебедюк В. Партійна політика в Україні в умовах воєнного стану. *Політичні партії і вибори: українські та світові практики*: зб. статей і тез. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2024. № 8. С. 141–154.
3. Wolff S. Review: Building Democratic States after Conflict: Institutional Design Revisited. *International Studies Review*. 2010. Vol. 12, No. 1. P. 128-141. URL: https://www.jstor.org/stable/40730716 (дата звернення: 14.03.2025).
4. Reilly B. Political Parties and Post-Conflict Peacebuilding. *Civil Wars*. 2013. Vol. 15, Issue sup. 1. P. 88–104. URL: https://doi.org/10.1080/13698249.2013.850883 (дата звернення: 10.03.2025).
5. Cama G., Coticchia F. Political parties matter: a research agenda on interactions among elites in post-conflict democracies. *Contemporary Politics.* 2019. Vol. 25, Issue 4. P. 373-392. URL: https://doi.org/10.1080/13569775.2018.1552236 (дата звернення: 10.03.2025).

6. Романюк Р. Вибори без політики. Кого підтримують українці після року великої війни. *Українська правда*. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2023/03/16/7393630/ (дата звернення: 10.02.2025).
7. Загальна ситуація в Україні. БАРОМЕТР – Лютий, 2025. *Центр соціальних та маркетингових досліджень «SOCIS»*. URL: https://socis.kiev.ua/ua/2025-02/ (дата звернення: 28.03.2025).
8. Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до виборів під час війни, віра в перемогу (лютий–березень 2025р.). *Разумков центр.* URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-vyboriv-pid-chas-viiny-vira-v-peremogu-liutyiberezen-2025r (дата звернення: 29.03.2025).
9. Загальна ситуація в Україні. БАРОМЕТР – Березень, 2025. *Центр соціальних та маркетингових досліджень «SOCIS»*. URL: https://socis.kiev.ua/ua/2025-03/ (дата звернення: 30.03.2025).
10. Ridaah A. The Role of Political Parties in Post-Conflict Peacebuilding: The Challenges and Opportunities. *Middle East Research Journal*. 2024. Vol. 97. P.5-30.
11. Wolff S. Post-Conflict State Building: the debate on institutional choice. *Third World Quarterly*. 2011. Vol. 32. Issue 10. P. 1777-1802. URL: https://doi.org/10.1080/01436597.2011.610574 (дата звернення: 17.02.2025).
12. Working with Political Parties in Fragile and Conflict-Affected Settings. *Netherlands Institute for Multiparty Democracy.* URL: https://nimd.org/publication/working-with-political-parties-in-fragile-and-conflict-affected-settings-2/.

THE ROLE OF POLITICAL PARTIES IN THE POST-CONFLICT PERIOD: CHALLENGES AND THREATS

Pavlo Molochko
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of Political Science and Public Administration
Kafedralna Str., 2, 58002, Chernivtsi, Ukraine

The article considers political parties' role in societies emerging from armed conflict, with Ukraine as a central case. As the war reshapes political expectations and public trust, parties face the dual burden of addressing national recovery while navigating their institutional limitations. While political parties can offer frameworks for democratic participation and national dialogue, they are just as capable of deepening divisions, amplifying polarization, or becoming vehicles for external influence.

According to recent sociological data, the study reflects on declining trust in political institutions and the growing appeal of informal actors, particularly military and volunteer groups. These dynamics suggest a shift in political legitimacy and raise questions about how future parties might evolve, who will lead them, and whether they can gain broad societal support. International experiences, especially from post-conflict states in Africa and the Middle East, are used as reference points – not as direct models but as cautionary lessons.

The paper also revisits the idea of consociational democracy, exploring whether it can offer a framework for managing deep social fragmentation without freezing political competition. Ultimately, the study calls for a more thoughtful approach to party development in Ukraine's postwar period – one that recognizes the risks ahead but still sees political parties as essential to rebuilding public life and restoring democratic governance.

Particular attention in the article is devoted to the main risks that may arise in the activities of political parties during the post-conflict period. Based on the analysis conducted by NIMD, the author identifies the key threats and risks affecting political party operations. Considering these risks, the author assesses their potential impact on Ukraine's party and political systems.

Key words: political parties, post-conflict society, party system, political stability, elections, Ukraine, political institutions.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 353–359
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 353–359

УДК 321
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.40

КОГНІТИВНА СТІЙКІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ОБОРОННОГО ПОТЕНЦІАЛУ: ПРОБЛЕМА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВРАЗЛИВОСТІ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Людмила Новоскольцева, Олена Меженська, Антон Бадер
ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,
навчально-науковий інститут соціальних і гуманітарних наук,
кафедра політології і міжнародних відносин,
вул. Івана Банка, 3, 36000, м. Полтава, Україна

У статті досліджується когнітивна стійкість як чинник оборонного потенціалу держави в умовах сучасної гібридної війни. Основну увагу приділено аналізу феномену інформаційної вразливості Збройних Сил України, що виявляється як у внутрішньоособистісному, так і в інституційному вимірі. З огляду на зростання ролі немілітарних інструментів впливу у конфліктах нового покоління, одним з елементів обороноздатності стає не лише технічна оснащеність армії, а й ментальна готовність до протистояння інформаційно-психологічним викликам. У зв'язку з цим розкрито сутність когнітивної стійкості як здатності особи, групи або інституції зберігати раціональне мислення, емоційну рівновагу та функціональну автономність у ситуаціях інтенсивного впливу дезінформації, маніпуляцій і пропагандистських атак.

У статті охарактеризовано базові складові когнітивної стійкості: критичне мислення, інформаційну грамотність, рефлексивність, психоемоційну стабільність, адаптивність, інституційну довіру та комунікативну компетентність. Продемонстровано, що ці елементи є не ізольованими властивостями, а утворюють взаємопов'язану систему, яка забезпечує як індивідуальний когнітивний імунітет, так і колективну здатність до протидії ворожим впливам.

Проаналізовано форми і механізми інформаційної вразливості ЗСУ. Мова йде про деморалізацію через фейки, інфільтрацію деструктивних наративів, репутаційні атаки в публічному просторі та поширення панічних меседжів, що ведуть до розмивання морального духу, втрати стратегічної суб'єктності та зниження мобілізаційної спроможності армії. Наголошено на тому, що ці інформаційні вектори є взаємопов'язаними і формують спіралеподібну траєкторію когнітивної дестабілізації як в межах військового середовища, так і в цивільному.

Зроблено висновок, що когнітивна стійкість є не лише показником внутрішньої готовності до новітніх форм збройного конфлікту, а й структурним елементом оборонного потенціалу держави. Її посилення передбачає поєднання міждисциплінарних підходів – політичної науки, психології, інформаційної безпеки та стратегічного аналізу. Таким чином, пропоноване дослідження відкриває перспективу для формування нової парадигми безпеки, в якій оборона розглядається не лише як система зброї, а як система мислення – інституційно організованого, морально легітимного та інформаційно захищеного.

Ключові слова: оборонний потенціал, національна безпека, складові оборонного потенціалу, когнітивна стійкість, Збройні Сили, інформаційна вразливість, російсько-українська війна, стратегічна комунікація, критичне мислення.

У сучасних умовах гібридної війни, що ведеться проти України, особливого значення набуває не лише фізична міць держави, але й її спроможність до когнітивного опору – здатність населення, військових структур та політичного керівництва зберігати функціональність, критичне мислення й інформаційну стійкість перед обличчям маніпуляцій, дезінформації та пропагандистських атак. Збройні Сили України (ЗСУ), як ключовий

© Новоскольцева Л., Меженська О., Бадер А., 2025

інститут забезпечення оборонного потенціалу, є об'єктом інтенсивного інформаційного впливу, що підриває їхню внутрішню цілісність, моральний дух, довіру з боку суспільства та стратегічну спроможність. У зв'язку з цим проблема когнітивної стійкості ЗСУ постає не лише як елемент внутрішньої військової культури, а як структурна складова національної безпеки та оборонного потенціалу держави в цілому.

Когнітивна стійкість у контексті оборони визначається як здатність особи, групи або інституції зберігати раціональну здатність до оцінювання інформації, прийняття рішень і протистояння маніпулятивному впливу. У сучасній науці вона розглядається як інтегративний компонент інформаційної, психологічної та стратегічної безпеки. Вона включає навички критичного мислення, інформаційну грамотність, цифрову вільність, емпатичну обізнаність, здатність до рефлексії та інституційну довіру до джерел прийнятих рішень [1].

У воєнній доктрині країн НАТО когнітивна стійкість трактується як один із п'яти вимірів загальної резильєнтності поряд із фізичною, інфраструктурною, економічною та соціальною стійкістю. Для України, яка зазнає безпрецедентного впливу інформаційних атак з боку Російської Федерації, розвиток когнітивного компонента оборони має не лише захисний, але й стратегічно превентивний характер. «У когнітивній війні людська свідомість стає полем бою. Мета полягає в зміненні не лише того, що думає людина, а й того, як вона думає і діє. При успішному проведенні вона формує і впливає на індивідуальні і групові думки і поведінку на користь тактичних або стратегічних завдань агресора. У своїй крайній формі вона потенційно спроможна спричинити розбрат і розколоти ціле суспільство так, що воно втрачає колективну волю до спротиву намірам агресора. Це надає можливість супротивнику підкорити суспільство не вдаючись до відвертої сили чи примусу» [2].

Тобто, когнітивна стійкість – це здатність особистості, соціальних груп або інституцій зберігати раціональність мислення, психологічну рівновагу та функціональну спроможність у ситуаціях інтенсивного інформаційного, психологічного або соціального впливу. Вона є ключовим чинником забезпечення безпеки в умовах гібридних, інформаційних та когнітивних війн, оскільки визначає рівень сприйнятливості до дезінформації, здатність до критичної оцінки подій та ефективного ухвалення рішень.

Когнітивна стійкість у системі національної безпеки є багаторівневою характеристикою, що поєднує індивідуальні, групові та інституційні здатності до збереження раціональності мислення, психологічної рівноваги та інформаційної автономії. Її структуру утворює низка взаємопов'язаних характеристик, кожна з яких логічно випливає з попередньої, формуючи цілісну систему опору когнітивним загрозам.

Першою й базовою характеристикою когнітивної стійкості є критичне мислення як здатність до аналізу, перевірки достовірності інформації та рефлексивного осмислення змісту повідомлень. Саме ця здатність формує первинну когнітивну автономію особистості – основу, без якої неможлива стійкість до інформаційних атак. Осмислення намірів комунікатора, виявлення логічних помилок, порівняння альтернативних джерел, що є проявами критичного мислення, яке дозволяє зберігати ментальну свободу у динамічному інформаційному середовищі. «…сформоване критичне мислення особистості, яке дозволяє на основі поєднання логічних, рефлексивних та творчих навичок у процесі самостійного пізнання дійсності робити аргументовані оцінки і висновки, приймати зважені рішення, продукувати нові ідеї в умовах інформаційної невизначеності й суперечливості уникати психологічних маніпуляцій» [3].

Критичне мислення набуває реальної ефективності лише за умови достатнього рівня інформаційної грамотності, тобто наявності технічних і методологічних знань для

роботи з інформацією. «Відповідно до визначенням ЮНЕСКО 2013 р., інформаційна грамотність фокусується на процесі споживання людиною інформації та набуття нею стану поінформованості, означає здатність користувача визначити і формулювати власні інформаційні потреби, знаходити доступ до інформації, володіти навичками критичної оцінки інформації, використовувати ІКТ для обробки інформації, етично ставитися до інформації» [4].

Отже, здатність розпізнавати маніпулятивні прийоми, користуватися фактчекінговими інструментами, відрізняти інформування від пропаганди чи психологічного тиску є не просто супутніми навичками, а практичним втіленням критичного мислення в реальному середовищі цифрової взаємодії. Відповідно, грамотність – це інструментальна площина когнітивної стійкості, яка забезпечує її практичну реалізацію.

Наступною сутнісною характеристикою, що логічно виникає з поєднання мислення та грамотності, є рефлексивність як здатність аналізувати не лише зовнішній зміст інформації, але й власні способи її обробки. «У процесі рефлексії людина постійно стикається з переоцінкою своїх почуттів, емоцій, цінностей. Цей процес може бути як позитивно, так і негативно «забарвленим», залежно від чого в особистості може формуватися відповідно різне ставлення до себе, навколишніх, середовища. При цьому, важливим є формування такого ставлення особистості до себе, яке б сприяло її життєдіяльності та задоволенню потреб, ефективній комунікації та розвитку. Особливо формування адекватного та конструктивного самоставлення важливе в юнацькому віці, який відзначається початком поступової стабілізації емоційної сфери особистості, формуванням більш адекватних, порівняно з підлітковим віком, уявлень про себе» [5].

Самосвідомість у процесі мислення дозволяє виявляти когнітивні упередження, схильність до емоційного реагування або спрощення складних реальностей. Рефлексивність є необхідною умовою вдосконалення як критичного мислення, так і інформаційної грамотності, адже без внутрішнього моніторингу мислення людина залишається вразливою до прихованих впливів.

Рефлексивність нерозривно пов'язана з психоемоційною стабільністю, оскільки здатність до осмислення власних реакцій передбачає контроль над емоційною сферою. «…емоційна стійкість особистості формується в процесі адаптації до складних обставин життєдіяльності; захисний потенціал емоційної стійкості проявляється у збереженні продуктивної діяльності за умови впливу різних стрес-факторів; здатність особистості до гнучкого та адекватного пристосування у складних життєвих ситуаціях забезпечується адаптаційними можливостями емоційної стійкості» [6].

У стані афекту, страху, тривоги чи інформаційної перевантаженості навіть найвищий рівень мислення може втратити ефективність. Психоемоційна стійкість дозволяє зберігати здатність до мислення у стресових умовах, утримувати об'єктивність суджень і уникати ірраціональних рішень, що робить її ключовим елементом у збройному чи гібридному конфлікті.

У свою чергу, стабільна психіка відкриває можливість до адаптивності – здатності швидко змінювати мисленнєві стратегії відповідно до змін інформаційного середовища. У війні нового типу, де інформація змінюється щохвилини, критично важливо не просто зберігати старі реакції, а вміти оперативно переглядати попередні переконання, приймати нову інформацію, будувати інноваційні способи реагування. Адаптивне мислення як антипод когнітивної інерції, що є типовою мішенню інформаційних атак, передбачає «…рефлексивність, гнучкість, мисленнєвий самоконтроль, що свідчить про усвідомленість, рефлексивність, здатність перемикатися від неадаптивних думок,

усвідомлювати їх, дистанціюватись від стресових образів, які роблять патогенний вплив на особистість» [7].

Адаптивне мислення та емоційна стабільність окремої особи мають свої межі без підтримки колективного середовища. Тому важливою характеристикою когнітивної стійкості є рівень колективної ідентичності («…усвідомлення спільноти як цілісності, є насправді її «якістю», «формою колективної солідарності», які характеризують суб'єктність разом з такими якостями, як залежність, зв'язок, здатність проявляти різні форми спільної активності» [8]) та інституційної довіри (…чим вище інституціональна довіра, тим стійкіше суспільна система…; … висока інституційна довіра сприяє соціально-політичній активності і позитивному відношенню до політиків, що діють, і соціальних організацій. Низька інституційна довіра стає причиною формальної комунікації, представляє загрозу безпеці держави і суспільства в цілому… [9]). Армія, як приклад, функціонує не лише завдяки індивідуальним компетенціям, а й завдяки відчуттю єдності, спільної мети, впевненості у надійності командування. Довіра до інституцій і відчуття належності до морально легітимної структури формують соціальний фундамент, на якому базується індивідуальна когнітивна спроможність.

Зрештою, стійкість не може бути замкненою – вона має проявлятися в ефективній комунікації з іншими. Комунікативна компетентність – це здатність не лише сприймати, а й передавати інформацію у спосіб, який мінімізує ризики викривлення, маніпуляції чи непорозуміння. Для ЗСУ, як і для будь-якої інституції, це особливо важливо в умовах інформаційної війни, де одна помилка у слові чи символі може бути використана противником як зброя.

Отже, когнітивна стійкість – це не абстрактна якість, а складна система, що формується як послідовність взаємопов'язаних характеристик: від критичного мислення до комунікативної компетентності, від внутрішньої рефлексії до соціальної інтегрованості. Логічна зв'язок між цими елементами забезпечує не лише індивідуальний когнітивний імунітет, а й колективну здатність до опору в умовах інформаційної та гібридної війни.

У цьому контексті, саме рівень когнітивної стійкості військових інституцій, зокрема Збройних Сил України, стає ключовим чинником, що визначає їхню спроможність протистояти деструктивним інформаційним впливам. Відсутність або недостатність такої стійкості відкриває широке поле для інформаційних атак, які не лише підривають моральну готовність особового складу, а й чинять руйнівний вплив на стратегічну цілісність усього оборонного комплексу, тобто спостерігається інформаційна вразливість як «…схильність до більш інтенсивного переживання негативних емоцій, стресових ситуацій, внутрішньої тривоги або емоційної напруги…, …взаємодія індивіда з оточенням…, яка може як підсилювати чутливість до стресу, так і сприяти розвитку особистості через глибше усвідомлення себе та своїх емоцій…» [10].

Інформаційна вразливість ЗСУ є складним багатовекторним феноменом, що охоплює як індивідуальний, так і інституційний рівні. Вона виявляється у кількох взаємопов'язаних формах, які посилюють одна одну та формують цілісну систему когнітивної дестабілізації оборонного інституту держави.

Насамперед, варто виокремити психологічне деморалізування як одну з найнебезпечніших форм деструктивного впливу. Йдеться про масоване поширення фейкових повідомлень про значні втрати серед українських військових, зраду командирів, відступи, провали операцій, що формує у свідомості військовослужбовців і громадян відчуття безвиході, хаосу й недовіри до власного командування. Такий вплив руйнує морально-психологічну єдність та бойовий дух армії.

Однак деморалізація не відбувається у вакуумі, вона посилюється через інфільтрацію деструктивних наративів, які поширюють сумніви щодо легітимності самої української державності. Зокрема, мова йде про інформаційні конструкції на кшталт «зовнішнього управління», «відсутності суверенітету», або «зрадників серед військових». Такі меседжі не лише атакують політичну легітимність командування, але й спричиняють ерозію внутрішньої ідентичності армії як національної інституції, підриваючи віру у власну історичну місію та правомірність оборони.

Наступним логічним кроком у цій ланці впливів є атака на репутацію ЗСУ в публічному просторі. Поширення деструктивних повідомлень у соціальних мережах, публікації блогерів і псевдожурналістів, а також використання медіаплатформ для трансляції образу неефективної чи деморалізованої армії, посилюють зовнішній ефект попередніх наративів. Названі інформаційні атаки створюють у суспільній свідомості враження нестабільності, відсутності стратегічної переваги, а, подекуди, і відчуття зневіри в перемозі. Репутаційна ерозія ЗСУ є критично небезпечною, адже вона підриває довіру громадян до армії як до головного гаранта безпеки.

Логічним завершенням цієї деструктивної траєкторії є цілеспрямоване поширення панічних настроїв або закликів до капітуляції, які подаються як нібито «раціональна» альтернатива подальшому спротиву. Такий тип впливу апелює до емоційно виснаженого споживача інформації, знижуючи рівень мобілізації, підживлюючи ідеї «мирного врегулювання будь-якою ціною» та послаблюючи рішучість як у військовому середовищі, так і серед цивільного населення.

Отже, кожна з перелічених форм інформаційної вразливості є не автономною, а структурно пов'язаною з іншими. Вони формують спіралеподібну систему когнітивного впливу, що охоплює моральну сферу, ідентичнісні засади, публічний авторитет і волю до спротиву. Сумарно ці чинники не лише підривають моральний стан особового складу, а й підважують суспільну довіру до ЗСУ як до основного інституту національного спротиву, що прямо загрожує оборонному потенціалу України в умовах затяжної гібридної війни.

Аналіз феномену когнітивної стійкості дає змогу розглядати її не як допоміжний або побічний чинник ефективності, а як системоутворювальну складову сучасного оборонного потенціалу держави. У класичних військових концепціях обороноздатність визначалася насамперед через фізичні ресурси (чисельність армії, технічну оснащеність, мобілізаційні резерви), однак у XXI ст., в умовах інформаційної та гібридної війни, стало очевидним, що без ментальної спроможності протистояти когнітивному тиску навіть технічно переоснащене військо може бути дестабілізоване й нейтралізоване.

Когнітивна стійкість формує внутрішнє ядро суб'єктності оборонної системи, її здатність діяти автономно, зберігати стратегічну орієнтацію, мобілізувати колективну волю до спротиву. Вона визначає не лише психологічну витривалість особового складу, а й інституційну живучість військових структур у середовищі дезінформації, репутаційного тиску та ідеологічної диверсії.

Водночас, когнітивний вимір оборонного потенціалу функціонує як своєрідний міст між воєнною сферою і громадянським суспільством: високий рівень когнітивної стійкості ЗСУ сприяє посиленню довіри громадян до армії, що, у свою чергу, зміцнює політичну легітимність оборонної політики, підвищує рівень мобілізації, знижує ефективність ворожої пропаганди. Таким чином, психологічна, інформаційна та стратегічна інтегрованість армії із суспільством стає критично важливим фактором стійкості держави в умовах довготривалої війни.

На сьогодні доцільно переосмислити поняття «оборони» не лише як здатності до фізичного протистояння, але і як сукупності когнітивно-психологічних механізмів, які забезпечують безперервну внутрішню стабільність, здатність до стратегічного планування, стійкість до впливів і довгострокову функціональність оборонної системи в умовах багатовимірної війни.

Отже, когнітивна стійкість виступає не лише індикатором внутрішньої готовності до війни нового покоління, але й необхідною умовою забезпечення національного оборонного потенціалу. В умовах воєнної й інформаційної агресії з боку Російської Федерації ЗСУ мають бути не лише фізично оснащеними, а й ментально підготовленими до ведення когнітивних боїв. Тому проблема інформаційної вразливості армії набуває пріоритетного значення і має розглядатися як стратегічна загроза.

Наукове осмислення цієї проблематики, як і формування багаторівневої стратегії когнітивної мобілізації, є критично важливими для підвищення ефективності ЗСУ як інституційного носія оборонного потенціалу держави. Поглиблення досліджень у цій царині відкриває перспективи формування нового стандарту військової спроможності, заснованого не лише на озброєнні, а й на стійкості мислення.

Список використаної літератури

1. Miller C. and Bartlett J. «Digital fluency»: towards young people's critical use of the internet. *Journal of Information Literacy*. 2012. 6(2), pp. 35-55. URL: https://www.academia.edu/2263638/Miller_C_and_Bartlett_J_2012_Digital_fluency_towards_young_people_s_critical_use_of_the_internet_Journal_of_Information_Literacy_6_2_pp_35_55.
2. Протидія когнітивній війні: інформованість і стійкість. Resilience and Article 3. *NATO Review.* URL: https://www.nato.int/docu/review/uk/articles /2021/05/20/protidya-kogntivnj-vjn-nformovanst-stjkst/index.html.
3. Починкова М., Бадер С. Психолого-педагогічні механізми формування критичного мислення особистості. *Інноваційна педагогіка.* Випуск 75. 2024https://doi.org/10.32782/2663- 6085/2024/75.36.
4. Сидоренко Т., Палажченко О. Поняття та сутність іфнормаційної грамотності. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. № 3. 2021. URL: https://journals.dut.edu.ua/index.php/emb/article/view/2557/2458.
5. Снігур О. Взаємозв'язок рефлексії зі самоставленням студента. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2011/9_2011/61.pdf.
6. Кордунова Н., Дитріюк Н. Емоційна стійкість особистості у період фахової підготовки. *Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* URL: http://appsychology.org.ua/data/jrn/v6/i17/17.pdf.
7. Розов В. Розвиток адаптивних здібностей особистості до стресів воєнного часу. *Габітус.* Випуск 57. 2024. https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.57.42.
8. Матузкова О. Ідентичність як структура. *Наукові записки. Том 164. Філологічні науки.* URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/59434f04-61d2-4f9d-ad07-1ad39910e040/content.
9. Князєва О. Інституційна довіра у сучасному українському соціумі: загальні тенденції та методологічні аспекти. *Теоретичні та прикладні питання державотворення.* 2019. Вип. 25. С. 7-17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tppd_2019_25_3.
10. Вразливість особистості. Український психологічний ХАБ. URL: https://www.psykholoh.com/post/%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D0%BE%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96-%D1%86%D0%B5.

COGNITIVE RESILIENCE AS A COMPONENT OF DEFENSE POTENTIAL: THE PROBLEM OF INFORMATION VULNERABILITY OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

Lyudmyla Novoskoltseva, Olena Mezhenska, Anton Bader
State Institution «Luhansk Taras Shevchenko National University»
Educational and Scientific Institute of Social and Humanitarian Sciences
Department of Political Science and International Relations
Ivana Banka Str., 3, 36000, Poltava, Ukraine

The article explores cognitive resilience as a factor of the state's defense potential in the context of modern hybrid warfare. The main focus is on analyzing the phenomenon of informational vulnerability of the Armed Forces of Ukraine, which appears both on the personal and institutional levels. Considering the growing role of non-military tools of influence in next-generation conflicts, one of the important elements of defense capacity is not only the technical equipment of the army but also the mental readiness to resist informational and psychological threats. Therefore, the article reveals the essence of cognitive resilience as the ability of an individual, group, or institution to maintain rational thinking, emotional balance, and functional autonomy under conditions of strong influence from disinformation, manipulation, and propaganda attacks.

The article describes the main components of cognitive resilience: critical thinking, information literacy, reflexivity, emotional stability, adaptability, institutional trust, and communication competence. It is shown that these components are not isolated qualities, but form an interconnected system that ensures both individual cognitive immunity and collective ability to resist hostile influences.

The article also analyzes the forms and mechanisms of informational vulnerability in the Armed Forces of Ukraine. These include demoralization through fake news, infiltration of destructive narratives, reputation attacks in the public sphere, and the spread of panic messages. Such practices lead to the weakening of morale, the loss of strategic autonomy, and the reduction of the army's mobilization capability. It is emphasized that these informational vectors are interconnected and create a spiral of cognitive destabilization within both the military environment and civil society.

The article concludes that cognitive resilience is not only an indicator of internal readiness for modern armed conflict but also a structural component of the state's defense potential. Strengthening this resilience requires combining interdisciplinary approaches – political science, psychology, information security, and strategic analysis. Thus, this study opens up a perspective for forming a new security paradigm in which defense is seen not only as a system of weapons but also as a system of thinking – institutionally structured, morally legitimate, and protected in the information space.

Key words: defense potential, national security, components of defense potential, cognitive resilience, Armed Forces, informational vulnerability, Russian-Ukrainian war, strategic communication, critical thinking.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 360–366
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 360–366

УДК 323.327 (417)'2013/014': 323.22 (477.87)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.41

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ ГІДНОСТІ В УКРАЇНІ НА РЕГІОНАЛЬНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ

Альона Панова
Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет»,
кафедра політології і державного управління,
пл. Народна, 3, 88000, м. Ужгород, Україна

У статті аналізуються ключові соціально-політичні процеси на Закарпатті після Революції Гідності 2013–2014 років в Україні, що ознаменували значні зміни, які вплинули на розвиток різних регіонів, включаючи й Закарпаття. Одна з найбільш значущих трансформацій пов'язана з реформою децентралізації, яка надала громадам у регіоні додаткові можливості для сталого розвитку. Ця реформа дозволила місцевим громадам отримати більше повноважень та ресурсів для вирішення локальних питань, що сприяло підвищенню ефективності управління на місцевому рівні.

Загальною метою статті є аналіз впливу соціально-політичних процесів після Революції Гідності в Україні на регіональний розвиток Закарпаття. Доведено, що в Закарпатській області, як і в інших регіонах, децентралізація сприяла формуванню об'єднаних територіальних громад (ОТГ), що дозволило більш ефективно розподіляти ресурси та реалізовувати місцеві ініціативи. Це, в свою чергу, позитивно вплинуло на розвиток інфраструктури, покращення якості надання публічних послуг та залучення інвестицій у регіон.

Авторка акцентує увагу на тому, що після Революції Гідності відбулося зростання громадянської активності та формування реального громадянського суспільства. Це проявилося у збільшенні кількості громадських організацій та ініціатив, які активно впливали на процеси прийняття рішень на місцевому рівні. На Закарпатті це також сприяло розвитку місцевих ініціатив, спрямованих на вирішення соціальних та економічних проблем регіону. Підкреслено, що Революція Гідності також вплинула на політичну культуру суспільства, сприяючи переосмисленню правових цінностей та формуванню правової культури демократичного суспільства.

У підсумку констатується, що соціально-політичні процеси після Революції Гідності мали значний вплив на регіональний розвиток Закарпаття, сприяючи децентралізації, активізації громадянського суспільства та покращенню місцевого самоврядування.

Ключові слова: соціально-політичний розвиток, регіональний розвиток, Революція Гідності, громадянське суспільство, децентралізація.

Постановка проблеми. Революція Гідності 2013–2014 років залишила помітний слід у політичному, соціальному та культурному житті всієї України, зокрема й такого її регіону як Закарпаття. І це незважаючи на те, що регіон традиційно мав свої особливості через багатокультурність та багатонаціональний склад населення, географічне розташування й історичні зв'язки з Європою. Однак загальнодержавні тенденції розвитку і кризи так само призвели до суспільної реакції на зміни політичної та євроінтеграційної орієнтації еліти. Тому події тогочасного Майдану також знайшли тут широкий відгук і вплинули на постреволюційні явища та процеси, які не достатньо вивчені у змісті політичної науки. Відтак визріває потреба дослідити їх і дати політологічні оцінку тенденціям розвитку регіону, що прослідувало після цих знакових подій в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам впливу соціально-політичних процесів після Революції Гідності в Україні на регіональний розвиток Закарпаття

© Панова А., 2025

приділялось не достатньо уваги з боку науковців. Більше, звичайно, цей період вивчався в загальнодержавному контексті. Разом із тим, ще не всі фактологічні матеріали введено в науковий обіг. Однак, можна констатувати, що згадуваний період охоплений аналізом вчених під різним кутом зору. Так, наприклад, відомий український дослідник електоральних процесів Ю. Остапець, також вивчав і їх регіональний спектр [4-7]. Питання змісту й характеру децентралізації на Закарпатті вивчали В. Бедзір [1], А. Панов [8], М. Токар [12]. Цінним матеріалом для розуміння соціально-політичних процесів є й мемуаристика про період Революції Гідності [10-11].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У політичній регіоналістиці, як складовій політичних наук, соціально-політичні процеси в найзахіднішому українському регіоні досліджуються епізодично. Якщо партійні й електоральні дослідження регіонального простору вже системно вивчаються останніми роками, то політичні інститути і процеси на Закарпатті – ні. Тому ми намагаємося акцентувати увагу на регіональних особливостях динаміки соціально-політичних подій та їх наслідків, аналізувати впливи внутрішніх і зовнішніх чинників на політичне життя регіону.

Формування цілей статті. Тому й у центрі уваги даної статті, а звідси й мети, постає аналіз впливу соціально-політичних процесів після Революції Гідності в Україні на регіональний, передусім політичний, розвиток Закарпаття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політичні процеси в Україні на початку XXI століття не відзначалися стабільністю. Складні й кризові роки в останній період президентства Л. Кучми й монополізація владної вертикалі партією «об'єднаних соціал-демократів» – СДПУ(о) в Україні загострили й так не прості відносини влади й опозиції, а також посилили суспільну конфронтацію з громадськими активістами і вільнодумними журналістами. Такі тенденції були відчутними і на регіональному рівні [9, с. 4-6]. Такі процеси передували «Помаранчевому Майдану» (2004–2005 рр.), але фактично повторилися і в період відмови Президентом України В. Януковичем від євроінтеграційного курсу, коли партійно-політичну монополію в Україні тримала Партія регіонів та масовому спротиву цим діям з боку українського суспільства (2013–2014 рр.).

Однак слід сказати, що на відміну від центральних і західних регіонів України, протестний рух на Закарпатті був менш масовим, хоча місцеві активісти дієво підтримували київський Майдан. Незважаючи на це, у найбільших містах регіону – Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Берегові та інших проходили мітинги, протестні автопробіги, студентські страйки та акції солідарності з протестувальниками по всій країні. Особливу роль у ті дні відіграли студенти Ужгородського національного університету та місцеві представники громадянського суспільства (Ю. Світлик, Ю. Дуб та ін.). Так, зокрема, в головному місті області з листопада 2013 року регулярно збиралися акції протесту, які переросли в «Ужгородський Майдан» [10]. Після силового розгону Євромайдану в Києві в ніч на 30 листопада, ужгородські активісти організували численні марші, пікети Закарпатської обласної адміністрації та мітинги. Також відбувалися демонстрації й пікети в інших містах Закарпаття, а активісти створювали волонтерські осередки для допомоги Майдану [11].

Як результат такого громадського тиску місцевої громади в лютому 2014 року в Закарпатській обласній адміністрації було змінено й керівництво. Тодішній очільник Олександр Ледида (представник Партії регіонів) втратив посаду. Він подав у відставку, а в обладміністрації відбулися кадрові зміни, позбулися владного впливу й інші фігури тогочасного регіонального політикуму. Новим очільником Закарпаття в 2014 році був призначений Валерій Лунченко [7, с. 98].

Звичайно, що Революція Гідності хоч і дала поштовх певним змінам і модернізаційним процесам на Закарпатті, але не вирішила всіх проблем регіону. Відтак пріоритет постреволюційного розвитку Закарпатської області був спрямований на відновлення довіри до влади з боку місцевої громади. Хоча після перемоги Майдану регіон зіткнувся з новими викликами, зокрема економічними та політичними. Так, зокрема, політичні зміни торкалися формування нової місцевої влади за рахунок рекрутства з середовища представників громадянського суспільства, а також відповідного зростання впливу громадських активістів. Відчутною стала й зміна партійно-політичного ландшафту, що відобразилася на послабленні Партії регіонів та зміцненні проєвропейських політичних сил. У політичному середовищі області почали активізовуватися нові сили, зокрема представники проєвропейських партій та громадських рухів (напр., «Блок Петра Порошенка» (згодом «Європейська солідарність»), «Народний фронт», «Батьківщина», які здобули значну підтримку на місцевих виборах) [6, с. 425-426].

І, врешті, важливим політичним трансформаційним процесом стала децентралізація, яка дозволила громадам отримати більше повноважень на участь і прийняття рішень у актуальних питаннях місцевого значення. Ці зміни сприяли оновленню політичної еліти Закарпаття та впровадженню реформ, спрямованих на покращення життя населення області, а отже й відновленню іміджу владних інституцій.

Серед економічних викликів і нововведень, як прикордонний регіон, Закарпаття зіткнулося з низкою як позитивних, так і негативних наслідків. До перших із них можна віднести отримання нових можливостей через безвізовий режим із Європейським Союзом (2017 р.), що проявилося з можливостями закарпатських громад активніше взаємодіяти з європейськими партнерами, а також відродження масового волонтерського руху й підприємницької ініціативи, які допомогли регіону адаптуватися до складних умов розвитку. Загалом, закарпатці активно долучилися до допомоги військовим під час анексії Криму і війни на Донбасі, а на території області масово почали виникати численні волонтерські центри та організації. Водночас волонтерський рух набув не лише колективних, а й індивідуальних форм. Було створено численні ініціативи для збору коштів, забезпечення військових амуніцією, медикаментами та транспортом. Тому, серед ключових аспектів можна виділити формування добровольчих батальйонів із закарпатців, створення волонтерських організацій, які надавали допомогу військовим і переселенцям, активне залучення місцевого населення до різноманітних патріотичних ініціатив. Саме після Майдану на Закарпатті значно посилився вплив на соціально-політичні процеси громадських активістів і громадських організацій [12, с. 86-88]. Так, зокрема, активізувалося завдяки цьому створення різноманітних громадських проєктів, спрямованих на покращення інфраструктури, освіти та культури в регіоні, ожили студентські спільноти, які почали масово брали участь у міжнародних програмах та соціальних проєктах, посилилися розслідування щодо корупційних схем у місцевих органах влади. Активісти збирали гуманітарну допомогу для військових, організовували медичні, юридичні та соціальні проєкти**.** Популярними стали й ініціативи щодо захисту Карпат від вирубки лісів, боротьби зі сміттєвою кризою та збереження чистоти річок.

Відбулися також позитивні зміни й у культурному та громадському житті, посилився рух за збереження української культури, мови і традицій, розпочалася нова хвиля декомунізації та деросіянізації. Внаслідок цього розпочався процес перейменування назв вулиць, площ та демонтовано пам'ятники радянської доби. Активізувався громадський контроль за діями влади (відстежувалась діяльність чиновників, проводились антикорупційні розслідування та ініціювалися публічні дискусії). Журналісти та активісти стали частіше викривати

корупційні схеми в митній службі, місцевому самоврядуванні та правоохоронних органах. Посилився контроль і за бюджетними витратами, адже завдяки децентралізації громади отримали більше фінансів, що стимулювало місцевих активістів контролювати розподіл коштів. І все це відбувалося на фоні подальших загроз, що виникали після анексії Криму й початку російсько-української війни на Сході нашої країни [13, с. 172-173].

Поруч із зовнішніми загрозами негативний шлейф у соціально-політичному житті накладали внутрішні проблеми. Зокрема питання корупції, контрабанди й тіньової економіки залишилися актуальними та невирішеними, що й складало найбільший тягар негативних тенденцій розвитку регіону в цей час. Маючи традиційний прикордонний статус, було розуміло, що міграція визначає і економічну політику регіону. Регіон традиційно мав проблему незаконного переміщення товарів через кордон, і після Майдану боротьба з контрабандою стала одним із головних викликів, що послужило й підсиленням контролю з боку державних інституцій України за цим різноманітними засобами [3].

На нашу думку, після Революції Гідності на його економіку вплинули декілька ключових факторів: 1) завдяки безвізовому режиму з ЄС збільшився потік трудових мігрантів, що позначилося як на ринку праці, так і на місцевих підприємствах; 2) завдяки процесу децентралізації громади отримали більше фінансових ресурсів для місцевого розвитку; 3) через корупційні ризики, зростання контрабанди і тіньової економіки гальмувалися інноваційні процеси; 4) завдяки пропаганді відкритого інвестиційного клімату відкрилися нові можливості для співпраці з європейськими партнерами, що дало поштовх розвитку малого та середнього бізнесу.

Це вплинуло на те, що в пріоритет почали висуватися інфраструктурні проєкти, через які місцеві ініціативи спрямовували зусилля на розвиток транспортної інфраструктури, освітніх закладів та медичних установ. А створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ) дозволило активістам позитивно впливати на сталий розвиток своїх населених пунктів. Тому чи не найуспішніші зміни відбулися під час здійснення реформи децентралізації. У Закарпатській області були й свої особливості. Зокрема, поетапність її перебігу можна прослідкувати за:

1) специфікою формування територіальних громад (станом на 2020 рік у Закарпатській області було утворено 47 територіальних громад (ТГ), які розпочали свою діяльність після місцевих виборів 25 жовтня 2020 року. Загалом в регіоні було сформовано 64 територіальні громади, які об'єднують 605 населених пунктів) [8];

2) зміною адміністративно-територіального устрою в напрямку нового районування (в області створили 6 районів: Берегівський, Мукачівський, Рахівський, Тячівський, Ужгородський та Хустський) [8];

3) різною ритмічністю в ході децентралізації (на початкових етапах реформи Закарпатська область відставала у впровадженні децентралізації [1], займаючи останні позиції в рейтингу регіонів за темпами формування спроможних громад, однак із часом процес активізувався, і більшість громад успішно перейшли до нової системи управління);

4) загалом успішними результатами в сталому розвитку мегагромад (децентралізація надала громадам можливість самостійно управляти ресурсами та планувати розвиток територій (напр., Іршавська територіальна громада об'єднує 20 населених пунктів і активно реалізує проєкти з розвитку інфраструктури та покращення якості життя місцевого населення).

Зауважимо, що Закарпаття – це багатокультурний регіон із багатонаціональним складом населення, що вплинуло й на культурні процеси після Майдану. Принаймні у світлі антиукраїнської політики російської федерації в напрямку поширення ідеології «русского

міра» відбулося зміцнення української ідентичності через активізацію заходів із популяризації української мови, традицій та культури, активізацію патріотичних і просвітницьких ініціатив, зростання кількість фестивалів, мистецьких заходів, що пропагували українські традиції. Підвищився також рівень використання української мови в державних установах, освіті та медіа, серед молоді та громадських організацій зросла підтримка проукраїнських ідей, що впливало й на етнічну політику регіону. Зростання кількості україномовного контенту та заходів сприяло розвитку національної ідентичності. А ухвалення мовного закону та реформи освіти (Закон «Про освіту» 2017 р.) викликали дискусії серед національних меншин, особливо угорської громади [5]. Ця реформа і мовна політика викликали певну напругу, але водночас тривали переговори щодо збереження культурної спадщини, з'явилися ініціативи, спрямовані на вивчення та популяризацію історії регіону, особливо в контексті боротьби за незалежність України.

Водночас, факт співіснування різних етнічних груп змусив угорські, румунські, словацькі та інші громади адаптуватися до змін (як це вже було неодноразово впродовж ХХ ст. [14]), хоча інколи виникали суперечності щодо мовної політики та прав національних меншин (особливо про це заявляє угорська етнічна спільнота й офіційна угорська влада). Також слід визнати, що завдяки європейській інтеграції, через вигідне географічне розташування, регіон посилив зв'язки з ЄС у культурній та освітній сферах, активніше взаємодіяв із сусідніми країнами (Угорщина, Словаччина, Румунія) через програми транскордонного співробітництва.

Регіональні особливості торкнулися й електоральних процесів. Фахівці вказують, що такі зміни на Закарпатті «обумовлені такими основними чинниками: географічним розташуванням області; історичними традиціями; соціально-демографічними характеристиками електорату; етнополітичними чинниками; специфікою формування та відносною слабкістю регіональної політичної еліти; особливостями становлення та розбудови партійної структури краю» [6, с. 450]. Водночас, вже після початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну партійна розбудова паралізувалася й на перше місце вийшли економічні чинники українського спротиву [2].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Отже, Революція Гідності дала поштовх значним соціально-політичним змінам у Закарпатській області, які відчутні й досі. Колишні представники Партії регіонів, які домінували в регіоні до цього часу, втратили свої позиції. На їх місце прийшли нові політичні сили та діячі, які підтримували європейський курс розвитку України. Політичні перетворення, економічний розвиток, активізація волонтерського руху та зміни в культурному житті стали визначальними в сучасному стані регіону. Попри виклики, Закарпаття залишився одним із ключових регіонів України на шляху до європейської інтеграції та суспільних реформ, а в умовах широкомасштабної агресії – важливим тиловим пунктом для підтримки населення та українських військових.

Революція Гідності дала поштовх і для культурницького прогресу, зокрема в розвитку української мови та культури на Закарпатті, але водночас актуалізувала нові виклики перед етнічними спільнотами. Попри певні суперечності, регіон зберігає баланс між своєю етнічною різноманітністю та загальнонаціональними процесами.

Також помітно після Революції Гідності на Закарпатті активізувалася діяльність місцевих активістів, які почали впливати на владу, боротися з корупцією та ініціювати суспільні зміни. Завдяки цьому фактично Революція Гідності дала потужний імпульс розвитку громадянського суспільства в регіоні. Місцеві активісти почали відігравати важливу роль у контролі за владою, в боротьбі з корупцією та реалізації суспільно корисних

ініціатив, що позитивно впливає на розвиток регіону. А реформа децентралізації в Україні, розпочата у 2014 році, мала на меті передати повноваження та ресурси від центральних органів влади до місцевих громад, забезпечуючи їм більшу автономію та можливості для розвитку. І хоча у Закарпатській області цей процес відбувався поступово, з урахуванням специфіки регіону, а також із певними труднощами, зрештою громади отримали більше повноважень та ресурсів для власного розвитку. Це створило передумови для підвищення ефективності місцевого самоврядування та покращення якості життя населення регіону, а соціально-політичне становище стабілізувалося.

Згадані тенденції потребують додаткових досліджень, зокрема в контексті впливу на них з 2022 року наслідків широкомасштабної агресії росії проти України.

Список використаної літератури

1. Бедзір В. Децентралізація по-закарпатському: загальмований початок. *Урядовий кур'єр*. 2019. 20 грудня. URL: https://ukurier.gov.ua/uk/articles/decentralizaciya-po-zakarpatskomu-zagalmovanij-roc/ (дата звернення 23.03.2025).
2. Бойко Я. М., Чубарь О. Г., Гапак Н. М. Вплив війни на економічний потенціал територіальних громад Закарпатської області: емпіричні дослідження та експертні висновки. *Науковий вісник Ужгородського Університету. Серія: Економіка*. 2023. Випуск 2 (62). С. 45–53.
3. Боротьба з контрабандою на Закарпатті. *М-Студіо*. 2017. 20 квітня. URL: http://m-studio.net.ua/borotba-z-kontrabandoju-na-zakarpatt%D1%96/ (дата звернення 23.03.2025).
4. Остапець Ю., Токар М. Закарпаття через призму політичних виборів: Серія «Studia Regionalistica» / № 2. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. 408 с.
5. Остапець Ю.О. Електоральна поведінка та представництво в органах влади угорської громади Закарпаття. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип.113. С. 392-397. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_113_99/ (дата звернення 23.03.2025).
6. Остапець Ю., Шелемба М., Дудінський В. Електоральні процеси на Закарпатті (1991–2020). *Політичні інститути та процеси в Україні в кінці XX – на початку XXI століть: колективна монографія* / за заг. ред.: Юрія Остапця і Маріана Токаря; [авт. колект.: В. Бортніков, В. Бурдяк, М. Готра, В. Дудінський, І. Дудінська, М. Зан, Н. Кононенко, А. Круглашов, В. Лебедюк, Ю. Остапець, М. Палінчак, Н. Ротар, Н. Сабадаш, Д. Стеблак, І. Тодоров, М. Токар, Т. Федорчак, К. Червеняк, М. Шелемба]; Каф. політ. і держупр.; Каф. соціології та соц. роб.; Ужгород. нац. ун-тет. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2025. С. 409-458.
7. Остапець Ю.О. Особливості формування та еволюції партійної структури Закарпатської області (1991 – 2015 рр.). *Грані*. 2016. № 7 (135). С. 96-102.
8. Панов А.В. Закарпатський контекст адміністративно-територіальної реформи в Україні 2020 р. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/05/46.pdf (дата звернення 23.03.2025).
9. Пащенко В. Закарпатський вибір: Політичний розвиток області 1989–2006 рр. через призму електоральної соціології. Ужгород, 2008. 86 с.
10. Пилипко М., Гостюк Р. «Накал був високим, але відбувалося все мирно»: як проходили мітинги в Ужгороді під час Революції Гідності. *Суспільне. Ужгород*. URL: https://suspilne.media/uzhhorod/953523-nakal-buv-visokim-ale-projslo-vse-mirno-spogadi-ucasnika-revolucii-gidnosti-sergia-denisenka-pro-mitingi-v-uzgorodi/ (дата звернення 23.03.2025).
11. Русин М., Шух Д. 10 років після Революції Гідності: спогади ужгородців, які брали участь у Майдані. *Суспільне. Ужгород*. URL: https://suspilne.media/uzhhorod/688886-10-rokiv-pisla-revolucii-gidnosti-spogadi-uzgorodciv-aki-brali-ucast-u-majdani/ (дата звернення 23.03.2025).

12. Токар М. Актуальність партнерства громад і неурядових організацій у наданні соціальних послуг під час повоєнної відбудови України. *Партнерська взаємодія у системі інститутів соціальної сфери: збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції (26 листопада 2024 р., м. Ніжин)* / За заг. ред. О. В. Лісовця. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. С. 86-89.
13. Токар М. Сучасні загрози регіоналізму для Західної України. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. 2015. Випуск 1 (18): Матеріали міжнародної наукової конференції «Політичні кризи в державах і регіонах Європи: внутрішні передумови та зовнішні виклики у XX – на початку XXI століття». Ужгород, 2015. С. 172–174.
14. Tokar M. Socio-political passport of Zakarpattia (Ukraine): a brief history of the region's survival in Central Europe, *Journal of Geography, Politics and Society,* 2022. 12(3), 1–13.

INFLUENCE OF SOCIO-POLITICAL PROCESSES AFTER THE REVOLUTION OF DIGNITY IN UKRAINE ON THE REGIONAL DEVELOPMENT OF ZAKARPATTIA

Alona Panova
State University "Uzhhorod National University",
Department of Political Science and Public Administration,
Narodna Square, 3, 88000, Uzhhorod, Ukraine

The article analyzes key socio-political processes in Zakarpattia after the Revolution of Dignity of 2013–2014 in Ukraine, which marked significant changes that affected the development of various regions, including Zakarpattia. One of the most significant transformations is associated with the decentralization reform, which provided communities in the region with additional opportunities for sustainable development. This reform allowed local communities to receive more powers and resources to resolve local issues, which contributed to increasing the efficiency of governance at the local level.

The general goal of the article is to analyze the impact of socio-political processes after the Revolution of Dignity in Ukraine on the regional development of Zakarpattia. It is shown that in the Transcarpathian region, as in other regions, decentralization contributed to the formation of united territorial communities, which allowed for more effective allocation of resources and implementation of local initiatives. This, in turn, had a positive impact on the development of infrastructure, improvement of the quality of public services, and attraction of investments in the region.

The author emphasizes that after the Revolution of Dignity, there was an increase in civic activism and the formation of a real civil society. This was manifested in an increase in the number of public organizations and initiatives that actively influenced decision-making processes at the local level. In Zakarpattia, this also contributed to the development of local initiatives aimed at solving the social and economic problems of the region. It is emphasized that the Revolution of Dignity also influenced the political culture of society, contributing to the rethinking of legal values and the formation of the legal culture of a democratic society.

In conclusion, it is stated that the socio-political processes after the Revolution of Dignity had a significant impact on the regional development of Zakarpattia, contributing to decentralization, activation of civil society and improvement of local self-government.

Key words: socio-political development, regional development, Revolution of Dignity, civil society, decentralization.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 367–374
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 367–374

УДК 323:327.172
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.42

ІНКЛЮЗИВНА ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ: ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР

Ірина Радіонова
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
кафедра політології, соціології і культурології
вул. Алчевських, 29, 61002, м. Харків, Україна

Цифрова трансформація передбачає глибокі зміни в соціально-економічних і політичних процесах, зміст та прояви яких принципово відрізняються в демократичних та авторитарних країнах. Метою статті є визначення політичного виміру інклюзивної цифрової трансформації в демократичних суспільствах.

Діагностика рівнів інклюзії / ексклюзії цифрової трансформації можлива на макро-, мезо- та мікрорівнях аналізу суспільного життя. Увагу зосереджено на аналізі динаміки інклюзії / ексклюзії цифрової трансформації на рівні національної держави. Доведена ефективність темпорального сприйняття інклюзії/ексклюзії, що дозволяє бачити індивідів як активних агентів, здатних змінювати свою позицію через дію. З'ясовано зв'язок між негативною цифровою інклюзією та зростанням нерівності (на прикладі глобального Півдня). Доведена важливість впровадження «цифрових альтернатив розвитку», які зменшують нерівність шляхом розробки більш справедливих цифрових систем.

Акцентовано, що особливої актуальності подолання цифрової ексклюзії набуває в контексті розвитку е-демократії, оскільки доступ до інформації та технологій є ключовим чинником для ефективної участі громадян у демократичних процесах. Значна увага зосереджена на програмах ЄС щодо підтримки інклюзивної цифрової трансформації. Підкреслено, що ЄС підтримує інклюзивну цифрову трансформацію в Україні. Аргументовано визнання успішного досвіду України з боку ООН в контексті застосування цифрової інфраструктури та рішень для підтримки роботи уряду, надання державних послуг, організації реагування на кризові ситуації у складні воєнні часи. Досвід України свідчить, що інклюзивна цифрова трансформація має важливий безпековий вимір, адже забезпечує функціонування усіх інститутів суспільства в умовах війни, є необхідною для ведення сучасних бойових дій, інформаційних війн.

Встановлено, що інклюзивна цифрова трансформація є не лише технологічним, а й глибоко політичним процесом, що визначає майбутнє демократичного розвитку суспільства. Політичний вимір цифрової трансформації охоплює формування прозорих політик, забезпечення кібербезпеки, розвиток цифрової освіти, боротьбу з цифровим розривом.

Ключові слова: демократичне суспільство, е-демократія, інклюзивна цифрова трансформація, інклюзивне суспільство, процеси інклюзії / ексклюзії в суспільстві, цифровий капітал, цифрова нерівність, цифровий розрив.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація та її комплексні впливи на всі сфери життя постає викликом для всіх суспільств. Цифрова трансформація передбачає глибокі зміни в соціально-економічних і політичних процесах, зміст та прояви яких принципово відрізняються в демократичних та авторитарних країнах. Ми зосередимо увагу саме на інклюзивний цифровій трансформації в демократичних суспільствах. Те, як демократії підійдуть до цього виклику, стане одним з ключових факторів їхньої ефективності, враховуючи посилення конкуренції між політичними режимами.

Долучаюсь до дискусії щодо інклюзивної цифрової трансформації вітчизняні дослідники цілком слушно фокусують увагу на можливостях розширити доступ людей

© Радіонова І., 2025

з обмеженими можливостями до всіх сфер життя, особливо освіти [1; 2]. О. Криклій [3] визначила підходи до розуміння концепту «цифрова інклюзія» та вплив цифрової інклюзії на забезпечення національної інформаційної безпеки. М. Єнін, М. Кухта [4] розкривають поняття «цифровий капітал», визначають характеристики «цифрово вразливих груп». К. Голік, Н. Гусєва [5] з'ясували чинники, що впливають на цифровий розрив в Україні на прикладі людей старшого віку.

Мета статті визначити політичний вимір інклюзивної цифрової трансформації в демократичних суспільствах.

Виклад основного матеріалу. Інклюзія, як умова розвитку демократичного суспільства, передбачає забезпечення кожному члену суспільства рівного доступу до можливостей у всіх вимірах життя – від освіти до працевлаштування та громадянської участі. Політичний вимір інклюзивної цифрової трансформації – це аспект цифрової трансформації, що стосується формування політики, законодавства та стратегій для забезпечення рівного доступу всіх громадян до цифрових технологій і послуг, а також захисту прав громадян на інформацію, свободу вираження поглядів і приватність. Діагностика рівнів інклюзії / ексклюзії цифрової трансформації можлива на макро-, мезо- та мікрорівнях аналізу суспільного життя. Ми зосередимо увагу на аналізі динаміки інклюзії / ексклюзії цифрової трансформації на рівні національної держави.

Інклюзивність цифрової трансформації не є гарантованою навіть в демократичних суспільствах. Вона може бути результатом тільки цілеспрямованої діяльності. Ми маємо протилежні процеси соціальної інклюзії та соціальної ексклюзії, що на рівні ідеальних моделей ведуть нас до інклюзивної цифрової трансформації чи до ексклюзивної. Слід підкреслити динамічний характер відносин між інклюзією та ексклюзією при переході від моделей до життєвих практик, від теоретичного конструкту до його репрезентацій у конкретних соціокультурних контекстах. Дійсність та тенденції постіндустріальних трансформацій, зростання темпів інноваційного розвитку призводить до модифікації інклюзії / ексклюзії: подолання одних форм супроводжується народженням нових, нібито сталі конструкції інклюзії (середній клас у розвинених демократичних країнах) розхитуються.

За висновком Ґ. Вобруби, Європейський Союз змістив фокус досліджень соціальної політики у 90-ті роки XX століття з досліджень бідності як такої до механізмів інклюзії та ексклюзії [6, p. 25]. Багатовимірність термінів інклюзія / ексклюзія дозволяє нам сфокусуватися на динаміці процесу інклюзії та ексклюзії через його «темпоралізацію»: протягом життя індивіди потрапляють в різні соціальні позиції. Темпоральне сприйняття інклюзії / ексклюзії дозволяє бачити індивідів як активних агентів, що здатні змінювати свою позицію через дію. За такого підходу, підсумовує Ґ. Вобруба, політична мета формулюється як посилення власних ресурсів знедолених людей для дій, замість піклування про їхні інтереси [6, p. 26]. На нашу думку важливим є поєднання обох підходів: як посилення власних ресурсів знедолених людей для дій, розкриття їхнього потенціалу, так й піклування про їхні інтереси.

Незважаючи на свою нинішню поширеність терміни соціальна інклюзія та соціальна ексклюзія відносно недавнього походження. У Франції і європейському просторі загалом терміни починають вживатися після виходу у 1974 році монографії Р. Ленуара «Виключені» (R. Lenoir), яка привернула увагу до тих, хто був виключений із системи соціального захисту. У Великій Британії термін соціальна ексклюзія теж поширюється після публікації монографії П. Таунсенда у 1979 році «Бідність у Великій Британії: Опитування домогосподарств» (P. Townsend) [7, p. 124-125].

За визначенням Г. Штайнерта ексклюзія є динамічним та багатовимірним процесом безперервного і послідовного відчуження від матеріальних і символічних ресурсів, що виробляються, постачаються та експлуатуються в суспільстві для заробітку, організації життя та участі в розбудові майбутнього [8, p. 5]. Ми можемо розглядати цифрову інклюзію / ексклюзію в демократичних суспільствах в окремих вимірах: політичному (участь у процесах e-democracy, підзвітність та прозорість влади, цифрова безпека, розробка та втілення в життя політик, що сприяють подоланню цифрових розривів, захист прав людини в цифровому середовищі, міжнародна співпраця щодо інклюзивної цифрової трансформації), економічному (наявність ресурсів для ефективної економічної діяльності, участь в e-economy, запобігання монополізації ринку цифровими гігантами), соціальному (подолання ізоляції, встановлення правил обробки персональних даних, захист користувачів від кіберзагроз), культурному (подолання дефіциту освіти, інтеграція цифрової грамотності у навчальні програми, підтримка програм перекваліфікації).

В Україні актуальності набуває поняття безбар'єрності. В 2021 році було ухвалено Національну стратегію із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року (далі Стратегія). Згідно Стратегії «безбар'єрність – загальний підхід до формування та імплементації державної політики для забезпечення безперешкодного доступу всіх груп населення до різних сфер життєдіяльності». Відповідно «метою Стратегії є створення безперешкодного середовища для всіх груп населення, забезпечення рівних можливостей кожній людині реалізовувати свої права, отримувати послуги на рівні з іншими шляхом інтегрування фізичної, інформаційної, цифрової, соціальної та громадянської, економічної та освітньої безбар'єрності до всіх сфер державної політики» [9]. Початок широкомасштабної війни Росії проти України у 2022 році не дозволив реалізовувати Стратегію відповідно до розробленого плану дій.

Отже, інклюзивна цифрова трансформація це складний динамічний багатовимірний процес, котрий передбачає забезпечення того, щоб цифрові технології були загальнодоступними, засвоєними, щоб вони дозволяли осмислено та безпечно використовувати інтернет та цифрові сервіси [10, p. 92]. З іншого боку, інклюзивна цифрова трансформація спрямована на захист людей від негативного впливу цифрових технологій. Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй (United Nations Development Programme (UNDP)) підкреслює, що задля досягнення інклюзивності цифрової трансформації необхідно реалізовувати так званий холістичний соцієтальний підхід (the whole-of-society approach). Реалізація холістичного соцієтального підходу можлива тільки за наявності цифрової екосистеми як складної і динамічної взаємопов'язаної мережі суб'єктів, інтересів і систем, які функціонують разом, створюючи середовище для використання цифрових технологій. Холістичний соцієтальний підхід передбачає залучення максимального кола акторів: органів влади на центральному та місцевому рівнях, включно з регуляторними органами та парламентами; бізнесів всіх рівнів; організацій громадянського суспільства; мас-медіа, університетів, аналітичних центрів; фізичних осіб (включаючи, але не обмежуючись, жінок, молодь, дітей, людей похилого віку, осіб з інвалідністю, мігрантів, біженців тощо) [11, p. 4-5].

Для прискорення інклюзивної цифрової трансформації UNDP пропонує «десять ефективних практик», заснованих на досвіді та ретельних спостереженнях. Ці десять практик включають: (1) партисипативне формування політики та управління для інклюзивної цифрової трансформації; (2) зміцнення інституцій для керівництва цифровою трансформацією; (3) зміцнення національних цифрових гарантій, законів та стандартів; (4) інвестування у відповідальний збір та використання даних; (5) інвестування у змістовний універсальний зв'язок; (6) підтримка належного використання цифрових суспільних благ; (7)

підвищення національної цифрової грамотності та потенціалу; (8) створення різноманітних міждисциплінарних команд; (9) підтримка інклюзивних бізнес-моделей; (10) сприяння інклюзивному дизайну послуг [11, p. 10-11]. Підкреслюється, що ці «десять передових практик» мають на меті слугувати не прямим планом, а натхненням для країн, які переживають цифрову трансформацію.

Описана ідеально типова модель інклюзивної цифрової трансформації здається спрощеною щодо надскладного комплексу процесів, яким представлена цифрова трансформація на рівні соціуму. Розробники UNDP також визнають, що без створення динамічної цифрової екосистеми холістичний соцієтальний підхід виявитися радше набором одноразових дій, аніж результативними тривалими процесами [11, p. 6].

Холістичний соцієтальний підхід як основа розгортання інклюзивної цифрової трансформації на рівні імплементації стикається зі значною кількості ускладнень, притаманних тому чи іншому суспільству, тій чи іншій сфері діяльності. Одним з бар'єрів постає цифровий розрив (digital divide), або цифрова нерівність (digital inequality). Коли ми трактуємо цифровий розрив як цифрову нерівність ми виходимо на інший рівень аналізу – аналіз цифрової нерівності та її впливу на інклюзивну цифрову трансформацію. При цьому ми вважаємо занадто спрощеним бачення цифрової нерівності, або цифрового розриву виключно як дистанції між тими, хто має доступ до сучасних інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) і тими, хто його не має. Доступ до цифрових технологій залишається показником інклюзивної цифрової трансформації, однак цифрова грамотність, на наш погляд, постає не менш важливим показником. Різні рівні доступу до цифрових послуг та їх використання додають фундаментального розколу до існуючих джерел нерівності та соціальної ізоляції у комплексній взаємодії. Для кожного суспільства виклик цифрового розриву можна розуміти як динаміку інклюзії та ексклюзії, яка виражає рівні цифрових та інших ресурсів, доступних людям у межах соціального поділу суспільства. Це означає, що люди мають неоднакові рівні можливостей розвивати цифрові навички, брати участь у демократичних процесах та виходити на ринок праці. На динаміку цифрового розриву впливають етнічна приналежність, вік, стать, загальний рівень освіти, рівень цифрової грамотності, соціально-економічне походження та статус, географічне розташування. Зростає розрив у знаннях для тих, хто має обмежений доступ до цифрових ресурсів, низький рівень кваліфікації та недостатній культурний капітал для їхнього використання [12, p. 21].

Безумовно, цифрова інклюзія не виліковує автоматично соціальні хвороби, що породжуються складними комплексами взаємообумовлених проблем. Р. Гікс за результатами з'ясування зв'язку між цифровою інклюзією та зростанням нерівності на глобальному Півдні вводить поняття «adverse digital incorporation». Ми вважаємо доречним перекласти його за змістом як «негативна цифрова інклюзія». Мається на увазі включення в цифрову систему, яке дозволяє більш привілейованій групі отримувати непропорційно велику вигоду від праці або ресурсів іншої, менш привілейованої групи [13, p. 688-689]. Моделі ексклюзії з певних економічних, соціальних і політичних систем, що вже існують, можуть значно підвищити ймовірність того, що маргіналізовані індивіди та групи будуть діяти в межах цифрових систем, що їх також дискримінують, навіть експлуатують. Р. Гікс робить висновок, що для політиків і практиків у сфері цифрової трансформації постає вимога розширення фокусу уваги від суто практик і процедур цифрового розвитку до необхідності впливати на інституції, структурні відносини, процеси проєктування та розподіл ресурсів навколо цифрових систем [13, p. 700]. На часі впровадження «цифрових альтернатив розвитку», які зменшують нерівність шляхом розробки більш справедливих цифрових систем.

Граничним проявом цифрової трансформації є цифрова трансформація з імперативом спочатку (першими) використовувати цифрові технології та штучний інтелект в будь яких сферах діяльності (бізнесі, комунікації, освіті тощо) (digital-first transformation, AI-first transformation). За такого підходу цифровим технологіям і ШІ надається пріоритет як основі інновацій, прийняття рішень і операційних процесів. Традиційні робочі процеси, продукти та послуги повинні розроблятися з самого початку з урахуванням можливостей цифрових технологій і ШІ, а не модернізуватися пізніше. Постає контроверсійний digital-first world де цифрові технології, цифрові рішення, онлайн-взаємодія мають пріоритет над традиційними фізичними або офлайн-процесами. При переході до цього світу важливо впроваджувати багатоканальні стратегії як ключовий принцип проєктування інклюзивних цифрових систем. Багатоканальність означає поєднання цифрових, особистих та низькотехнологічних рішень, що забезпечує інклюзивність та масштабованість послуг. Комплементраним до багатоканальних стратегій є дозвіл довіреним особам або установам діяти від імені користувачів, що може зробити послуги доступними, зберігаючи при цьому підзвітність і безпеку [14].

Комплексні наслідки цифрової ексклюзії, як процесу протилежного цифровій інклюзії можуть бути з'ясовані із застосуванням теорії капіталу П. Бурдьє (1986). П. Бурдьє описав, як доступ до економічного, соціального та культурного видів капіталу визначає статус і відносну владу в суспільстві. В умовах цифрової трансформації ми можемо також виокремити цифровий капітал. Ті соціальні групи або індивіди, хто не має доступу до того, що суспільство вважає капіталом, маргіналізуються та виключаються. Відповідно, цифрова ексклюзія загрожує розвитку демократії, оскільки доступ до інформації та технологій є ключовим чинником для ефективної участі громадян у демократичних процесах. Особливої актуальності подолання цифрової ексклюзії набуває в контексті розвитку е-демократії. Навіть ті, хто має доступ до технологій можуть не мати достатнього рівня компетентностей для їх ефективного використання, що є необхідним для електронного голосування, обговорення законопроєктів, звернення з тих чи інших питань тощо.

Люди з низьким рівнем цифрової грамотності є вразливими для дезінформації, маніпуляцій усіх видів, не здатні порівнювати різні політичні погляди та перспективи. Інформаційна нерівність, що виникає у зв'язку з цим впливає на здатність громадян робити обґрунтовані рішення під час виборів, в громадських обговореннях. Сьогодні значна кількість демократичних механізмів передбачає використання цифрових платформ. Ті, хто не має доступу до інтернету або не володіє цифровими навичками, стають виключеними з демократичного процесу. Якщо електронне голосування недоступне для значної частини населення, це може ставити під сумнів його легітимність.

Нерівність ресурсів може лежати в основі нерівних результатів використання цифрових систем. Користувачі з меншим доступом до фінансового, соціального, культурного та інформаційного (цифрового) капіталу будуть по-різному інтегровані в цифрові системи порівняно з користувачами з більшими ресурсами, де ці ресурси дають змогу останнім отримувати вигоду від перших.

Європейський Союз активно впроваджує програми для підтримки інклюзивної цифрової трансформації, щоб забезпечити рівний доступ до технологій і підвищити цифрову грамотність. У 2021 році була запропонована політична програма «Цифровий компас», що включає конкретні цілі діяльності, механізми організації багатонаціональних проєктів розбудови цифрового переходу ЄС в критично важливих сферах для пілотування Цифрового десятиліття (2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade) [15]. Програма була затверджена в грудні 2022 року. Була також прийнята «Європейська декларація

про цифрові права і принципи для цифрового десятиліття», людиноцентричної цифрової трансформації (European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade). Обсяг статті не дозволяє навести повний аналіз цього важливого документа. Зазначимо, що головна його мета поставити людей у центр цифрової трансформації та зміцнити демократичні основи цифрової трансформації, яка приносить користь кожному і покращує життя всіх європейців. Окремо підкреслено, що цифрова трансформація має бути інклюзивною [16, p. 2].

В якості програм що розробляються відповідно до «Цифрового компасу» як орієнтира діяльності, наведемо приклад «Програми цифрова Європа» (The Digital Europe Programme) [17], що сфокусована на впровадженні цифрових технологій для бізнесу, громадян та державних адміністрацій. Розвиток суперкомп'ютерів, ШІ повинен супроводжуватися заходами спрямованими на кібербезпеку та розвиток цифрових навичок громадян. Особлива увага приділяється підтримці малого та середнього бізнесу, зменшенню цифрового розриву між регіонами ЄС.

Окремої уваги потребує План дій в галузі цифрової освіти 2021–2027 (Digital Education Action Plan 2021–2027) [18]. Ця політична ініціатива, за визначенням розробників, окреслює спільне бачення високоякісної, інклюзивної та доступної цифрової освіти в ЄС. Вона призначена підтримати адаптацію систем освіти та навчання держав-членів до цифрової епохи. Серед завдань – вдосконалення цифрової грамотності та цифрових навичок молоді та дорослих; підтримка програм перекваліфікації та навчання цифровим навичкам для людей, які ризикують залишитися за межами цифрової економіки.

Підкреслимо, що ЄС підтримує інклюзивну цифрову трансформацію в Україні (Україна. EU4Digital) [19]. Ініціатива EU4Digital спрямована на країни, які входять до спільної політичної ініціативи Східного партнерства.

UNDP акцентує успішний досвід України в контексті застосування цифрової інфраструктури та рішень для підтримки роботи уряду, надання державних послуг, організації реагування на кризові ситуації та гуманітарної допомоги у складні воєнні часи [11, p. 3]. Досвід України свідчить, шо інклюзивна цифрова трансформація має важливий безпековий вимір адже забезпечує функціонування усіх інститутів суспільства в умовах війни, є необхідною для ведення сучасних бойових дій, інформаційних війн. Люди з низьким рівнем цифрової грамотності частіше стають жертвами дезінформації, ворожої пропаганди тощо. Користувачі, які не розпізнають підозрілі посилання, мають застарілі гаджети можуть стати каналом для кібератак на великі організації. Цифрова ексклюзія може бути використана для розхитування суспільства, посилення поляризації суспільства, конфліктів що існують чи розпалення нових.

Висновки. Однією з засадничих характеристик сучасної цифрової трансформації постає її комплексний характер. Інклюзивна цифрова трансформація є не лише технологічним, а й глибоко політичним процесом, що визначає майбутнє демократичного розвитку суспільства. Вона передбачає створення умов для рівного доступу до цифрових технологій, захисту цифрових прав і залучення громадян до ухвалення рішень через інноваційні інструменти е-демократії. Для України в умовах повоєнної відбудови це означає не лише економічне відновлення, а й формування стійкого, справедливого демократичного суспільства. Політичний вимір цифрової трансформації охоплює формування прозорих політик, забезпечення кібербезпеки, розвиток цифрової освіти, боротьбу з цифровим розривом.

Побудова інклюзивного суспільства – це безперервний процес. Цифрова трансформація не є самоціллю, вона є інструментом для більш значних соціальних змін.

Список використаної літератури

1. Давиденко Г. Цифрова інклюзія та доступність: соціальна діджиталізація : монографія. Вінниця : Твори, 2023. 240 с. DOI: https://doi.org/10.58521/978-617-552-348-3-2023-236
2. Паккі А. Г. Сучасні тенденції цифрових трансформацій в умовах інклюзивного розвитку. *Український журнал прикладної економіки та техніки.* 2024. Том 9. № 1. С. 40–45. DOI: https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-1-6
3. Криклій О. А. Концепція цифрової інклюзії: сутність, фактори, елементи. *Економічні горизонти*. 2022. 3 (21). С. 62–71. DOI: https://doi.org/10.31499/2616-5236.3(21).2022.2636
4. Єнін, М., Кухта М. Цифровий розрив та вразливі у цифровому аспекті соціальні групи в Україні. *Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах багатополярного світу [Електронний ресурс] : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2022 р.)* / Відп. ред. А. Кравченко. Київ: Держ. торг.- екон. ун-т, 2022. С. 216–221. DOI: http://doi.org/10.31617/k.knute.2022-11-24
5. Голік К., Гусєва Н. Цифровий розрив в Україні. *Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах багатополярного світу [Електронний ресурс] : тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 24 листоп. 2022 р.)* / Відп. ред. А. Кравченко. Київ : Держ. торг.- екон. ун-т, 2022. С. 193–196. DOI: http://doi.org/10.31617/k.knute.2022-11-24
6. Vobruba G. Inclusion, Exclusion: Towards a Dynamic Approach. *Welfare Policy from Below: Struggles Against Social Exclusion in Europe* / A. Pilgram ; ed. H. Steinert. London : Routledge, 2003. Pp. 25–32. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315234212
7. Levitas R. The concept and measurement of social exclusion. *Poverty and Social Exclusion in Britain* / C. Pantazis, D. Gordon, R. Levitas. Bristol : The Policy Press, 2006. Pp. 123–160.
8. Steinert H. Introduction: the Cultures of Welfare and Exclusion. *Welfare Policy from Below: Struggles Against Social Exclusion in Europe* / A. Pilgram ; ed. H. Steinert. London : Routledge, 2003. Pp. 1–10. DOI: https://doi.org/10.4324/9781315234212
9. Про схвалення Національної стратегії із створення безбар'єрного простору в Україні на період до 2030 року / Кабінет Міністрів України. Розпорядження. 14 квітня 2021 р. №366-р. Київ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-2021-%D1%80#Text
10. Yolanda Jinxin Ma. Managing inclusive digital transformation, lessons from 100 countries. *OECDilibrary.* 2021. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/aee58e91-en.pdf?expires=1734281975&id=id&accname=guest&checksum=021C115A4C8AEA6C7CB969C4D0C176EB
11. Inclusive by Design: Accelerating Digital Transformation for the Global Goals. United Nations Development Programme / Chief Digital Office. July 26, 2022. URL: https://www.undp.org/publications/inclusive-design-accelerating-digital-transformation-global-goals
12. Wessels B. The reproduction and reconfiguration of inequality. *The Digital Divide. The internet and social inequality in international perspective* / Ed. M. Ragneda, G. W. Muschert. New York : Routledge, 2013. Pp. 17–28.
13. Heeks R. Digital inequality beyond the digital divide: conceptualizing adverse digital incorporation in the global South. *Information Technology for Development.* 2022. Vol. 28. No. 4. Pp. 688–704 https://doi.org/10.1080/02681102.2022.2068492
14. Abisola Fatokun. Inclusive digital transformation: ensuring no one is left behind. *Public Digital.* 6 December 2024. URL: https://public.digital/pd-insights/blog/2024/12/inclusive-digital-transformation-ensuring-no-one-is-left-behind
15. 2030 Digital Compass: the European way for the Digital Decade / European Commission. Communication to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. Brussels, 2021. URL: https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2021/03/2030-Digital-Compass-the-European-way-for-the-Digital-Decade.pdf

16. European Declaration on Digital Rights and Principles for the Digital Decade / European Commission. Shaping Europe's digital future. 15 December 2022. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/european-declaration-digital-rights-and-principles
17. The Digital Europe Programme / European Commission. Shaping Europe's digital future. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/activities/digital-programme
18. Digital Education Action Plan (2021–2027) / European Commission. European Education Area. URL: https://education.ec.europa.eu/focus-topics/digital-education/action-plan
19. Україна. EU4Digital / Фінансується Європейським Союзом. URL: https://eufordigital.eu/uk/countries/ukraine/

INCLUSIVE DIGITAL TRANSFORMATION: THE POLITICAL DIMENSION

Iryna Radionova
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Department of Political Science, Sociology and Cultural Studies
Alchevskyh str., 29, 61002, Kharkiv, Ukraine

Digital transformation implies profound changes in socio-economic and political processes, the content and manifestations of which are fundamentally different in democratic and authoritarian countries. The aim of this article is to identify the political dimension of inclusive digital transformation in democratic societies.

The diagnosis of the levels of inclusion/exclusion of digital transformation is possible at the macro, meso and micro levels of analysis of social life. Attention is focused on the analysis of the dynamics of inclusion/exclusion of digital transformation at the level of the nation-state. The effectiveness of the temporal perception of inclusion/exclusion is demonstrated, which allows us to see individuals as active agents capable of changing their position through action. The link between negative digital inclusion and the growth of inequality (using the example of the Global South) is clarified. The importance of introducing 'digital development alternatives' that reduce inequality by developing more equitable digital systems is demonstrated.

It is emphasised that overcoming digital exclusion is particularly relevant in the context of e-democracy, as access to information and technology is a key factor for effective citizen participation in democratic processes. Considerable attention is given to EU programmes in support of inclusive digital transformation. It is highlighted that the EU supports inclusive digital transformation in Ukraine. The author argues for UN recognition of Ukraine's successful experience in using digital infrastructure and solutions to support government operations, deliver public services and organise crisis response in difficult times of war. Ukraine's experience shows that inclusive digital transformation has an important security dimension, as it ensures the functioning of all institutions of society in times of war and is necessary for modern warfare and information warfare.

It is noted that inclusive digital transformation is not only a technological process, but also a deeply political one that determines the future of democratic development of society. The political dimension of digital transformation includes the formation of transparent policies, ensuring cybersecurity, developing digital education, and combating the digital divide.

Key words: democratic society, e-democracy, inclusive digital transformation, inclusive society, processes of inclusion/exclusion in society, digital capital, digital inequality, digital divide.

Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2025. Випуск 59, с. 375–384
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 59, p. 375–384

УДК 328.185
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2025.59.43

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ТА ВИВЧЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОРУПЦІЇ

Ярина Турчин, Роман Онишкевич
Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних і соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. С. Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна

У статті розглянуто поняття політичної корупції, а також виокремлено ключові дослідницькі проблеми в процесі вивчення цього складного багатоаспектного явища. У сучасній політичній науці існує чимало дефініцій «політична корупція», проте більшість учених розуміють її як будь-яку транзакцію між суб'єктами приватного та державного секторів, за допомогою якої колективні блага незаконно перетворюються на приватну вигоду; поведінку та дії акторів, які приймають рішення (виборці, політики, бюрократи, груп інтересів і тиску) та порушують не лише сучасні закони, а й етичні, релігійні та культурні суспільні норми. На відміну від інших типів, до властивостей політичної корупції належать: притаманна найвищому державному рівню; має політичні наслідки; призводить до неправильного розподілу ресурсів та впливає на спосіб прийняття рішень; маніпулює політичними інститутами та правилами процедури; призводить до інституційного занепаду політичної системи. В умовах посилення кризи ліберально-демократичного світоустрою, політичного популізму та авторитарних тенденцій, то питання вивчення політичної корупції актуалізується з метою запобігання та поширення цього деструктивного явища. Складність дослідження політичної корупції пояснюється низкою причин, як-от: відсутністю уніфікованого визначення «політичної корупції»; 3) вирізненням політичної корупції від інших видів (найперше адміністративної); 3) латентністю політичної корупції; 4) обмеженістю достовірних даних; 5) необхідністю усестороннього аналізу як формальної правової бази, так моральних, нормативних, етичних критерії. Хоча вивчення корупції в принципі не відрізняються від інших проблемно-орієнтованих соціальних досліджень, але потребує застосування широкого спектру методів, позаяк це явище є не лише політичним, а й соціальним. При дослідження політичної корупції оптимальним є застосування неоінституційного підходу та методологічної тріангуляції.

Ключові слова: корупція, політична корупція, норми, причини та наслідки корупції, зловживання владою, політична система, формальні та неформальні інститути, методи, підходи, дослідження.

У сучасному світі корупція є глобальним, складним і деструктивним явищем, яке спотворює моральний стан будь-якого суспільства, підриває демократію, руйнує верховенство права та порушує соціально-економічні права бідних і незахищених груп населення [1]. У країнах, охоплених кризами в економічному, інституційному та ширшому соціально-політичному секторах спостерігається явище системної корупції. Найперше це стосується слаборозвинутих країн, автократій, держав з низькою ефективністю уряду та верховенства права [2]. Хоча тут існують антикорупційні нормативно-правова база та формальні інститути, але їх застосування на практиці часто порушується через дію неформальних правил, які мають пріоритетність над формальними [3].

Питання вироблення ефективної політики запобігання та боротьби з корупцією було та залишається актуальним для України. Фактично, кожен президент у своїх політичних

© Турчин Я., Онишкевич Р., 2025

програмах фокусувався на цій проблемі, а одним із перших антикорупційних нормативно-правових актів став Закон України «Про боротьбу з корупцією» від 5 жовтня 1995 року. Загалом українське антикорупційне законодавство пройшло три етапи свого розвитку: початковий (1991–2011рр.), перехідний (2011–2014 рр.), реформаторський (з 2014 до сьогодні) [4]. Попри те показники корупції в державі залишалися високими, у тому числі політичної, що привело до масових громадських протестів – Помаранчевої революції у 2004 році та Революції Гідності у 2014 році, які мали наслідком зміну влади в державі. Саме після повалення режиму В. Януковича розпочався новий етап політичних реформ в Україні, де питання запобігання та протидії корупції (у тому числі на найвищому політичному рівні) перебувало у фокусі підвищеної уваги громадськості та міжнародних партнерів.

Важливість вироблення ефективної антикорупційної політики посилилася й новими загрозами, спровокованими військовою агресією рф. Адже в таких реаліях, то ігнорування боротьби з політичною корупцією та її причинами вже в короткостроковій перспективі може призвести до розбалансування системи державного управління, а в дальшій – існування України як незалежної та демократичної держави загалом. Однак проблема корупції не лише не зникла з суспільного порядку денного, а й надалі є однією з ключових для більшості українських громадян. Так, за даними національного опитування Info Sapiens (2023 рік), саме корупція посіла друге місце з-поміж найсерйозніших проблем України після збройної агресії рф. Це зазначають як представники бізнесу (73%), так і пересічні громадяни (72%). З-поміж усіх типів найбільшим викликом респонденти визначили політичну корупцію на найвищому рівні (93,2% назвали корупцію в уряді чи парламенті серйозною або дуже серйозною проблемою) [5]. Суголосною тут є думка Г. Зеленько про те, що в Україні все ще значну роль відіграють неформальні інститути, які є своєрідними групами вето та саботують позитивні зміни (тіньовий сектор економіки, корупція, непотизм та ін.), деформуючи сутність формальної демократичної системи [6, с. 33]. Важливого значення тут набуває потреба сформувати ефективну стратегію боротьби з політичною корупцією, закріпивши в ній чітке визначення цієї дефініції, яке станом на сьогодні відсутнє в нормативно-правовій базі України, а також її види, прояви тощо.

За сферами соціального буття виділяють побутову, ділову та політичну корупцію [7, с. 6-11]. Наукові дослідження власне політичної корупції розпочалися лише у XX столітті, коли почастішали випадки схвалення політичних рішень взамін на певні вигоди для високопосадовців. Істотний внесок у розробку теорії політичної корупції зробили зарубіжні дослідники, а саме: І. Амундсен, А. Гейденгаймер, М. Джонстон, В. Ле Вайн, Р. К. Брукс, К. Фрідерік, К. Балачандруду, П. Марк, Д. Скотт, М. Кітсінг, С. Коткін, Д. А. Міллер, Д. Л. Ньюелл, Дж. Най, С. Роуз-Аккерман, Г. Хелмке, М. Філп, П. М. Хейвуд та ін. Цю проблематику вивчають й українські науковці, як-от: О. Базалук, В. Беглиця, Л. Березинський, Б. Бондаренко, А. Боровик, К. Давиденко, Д. Корецька-Шукєвіч, Г. Кохан, І. Кушнарьов, М. Мельник, Є. Невмержицький, О. Нестеренко, В. Нонік, Р. Радецький, А. Титко, В. Трепак та ін. Слід підкреслити, що на сьогодні існує чимало визначень політичної корупції, що зумовлено як здатністю цього явища адаптуватися до нових умов і змінюватися, так і особливостями політичних режимів, культурних традицій тощо тих чи тих країн. Явище політичної корупції є латентним, що також утруднює його дослідження. Метою статті є розкрити зміст основних теоретичних підходів до визначення дефініції «політична корупція», а також виокремити ключові дослідницькі проблеми в процесі вивчення цього складного багатоаспектного явища.

Сучасні дослідники політичної корупції обґрунтовують актуальність її вивчення з різних причин, наприклад, М. Дж. Булл і Дж. Л. Ньюелл з огляду на поширеність та наслідки цього явища. Якщо до 1990-х років чимало політологів проблему політичної корупції розглядали як характерність країн виключно «третього світу», то у випадку ліберальних демократій Європи її вважали маргінальним явищем, яке принципово не впливало на стійкість систем державного управління з усталеними процесуальними нормами. Згодом і ці країни охопили гучні корупційні скандали, пов'язані з посадовцями найвищих державних рівнів (Ф. Гонсалесом, Е. Кressон, Н. Гамільтоном та ін.). Це проявило, що політична корупція не лише присутня в ліберальних демократіях, а й набирає обертів у своєму поширенні. Відтак процесуальні норми вже не трактувалися як ефективні запобіжники корупції, а ліберально-демократичні режими містили інститути, функціонування котрих насправді стимулювало корупцію. Це стало викликом для ліберальних демократій, а дослідники виокремили чотири ключові наслідки корупції, як-от: призупинення виконання нормативно визначених критеріїв для справедливого розподілу ресурсів; нівеляція засад ліберальної демократії найперше, а за нею і довіри громадян до державних установ; стрімке поширення, залучення більшого кола осіб до корупційної діяльності; загроза встановлення системної корупції [8]. Також актуалізувалося питання щодо діагностування причин корупції, адже без їх усунення неможливо провадити ефективну антикорупційну політику.

Попри широкий вжиток не існує уніфікованого визначення терміну «корупція» через складну природу цього явища. Це одне з ключових пояснень, чому не виникла загальна теорія корупції. Українська дослідниця Д. Корецька-Шукєвіч виокремлює сім наукових підходів до трактування цього явища, як-от: традиційний – визначає корупцію не стільки як порушення норм права, а сукупності правил поведінки, моралі та етики. У такому випадку не обов'язкова наявність грошової чи будь-якої іншої фінансової вигоди взамін на якусь дію, достатньо щоб шкідливі наслідки були спричиненні через зловживання повноваженнями та спрямовані на загальне благо чи суспільну користь. Корупцію в традиційному підході визначають як неодмінного «супутника» політики; модерністський (класичний) передбачає отримання користі, вигоди матеріального світу у грошовій формі або того, що вимірюється у грошовому еквіваленті; економічний (ринково-центристський) трактує корупцію як різновид економічної поведінки, засіб ефективного ведення господарювання, коли певні особи, що наділені владно-управлінськими повноваженнями, не лише обслуговують економіку, а є однією із її частин, отримуючи «власні дивіденди» в економіці; функціональний (ревізоністський) притаманний для суспільств, що розвиваються, де корупція визначається як інструмент впливу на політичні процеси у державі з недостатніми або недосконалими суспільними відносинами; біхевіористичний (соціально-психологічний) розглядає корупцію як соціально-психологічний феномен, коли вона є сукупністю людських пороків (жадібності, заздрості тощо), викривленою формою контролю власного соціального становища, що супроводжується деморалізацією суспільства та девальвацією моральних цінностей; інституційний (державно-управлінський) підхід визначає корупцію як різновид державно-владних відносин, яким властивий обмін службовими повноваженнями. Натомість політичний підхід розуміє корупцію, як інструмент впливу на політичні процеси у державі, де відсутні (або недієві) демократичні інститути, а політичний режим набуває рис авторитарності [9, с. 166-168].

Концептуалізація корупції в минулому насамперед ґрунтувалася на визначеннях, заснованих на поведінці та класифікованих за критерієм орієнтації на державні установи, ринок або суспільні інтереси [10]. Наприклад, Дж. Най надає визначення корупції,

орієнтоване на державну службу (корупція – це поведінка, яка відхиляється від формальних обов'язків публічної посади через приватні (особисті, родинні, приватні кліки) матеріальні або статусні вигоди; або порушує правила, що забороняють здійснення певних видів приватного впливу); В. Клаверен пропонує визначення корупції, орієнтоване на ринок (корумпований державний службовець розглядає свою державну посаду як бізнес, дохід, який прагне максимізувати); К. Фрідріх зважає на суспільний інтерес (модель корупції існує щоразу, коли посадова особа, якій доручено виконувати певні дії, за допомогою грошової чи іншої винагороди, не передбаченої законом, вчиняє дії на користь того, хто забезпечує винагороду і тим самим завдає шкоди громадськості та її інтересам) [10]. Однак традиційним вважається визначення Світового банку та неурядової організації Transparency International, які розглядають корупцію як використання службового становища для отримання незаконної приватної вигоди. Ширше розуміння корупції зафіксоване в Глобальній програмі боротьби з корупцією під егідою ООН, а саме: зловживання владою з метою отримання приватної вигоди, що охоплює як державний, так і приватний сектори [11].

Подібно існує чимало визначень дефініції «політична корупція». Більшість політологів дотримуються позиції про те, що політична корупція – це будь-яка транзакція між суб'єктами приватного та державного секторів, за допомогою якої колективні блага незаконно перетворюються на приватну вигоду. У більш конкретному трактуванні, політична корупція відбувається на високих рівнях політичної системи та стосується осіб, які безпосередньо приймають політичні рішення [12, p. 3]. Відтак політичну корупцію визначають як зловживання владою в політичних цілях, які є пріоритетними над іншими, а саме: 1) отримання влади; 2) її збереження, зміцнення або розширення повноважень [13]. У ширшому розумінні політична корупція – це поведінка та дії акторів, які приймають рішення (виборці, політики, бюрократи, груп інтересів і тиску) та порушують не лише сучасні закони, а й етичні, релігійні та культурні суспільні норми [14, p. 49].

На думку І. Амундсен, такий тип корупції відрізняється від бюрократичної або побутової, а до її характеристик слід віднести: притаманна найвищому державному рівню; наслідки від таких дій є політичними; призводить не лише до неправильного розподілу ресурсів, але й впливає на спосіб прийняття рішень; маніпулює політичними інститутами та правилами процедури, а отже, впливає на інститути влади та політичну систему, що часто призводить до її інституційного занепаду. Таким чином, підсумовує І. Амундсен, політична корупція є чимось більшим, ніж відхиленням від формальних і писаних правових норм, від професійних етичних кодексів і судових рішень. Політична корупція – це коли управлінці систематично зловживають законами і правилами, обходять, ігноруються або навіть підлаштовують їх під власні інтереси. Також це відхилення від раціонально-правових цінностей і принципів сучасної держави, а основною проблемою тут є слабка підзвітність управлінців перед широкою громадськістю. Зокрема, в авторитарних країнах, правові підстави, відповідно до яких зазвичай оцінюються і засуджуються корупційні практики, є слабкими і, крім того, стають об'єктом відвертих зазіхань з боку правлячої політичної еліти [12, p. 3-4]. Здебільшого політична корупція має конфіденційний характер, а за її наявності демократичні інститути з часом втрачають свою функціональність.

У дослідженні корупції, за підходом Р. Карклінса, важливим є не лише розуміння складності цього явища, а й значні політичні витрати та наслідки від нього. Ці витрати потрібно чітко визначити, бо критика корупції надто часто сприймається як «лицемірне моралізаторство». Позаяк політична корупція ставить під загрозу саму демократію, то дослідник систематизував корупційні практики за критерієм їхньої політичної вартості, а саме: 1. Адміністративна корупція на низькому рівні (підкуп державних службовців

з метою обійти правила; свідома зарегульованість, заплутаність, дезорганізація; використання ліцензійних та інспекційних повноважень для здирництва); 2. Корисливе вилучення активів посадовцями (неефективне управління та зловживання державними ресурсами; зловживання під час приватизації; зловживання у сфері державних закупівель; кумівство, клієнтизм та «продаж» робочих місць); 3. «Захоплення держави» корумпованими мережами (де-факто поглинання державних установ приватним бізнесом або кримінальними угрупуваннями; формування змовницьких мереж для обмеження політичної конкуренції; підрив вільних виборів за допомогою «брудних» фондів, прихованої реклами тощо; зловживання законодавчою владою; корупція судового процесу; зловживання аудиторськими, слідчими та наглядовими повноваженнями; використання компромату для політичного шантажу та примусу; корупція в засобах масової інформації) [15, p. 24].

Політична корупція проявляється в політичній системі в різних формах і способах. На думку І. Кушнарьова, це протиправне фінансування партій; дії, пов'язані зі спотворенням ролі політичних партій як акторів демократичної політичної системи; дії, пов'язані з депутатською етикою, етикою високопосадовців; продаж місць у потенційно прохідній частині виборчого списку партії; підкуп виборців; застосування адміністративного ресурсу; прийняття ключових партійних рішень без широкого обговорення з партійцями; наявність конфлікту інтересів у носіїв службових, представницьких та інших повноважень; патронажна політика; політичний непотизм, кронізм і фаворитизм; непрозоре лобіювання; політична корупція в судовому процесі тощо [16, с. 51]. Оптимальною методологією для вивчення політичної корупції І. Кушнарьов вважає неоінституціоналізм, що уможливлює не лише широкий розгляд політичної корупції як реальності, а й інституційні механізми та способи її мінімізації. Однак якісне наукове дослідження неможливо провести без застосування теоретико-методологічного синтезу філософського, історичного, політологічного, соціологічного, юридичного аналізу ідеї політичної корупції. А це потребує застосування аксіологічного підходу і компаративного аналізу [16, с. 63, 67].

Чимало фахівців стверджують, що дослідження політичної корупції є складним завданням, а найпершою проблемою для науковців, безумовно, є визначення самої дефініції. Так, Т. Ланкастер і Г. Монтінола виокремлюють щонайменше дві ключові проблеми, які перешкоджають узагальнити пояснення політичної корупції. По-перше, термін «корупція» не піддається чіткій концептуалізації та точному визначенню. По-друге, методологічні «підводні камені» заважають операціоналізації та вимірюванню політичної корупції. Завдання ускладнюється й тим, що поведінка, яка для одних вважається корупцією, для інших може не бути корупцією, бо по суті «корупція» означає відхилення від якогось ідеального чи природного стану. Дослідники корупції мають різні уявлення про те, що це за умова, наприклад, поведінка, яка відхиляється від: 1) суспільного інтересу; 2) правових норм; 3) не лише від писаних правил, а й від публічно схвалених моральних норм. Однак визначення корупції за такими типами відхилень об'єднані спільним недоліком, адже різні суспільства, як правило, мають різні норми, закони, розуміння суспільного інтересу, тому прояви корупційної поведінки будуть різнитися в конкретних випадках. Для тих дослідників, які вивчають відмінності у сприйнятті, нормах чи законах щодо корупції такий недолік не є суттєвим. Але, коли дослідження, продовжують Т. Ланкастер і Г. Монтінола, зорієнтоване на пояснення варіацій в рівнях корупції, вироблення узагальнень про походження та наслідки корупції, то потрібно орієнтуватися на операціональні визначення, що досліджують корупційну поведінку через випадки. Так, політичну корупцію визначають через призму «патримоніалізму» як форму панування адміністративного апарату, члени якого формуються з особисто залежних від правителя осіб. Істотними ознаками патримоніалу

держави є корупційні діяння, а завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити, якою мірою вони зберігаються в різних системах управління, використовують ринкові механізми, спотворюють агентські відносини, які є основою демократії. Одночасно, виокремивши шість ключових підходів до визначення корупції, Т. Ланкастер і Г. Монтінола вважають, що кожен із них має свої переваги та недоліки, а дослідник може зупинитися на тому варіанті, котрий є найбільш для нього релевантним. Наступною проблемою в дослідженнях політичної корупції є операціоналізація змінних «рівня корупції». Визначення спостережуваних явищ для виявлення «рівня корупції» включає два кроки: 1) класифікація окремих дій за «рівнем корупції»; 2) вимірювання фактичної поширеності різних видів корупції (наприклад, за допомогою опитувань, письмових документів, газетних публікацій) [17, p. 185-206].

Як слушно зауважує В. Танці, якби корупцію можна було виміряти, то, ймовірно, можна було б викорінити. Хоча прямих способів вимірювання корупції не існує, є кілька непрямих способів отримати інформацію про її поширеність в країні або в установі, зокрема завдяки: повідомлень про корупцію, доступних з опублікованих джерел, включаючи пресу; тематичним дослідженням корумпованих установ (наприклад, поліції, податкової, митниці), але часто вони також є непублічними, внутрішнього користування; анкетному опитуванню [18, p. 22]. Значною мірою політична корупція через свою незаконну або аморальну природу є більш недоступною для наукового дослідження, ніж інші види діяльності людей. Для більшості держав (за винятком тих, де політична корупція є абсолютно неконтрольованою) вона є латентною, а влада приховує та замовчує способи збагачення та зловживання владою. Це унеможливлює повномірне застосування статистичних методів для оцінювання кількісних аспектів корупції. Як один із шляхів виходу з такої ситуації, то І .Амундсен пропонує використовувати уяву та новаторські підходи до збору інформації про різні аспекти політичної корупції. Як приклад, дослідниця наводить застосування методу кейс-стаді Дж. Раплі в праці «Капіталізм Кот-д'Івуару: африканські підприємці в Кот-д'Івуарі», якому вдалося креативно підійти до ідентифікації івуарійської політичної еліти не лише за формальними ознаками чи володінням приватним бізнесом, але й через визначення клієнтські зв'язків за допомогою аналізу газетних оглядів про похоронні церемонії високопосадовців, де згадувалися прізвища родичів, друзів, покровителів та бізнес-партнерів. Це дозволило Дж. Раплі відобразити ієрархічну мережу з 50 правлячих родин у країні, яку очолив сам президент Кот-д'Івуару [12, p. 28-29].

На думку І. Амундсен, вивчення корупції в принципі не відрізняються від інших проблемно-орієнтованих соціальних досліджень. Але тут варто застосувати ширший спектр методів, аніж систематична перевірка існуючих теорій корупції та вимірювання корупції в різних інституціях та країнах. Зокрема для цього часто використовуються кількісні дослідження для оцінки корупції, як-от: індекс Business International (BI), Міжнародний Country Risk Guide (ICRG), Індекс глобальної конкурентоспроможності (Global Competitiveness Report Index) та Індекс сприйняття корупції Transparency International (TI). Водночас дослідниця застережує, що вони ґрунтуються на особистих судженнях, сприйнятті та думці певної кількості спостерігачів, а не на статистичних даних. Натомість тематичні дослідження можуть надати чимало інформації про масштаби та характеристики конкретних випадків корупції. Хоча зробити узагальнення на основі тематичних досліджень неможливо, але припущення про характер і розміри корупції, все ж таки можна сформувати. Таким чином, використання декількох методів соціальних наук (методологічна тріангуляція) необхідне для розкриття закономірностей і масштабів корупції [12, p. 27].

З позиції політології, то основна увага при вивченні політичної корупції зосереджується не на її масштабах, а скоріше на її наслідках, коли приватні інтереси отримують сприятливий доступ до політичних відносин чи політичні рішення приймаються за найвищою ціною, а також на її руйнівному впливі на національні економіки. Проте більш важливим завданням є виявлення причин політичної корупції в широкій політичній системі. Сучасні дослідники часто розуміють політичну корупцію як одну з цілеспрямованих стратегій збагачення та посилення влади, які застосовують авторитарні можновладці, зазначає І. Амундсен. При дослідженні власне такого розуміння корупції потребується особлива методологія, яка дозволить розглянути політичну корупцію не як ізольоване явище, а як невід'ємну частину ширшого контексту збагачення авторитарної еліти, використовуючи при цьому метод контекстуальних зв'язків. Наприклад, причиною низького рівня корупції в конкретному авторитарному режимі може бути доступ правлячої еліти до інших засобів збагачення, що робить корупцію менш важливою. І навпаки – причина широкого розповсюдження корупційних практик може бути пов'язана з тим, що інші способи збагачення еліти обмежені[12, p. 27].

У науковій праці «Пояснення політичної корупції: підхід інституційного вибору» М. В. Кольєр зазначає, що рівень корупції в державах тісно пов'язаний з рівнем політичних прав, громадянських свобод, економічної свободи та економічного продукту. Дослідник застосував конструктивізм до вивчення явища політичної корупції, розроблений Н. Онуфом, для виробленні власної моделі інституційного вибору політичної корупції, яка виявляє причинно-наслідкові механізми (соціальні правила). Саме такий підхід, на його думку, дозволяє виробляти соціальні теорії, поєднуючи різноманітні політичні, економічні та культурні фактори, які попередньо здавалися непов'язаними між собою. Йдеться про дезагрегування змінних демократії, економічної свободи та культурних чинників для напрацювання загальної теорії політичної корупції. Кожна держава демонструє різне поєднання соціальних правил, що лежать в основі цих причинних механізмів, а їх поєднання постійно змінюється. Щоб виокремити причини політичної корупції в конкретній державі, дослідник повинен визначити наявність, формальність і силу конкретних політичних і економічних правил, які властиві для державної та приватних сфер, методи розподілу державних ресурсів, рівень відповідальності еліти та масової політичної участі. Крім того, з'ясувати загальні культурні правила держави, щоб визначити її ймовірні форми правління (гегемонія, ієрархія чи гетерономія) і таким чином узагальнити, наскільки некорумпованою може стати держава [10].

Хоча корупція існує в кожній політичній системі та багато її проявів є однаковими в цілому світі, проте, на думку Р. Карклінса, особливого підходу потребує вивчення цього явища в державах посткомуністичного простору, де його окремі підтипи є інституціоналізованими. Поряд з дрібними порушеннями, тут сформувалася масштабна корупція, яку дослідник трактує як здійснення незаконного впливу на політичні рішення, ухвалені на найвищому рівні державної влади. Вивчаючи корупцію в таких країнах, варто застосувати підхід Р. Клітгаарда, де корупція як явище ґрунтується на наявності симбіозу монополії та дискреції з одночасною відсутністю підзвітності. Позаяк комуністичні режими характеризувалися всіма видами монополії (політичною, економічною та соціальною), то в дослідженні корупції посткомуністичних держав варто з'ясувати якою мірою чиновники зберігають монополію на прийняття рішень або надання державних послуг, скільки вони мають свободи у діях, і наскільки вони підзвітні. У цьому контексті також важливо розглянути ефективність системи розподілу влади, забезпечення контролю, нагляду та прозорості. Подібно й Д. Скотт стверджує, що слід з'ясувати як корупція впливає на розподіл влади

в політичній системі, вироблення офіційних урядових політик, а також характер і склад політичної еліти в часовій динаміці [15].

Отож явище політичної корупції є складним для вивчення з огляду на низку причин, а саме через: 1) відсутність уніфікованого визначення «політичної корупції». Найчастіше її розуміють як зловживання владою в політичних цілях (отримання влади; її збереження, зміцнення або розширення повноважень), які є пріоритетними над іншими; це поведінка та дії акторів, які приймають рішення (виборці, політики, бюрократи, груп інтересів і тиску) та порушують не лише сучасні закони, а й етичні, релігійні та культурні суспільні норми. Проблемою для дослідника є те, що не існує єдиної світової «еталонної суспільної норми», вона різниться між країнами/регіонами з ряду причин (традиції, історія, тип політичного режиму тощо); 2) складність відокремлення політичної корупції від інших видів (найперше адміністративної); 3) латентність політичної корупції, адже такі практики часто приховуються, що унеможливлює повномірне застосування статистичних методів для оцінювання кількісних аспектів корупції (наприклад, підкуп, тиск політиків на судову систему та ін.); 4) брак достовірних даних, тому дослідники часто використовують різноманітні індекси корупції, які ґрунтуються не на офіційній статистиці, а на особистих судженнях, сприйнятті та думці обмеженої кількості спостерігачів. Тому варто опрацьовувати й тематичні дослідження, які дозволять виробити припущення про масштаби та характеристики конкретних випадків корупції; 5) політична заангажованість (оскільки корупція часто розуміється частиною політичної системи, то різні групи можуть маніпулювати фактами або висвітлювати проблему таким чином, щоб це відповідало їхнім цілям); 6) тут недостатньо проаналізувати лише формальну правову базу тої чи тої держави, статистичні дані, а важливо також врахувати моральні, нормативні, етичні критерії. Не менш важливим є вибір підходу до вивчення політичної корупції, яка, фактично, є результатом дій неформальних інститутів політичної системи. Оптимальним є підхід за І. Кушнарьовим щодо застосування неоінституціоналізму для розкриття зв'язків між формальними та неформальними інститутами, але з одночасним застосуванням різних методів соціальних наук, методологічної тріангуляції, необхідних для комплексного аналізу ідеї політичної корупції – її причин, стану та наслідків, що актуалізується в умовах поширення політичного популізму та посилення авторитарних тенденцій.

Список використаної літератури

1. Лімська декларація: VIII Міжнародна конференція по боротьбі з корупцією Ліма, Перу, 7-11 вересня 1997 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_090#Text (дата звернення: 19.01.2025).
2. Gründler K., Potrafke N. Corruption and Economic Growth: New Empirical Evidence: Working Paper. Munich: Institute – Leibniz Institute for Economic Research at the University of Munich, 2019. URL: https://www.ifo.de/DocDL/wp-2019-309-gruendler-potrafke-corruption-growth.pdf (date of access: 22.01.2025).
3. Gwartney J., Hall J., Lawson R. Economic Freedom of the World: 2010: Annual Report. Canada: The Fraser Institute, 2010. URL: https://www.fraserinstitute.org/sites/default/files/economic-freedom-of-the-world-2010.pdf (date of access: 10.01.2025).
4. Вікторчук М. В., Полюхович М. М. Становлення та розвиток антикорупційного законодавства в Україні. *Вісник ЛННІ ім. Е.О. Дідоренка*. 2023. Вип. 4(104) URL: https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/150/143 (дата звернення: 10.01.2025).
5. Савчук Д., Шуренкова А. Корупція в Україні 2023: розуміння, сприйняття, поширеність: звіт за результатами опитування населення та бізнесу. Київ, 2023. URL: https: // https://surl.li/tescde (дата звернення: 07.01.2025).

6. Пастки інституційної спроможності у системі державної влади в Україні: аналітична доповідь / Г. Зеленько та ін.; за ред. Г. Зеленько. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2025. 64 с.
7. Аніщенко М.А. Поняття, ознаки та види корупції як негативного соціального явища. *Держава та регіони*. 2020. № 1 URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/1_2020/3.pdf (дата звернення: 10.01.2025).
8. Newell J. L., Bull M. J. Definitions of political corruption, and why study corruption in M. J. Bull and J. L. Newell (eds), Corruption in Contemporary Politics. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2003 URL: https://manchesteruniversitypress.co.uk/wp-content/uploads/2018/08/corruption.pdf (date of access: 03.01.2025).
9. Корецька-Шукєвіч Д. Аналіз теоретичних підходів до наукового розуміння явища корупції. *Право і суспільство.* 2020. № 2. Ч. 2. URL: http://uran.oridu.odessa.ua/article/view/237233 (date of access: 03.01.2025).
10. Collier W. M. Explaining Political Corruption: An Institutional-Choice Approach. *Crime, Law and Social Change. 2002.* Volume 38. P. 1–32. (date of access: 10.01.2025).
11. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament and the European Economic and Social Committee – On a comprehensive EU policy against corruption. URL:EUR-Lex – 52003DC0317 – EN – EUR-Lex (date of access: 02.01.2025).
12. Amundsen I. Political Corruption: An Introduction to the Issues: Chr. Michelsen Institute, 1999. 39 p. URL: https://www.cmi.no/publications/file/1040-political-coiTuption.pdf (date of access: 13.01.2025).
13. Мельник М. Політична корупція: сутність, чинники, засоби протидії. *Українське юридичне товариство:* веб-сайт. URL: https://justice.org.ua/politika-i-pravo-podiji-fakti-komentari/politichna-koruptsiya-sutnist-chinniki-zasobi-protidiji (дата звернення: 19.01.2025).
14. Aktan C. C. Political Corruption: an Introductory Study on Terminology and Typology. *International Journal of Social Sciences and Humanity Studies*. 2015. Vol 7. No 1. P. 47 – 66. URL: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/332287 (date of access:19.01.2025).
15. Karklins R. Typology of Post-Communist Corruption. *Problems of PostCommunism*. 2002. Vol. 49. № 4. P. 22–32. URL: https://providus.lv/article_files/1895/original/03Karklins.pdf (date of access: 19.01.2025).
16. Політична корупція: порівняльно-політологічна концептуалізація: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Видавництво «Юридична думка», 2018. 408 с.
17. Lancaster, T., & Montinola, G. Toward a methodology for the comparative study of corruption. *Crime, Law, & Social Change*. 1997. Vol 27. Kluwer Academic Publishers: Printed in the Netherlands. P. 185-206. URL: https://www.proquest.com/docview/1308102935?sourcetype=Scholarly%20Journals (date of access: 19.01.2025).
18. TANZI V. Corruption Around the World Causes, Consequences, Scope, and Cures: International Monetary Fund, 1998. 39 p. URL: https://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/wp9863.pdf (date of access: 19.01.2025).

MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING AND STUDYING POLITICAL CORRUPTION

Yaryna Turchyn, Roman Onyshkevych
Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Sciences and International Relations
Stepana Bandery St, 12, 79000, Lviv, Ukraine

The article examines the concept of political corruption and identifies key research issues in studying this complex multidimensional phenomenon. In modern political science, there are many definitions of "political corruption", but most scholars understand it as any transaction between private and public sector actors through which collective goods are illegally converted into private gain; behavior and actions of decision-making actors (voters, politicians, bureaucrats, interest groups and pressure groups) that violate not only modern laws but also ethical, religious and cultural social norms. Unlike other types of corruption, the characteristics of political corruption include: it is inherent in the highest level of government; it has political consequences; it leads to misallocation of resources and influences the way decisions are made; it manipulates political institutions and rules of procedure; and it leads to the institutional decline of the political system. In the context of the growing crisis of the liberal democratic world order, political populism, and authoritarian tendencies, the issue of studying political corruption is becoming more relevant to prevent and spread this destructive phenomenon. The complexity of the study of political corruption is explained by several reasons, such as the lack of a unified definition of "political corruption"; 3) distinguishing political corruption from other types (primarily administrative corruption); 3) latency of political corruption; 4) limited reliable data; 5) the need for a comprehensive analysis of both the formal legal framework and moral, normative, and ethical criteria. Although the study of corruption does not differ in principle from other problem-oriented social research, it requires a wide range of methods, since this phenomenon is political and social. When studying political corruption, it is optimal to use the neo-institutional approach and methodological triangulation.

Key words: corruption, political corruption, norms, causes and consequences of corruption, abuse of power, political system, formal and informal institutions, methods, approaches, research.